

EVELINE BUCHHEIM, SATRIO DWICAHYO, FRIDUS STEIJLEN,
STEPHANIE WELVAART

SPOREN VOL

IN GESPREK MET 'GETUIGEN & TIJDOGENOTEN' OVER DE

BETEKENIS

INDONESISCHE ONAFHANKELIJKHEIDSOORLOG

o, Hoopa

ogkan bai

3 Moo nama.

ADULFOHMAN bin REDJE.

(Seknak spongei Tawar) P.

Langsai SAMBILAN BELA...

lah ini verklarink jurbik

mintaan bapanis ABDUTE

enoeroet keperloeamja

neat di PALE doaa

MENTI

BERTUKAR MAKNA BERSAMA 'SAKSI & REKAN SEZAMAN'

ARTI

TENTANG PERANG KEMERDEKAAN INDONESIA

**SPOREN VOL
BETEKENIS**

**MENITI
ARTI**

ONAFHANKELIJKHEID, DEKOLONISATIE
GEWELD EN OORLOG IN
INDONESIË

EVELINE BUCHHEIM, SATRIO DWICAHYO, FRIDUS STEIJLEN,
STEPHANIE WELVAART

SPOREN VOL

IN GESPREK MET 'GETUIGEN & TIJDGENOTEN' OVER DE

BETEKENIS

INDONESISCHE ONAFHANKELIJKHEIDSOORLOG

MENITI

BERTUKAR MAKNA BERSAMA 'SAKSI & REKAN SEZAMAN'

ARTI

TENTANG PERANG KEMERDEKAAN INDONESIA

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Deze publicatie komt voort uit het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950*. Een volledig overzicht van de publicaties van het programma is achter in dit boek dit vinden.

Het onderzoeksprogramma werd uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), volgens de geldende regels voor onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), waarvan KITLV en NIOD deel uitmaken. Het programma is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Nederlandse overheid.

Publikasi ini merupakan hasil penelitian program Kemerdekaan, Dekolonisasi, Kekerasan dan Perang di Indonesia, 1945-1950. Daftar lengkap publikasi program dapat ditemukan di bagian belakang buku ini.

Program penelitian ini dilakukan oleh Insitut Kerajaan Belanda untuk Kajian Asia Tenggara dan Karibia (KITLV), Institut Belanda untuk Sejarah Militer (NIMH), dan Institut Belanda untuk Studi Perang, Holocaust, dan Genosida (NIOD) berdasarkan panduan dari Lembaga Ilmu Pengetahuan Kerajaan Belanda (KNAW), di mana KITLV dan NIOD merupakan bagiannya, yang menyaratkan penelitian ini untuk mematuhi dan menjunjung tinggi prinsip-prinsip ilmiah dan independensi. Program ini dimungkinkan sebagian oleh dukungan keuangan dari pemerintah Belanda.

Afbeelding omslag en illustraties: Dido Drachman

Ontwerp omslag en binnenwerk: BVDT – Bart van den Tooren

Beeldredactie: Harco Gijsbers, Ellen Klinkers, René Kok, Eveline Buchheim, Fridus Steijlen, Stephanie Welvaart

Vertaling: Taufik Hanafi (N-1) en Klarin Anderson-Loven (I-N)

Kaart: Erik van Oosten

ISBN 978 94 6372 658 0

e-ISBN 978 90 4855 678 6

DOI 10.5117/9789463726580

NUR 680

© E. Buchheim, S. Dwicahyo, F. Steijlen, S. Welvaart / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Deze uitgave verschijnt gelijktijdig in Indonesië bij uitgeverij Obor

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

7	Proloog
13	Inleiding
24	POSITIES EN LOYALITEITEN
29	Indonesië-weigeraars en de illusie van een historisch unaniem gedeeld moreel kader
37	'Nu in oorlogsgebied geef ik je het commando "vuur!"
43	Nederlandse vrouwen in het leger
50	Ibu Djoewariyah
60	Nederlandse vrouwen buiten het leger
69	De papierfabriek: economische belangen, militaire bescherming en liquidaties
75	Het 'seismografisch' geheugen van Tarsu'ah
79	'Oorlogsmisdadiger, omdat ik ovw'er was'
85	Het (niet zo) heilige huisje van de bezetting
92	De keuzes voor een (t)huis
98	Pak Idi vertelt over Bandung Lautan Api
104	De demarcatielijn in Bandung
111	Er is maar één naam nodig: het verhaal van mijn grootvader
118	Onderwijs dat barrières slecht
122	T A A L
126	De strijd om orde en rust
135	Ophef rondom een artikel in <i>De Groene Amsterdammer</i>

Daftar isi

7	Prolog
13	Pendahuluan
24	P O S I S I D A N L O Y A L I T A S
29	Para penentang perang dan ilusi historis kolektif ihwal kerangka moral
37	'Kini kita berada di medan tempur dan kuperintahkan kau untuk 'tembak'!
43	Para prajurit perempuan Belanda
50	Ibu Djoewariyah
60	Perempuan Belanda bukan tentara
69	'Pabrik kertas: kepentingan ekonomi dan perlindungan tentara serta pembantaian'
75	Memori 'seismograf' Tarsu'ah
79	'Aku sang penjahat perang karena saya prajurit sukarela'
85	Tanah [tak] suci semasa pendudukan
92	Pilihan untuk sebuah tempat tinggal
98	Cerita Pak Idi tentang Bandung Lautan Api
104	Garis demarkasi di Bandung
111	Hanya butuh satu nama: Cerita tentang kakek saya
118	Pendidikan yang menerabas sekat
122	B A H A S A
126	Berjuang demi ketertiban dan ketenteraman
135	Kegaduhan gegara <i>De Groene Amsterdammer</i>

141	De plaats van de 'baboe' in het leven van Nederlandse militairen	141	Tempat seorang 'baboe' dalam kehidupan serdadu Belanda di Indonesia
151	Als de herinnering het tijdperk een naam geeft	151	Kala ingatan menamai zaman
155	De mensen die tussen de verhalen staan	155	Orang-orang di antara narasi
160	Bladeren door de oorlog	160	Menjelajahi perang lewat gambar
170	'Bersiap' in Indonesië, 'Merdekka' in Nederland	170	'Bersiap' di Indonesia, 'Merdekka' di Belanda
176	Bambu runcing	176	Bambu runcing
178	Beelden van bambu runcing	178	Gambar-gambar bambu runcing
186	Lili Marleen, een idool van de ziel op het slagveld	186	Lili Marleen, Pujaan jiwa di medan laga
190	HERINNEREN EN VERGETEN	190	MENGINGAT DAN MELUPAKAN
195	Indonesische reflecties in Nederland I: Nederlands kolonialisme	195	Refleksi Indonesia di Belanda bagian satu: Kolonialisme Belanda
200	Indonesische reflecties in Nederland II: Nederland en dekolonisatie	200	Refleksi Indonesia di Belanda bagian dua: Belanda dan dekolonisasi
210	Op zoek naar Molukse stemmen	210	Mencari suara-suara dari Maluku
217	Brieven uit lang vervlogen tijden	217	Surat dari masa lalu
222	Werken aan je verleden	222	Menelusuri masa lalu
227	Vaders en grootvaders en hun verhalen	227	Ayah, kakek, dan kisah mereka
239	17 augustus – 27 december	239	17 Agustus - 27 Desember
244	'Anjing' op het Indisch Monument	244	'Anjing' di atas <i>Indisch Monument</i>
250	Jonge Indonesische historici en hun rol in de erkenning van lokale monumenten	250	Sejarawan muda Indonesia dan perannya dalam mengenali monumen lokal
256	Ratapan Ibu wees me er al op	256	Ratapan Ibu menunjuk padaku
262	Langs monumenten ten zuiden van Payakumbuh	262	Meneroka monumen di selatan Payakumbuh
271	Wie o wie is de eigenaar van monumenten en de hierin vervatte verhalen	271	Siapa gerangan pemilik monumen dan narasi yang dikandungnya
277	Zeventig jaar <i>Serangan Umum</i> / de algemene aanval Yogyakarta, 1 maart 1949-2019	277	Memperingati tujuh puluh tahun Serangan Umum Yogyakarta 1 Maret 1949-2019
288	Monumenten 1945-1949 in Nederland	288	Monumen 1945-1949 di Belanda
297	Epiloog	297	Epilog
301	Dankwoord	301	Ucapan Terima Kasih
305	Noten	305	Catatan
309	Over de auteurs	309	Tentang Penulis

Proloog

Achterop een motor ging ik naar de wijk achter Batu Merah in Ambon-stad, de Molukken. Ik zou daar Pak Edi Kuncoro spreken over zijn strijd tegen de Nederlanders tussen 1945 en 1949. Pak Edi komt niet van de Molukken, maar uit een dorp vlakbij Solo op Java. Hoe was hij betrokken geraakt bij de strijd? Dat was logisch, vertelde hij mij. De Nederlanders werden door de Japanners verslagen, daarna verloor Japan en waren we vrij en organiseerden we onze eigen samenleving. Maar toen kwam ineens het bericht dat de Nederlanders in het kielzog van de Britten terug zouden komen en de mensen die nog in het Japanse kamp Ambarawa geïnterneerd waren, wilden bewapenen. Dat konden de Indonesiërs niet laten gebeuren, dus meldde Pak Edi zich om de vrijheid te verdedigen.

Pak Edi Kuncoro woont nu op Ambon, waar hij lang gelegerd was. In Nederland wonen veel Molukkers die indertijd in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) tegen Pak Edi vochten en in 1951 naar Nederland kwamen omdat ze eigenlijk een eigen vrije Zuid Molukse republiek (RMS) hadden gewild. Dat leverde veel problemen op en de Nederlandse overheid besloot hen daarom naar Nederland te halen. Hun dienst in het KNIL bracht hen uiteindelijk naar het koude Nederland. De verwachting was dat

Prolog

Mengendarai sepeda motor, saya berangkat menuju sebuah kampung yang terletak tak jauh dari Batu Merah di Kota Ambon. Kepergian saya ke sana membawa maksud untuk menemui Pak Edi Kuncoro dan berbincang tentang pengalamannya berjuang melawan Belanda di kurun tahun 1945-1949. Pak Edi sebetulnya bukan asli Maluku, melainkan berasal dari Solo di pulau Jawa. Apakah sesungguhnya yang mendorong Pak Edi untuk turut berjuang? Sederhana, akunya. Selepas Jepang kalah, kami kembali merdeka untuk mengurus hidup kami sendiri. Namun, tetiba kami dengar bahwa Belanda membonceng Inggris dan hendak mempersenjatai orang-orang mereka yang masih ditahan di kamp Jepang di Ambarawa. Tentu saja kami dan segenap penduduk Indonesia tak bisa tinggal diam. Syahdan, berjuanglah Pak Edi untuk turut membela kemerdekaan.

Pak Edi kini tinggal di Ambon, tempat beliau sejak dulu ditugaskan untuk memerangi orang-orang Maluku yang tergabung di KNIL yang berhasrat untuk mendirikan negara sendiri yang mereka sebut Republik Maluku Selatan (RMS). Karena pemberontakan mereka tak kunjung berhasil dan malah menimbulkan banyak masalah, di tahun 1951 orang-orang Maluku itu akhirnya dipindahkan oleh pemerintah Belanda ke negeri Belanda yang suhunya membekukan. Menurut rencana awal, mereka akan tinggal di Belanda selama enam bulan saja sebelum dijanjikan pulang ke Republik Maluku Selatan. Namun, 70 tahun berselang, angan-angan itu

hun verblijf zes maanden zou duren, maar na zeventig jaar wonen ze er nog. Waarom kozen ze er eigenlijk voor om met het KNIL mee te doen? Was het omdat Molukkers al vanaf het einde van de negentiende eeuw werden gezien als elitesoldaten in dit leger?

Een van hen kwam terecht in Wierden. Nee, hij wist niet precies wat er in de rest van Indonesië, of Nederlands-Indië zoals ze het toen nog noemden, aan de hand was. Na de Japanse capitulatie waren de Nederlanders teruggekomen en werden de verhoudingen van voor de Japanse overheersing hersteld. De Nederlanders waren bezig om het KNIL opnieuw op te bouwen en kwamen in zijn dorp om jongemannen te rekruteren. De velden moesten weer worden bewerkt, maar na de ellende en de dwangarbeid die hij voor de Japanners had verricht, was het ook wel tijd voor iets volledig anders. Weg, niet eindigen op de velden. Zijn vrienden gingen allemaal, dus hij ook. Politiek? Nee, het ging om geld verdienen en avontuur.

Wat is avontuur en waarom zet oorlog ertoe aan om dat te zoeken? Toen de geallieerde troepen de Duitsers vanuit het zuiden van Nederland opdreven, namen opvallend veel jongens uit Limburg en Noord-Brabant dienst als oorlogsvrijwilliger. De opmars was langzaam gegaan en de jongeren hadden veel meegemaakt. Misschien waren ze ook wat onthecht geraakt. Als je dan een poster ziet waarop vrijwilligers worden gevraagd om te helpen Indië van het juk van de Japanners te bevrijden, dan is de optelsom gemakkelijk gemaakt zegt Ad Jansen. Als je zelf net onderdrukking hebt meegemaakt, waarom de mensen in Indië dan niet helpen door oorlogsvrijwilliger te worden? Het was op dat moment onmogelijk te voorzien dat tegen de tijd dat Ad Jansen in Indonesië arriveerde, Japan had gecapituleerd en dat Nederland dacht de tijd terug te kunnen draaien naar begin 1942.

tak kunjung mewujud. Apakah yang melandasi orang-orang Maluku itu sehingga mau bergabung dengan KNIL? Adakah kaitannya dengan tradisi panjang mereka sebagai serdadu elit untuk KNIL sejak akhir abad kesembilan belas?

Salah satu dari mereka kini bermukim di kota Wierden, Belanda. Sebelum bergabung dengan KNIL, dia tak tahu menahu dengan apa yang sedang terjadi di Indonesia, yang dulu dikenal dengan sebutan Hindia Belanda. Setelah Jepang menyerah, Belanda kembali ke Maluku dan memulihkan hubungan yang sempat terputus gegara Jepang. Mereka pun mulai menghidupkan kembali KNIL dengan cara mengikutsertakan para pemuda desa, termasuk mereka yang tinggal di desa tempat dia dulu tinggal. Dia semestinya bekerja di kebun. Namun, tak ingin kembali ke kesengsaraan yang telah ditimbulkan Jepang selama kerja paksa, ia memutuskan untuk meninggalkan ladang, lalu bergabung dengan KNIL dan mencari petualangan. Hampir semua kawan-kawannya memutuskan untuk pergi bertualang; *dus*, turutlah dia bertualang. Jadi, oleh sebab politikkah mereka bergabung dengan KNIL? Sama sekali bukan. Melainkan, demi uang dan petualangan.

Apa sesungguhnya arti petualangan itu dan mengapa perang malah membuka kesempatan untuk bertualang? Dulu, banyak anak muda dari provinsi Limburg dan Brabant mendaftar sebagai sukarelawan untuk membantu tentara sekutu mengusir serdadu Jerman di sebelah tenggara Belanda. Sementara, di beberapa tempat lain, serbuan sekutu ke Jerman berjalan begitu lambat dan para pasukan sukarelawan itu telah melalui terlalu banyak hal. Mungkin, mereka juga mulai hilang asa. Ketika mendapati poster yang berisi ajakan berjuang membebaskan Hindia dari belenggu Jepang, mereka berbondong-bondong untuk ikut serta. Setidaknya, begitulah yang dikemukakan Ad Jansen, seorang mantan sukarelawan perang. Dalihnya adalah jika Anda baru saja membebaskan diri dari cengkraman Jerman, mengapa tak kemudian turut membantu orang-orang Hindia untuk merdeka dari Jepang? Kala itu, sukar untuk tahu pasti bahwa,

Dat lag anders voor de Nederlandse militairen die later werden uitgezonden. Zij gingen als dienstplichtigen. De eerste lichteningen bleven lang, van 1946 tot 1949. Zo ook Jan Willem Buitenweg uit Twente. Ze hadden niet verwacht voor lange tijd uitgezonden te worden, want wat moesten ze daar? Zij kenden Indië niet. Onderling spraken ze meer over de net voorbijee oorlog. Toen ze werden gestuurd, werd hun verteld dat ze naar Indië gingen om er orde op zaken te stellen. Bij meerdere afvaarten werd geprotesteerd, ook bij die van Jan Willem. De militairen werden uitgescholden voor moordenaars. Hij vermoedde dat het communisten waren.

De Communistische Partij van Nederland (CPN) was inderdaad voorstander van een onmiddellijke Indonesische onafhankelijkheid. Er waren Nederlandse jongens die hadden geweigerd dienst te nemen, maar er waren er ook die in Indonesië overliepen en de kant van de Indonesiërs kozen. De bekendste is Jan 'Poncke' Princen.

Ook Jan Koning groeide op in een politiek bewust gezin: zijn moeder was lid van de CPN. Politiek kreeg hij met de paplepel ingegoten. En als ze in Nederland net van de 'onderdrukking' van de Duitsers waren verlost, waarom zou hij dan het streven van de Indonesiërs naar vrijheid moeten onderdrukken? Hij werd opgeroepen voor militaire dienst maar wilde niet worden uitgezonden. Dus wilde hij weigeren, of in elk geval niet komen opdagen voor uitzending. Hij was al wel goedgekeurd. Hij verborg zich, maar ging toch weer aan het werk omdat hij gek werd van het isolement. Een bekend CPN politicus suggereerde om dienst te nemen en daarna net als anderen over te lopen. Dit ging Jan Koning echter te ver. Je kunt weigeren, maar daarna je eigen mensen doden is een ander verhaal. Weigeren betekent dat je anderhalf tot vijf jaar in de gevangenis

misalnya, ketika Ad Jansen tiba di Indonesia, Jepang sesungguhnya sudah menyerah, dan keadaan tak lagi seperti ketika Jepang mulai menduduki Indonesia di tahun 1942.

Lain halnya dengan apa yang, misalnya, dialami Jan Willem Buitenweg asal Twente yang berangkat ke Indonesia sebagai serdadu wajib militer. Ia tak mengira bahwa ia akan ditugaskan dalam kurun waktu yang panjang, yakni dari 1946 sampai 1949. Ia sama sekali tak tahu menahu tentang Hindia, malah lebih banyak berbincang tentang perang di negerinya yang baru saja berakhir, dan tidak pernah tentang Hindia. Ketika hendak dikirim ke Indonesia, ia hanya tahu bahwa ia ditugaskan untuk memulihkan keamanan di Hindia. Tampak pula protes keras yang dilancarkan para aktivis komunis saat kapal yang membawa Jan Willem hendak berlayar menuju Hindia. Mereka menuduhnya dan para prajurit di atas kapal itu sebagai para pembunuh.

Memang betul bahwa Partai Komunis Belanda mendukung kemerdekaan Indonesia. Banyak juga para pemuda Belanda yang menolak wajib militer; atau mungkin sengaja mendaftar tapi kemudian membelot ke Indonesia, salah seorangnya yang tak asing lagi di telinga kita adalah Jan 'Poncke' Princen. Jan Koning, seorang anak muda Belanda, tumbuh dalam keluarga yang sadar politik. Ibunya, yang adalah anggota partai komunis, menyuapi Jan dengan pandangan-pandangan politiknya sejak kecil. Dan ketika Belanda baru saja terbebas dari cengkaman Jerman, ibunya Jan beralih ihwal mengapa Indonesia harus juga dihadapkan kepada kekangan yang sama padahal mereka seharusnya merdeka.

Jan Koning pun menolak wajib militer, atau setidaknya menolak untuk diberangkatkan. Padahal, ia sesungguhnya sudah terdaftar. Ia pun menghindar, lalu bersembunyi. Namun, karena tak tahan terus menerus berada dalam persembunyian, ia kembali bekerja seperti biasa sebelum akhirnya atas saran dari petinggi Partai Komunis Belanda, Jan diminta untuk berangkat saja tapi kemudian membelot ke pihak Indonesia. Jan gamang. Ia memang tak gentar bila harus menolak wajib militer; namun, ia tak mau juga jika

verdwijnt, maar dat is de consequentie van zo'n politieke keuze.

Oom Matulesy nu wonend in Wierden, was tijdens de Japanse bezetting met zijn moeder en broer in de buurt van Semarang gebleven. Zijn vader, een Molukse KNIL-militair was krijgsgevangen gemaakt en naar later bleek vermoord. Toen de Japanners capituleerden, werden Oom Matulesy en zijn broer door de republikeinse jongeren gedwongen aan hun zijde te vechten. Op een gegeven moment kregen ze contact met Molukse KNIL-militairen die vertelden dat ze van plan waren Semarang te veroveren. Na de aanval op deze stad vervolgde Oom Matulesy zijn weg met het KNIL en kwam uiteindelijk naar Nederland.

Blijkbaar hangt je keuze ook af van waar je ouders zijn en wat zij belangrijk vinden in de strijd. Zo wees Oom Luhulima's vader hem in Surabaya op de Molukse militie die aan de kant van de republikeinen vochten. Hij vond dat zijn vijftienjarige zoon zich daarbij moest aansluiten. Natuurlijk deed hij dat, maar toen hij buiten Surabaya het contact met zijn troepen kwijtraakte, werd hij door Nederlandse militairen opgebracht. Die vonden hem nog te jong en stuurden hem terug naar school, de hogere burgerschool (hbs). Dus terug naar Surabaya, waar hij klem kwam te zitten tussen zijn eigen wensen en die van zijn vader. Deze werkte nog voor de Nederlanders, maar was tegelijkertijd bang dat zijn zoon te veel met Nederlanders zou omgaan.

Jongeren die in Indonesië bij de oorlog betrokken raakten, waren vaak jonger dan Nederlandse soldaten, Oom Luhulima was vijftien. Ibu Djoewariyah was ook vijftien jaar toen ze in Yogyakarta als verpleegster bij het Rode Kruis ging werken. In 1948, nadat Nederlandse troepen de stad hadden aangevallen en de leiders van de Republiek Indonesië hadden gearresteerd, kwam er een vluchtelingenstroom

nantinya dia harus menghabiskan bangsanya sendiri selepas ia membelot. Kala itu, menolak wajib militer diancam hukuman lima tahun penjara. Rupanya, setiap pilihan politis membawa risikonya tersendiri.

Om Matulesy, yang kini tinggal di Wierden, sempat tinggal bersama ibunya di dekat kota Semarang ketika pendudukan Jepang. Ayahnya, yang adalah serdadu **KNIL**, ditangkap dan dijadikan tahanan perang. Baru diketahui kemudian bahwa ternyata sang ayah dibunuh Jepang. Saat Jepang menyerah, Om Matulesy dan kakak laki-lakinya dipaksa untuk berjuang bagi Republik. Suatu waktu, mereka diberi tahu oleh serdadu **KNIL** bahwa prajurit **KNIL** asal Maluku berencana menaklukkan Semarang. Om Matulesy lalu berganti haluan dan bergabung dengan **KNIL**, sampai akhirnya di kemudian hari ia pindah ke dan tinggal di Belanda.

Ayah juga rupanya berandil besar dalam menentukan harapan dan hal yang dianggap penting oleh seorang anak. Di Surabaya, misalnya, ayah Om Luhulima banyak tahu ihwal Laskar Maluku yang berjuang untuk kemerdekaan Indonesia. Ia pun menginginkan agar anaknya turut bergabung. Tentu saja Om Luhulima yang kala itu masih berusia lima belas tahun turut perintah sang ayah dan berjuang bersama Laskar Maluku sampai ke luar Surabaya. Tapi, ketika ia terpisah dari rekan seperjuangannya, ia ditangkap pasukan Belanda dan diperintahkan untuk kembali ke sekolah **HBS** (*hogere burgerschool*). Pulanglah ia ke Surabaya dan terperangkap di antara cita-citanya sendiri dan keinginan sang ayah. Meskipun kala itu sang ayah masih bekerja untuk pemerintah Belanda, ia tak mau anaknya terlalu banyak bergaul dengan orang-orang Belanda.

Pada umumnya, anak-anak muda Indonesia yang terlibat dalam perjuangan kemerdekaan berusia lebih muda daripada anak-anak muda yang tergabung di ketentaraan Belanda. Sama mudanya dengan Om Luhulima adalah Ibu Djoewariyah yang kala itu terlibat aktif sebagai perawat Palang Merah di Yogyakarta. Pada 1948, setelah pasukan Belanda menyerang kota dan menangkap pemimpin Republik,

op gang. Samen met haar vriendinnen wilde ze die graag helpen. Haar ouders waren er eerst op tegen, bang dat haar iets zou overkomen. Na een tijdje als verpleegster te hebben gewerkt, raakte Ibu Djoewariyah betrokken bij de guerrilla's als koerierster. Met regelmaat vervoerde ze brieven en rapporten, maar ook wapens tussen de stad en de guerrilla in het achterland.

In dezelfde tijd dat Ibu Djoewariyah verpleegster werd, in 1948, werd mevrouw Boukje Ritman vanuit Nederland als verpleegster uitgezonden. Zij was iets ouder, tweeëntwintig jaar. Ze had zich gemeld na een toespraak van prinses Juliana, die vroeg of er verpleegsters waren die naar Indonesië wilden komen, omdat er een tekort was. In Indonesië kwam ze te werken in een noodhospitaal bij Jakarta. Al snel werd ze ook actief in het cabaret van de Welfare.

De levens van mensen als deze, wier paden elkaar nooit gekruist hoeven te hebben, zijn met elkaar verbonden doordat ze onderdeel waren van de historische gebeurtenissen tussen 1945 en 1949 in Indonesië. Hun ervaringen vertegenwoordigen de menselijke maat in de oorlog in deze archipel. Dit boek geeft een indruk van de verschillende ervaringen van getuigen en tijdgenoten in die periode, de vier auteurs hebben hun bijdragen onder andere geschreven op basis van origineel materiaal. ◀

banjir pengungsi dimulai. Ia dan kawan-kawannya berniat membantu meski orang tuanya menentang karena takut sesuatu yang buruk akan terjadi padanya. Setelah beberapa lama mengabdikan sebagai perawat, ia membantu para pejuang gerilya sebagai kurir. Secara berkala ia mengantarkan surat, laporan, dan seringkali juga senjata dari pusat kota untuk para gerilyawan yang berjuang dari pedalaman.

Serupa Ibu Djoewariyah, Boukje Ritman yang berusia 22 tahun ditugaskan sebagai perawat untuk para serdadu Belanda di tahun 1948. Ia menawarkan diri setelah ia mendengar pidato Putri Juliana di radio yang menyebutkan bahwa prajurit Belanda di Indonesia kekurangan tenaga. Setibanya di Indonesia, ia bekerja di rumah sakit darurat di Jakarta. Tak lama kemudian, ia pun terlibat aktif di *cabaret van de welfare*, yang selain mengobati juga menyediakan hiburan bagi para serdadu Belanda.

Kehidupan mereka, yang tak pernah bersilangan, sesungguhnya saling terhubung oleh kenyataan sejarah tahun 1945-1949, serta pengalaman-pengalaman mereka yang saling berbeda semasa perang di Indonesia. Berdasarkan sumber-sumber langsung dan original, keempat penulis dalam buku ini menelusuri kembali pengalaman-pengalaman tersebut yang sejatinya mewakili segi manusiawi dalam Perang Kemerdekaan Indonesia. ◀

Documenten

Getuigen

Contact

Indonesië en oorlog in Indonesië, 1945-1950

Indonesië, 1945-1950: een grootschalig,

monarchiek Indonees Instituut voor Taal-, Land-

en Monumentenwetenschap (NIMH) en

het onderzoek is financieel

duur. In 2016 besloot de

regering de gesloten deze periode

te heropenen.

De NIMH is een

van de NIMH is een

van de NIMH is een

van de NIMH is een

van de NIMH is een

van de NIMH is een

van de NIMH is een

van de NIMH is een

van de NIMH is een

van de NIMH is een

van de NIMH is een

Inleiding

Ambivalenties in de omgang met de Nederlandse koloniale erfenis komen steeds duidelijker aan de oppervlakte. Het verleden laat zich niet gemakkelijk wegduwen, en vaak zijn het vooral onaangename ervaringen die telkens weer opduiken. Dat is goed te zien aan de manier waarop de gebeurtenissen in Indonesië tussen 1945 en 1949, op gezette tijden naar boven komen, zowel privé als in het publieke domein. De manieren waarop debatten over de oorlog in Indonesië gevoerd worden, illustreren dat er vele mogelijkheden zijn om met het verleden om te gaan.

In de discussies worden nogal eens getallen genoemd die moeiteloos gekoppeld worden aan categorieën. Afhankelijk van de waardering voor een van de betrokken partijen ligt de nadruk hierbij op het aantal oorlogsvrijwilligers, dienstplichtige militairen, Indonesische of Nederlandse slachtoffers. Het is zeker zo dat een getalsmatige vergelijking structurele ongelijkheid kan verduidelijken of aan het licht kan

Kickoff van het Getuigen & Tijdgenoten Project tijdens Tong Tong Fair 2017. Fridus Steijlen in gesprek met getuigen, links tweede generatie Indische-Nederlanders Peter Bouwman en eerste generatie Indische-Nederlanders Rita Young en rechts Nederlandse veteraan Ad Jansen. Foto: Henriëtte Guest.

Pendahuluan

Kini, pertentangan batin dalam menyikapi warisan kolonial di masa lampau semakin mengemuka. Lekat dengan kemuraman, ingatan akan pengalaman tak baik di masa lalu terus muncul. Ini semakin terlihat jelas ketika peristiwa-peristiwa dari tahun antara 1945 dan 1949 di Indonesia kembali diperbincangkan, baik dalam lingkup pribadi atau di ranah publik. Bagaimana perbincangan tersebut dilakukan pun menggambarkan betapa banyak cara dalam menghadapi masa lalu.

Ihwal angka-angka pun menjadi sering disebut dalam perbincangan-perbincangan tentang masa lalu itu. Bergantung pada siapa yang terlibat, penekanannya bisa pada jumlah sukarelawan perang, wajib militer, atau korban jiwa. Benar adanya bahwa angka, ketika dibandingkan satu sama lain, bisa menguak ketidaksetaraan struktural. Namun angka juga tak selamanya bisa diandalkan mengingat angka kerap disusun berdasarkan asumsi terbatas dan sudut pandang yang seringkali pirau meskipun kerap mengaku objektif. Angka seringkali mengaburkan ce-

Pertemuan pembuka subprogram penelitian Saksi & Rekan Sezaman di Tong Tong Fair 2017. Fridus Steijlen berbincang dengan saksi sejarah dari generasi kedua Indo-Belanda, Peter Bouwman, dan generasi pertama Indo-Belanda, Rita Young, serta, duduk paling kanan, veteran Belanda, Ad Jansen. Foto: Henriëtte Guest.

brengen. Maar onze neiging om getallen als objectief te beschouwen is niet altijd terecht. Ook cijfers worden immers samengesteld op basis van beperkte aannames, onvolledig bronnenmateriaal en zeer persoonlijke gezichtspunten. Ze zijn niet alleen schijnbaar objectief, maar door ervaringen in cijfers uit te drukken neigen we er ook eerder naar onderling diverse groepen als uniforme categorieën te zien. Wat getallen vooral verbloemen, is dat achter elk cijfer complexe verhalen en ervaringen schuilgaan.

Binnen het onderzoeksprogramma Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950 nam het project Getuigen & Tijdgenoten een bijzondere plaats in. Het was niet primair een onderzoeksproject. De belangrijkste functie was verhalen van getuigen en tijdgenoten te verzamelen en deze toegankelijk te maken voor onderzoekers en het grotere publiek. Het project werd opgezet als een loket waar mensen terecht konden met hun ervaringen en verhalen. We wachtten niet alleen af welke verhalen binnenkwamen, maar gingen er ook naar op zoek door bijeenkomsten, reünies en lezingen bij te wonen, door aan discussies deel te nemen die anderen organiseerden en door zelf interviews en gesprekken te initiëren. Waar mogelijk, stelden we aanvullende vragen over individuele lotgevallen. We vroegen getuigen of en hoe de gebeurtenissen tussen 1945 en 1949 hun latere leven hadden beïnvloed en – niet onbelangrijk – of we hetgeen ze ons toevertrouwden mochten delen met anderen.

Door de voortdurende aanwas van verhalen in combinatie met het besef dat we bepaalde verhalen helemaal niet of minder hoorden, brachten we meer structuur aan door aanvullende vragen te stellen, gebaseerd op wat we hoorden tijdens ontmoetingen met mensen die deze periode zelf actief hadden meegemaakt en de ervaringen van hun familie. We raakten geïnspireerd

rita-cerita dan pengalaman-pengalaman yang lebih kompleks daripada yang ditunjukkan oleh angka. Oleh sebab itu, yang kami takar adalah pengalaman dari kelompok yang beragam yang kerap jatuh pada kategori yang sama.

Dalam program penelitian induk *Kemerdekaan, Dekolonisasi, kekerasan dan perang di Indonesia, 1945-1950*, subprogram *Saksi & Rekan Sezaman* memiliki keistimewannya tersendiri mengingat salah satu fungsi utamanya adalah untuk menghimpun kisah-kisah dari para saksi dan pelaku sejarah, sekaligus membuatnya mudah diakses oleh peneliti dan masyarakat luas. Subprogram ini semula dirancang seperti sebuah 'loket' tempat orang mengumpulkan atau berbagi pengalaman dan cerita. Tapi, kami tak hanya menunggu, melainkan secara proaktif menjemputnya melalui berbagai kegiatan seperti rapat-rapat umum, reuni, ceramah terbuka, dan diskusi, serta wawancara dengan mereka yang pernah menjalani hidup di tahun-tahun tersebut. Lewat semua kegiatan itu, kepada mereka, kami sering bertanya ihwal bagaimana peristiwa sejarah di tahun 1945-1950 memengaruhi hidup mereka kini. Seiring dengan semakin banyaknya cerita yang terhimpun, kami mereka ulang struktur penelitian kami dengan mempertimbangkan pertanyaan-pertanyaan yang mengemuka dari pelbagai pertemuan yang pernah kami ikuti, dan dari orang-orang yang secara langsung pernah menjalani periode yang dimaksud atau sanak saudara mereka. Kami terilhami oleh banyaknya sudut pandang dan sadar dengan celah yang masih menganga, yang kemudian kami bahas kembali. Metode kerja ini membuat penelitian ini lebih dari sekedar loket tempat menghimpun cerita, melainkan secara bertahap mewujud menjadi sebuah pencarian.

Pencarian ini menguak betapa beragamnya pengalaman orang, berikut cara mereka menafsir satu peristiwa sejarah yang sama. Pengalaman pribadi amatlah menarik dan dapat menambah halaman baru pada lembaran sejarah yang telah digelar dan digambarkan para sejarawan.

door onverwachte perspectieven en kregen oog voor leemtes. Daarover gingen we vervolgens weer met elkaar in gesprek. Door deze werkwijze werd het project meer dan alleen een loket en kregen onze activiteiten allengs de vorm van een zoektocht.

Deze zoektocht maakte duidelijk hoe verschillend mensen dezelfde gebeurtenissen ervaren en interpreteren. Ervaringen die worden verteld vanuit persoonlijke belevingen zijn fascinerend en indringend, en kunnen extra lagen toevoegen aan de geschiedenis zoals die beschreven wordt door historici. Door oor te hebben voor de *petites histoires* van al deze individuen kunnen we laten zien dat een geschiedenis nooit neutraal verteld kan worden, en dat een minder afstandelijke benadering ervan juist een mogelijkheid biedt beter aan te sluiten bij de ervaringen van een bredere groep.

Een selectie uit deze *petites histoires* presenteren we in dit boek. Tussendoor nemen we de lezer mee in onze overwegingen en gesprekken. De titel *Sporen vol betekenis* duidt op de betekenisvolle sporen die de geschiedenis heeft achtergelaten, maar refereert ook aan het zoeken naar betekenissen. De ondertitel *In gesprek met 'getuigen & tijdgenoten' over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog* verwijst naar een 'gesprek' met de getuigen en tijdgenoten die hun verhaal deelden. Daarnaast gaat het ook over ons 'gesprek' met het project, over de zoektocht en de ideeën en vragen die dat opleverde. Omdat we Nederlandse en Indonesische stemmen naast elkaar wilden plaatsen, hebben we gekozen voor een tweetalige uitgave. In Nederlandse publicaties waarin Indonesische woorden en namen voorkomen, is het gebruikelijk te verantwoorden welke spelling hiervoor wordt gebruikt. In dit tweetalige boek hanteren we de nu in Indonesië gebruikelijke spelling. Alleen waar er in een geciteerde bron een oude spelling wordt gebruikt, houden we die aan.

Dengan mengkaji sejarah kecil dari orang-orang ini, kita menjadi tahu bahwa sejarah tak pernah netral, dan bahwa pendekatan perorangan dapat membuka kemungkinan untuk terhubung lebih baik dengan lebih banyak pihak dan pengalaman yang mereka miliki.

Dalam buku ini, kami sajikan pelbagai sejarah kecil, sambil menyisipkan aneka pertimbangan dan perbincangan yang pernah kami lakukan, sekaligus mengajak para pembaca untuk terlibat di dalamnya. Judul bukunya sendiri, *Meniti Arti*, mengacu kepada jejak-jejak penuh makna yang ditinggalkan sejarah, sekaligus proses pencarian maknanya itu sendiri. Sementara, subjudul *Bertukar Makna bersama 'Saksi & Rekan Sezaman' tentang Perang Kemerdekaan Indonesia* merujuk kepada sekian banyak 'percakapan' yang pernah kami lakukan dengan para saksi dan pelaku sejarah. Syahdan, subjudul itu juga merujuk kepada percakapan tentang penelitian yang kami kerjakan, tentang pencarian, dan gagasan, serta segala pertanyaan yang timbul. Kami menginginkan agar suara-suara dari Indonesia dan Belanda hadir secara berdampingan. Oleh sebab itu, buku ini terbit sekaligus dalam dua bahasa. Sekiranya ada kata-kata dalam bahasa Indonesia dalam teks versi Belandanya, kami menyesuaikan ejaan kata-kata tersebut menurut ejaan yang kini berlaku di Indonesia, kecuali jika sumber yang kami rujuk menuliskannya dalam ejaan lama. Selain itu, kata-kata yang mungkin memberi kesan merendahkan kami cetak miring di dalam buku ini.

Semua esai yang kami tulis dalam buku ini berdasarkan kepada bahan-bahan yang telah kami terima, wawancara yang pernah kami lakukan, dan kontak yang kami miliki. Beberapa di antaranya ditulis sebagai refleksi singkat, sementara sebagian lainnya bersifat lebih analitis. Terkadang kami kutip langsung ucapan para saksi dan pelaku sejarah yang kami wawancarai agar mereka bisa lebih didengar; namun, ada kalanya suara mereka kami hadirkan lewat deskripsi yang kami buat. Kami juga sekaligus menulis tentang diri kami sendiri dengan maksud

We schreven de stukken op basis van het materiaal dat we binnenkregen, de interviews die we afnamen en de contacten die we hadden. We noemen deze stukken essays, ze hebben soms het karakter van korte bespiegelingen en zijn dan weer meer analytisch van aard. De stemmen van getuigen zijn soms letterlijk te horen als we hen citeren, op andere momenten klinken ze indirect in onze beschrijvingen. Af en toe geven we ook een inkijkje in onze relatie met de getuigen. Daarom gebruiken we soms voornamen en schrijven we over Oom als we verwijzen naar een oudere Molukse getuige of Pak en Ibu als we het hebben over een oudere Indonesische man of vrouw. Zo spraken wij hen aan tijdens onze ontmoetingen en met deze aanspreekvorm uiten we ons respect. Wanneer we oom met een kleine letter schrijven betreft het een familierelatie.

In deze bundel hebben we niet gestreefd naar volledigheid, omdat die nooit kan worden bereikt. Ook hebben we mensen niet in willen delen in duidelijk van elkaar te onderscheiden groepen, aangezien zo'n onderverdeling al te veel gesprekken heeft doodgeslagen. Ons streven was vooral om het gesprek aan te gaan met al die verschillende stemmen en de uiteenlopende wijzen waarop ze geïnterpreteerd kunnen worden.

Verhalen worden niet alleen verteld door mensen, maar klinken ook door in monumenten of tijdens evenementen, en daarom figureren ook die hier. De essays in dit boek getuigen van breuken en toenadering, van ontluistering en vervreemding, van avontuur en kwelling, maar ook van herinneren, vergeten, en opnieuw herinneren. Gedurende dit hele proces krijgen verhalen nieuwe facetten, zoals een blik door een caleidoscoop steeds nieuwe beelden onthult.

Bijzonder aan het project Getuigen & Tijdgenoten is dat het ook mensen die minder goed vertegenwoordigd zijn in archieven de kans heeft geboden

untuk mengabarkan hubungan yang kami miliki dengan para saksi dan pelaku sejarah tersebut. Oleh sebab itulah, kami menyebut mereka, misalnya, dengan sebutan Om, khususnya ketika kami menulis tentang saksi sejarah yang berlatar belakang Maluku, atau Pak dan Ibu ketika kami merujuk kepada laki-laki dan perempuan Indonesia yang lebih tua. Inilah cara kami berbincang dengan mereka sebagai sebetuk rasa hormat. Kata-kata tersebut hanya ditulis dalam huruf kecil ketika kami ingin merujuk pada hubungan keluarga mereka.

Selanjutnya, kami tak dapat menyajikan kisah secara lengkap, karena menyegaja untuk lengkap amatlah muskil. Kami juga tidak memilah dan memilih orang-orang untuk dihimpun dalam kelompok tertentu. Memilah dan memilih orang sudah terbukti mematikan banyak perbincangan. Justru tujuan kami adalah untuk masuk dan berdialog dengan banyak suara dan sudut pandang dalam menafsirkan peristiwa sejarah.

Bahkan lebih jauh lagi, cerita tidak hanya disampaikan oleh orang per orang, melainkan juga bergema dalam banyak monumen atau acara-acara peringatan. Oleh sebab itulah mereka juga turut dihadirkan dalam buku ini. Esai-esai dalam buku ini menghadirkan banyak kisah tentang perpecahan, pemulihan hubungan, kekecewaan, keterasingan, petualangan, juga kemuraman, namun kesemuanya itu ditulis untuk mengingat, melupakan, dan lalu mengingat lagi. Lewat proses inilah cerita menjadi terus-menerus baru, dengan cara melihat yang baru, seperti halnya saat kita melihat lewat kaca kaleidoskop.

Keunikan program penelitian Saksi & Rekan Sezaman juga terletak pada kenyataan bahwa program ini membuka ruang bagi orang-orang yang kerap tak terwakili dalam banyak arsip resmi untuk berbagi pengalamannya serta mengajak banyak pihak lain untuk bisa mendengar ihwal pengalaman perang yang sebelumnya belum pernah mereka dengar. Peristiwa sejarah ini bukanlah melulu tentang pertimbangan ekonomi, strategis, militer, dan

hun ervaringen te delen en daarmee anderen dichter bij die oorlogservaringen te laten komen. Het gaat immers niet alleen om inzicht in de complexe politieke, militaire, strategische en economische overwegingen achter het conflict. We willen vooral een beeld krijgen van de impact die dit had op individuen en groepen. Door mensen nadrukkelijk centraal te stellen, komen we dicht bij persoonlijke ervaringen, krijgen we een beter begrip van individuele omstandigheden en de keuzes die hieruit voortvloeiden. Kennis van de vele, verschillende ervaringen in tijden van oorlog kan leiden tot meer inzicht in en begrip van elkaars standpunten. De aandacht in dit boek gaat daarom vooral uit naar de menselijke maat.

De afgelopen vier jaar hebben veel mensen persoonlijke ervaringen, beeldmateriaal en egodocumenten met ons gedeeld. Ze deden dat vanuit de overtuiging dat hun persoonlijke geschiedenissen de kracht hadden om al bekende verhalen aan te vullen of te nuanceren. Omdat we beseften hoezeer persoonlijke ervaringen families en gemeenschappen hebben beïnvloed, hebben we ons oor ook te luisteren gelegd bij vrienden en familie van tijdgenoten. Zij hebben deze periode vaak op een veel minder directe manier ervaren, maar merkten er toch dikwijls de weerslag van op hun eigen leven.

We hopen dat de verhalen in dit boek recht doen aan de gelaagdheid van persoonlijke ervaringen in tijden van geweld en aan de grote invloed ervan op mensenlevens. De meeste verhalen werden verteld door mensen die nu in Nederland wonen, maar als we het bij deze verhalen hadden gelaten zou er een eenzijdig beeld zijn ontstaan. Daarom zijn we ook op zoek gegaan naar de ervaringen van mensen in Indonesië. Met een open blik, zonder vooraf categorieën te benoemen, zijn er talloze manieren om naar het verleden te kijken, bijvoorbeeld door in te gaan op bepaalde te-

politiek rumit yang melatari peperangan. Kami ingin pula menakar dampak peristiwa sejarah itu terhadap orang perorangan atau kelompok, pengalaman mereka, serta pilihan yang mereka ambil. Dengan demikian, kita dapat memperoleh wawasan baru dan pemahaman tentang sudut pandang masing-masing orang. Itulah sebabnya fokus dalam buku ini adalah pada dimensi manusia.

Dalam kurun empat tahun terakhir, banyak yang telah berbagi kisah dan pengalaman dengan program penelitian kami, termasuk aneka potret, dan dokumen-dokumen ego. Dengan berbagi, mereka berharap bisa melengkapi atau menawarkan nuansa baru atas sejarah yang selama ini tertulis dan dianggap ajeg. Kemudian, sadar bahwa pengalaman seseorang bisa berdampak terhadap sanak saudara serta masyarakat yang hidup di dekatnya, kami juga menjalin hubungan dengan keluarga para saksi sejarah yang mungkin tidak secara langsung mengalaminya tetapi bisa jadi turut terpengaruh.

Kami berharap bahwa kisah-kisah yang tersaji dalam buku ini tidak mengurangi kadar pengalaman pribadi sesungguhnya di kurun waktu yang penuh dengan kekerasan, berikutan dampaknya terhadap kehidupan manusia. Sebagian besar kisah dalam buku ini diceritakan oleh orang-orang yang kini bermukim di Belanda. Namun, kami memahami bahwa jika cerita mereka saja yang dimuat dalam buku ini, sudut pandang yang tersaji sudah barang tentu akan menjadi berat sebelah. Oleh sebab itu, kami juga menelusuri kisah orang-orang di Indonesia. Dengan pikiran terbuka dan tanpa menyebut kategori, kami menemukan banyak cara menengok ke masa lampau, misalnya dengan memperbincangkan satu hal, pengalaman yang sama, atau tempat dan peristiwa tertentu secara berulang-ulang.

Sekian banyak cerita terhimpun dalam kumpulan ini tentu saja dipengaruhi juga oleh latar belakang beragam dari para peneliti kami. Keragaman ini pulalah yang memungkinkan munculnya aneka sudut pandang, dan bahkan memberi kesempatan untuk melihat peris-

rugkerende thema's, gedeelde ervaringen of in te zoomen op specifieke plekken en gebeurtenissen.

Welke verhalen van getuigen en tijdgenoten in deze bundel terecht zijn gekomen, en op welke wijze, is bepaald door de samenstellers. De uiteindelijke selectie weerspiegelt daarbij de pluriforme samenstelling van ons team. Daardoor komen er verschillende perspectieven aan de orde en werd ook duidelijk dat we allemaal op een eigen manier naar de gebeurtenissen en verhalen kijken. De leden van ons team behoren tot verschillende generaties, hebben verschillende achtergronden, andere connecties en wisselende affiniteiten met de getuigen en hun verhalen.

Zo zette Stephanie Welvaart al vanaf jonge leeftijd vraagtekens bij de beeldvorming van kolonisatie en dekolonisatie in relatie tot Indonesië, een nieuwsgierigheid die werd gevoed door haar eigen familiegeschiedenis. Als antropoloog en socioloog heeft ze veel belangstelling voor machtsstructuren en de manier waarop individuen zich hierbinnen bewegen, welke keuzes ze hebben en welke paden ze bewandelen.

Ody Dwicahyo is historicus én kleinzoon van een Indonesische vrijheidsstrijder. Hij haalde zijn masterdiploma's in Nederland en Singapore, de landen waar zijn grootvader tegen streed in achtereenvolgens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog en de zogeheten Konfrontasi met de federatie Maleisië (1963-1966). Hij bestudeert hoe mensen in het verleden met elkaar vochten en vervolgens de strijdbijl weer begroeven.

Eveline Buchheim groeide op met verhalen die haar blik op de wereld verruimden. Ze studeerde Nederlands en antropologie. Haar interesse in zowel onderzoek als het dagelijkse leven lijkt zich altijd te bewegen op het snijvlak van taal en de interactie tussen mensen.

Artist Impression van de vier auteurs.

Beeld: Dido Drachman.

tiwa dan kisah dari cara pandangnya masing-masing. Masing-masing dari kami berasal dari generasi yang berbeda-beda, dengan hubungan dan kedekatan yang berbeda-beda pula dengan para saksi dan pelaku sejarah yang telah membagikan cerita mereka.

Stephanie Welvaart, misalnya. Terdorong oleh rasa ingin tahu ihwal sejarah keluarganya, ia kerap mempertanyakan cara kolonisasi dan dekolonisasi Indonesia tersaji di banyak ruang. Memperoleh pendidikan di bidang ilmu antropologi dan sosiologi, Stephanie memiliki ketertarikan besar dalam struktur kuasa dan cara orang-orang bergerak di dalamnya, serta pilihan-pilihan yang mereka punya dan jalur yang akhirnya mereka ambil.

Lalu, ada Ody Dwicahyo, yang selain seorang sebagai seorang sejarawan, adalah cucu dari seorang pejuang kemerdekaan Indonesia. Ia memperoleh dua gelar master dari Belanda dan Singapura, dua negeri yang kakeknya dulu perangi saat revolusi fisik dan ketika Konfrontasi menentang pembentukan Federasi Malaysia. Ody meneroka bagaimana di waktu lampau orang-orang terlibat dalam peperangan, dan setelah usai, lalu berdamai dan merekam permusuhan.

Sementara, Eveline Buchheim tumbuh bersama cerita-cerita yang membuka wawasannya tentang dunia. Ia mendalami bahasa Belanda dan ilmu antropologi. Kesemuanya itu menumbuhkan ketertarikannya kepada kehidupan sehari-hari yang tampaknya selalu berada di persimpangan antara bahasa dan interaksi antar-orang.

Terakhir, Fridus Steijlen. Ia adalah seorang antropolog yang sejak masih di bangku kuliah sudah terlibat dalam aktivisme dekolonisasi Indonesia, komunitas Maluku dan Indis, dan juga dengan isu-isu Indonesia kontemporer. Baginya, manusia haruslah berada di titik pusat sejarah dan sudah semestinya begitu agar sudut pandang senantiasa beragam.

Ilustrasi keempat penulis dalam buku ini oleh seniman.

Gambar: Dido Drachman.

Fridus Steijlen is antropoloog en houdt zich al vanaf zijn studietijd bezig met de dekolonisatie van Indonesië, en de Molukse en Indische gemeenschap, maar ook met het hedendaagse Indonesië. Voor hem moeten in de geschiedenis mensen centraal staan, en hij vindt het belangrijk oog te hebben voor diversiteit en kracht.

De combinatie van deze verschillende achtergronden en interesses hielp ons over onze eigen grenzen heen te kijken. Onze discussies kregen daardoor vaak verrassende wendingen. De bestaande en nieuwe contacten in Indonesië, maar vooral de aanwezigheid van Ody in ons team, bevestigden wat we eigenlijk al wisten: om geschiedenissen waar verschillende landen bij betrokken zijn grondig te kunnen onderzoeken, is internationale samenwerking onontbeerlijk. Onder andere in de bijdragen van Ody weerklinken de Indonesische stemmen expliciet in ons boek. Te zeer uitgaan van de eigen beleving, interpretatie of ervaring kan je totaal op het verkeerde spoor zetten. Een mooie illustratie daarvan is hoe er werd aangekeken tegen het idee achter het vernielen van bruggen bij kampongs. In brieven en dagboeken van Nederlandse soldaten lezen we dat zij dat meestal interpreteerden als een uiting van guerrilla-activiteiten, maar uit andere verhalen leerden we dat Indonesiërs het soms zagen als de enige manier om hun dorp te beschermen tegen ongewenste bezoekers.

Een deel van de essays in deze bundel gaat over wat mensen zich nu nog herinneren van de gebeurtenissen destijds in Indonesië, of over hoe deze ervaringen werden gedeeld door de jaren heen. Maar wat we ons herinneren, is zelden wat er zich feitelijk afspeelde, of dat nu gisteren was of tientallen jaren geleden. Al vrij snel vergeten we delen van de gebeurtenis en reconstrueren deze vervolgens opnieuw. Dat moet ook, want, zoals psycholoog Douwe Draaisma in zijn boeken over de

Perpaduan latar yang berbeda-beda inilah yang membuat kami mampu melihat melampaui batasan-batasan kami sendiri. Terkadang, perbedaan ini pula yang kerap membuahkan kejutan-kejutan. Misalnya, segala hal kami ketahui menjadi lebih sah dengan terjalannya hubungan baru kami dengan pihak-pihak di Indonesia, termasuk dengan bergabungnya Ody dalam program penelitian ini. Dalam esai-esai yang ditulis Ody dalam buku ini, misalnya, suara-suara Indonesia bisa terdengar begitu lantang. Syahdan, agar dapat menelaah sejarah yang melibatkan banyak negara, kerja sama internasional adalah sebuah keharusan. Kami paham bahwa terlalu memaksakan satu sudut pandang bisa jadi membuat kita keluar jalur. Hal ini tampak jelas, misalnya, pada perumpamaan terputusnya jalur pada jembatan-jembatan kampung yang dulu dilekakkan di kala perang kemerdekaan. Di banyak surat dan buku harian yang ditulis serdadu Belanda, aksi penghancuran jembatan tersebut kerap diterjemahkan sebagai aksi merusak yang dilakukan para pemberontak gerilya; sementara, dari sudut pandang Indonesia, pemutusan jembatan penghubung itu adalah satu-satunya cara agar desa mereka terhindar dari kekejian penjajah.

Beberapa bagian dalam buku ini mengungkap apa yang masih diingat dari sejarah di Indonesia kala itu, atau tentang bagaimana peristiwa-peristiwa sejarah dimaknai dan dibagi selama bertahun-tahun. Namun, apa yang diingat orang dari sebuah peristiwa yang terjadi bertahun-tahun lalu atau bahkan baru terjadi kemarin saja bisa jadi tidak persis seperti apa yang sesungguhnya terjadi. Kita kerap menghilangkan bagian-bagian tertentu pada sebuah peristiwa, lalu mencoba membangunnya kembali. Begitulah cara memori bekerja. Seperti yang Douwe Draaisma kemukakan dalam bukunya, melupakan adalah cara terpenting untuk mengingat. Jika kita tidak pernah lupa, kita takkan bisa memiliki kemahiran dalam mengingat, dan malah bisa berujung dalam kekalutan total. Ingatan kita berbeda dari waktu ke waktu, disesuaikan

werking van het geheugen duidelijk maakt, vergeten is het belangrijkste instrument dat we hebben om te kunnen herinneren. Als we niet in staat waren om te vergeten, zouden we ten prooi vallen aan totale verwarring. Niet zelden maken we van onze herinnering op diverse momenten verschillende versies, met daarin verdisconteerd wat we van anderen hoorden, wat we lazen en op basis van nieuwe ervaringen. Dit betekent niet dat die verhalen daarom minder belangwekkend zouden zijn, want juist deze herinneringen maken inzichtelijk hoezeer onze ervaringen beïnvloed worden door onze eigen achtergrond, eerdere ervaringen en door het tijdstip en de plaats waar we ons ten tijde van de gebeurtenis bevonden.

We luisterden met ons team niet alleen naar wat tot ons kwam, we probeerden ook om de verhalen achter de stiltes te ontdekken, aandacht te hebben voor wat er om welke reden dan ook niet gezegd werd en te doorgronden welke emoties er achter zwiigen zouden kunnen schuilen. We probeerden de betekenis te achterhalen van de stiltes die vielen in (groeps)interviews, te ontdekken wat er tussen de regels in egodocumenten stond en ook stemmen te laten klinken van diegenen die niet meteen geneigd waren hun verhaal te laten horen.

De essays in dit boek geven een indruk van hoe verschillend de periode tussen 1945 en 1949 werd ervaren en hoe er nu op teruggekeken wordt. Citaten en beelden uit het verzamelde materiaal komen erin terug en wij delen onze interpretaties van en de reflecties op dat materiaal. De auteurs zijn te herkennen aan kleine portretjes bij de essays. Tussen de essays is de weerslag van onze zoektocht te vinden, evenals een deel van de gesprekken die we daarover met elkaar en anderen hadden. Vanzelfsprekend komen hier gevoeligheden en controverses aan bod, maar ontbreken andere weer. We hopen dat de essays

dengan apa yang lalu kita dengar dari orang, yang kita baca, atau berdasar pengalaman baru. Ini bukan berarti bahwa apa yang semula kita ingat menjadi tak menarik; justru sebaliknya, ini menunjukkan betapa ingatan kita sesungguhnya dipengaruhi oleh latar belakang kita masing-masing, pengalaman, serta oleh waktu dan tempat kita berada ketika sebuah peristiwa sejarah terjadi.

Kami tak hanya mencatat apa yang terdengar, tapi juga mengungkap apa yang biasanya bersembunyi di balik kesunyian. Mencurahkan perhatian pada apa yang terungkap, serta mendalami emosi yang dipendam, kami mencoba meniti arti yang tersembunyi dibalik sunyi, untuk melihat apa yang tersirat dalam tulisan-tulisan di banyak dokumen-dokumen ego, dan untuk mendengar suara-suara mereka yang masih malu-malu untuk lantang bercerita. Sunyi pun lalu beralih nyaring. Kisah-kisah baru terdengar lantang. Dan pengalaman-pengalaman serta ruang-ruang baru menjadi terbuka.

Meskipun jauh dari genap, semua tulisan dalam buku ini meneroka bagaimana tahun-tahun antara 1945 dan 1949 membuahakan perjalanan yang berbeda-beda dan bagaimana tahun-tahun itu dilihat kembali lewat kaca mata kekinian. Kami hadirkan aneka nukilan dan gambar-gambar dari waktu lampau dalam buku ini. Kami juga menyertakan tafsiran serta refleksi kami atas nukilan dan gambar-gambar itu – untuk mempertegasnya, kami sertakan ilustrasi wajah pengarang pada masing-masing esai yang mereka tulis. Tentunya, segala hal yang sensitif dan kontroversial kami turut bahas. Harapannya adalah bahwa semua ini bisa memantik pertanyaan dan perbincangan lebih lanjut – bukan pertanyaan-pertanyaan yang jawabannya sederhana atau tak taks, melainkan pertanyaan-pertanyaan yang mendorong terciptanya pemahaman lebih jauh akan sudut pandang dan posisi yang lain.

Buku *Meniti Arti* ini terdiri dari tiga bagian, yang masing-masingnya menjejak pengalaman semasa Perang Kemerdekaan Indonesia. Ada kalanya satu bagian ditulis

vragen oproepen, met name vragen die geen eenvoudig of eenduidig antwoord kunnen hebben, maar die er wel toe aanzetten zich in te leven in andermans positie en vervolgens uitnodigen tot gesprekken. *Sporen vol betekenis* bestaat uit drie delen die de oorlogservaringen tussen 1945 en 1949 als uitgangspunt hebben. Soms gebeurt dit heel concreet, op andere momenten gaat het om bespiegelingen met een abstracter karakter. Maar alle bijdragen aan het boek laten zien welke invloed de oorlog heeft gehad op de ervaringen en de levens van mensen: zij worden hier niet teruggebracht tot aantallen maar spreken als individuen met unieke ervaringen en overwegingen.

Het eerste deel, 'Posities en loyaliteiten', gaat in op de keuzes die mensen maken in een oorlog en de persoonlijke gevolgen die dat heeft, op de korte en de lange termijn. Het laat ook zien hoe loyaliteiten in de loop van de tijd kunnen veranderen en tot gewijzigde opvattingen over de eigen of andermans posities kunnen leiden. In dit deel komen onder andere de ervaringen van Indonesische en Nederlandse militairen en strijders aan de orde, op basis van contemporaine egodocumenten en op basis van latere gesprekken. Maar er is ook aandacht voor burgers en de invloed die zo iets als een demarcatielijn destijds had op hun leven.

Het tweede deel, 'Taal', laat het belang zien van de woorden die worden gebruikt om te spreken over de eigen ervaringen of die van anderen. Welke stereotypen werden door Nederlanders en Indonesiërs gebruikt om te spreken over 'de ander'? We vatten taal hierbij breder op dan alleen woorden; het gaat ook over de beeldtaal zoals die uit de foto's in albums van militairen naar voren komt. We laten zien in welke taal over het conflict gesproken werd en wordt, welke metaforen er gebruikt werden en hoe sommige iconische begrippen door de tijd heen gelijkblijven.

Het laatste deel, 'Herinneren en vergeten', geeft

dengan tegas; sementara, bagian lainnya ditulis secara reflektif dengan tokoh yang disamakan. Tapi, intinya, kesemua bagian itu menggambarkan dampak perang terhadap kehidupan banyak manusia. Diawali dengan dimensi manusia, kami tidak mereduksi orang per orang menjadi sekedar angka, melainkan membiarkan mereka untuk berbicara sebagai individu dengan pengalaman dan ketertarikannya masing-masing.

Bagian pertama, 'Posisi dan Loyalitas', menggali pilihan-pilihan yang orang buat di kala perang dan akibat yang mungkin muncul daripadanya, dalam jangka pendek maupun panjang. Bagian ini juga menunjukkan bagaimana kesetiaan bisa beralih dari waktu ke waktu dan mengubah persepsi tentang posisi diri atau orang lain dalam satu peristiwa. Bertalian dengan kedudukan dan kesetiaan ini, bab pertama ini menggali lebih dalam pengalaman-pengalaman serdadu Indonesia dan Belanda yang termuat dalam tulisan-tulisan pribadi yang mereka pernah buat, juga lewat sekian banyak percakapan yang pernah kami lakukan dengan mereka. Selain pengalaman para serdadu, kami juga menilik para penduduk sipil yang kehidupannya turut terdampak oleh, misalnya, garis demarkasi yang memisahkan kawan dari lawan.

Bagian kedua berjudul 'Bahasa'. Bagian ini menunjukkan betapa pentingnya kata dan istilah yang digunakan ketika berbicara tentang pengalaman sendiri atau pengalaman orang lain. Misalnya, stereotip apakah yang lazim digunakan orang-orang Belanda saat merujuk orang-orang Indonesia, dan sebaliknya? Kami juga mengerti bahwa bahasa tidak hanya sebatas kata dan istilah, melainkan juga gambar-gambar yang hadir dalam banyak album-album foto milik para serdadu. Kami mencoba mencari tahu dalam bahasa apakah perang itu diutarakan, metafora apa saja yang dipakai, dan bagaimana konsep-konsep ikonik berpindah menelusuri waktu.

Bagian terakhir, 'Mengingat dan Melupakan', menyajikan pandangan tentang cara pengalaman perang diingat,

een inkijkje in de manieren waarop de oorlogservaringen worden herinnerd en welke liever worden vergeten. We laten zien hoe individuele herinneringen een rol zijn blijven spelen in het latere leven van getuigen en tijdgenoten, maar ook van hun kinderen en kleinkinderen. We proberen het gebied achter – al dan niet veronderstelde – stiltes te bereiken. En we gaan in op gevoeligheden rondom monumenten en de wijze waarop de functie daarvan in de loop van de tijd kan veranderen. ◀

sementara sebagian lainnya dilupakan. Kami mencoba menunjukkan betapa ingatan perorangan terus memainkan andil dalam kehidupan orang-orang yang bersangkutan serta kerabatnya bahkan jauh setelah peristiwa itu berlalu. Dalam bagian ini kami juga menengok ke belakang, ke bagian-bagian yang tak sempat tersingkap. Dengan cara yang sama, kami juga membahas sensitivitas yang menyelimuti monumen-monumen peringatan, serta fungsi-fungsinya yang senantiasa berubah dari waktu ke waktu. ◀

Eveline

Stephanie

Ody

Fridus

Verbindende
teksten /
Larik Penghubung

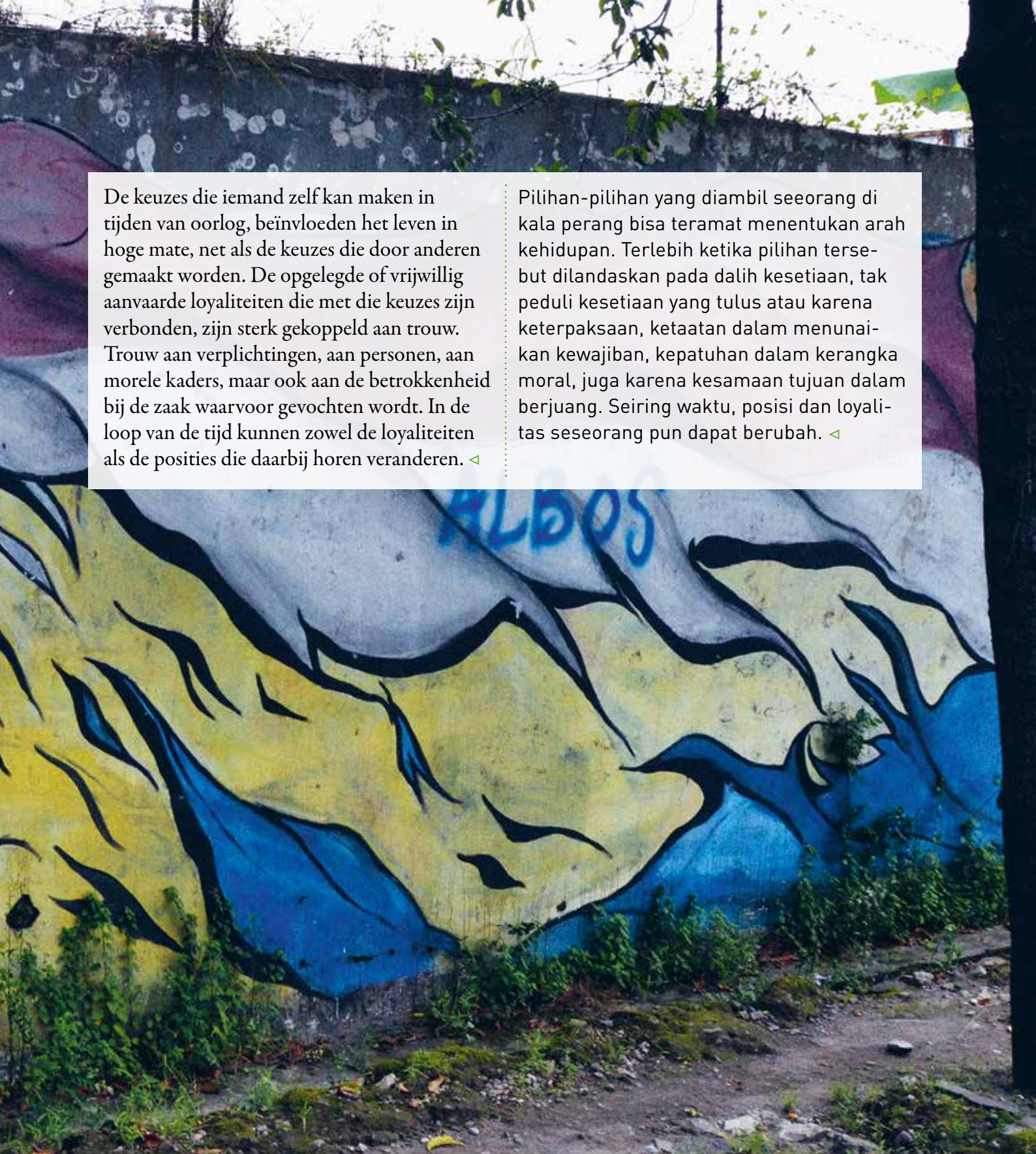
*Posities
en
loyaliteiten*

Posisi
dan
loyalitas

De mural, getiteld 'Karyaku untuk Negeriku' (mijn werk voor mijn land), is gemaakt door Kenededes, een urban-artgroep in Surabaya, ter herinnering aan 10 november 1945. Foto: Fridus Steijlen.

Mural di Surabaya, 2014, berjudul 'Karyaku untuk Negeriku'. Digambar oleh Kenededes dan Kepleh dari kelompok 'Urban Art' di Surabaya. Mural itu sendiri dibuat di tahun 2012 untuk memperingati Hari Pahlawan 10 November 1945. Foto: Fridus Steijlen.

A photograph of a wall covered in graffiti. The wall is painted with various colors, including yellow, blue, and black. There are large, stylized black shapes that look like flames or abstract patterns. The word 'ALDOS' is written in blue graffiti on the wall. A white text box is overlaid on the image, containing two paragraphs of text. The background shows some greenery and a dirt path at the bottom.

De keuzes die iemand zelf kan maken in tijden van oorlog, beïnvloeden het leven in hoge mate, net als de keuzes die door anderen gemaakt worden. De opgelegde of vrijwillig aanvaarde loyaliteiten die met die keuzes zijn verbonden, zijn sterk gekoppeld aan trouw. Trouw aan verplichtingen, aan personen, aan morele kaders, maar ook aan de betrokkenheid bij de zaak waarvoor gevochten wordt. In de loop van de tijd kunnen zowel de loyaliteiten als de posities die daarbij horen veranderen. ◀

Pilihan-pilihan yang diambil seseorang di kala perang bisa teramat menentukan arah kehidupan. Terlebih ketika pilihan tersebut dilandaskan pada dalih kesetiaan, tak peduli kesetiaan yang tulus atau karena keterpaksaan, ketaatan dalam menunaikan kewajiban, kepatuhan dalam kerangka moral, juga karena kesamaan tujuan dalam berjuang. Seiring waktu, posisi dan loyalitas seseorang pun dapat berubah. ◀

Tijdens het verzamelen van verhalen bleek loyaliteit een belangrijk aanknopingspunt om te begrijpen hoe mensen zichzelf ten opzichte van het conflict en de andere actoren in het conflict plaatsen. Het lijkt misschien eenvoudig om, achteraf terugkijkend, een periode waarin een oorlog woedde als één geheel te beschouwen. Maar hoe was het voor de betrokkenen destijds? Op welk moment en welke plaats begint het conflict en wanneer en waar krijgt het consequenties voor het individu? En kun je dat eigenlijk wel goed beoordelen als je er middenin zit? Voor sommigen is dat op het eerste gezicht wellicht vrij eenvoudig: zo was het voor de militairen die vanuit Nederland werden uitgezonden duidelijk dat ze een militaire taak hadden. Maar dat betekent niet automatisch eenduidigheid, want noodzakelijke voorkennis van de situatie ter plekke was bij vrijwel niemand aanwezig. Voor plaatselijke bewoners lag het nog gecompliceerder, zeker in een gebied zo uitgestrekt als de Indonesische archipel. Door verschillende stemmen uit de interviews naast elkaar te zetten willen we die complexiteit naar voren brengen.

In interviews stelden we de vraag waarom en op welke wijze mensen betrokken waren geraakt bij het conflict. Uit de antwoorden werd duidelijk dat de redenen om actief deel te nemen, of dat nu in een leger was of in het verzet ertegen aanzienlijk konden verschillen. Mensen maken niet altijd een bewuste keuze wanneer ze zich in een conflict mengen, en evenmin is die keuze altijd duidelijk op politieke gronden gefundeerd. Soms raken ze er om hele andere – soms zelfs futiele – redenen bij betrokken, op andere momenten weer uit een diepe overtuiging. Interessant is de vraag vanuit welke ideeën of gezichtspunten bepaalde keuzes werden gemaakt. Terwijl we over de verschillende keuzes in gesprek waren, beseften we dat er al te gemakkelijk gesproken wordt in dichoto-

Dari semua cerita yang terhimpun, loyalitas terbukti menjadi titik awal yang begitu penting dalam memahami bagaimana orang memosisikan diri dalam perang dan dalam kaitannya dengan orang lain yang dianggap berseberangan. Jika dilihat dari kaca mata kekinian, perang berikut pihak-pihak yang saling berselisih tampak seperti persoalan yang tidak rumit. Namun, mungkin justru sebaliknya bagi orang-orang yang terlibat dan terdampak kala itu. Kapan dan dimanakah persisnya perang itu bermula dan akibat apa yang ditimbulkan terhadap kehidupan orang perorangan? Sanggupkah kita menimbang dengan tepat andai kita berada di tengah-tengah konflik semacam itu? Sekilas, bisa jadi sederhana bagi sebagian: bagi serdadu Belanda yang dikirim ke Indonesia, misalnya, tugas yang mereka emban sangatlah jelas dan sederhana. Namun, tidak berarti kejelasan dalam tugas itu berbanding lurus dengan kejelasan pengetahuan mereka tentang tempat mereka ditugaskan. Bagi penduduk setempat, hal ini bisa jadi jauh lebih rumit, khususnya mengingat besarnya luas wilayah Nusantara. Oleh sebab itu, kami mencoba menyoroti kerumitan ini dengan mengangkat dan membandingkan suara-suara beragam yang diperoleh lewat wawancara yang kami lakukan.

Di setiap wawancara yang kami lakukan, kami senantiasa bertanya tentang bagaimana dan mengapa para saksi dan pelaku sejarah akhirnya bisa terlibat dalam ketenteraan atau badan perjuangan semasa perang kemerdekaan Indonesia. Dari jawaban-jawaban mereka, terang benderang bahwa alasannya tidak pernah tunggal dan seragam. Orang tidak selalu membuat pilihan sadar sebelum mereka akhirnya melibatkan diri dalam peperangan. Tak selamanya pula pilihan itu dibuat berdasarkan dorongan politis. Terkadang, alasannya dilandaskan pada keyakinan yang sangat mendalam; namun, ada kalanya alasannya terkesan konyol. Satu pertanyaan lain yang menarik adalah tentang gagasan atau dari sudut pandang mana pilihan-pilihan tersebut dibuat. Ketika membahas

mieën, die bovendien vaak als statisch gepresenteerd worden. Wat de brieven, dagboeken en ook de vraaggesprekken mooi laten zien, is dat de opvattingen over en het beeld van 'zelf' en de 'ander' en de eigen keuzes in de loop der jaren kunnen veranderen.

De verschillende keuzes en zienswijzen staan naast elkaar, niet alleen omdat we verschillende motieven willen laten zien, maar ook omdat we het idee van een unaniem gedeeld moreel kader willen uitdagen. Dat kader is er nu niet en was er destijds evenmin. In Nederlandse discussies over de uitzending van militairen naar Indonesië en het gepleegde geweld wordt er soms (te) gemakkelijk op gewezen dat het andere tijden waren, met andere normen, waarden en wereldbeelden. En hoewel de tijdgeest in de jaren 1940 heel anders was dan nu, laat zo'n tijdgebonden verklaring vooral een eurocentrische blik zien. Er wordt te makkelijk uitgegaan van het perspectief, de positie, de ervaringen en leefwereld van de (koloniale) Nederlander. De ervaring, de positie en de standpunten van 'de ander' worden dan al snel vergeeten. Bovendien was er, los van het bestaan van andere opvattingen in Indonesië, in Nederland evenmin een eenduidig standpunt, en ook hier leefden er heel andere ideeën waarbij de uitzending van militairen (en de koloniale aanwezigheid van Nederland in Indonesië) kritisch werd bekeken.

In Nederland is het opvallendste 'andere geluid' te vinden bij dienstweigeraars. Al sinds 1923 was er een Dienstweigeringwet, waardoor men, als de achterliggende ethische of godsdienstige bezwaren erkend werden, in plaats van militaire dienst burgerdienst kon vervullen. Dienstweigeren op grond van politieke overtuigingen werd echter niet geaccepteerd. Het aantal gevallen van mannen die weigerden in dienst te gaan of die deserterden, laat zien dat de oorlog het verzet deed groeien. Om dienstweigeren

ragam pilihan dan alasan tersebut, terkadang begitu mudah kita terperangkap dalam dikotomi yang kaku. Seperti yang tergambar dalam surat-surat pribadi, buku harian, dan wawancara yang dirujuk dalam buku ini, cara pandang, citra 'diri' dan 'liyan', serta pilihan seseorang sudah barang tentu bisa berubah dari waktu ke waktu.

Dengan menggarisbawahi perbedaan pilihan dan sudut pandang, kami ingin menunjukkan ragam motif sekaligus menentang bingkai moral yang, konon, sejak dulu hingga kini dipegang teguh. Padahal, sesungguhnya kerangka moral semacam itu tidak pernah ada, baik kini maupun dulu. Di Belanda, ketika membahas ihwal pengerahan prajurit ke Indonesia dan pelbagai kekerasan yang mereka lakukan di sana, banyak yang kerap berdalih bahwa waktu dulu berbeda dari sekarang, begitu juga norma, nilai, dan cara pandang terhadap dunia. Syahdan, meskipun memang semangat zaman di tahun 1940an berbeda dari sekarang, cara membingkai peristiwa dengan persepsi tersebut secara tegas menunjukkan sudut pandang yang sangat Eurosentrik. Terlebih, dalih tersebut juga diawali dengan perspektif, posisi, dan pengalaman, serta lingkungan pelaku sejarah Belanda kolonial. Hal ini berakibat pada mudahnya pengalaman, posisi, dan sudut pandang si liyan untuk dilupakan begitu saja. Selanjutnya, terlepas dari sudut pandang lain dari Indonesia, tidak ada posisi yang tegas berkenaan dengan posisi Belanda berikut pandangan kritis terhadap pengerahan serdadu dan kehadiran kolonial Belanda di Indonesia.

Di luar itu, suara-suara yang berbeda terutarakan oleh kelompok-kelompok penentang perang wajib militer yang disebut *dienstweigeraars*. Sejak 1923 sebetulnya telah diberlakukan undang-undang yang mengatur penolakan terhadap wajib militer yang disebut dengan *Dienstweigeringwet*. Undang-undang tersebut memberi kesempatan kepada rakyat Belanda untuk mengganti wajib militer dengan pelayanan sipil jika dianggap tidak etis atau bertentangan dengan agama. Alasan lain, terutama yang

te ontmoedigen werd besloten de weigeraars direct naar een detentiekamp te sturen, waar ze de beslissing op hun beroep moesten afwachten. Tussen 1946 en 1951 werden naar schatting 1800 mannen door de krijgsraad veroordeeld, waarbij weigering op politieke gronden leidde tot hogere straffen dan weigering om andere redenen.¹ ◀

dilandaskan pada pandangan politis, tidak dapat dijadikan dalih untuk menolak wajib militer. Dari jumlah penolakan wajib militer yang tinggi kala itu, kita dapat melihat betapa nyata penentangan terhadap perang tersebut. Untuk menekan angka penolakan yang semakin meninggi ini, pemerintah Belanda menangkapi dan menahan para *dienstweigeraars*. Antara tahun 1946 dan 1951, sekira 1800 orang diadili pengadilan militer – sebagian daripadanya yang menolak wajib militer karena alasan politis dijatuhi hukuman paling berat.¹ ◀

Indonesië- weigeraars en de illusie van een historisch unaniem gedeeld moreel kader

'Er waren dus al jongens weg van de 7 December Divisie. Maar ik had al [voor zijn oproep in 1949] tegen iemand gezegd, omdat we er thuis natuurlijk weleens over praatten, dat ik niet ging. Dat had ik al afgesproken. Maar dat was ook zo'n beetje de laatste lichtung toen, die moest.'² (Jan Koning)

Para penentang perang dan ilusi historis kolektif ihwal kerangka moral

'Banyak anak muda yang telah mendaftar di kesatuan Divisi 7 Desember. Tapi, aku sudah bilang [sebelum Jan dipanggil bertugas di tahun 1949], karena memang aku gemar bercerita tentang segala hal di rumah, bahwa aku tak mau bergabung. Itulah yang kumau. Tapi, waktu itu adalah gelombang keberangkatan terakhir, jadi tak ada pilihan selain harus pergi.'² (Jan Koning)

In 1949 wordt Jan Koning opgeroepen voor militaire dienst. De onafhankelijkheidsoorlog in Indonesië is dan vier jaar bezig. De 7 December Divisie vertrok in september 1946 als eerste lichter met voornamelijk dienstplichtigen naar Indonesië en Jan Koning weet dat hij niet in hun voetsporen wil treden. Een-enzeventig jaar later, in 2020, biedt koning Willem-Alexander tijdens zijn staatsbezoek aan Indonesië zijn excuses aan ‘voor de geweldsontsporingen van Nederlandse zijde in die jaren’, in zijn woorden ‘in lijn met eerdere verklaringen van de regering’. Hoewel de uitdrukking ‘beter laat dan nooit’ hier gepast lijkt, suggereert de excuses voor specifiek ‘geweldsontsporingen [...] in die jaren’ dat de uitzending van Nederlandse soldaten naar Indonesië na afloop van de Tweede Wereldoorlog op zichzelf gerechtvaardigd was.

Terwijl het staatshoofd na al die jaren nog steeds geen excuses aanbiedt voor de poging tot herstel van het koloniaal gezag na de capitulatie van Japan, laat staan voor het geweld van de koloniale overheersing, wist Jan Koning al gedurende de onafhankelijkheidsoorlog dat hij het niet eens was met de uitzending. En hij was niet de enige. Dit botst met de in het pu-

Jan Koning tijdens het interview met Getuigen & Tijdgenoten op 4 april 2018, tien maanden voor zijn overlijden. Foto: Fridus Steijlen.

Jan Koning saat wawancara dengan program Saksi & Rekan Sezaman, 4 April 2018, sepuluh bulan sebelum dia meninggal. Foto: Fridus Steijlen.

Titimangsa 1949, Jan Koning mendapat panggilan untuk bertugas. Pada tahun tersebut, Perang Kemerdekaan Indonesia sudah berlangsung selama empat tahun. Pada September 1946, Divisi 7 Desember adalah gelombang pertama wajib militer yang diberangkatkan ke Indonesia. Jan Koning berketetapan hati untuk tidak mengikuti jejak mereka. Tujuh puluh satu tahun kemudian, di tahun 2020, dalam kunjungan kenegaraan ke Indonesia, Raja Willem-Alexander menyampaikan permintaan maaf atas ‘kekerasan berlebihan oleh pihak Belanda pada tahun-tahun itu, sejalan dengan pernyataan yang pernah disampaikan oleh pemerintah Belanda sebelumnya.’ Meskipun pernyataan maaf tersebut terdengar pantas, serta lebih baik terlambat daripada tidak sama sekali, bagian yang menyebut ‘kekerasan berlebihan [...] pada tahun-tahun itu’ menyiratkan bahwa pengerahan tentara Belanda ke Indonesia setelah Perang Dunia II adalah dibenarkan dengan sendirinya.

Padahal, ketika pemerintah Belanda masih juga belum menyatakan permintaan maaf atas upaya memulihkan otoritas kolonial setelah Jepang menyerah, dan atas kekerasan semasa penjajahan, Jan Koning sudah sedari awal tak sepakat dengan pengerahan serdadu Belanda ke Indonesia. Dan ia tidak sendirian. Syahdan, hal ini bertentangan dengan pernyataan di banyak debat publik bahwa peristiwa sejarah tidak dapat dinilai lewat kaca mata hari ini – sebuah pernyataan yang menyiratkan adanya kerangka moral yang ajeg dan berterima secara mutlak ihwal satu sudut pandang Belanda. Padahal,

blieke debat regelmatig terugkerende uitspraak dat historische gebeurtenissen niet door de bril van nu beoordeeld kunnen worden. Zulke uitspraken suggereren dat er sprake kan zijn van een historisch unaniem gedeeld moreel kader. Het gaat impliciet uit van een eenstemmig en Nederlands perspectief, terwijl er toen, ook in Nederland, ook andere ideeën leefden van waaruit de herbezetting en de uitzendingen naar Indonesië werden bekeken. Er heerste onenigheid over deze kwestie in de Nederlandse politiek en maatschappij, er was scepsis over het regeringsbeleid en kritiek op de Nederlandse aanwezigheid in Indonesië en de poging tot herbezetting van dat land. Mannen zoals Koning waren er duidelijk over. Hoewel hem anders werd geadviseerd was hij stellig: 'als ik geen zin heb, dan doe ik het ook niet'. Hij zou niet gaan.

Jan Koning geboren in 1929 groeide op in Amsterdam Noord. In de jaren na zijn elfde verjaardag nam het gezin Koning acht joodse onderduikers in huis. Zijn moeder deed werk voor de Communistische Partij van Nederland (CPN), zijn vader was aanhanger van Henk Sneevliet, oprichter van de Revolutionair Socialistische Partij (RSP). Zelf was Jan niet betrokken bij politieke bewegingen. Hoewel er thuis veel over politiek werd gesproken, zowel in als na de Tweede Wereldoorlog, 'maar ja, dan ben je nog zo jong', hebben vooral Jan Konings ervaringen tijdens de Duitse bezetting hem ertoe gebracht niet naar Indonesië te gaan:

Kijk, wij hebben tegen de Duitsers in de Ondergrondse gewerkt, [we hebben] die joden gered van hoe of wat. Dan ga je niet andere mensen... [...] Ik moest blaadjes rondbrengen, dat soort dingen. Dan ga je niet nog eens een keer op het Indonesische volk schieten.

pada saat itu, di Belanda, ternyata ada gagasan lain yang berlawanan dengan niat Belanda untuk kembali menduduki Indonesia serta pengerahan para serdadunya di sana. Penentangan tersebut datang dari masyarakat Belanda sendiri dan dalam lingkup politik di Belanda yang juga turut mengutarakan ketidaksetujuannya terhadap kebijakan negara dan rencana pendudukan kembali wilayah itu. Orang-orang seperti Jan Koning memiliki posisi yang sangat jelas dalam persoalan ini. Meskipun dipaksa bergabung, dia tetap bersikeras: 'Jika saya tak menyukainya, saya takkan melakukannya.' Dan dia pun tidak jadi pergi kala itu.

Jan Koning lahir di tahun 1929 dan besar di Amsterdam Utara. Selepas ulang tahunnya yang kesebelas, anggota keluarganya bertambah saat orang tuanya memberi perlindungan dan persembunyian kepada delapan orang Yahudi selama perang di Eropa berlangsung. Ibunya Jan adalah anggota Partai Komunis Belanda (CPN), sementara ayahnya mendukung Sneevliet yang adalah pendiri Partai Sosialis Revolusioner (RSP). Jan sendiri sebetulnya tidak tergabung dalam pergerakan politik apapun. Akan tetapi, mengingat setiap percakapan di rumah selalu sarat dengan politik, khususnya selama Perang Dunia Kedua serta setelahnya, Jan pun menjadi paham meskipun kala itu dia masih sangat muda, terlebih lagi ia sendiri mengalami langsung masa pendudukan Jerman. Semua itu menjadikannya bulat hati untuk tidak pergi ke Indonesia:

Begini. Kami berjuang melawan Jerman secara sembunyi-sembunyi. Kami menyelamatkan orang-orang Yahudi itu dari segala mara bahaya. Kami tak ingin ini terjadi kepada orang lain. Kami tak mungkin mau disuruh menembaki orang-orang Indonesia.

Ketika akhirnya ia mendapat panggilan tugas di tahun 1949, ia merasa tak ada masalah: 'Kupikir waktunya te-

Toen hij in 1949 opgeroepen werd voor zijn dienstplicht, had hij daar in eerste instantie geen problemen mee: 'Ik vond dat wel een leuke tijd, want ik was niet tegen militair zijn. Militair zijn was wat.' Toen de tijd kwam om naar Indonesië uitgezonden te worden, besloot hij na afloop van de twee weken inschepingsverlof, onder te duiken. In deze periode bracht hij met zijn moeder een bezoek aan Felix Meritis, het gebouw waarin de CPN vanaf 1947 gevestigd was. Zijn moeder schoot Paul de Groot aan, op dat moment Tweede Kamerlid voor de CPN en hoofdredacteur van de krant *De Waarheid*: 'Wat kunnen we doen, wat moeten we doen?' Hij zei: 'Laat hem maar gaan, laat die net zo doen als Piet van Staveren: overlopen.' Waarop Jan Koning wegliep. Ik zei: "Dat soort dingen doe ik niet, ik ga niet overlopen, dan schiet ik tegen mijn eigen jongens". Ik zei: "Daar begin ik niet aan". Dat heb ik ook niet gedaan. Dat hij zulke dingen adviseerde. Ik vind het achterlijk.'

De CPN nam een antikoloniaal standpunt in. In die lijn werd er aanvankelijk steun georganiseerd voor weigeraars door het regelen van de onderduikadressen en voedselbonnen. Maar de CPN was geen voorstander van pacifisme noch van dienstweigeren. Na 1947, mede uit vrees om door de regering verboden te worden, in het politieke en sociale klimaat van de koude oorlog, veranderde hun boodschap: door het besef dat het fout is wat het leger doet moet je juist binnen het leger zijn om medesoldaten hiervan te overtuigen. Dit nieuwe standpunt was niet voor iedereen te begrijpen, ook niet voor Jan Koning.

Onder andere regeringspartij Partij van de Arbeid (PVDA) maakte een onderscheid tussen politiek en niet-politiek gemotiveerde weigeraars, waarbij de overtuiging was dat de politiek gemotiveerde Indonesië-weigeraars opgehitst moesten zijn om tot zo'n beslissing te kunnen komen. Vanuit de PVDA kwam wel

pat. Lagi pula aku tak berkeberatan berada di militer dan menjadi seorang prajurit adalah sebuah pencapaian tersendiri.' Tapi, beberapa saat sebelum diberangkatkan, ia bersembunyi selama lebih kurang dua minggu. Selama dalam persembunyiannya itu, ibunya mengajaknya pergi ke Felix Meritis, gedung tempat markas CPN sejak 1947. Di sana mereka berdua menemui Paul de Groot, yang kala itu adalah anggota DPR dari CPN dan juga redaktur kepala surat kabar *De Waarheid* dan bertanya: Apa yang semestinya kami lakukan?' Paul menjawab, 'Biarkan Jan pergi. Biarkan dia ikuti jejak Piet van Staveren: membelot.' Mendengar hal itu, Jan melengos. 'Aku katakan padanya: "Tidak. Aku tak mau melakukan hal semacam itu. Jika aku membelot aku pasti dihadapkan dengan kawan-kawanku yang nantinya harus pula aku tembak mati." Aku katakan lagi: "Aku tak mau." Saran Paul menurutku sangat konyol.'

Memang benar CPN mengambil sikap menentang kolonialisme. Dengan sikapnya ini, mereka memberi dukungan bagi orang-orang yang menolak untuk diberangkatkan dengan menyediakan tempat persembunyian sekaligus keperluan makannya. Tapi, CPN tidak senang dengan pendekatan damai atau mendukung perlawanan seperti yang dilakukan *dienstweigeraars*. Seiring dengan perubahan iklim sosio-politik perang dingin dan ketakutan akan dibubarkan oleh pemerintah, CPN mengubah siasat di tahun 1947: mereka mulai menyusupi ketentaraan untuk membujuk prajurit-prajurit lain untuk membelot karena apa yang dilakukan militer Belanda adalah sebuah kesalahan. Bagi banyak orang, termasuk Jan Koning, siasat ini sukar untuk dicerna.

Onder andere Partai buruh Belanda (PVDA) yang kala itu berkuasa membuat pembedaan atas kelompok orang yang menolak ditugaskan dengan dalih politis dan bukan politis, berdasarkan anggapan bahwa mereka menolak perang akibat dihasut. PVDA memang mengkritik pengeherahan paksa para penentang perang itu padahal mereka

kritiek op het beleid om deze weigeraars nadat ze voor de krijgsraad waren gekomen alsnog – tegen hun zin – naar Indonesië te sturen. Ook drong de partij erop aan hen niet zwaarder te straffen dan politieke gevangenen zoals NSB'ers. Toch bestond er in het algemeen weinig politieke steun voor Indonesië-weigeraars. Ook bij de

telah diadili dalam pengadilan militer. Syahdan PVDA juga mendesak pemerintah agar tidak menjatuhkan hukuman yang lebih berat kepada mereka daripada hukuman yang dijatuhkan kepada tahanan politik seperti mantan anggota NSB. Meskipun demikian, dukungan penuh terhadap para penentang wajib militer ini terbilang kecil, termasuk

Protestleus op het Centraal Station van Amsterdam: 'Geen oorlog maar vrede'. Foto: Collectie IISG Amsterdam - AHF / Ben van Meerendonk.

Slogan protes di Stasiun Kereta Amsterdam: 'Bukan perang, melainkan damai'. Foto: Koleksi IISG Amsterdam - AHF / Ben van Meerendonk.

Protestbijeenkomst tegen de oorlog in Indonesië met leuzen als: 'Staaft de oorlog', 'Spaar onze jongens', 'Geen strijd maar vriendschap', 'Vrede met Indonesië'. Georganiseerd door de CPN in de RAI in Amsterdam, 22 juli 1947. Foto: Collectie IISG Amsterdam - AHF / Ben van Meerendonk.

Protes menentang perang di Indonesia dengan slogan-slogan: 'Hentikan perang', 'Selamatkan anak-anak kita', 'Jangan berperang, jalin pertemanan', 'Indonesia damai'. Digagas oleh CPN di RAI Amsterdam, 22 Juli 1947.

Foto: Koleksi IISG Amsterdam-AHF/ Ben van Meerendonk.

andere partijen was er weinig tot geen sympathie voor hun keuze.³ Daarbij kwam nog dat er een grondwetswijziging werd doorgevoerd waarbij dienstplichtigen het recht werd ontnomen om te weigeren in overzeese gebiedsdelen ingezet te worden. Deze wijziging werd in augustus 1947 van kracht.⁴

In dit politieke klimaat werd het mannen zoals Koning niet makkelijk gemaakt. Onvrede over het regeringsbeleid uitte zich in stakingen, protestacties en steun aan onderduikers. Opiniepeilingen onder de bevolking bevestigden deze onvrede. In een in 1946

dukungan dari partai-partai politik yang lain.³ Lebih parah lagi, amandemen konstitusi yang berlaku mulai bulan Agustus 1947 justru menghilangkan hak untuk menolak wajib militer dan penempatan di luar negeri.⁴

Tidak mudah bagi orang-orang seperti Jan untuk bergerak dalam iklim politik semacam ini. Ketidakpuasan terhadap kebijakan pemerintah pun mulai hadir lewat beragam pemogokan, protes, dan dukungan bagi orang-orang dalam persembunyian. Jajak pendapat yang dilakukan pada tahun 1946 menjadi bukti ketidakpuasan tersebut. Atas pertanyaan 'Apakah Anda setuju bahwa

gehouden opiniepeiling werd door 41 procent van de mannen en 44 procent van de vrouwen op de vraag 'bent u het ermee eens dat onze soldaten naar Indië worden gezonden?' geantwoord met 'nee.' ◀

Dienstweigeren was ingrijpend en gezien de grote persoonlijke gevolgen zeker geen voor de hand liggende keuze. Het was echter niet de enige manier om grenzen te stellen. Terwijl we de ervaringen van dienstweigerers bespraken, vroegen we ons af hoe het zat met de mannen die wel gingen: kregen zij achteraf spijt van hun keuze? Kwamen bij sommigen de gewetensbezwaren ter plekke? En weigerden ze dan bevelen op te volgen? Om hier een beeld van te krijgen plaatsten we een advertentie in het veteranen magazine *Checkpoint* met deze vraag. Deze advertentie leverde slechts weinig reacties op. De meeste mannen die reageerden, hadden het bovendien niet echt over gewetensbezwaren: ze weigerden veel vaker een bevel omdat ze meenden dat er sprake was van slecht leiderschap of mismanagement. Soldaten vertelden ons dat ze de bevelen niet opvolgden omdat ze vonden dat ze niet passend waren, van militaire onkunde getuigden of te grote risico's met zich meebrachten. ◀

tentara kita harus dikirim ke Hindia Belanda?', 41 persen laki-laki dan 44 perempuan Belanda menjawab 'tidak'.⁵ ◀

Kala itu, menolak wajib militer adalah sebuah langkah radikal dan bukan pilihan yang tepat jika mengingat konsekuensi yang harus ditanggung. Tapi, menolak bukanlah satu-satunya cara melawan. Selain para *dienstweigerers*, kami juga mencoba menggali pengalaman mereka yang akhirnya memilih untuk pergi. Adakah penyesalan pada diri mereka? Adakah hal yang bertolak belakang dengan nurani mereka ketika sudah tiba di tempat tugas? Apakah mereka selalu patuh pada perintah atasan? Untuk memperoleh gambaran tentang ini, kami memasang angket lewat majalah *Checkpoint* berisi pertanyaan-pertanyaan di atas. Upaya kami tersebut hampir tak mendapat respon. Jika pun ada yang menanggapi, mereka biasanya tidak membahas tentang pertentangan batin dalam penugasan, melainkan lebih banyak membahas ketidakpatuhan mereka terhadap perintah karena ketidakcakapan atasan atau soal salah urus. Mereka menyebut bahwa atasan mereka tidak cakap, tidak paham strategi, atau tidak mampu menjamin keselamatan bawahannya. ◀

VERBODEN TOEGANG. Model VIII nr. 15.

Naam	Geboortedatum	REGIMENT	
	VERBODEN, J. J.		
Plaats		Bataljon	Compagnie
Geboorteplaats	Geboorte van vader		

In dienst getreden de 5-8-46 als sergeant.

STRAFLIJST

Op welke datum gestraft	Door wie gestraft	Het welke straf	Strafreden	Datum waarop de straf en straffen ter kennis van de gestrafte zijn gebracht	Paraf of handtekening van de strafopleger
2-3-47	de opv. C.C.	2 dgn. de	na het avondspel	10.3.47	
	de opv. C.C.	3 dgn. de	de kantine te laat binnen gekomen.		
	J. O. Waterreus	3 dgn. streng arrest.	voor avondspel in de kantine te laat zijn.		
8-4-47	de opv. C.C.	3 dgn. streng arrest.	geenkeerd op het avondspel.	12-4-47	
2-7-47	de opv. C.C.	3 dgn. streng arrest.	ongedagte uitdrukkelijk verbod op de middagmal eten.	25-7-47	
	J. I. V.	15-11-47 over	naar de kantine te laat zijn.		
	J. I. V.	25-11-47 over	naar de Veld Genie loop.		
7-48	de opv. C.C.	3 dgn. streng arrest.	aangehouden in voor militairen verboden toegang en het niet kunnen tonen van een geldig legitimatiebewijs.	9-7-48	
1-2-49	Waterreus, J. O.	3 dgn. streng arrest.	Het niet onmiddellijk gevolg geven aan een verstrekte opdracht te assisteren bij het verwijderen van enkele kamponghuizen (Te velde).	11-2-49	

Straflijs met een voorbeeld van bevelweigering: 'Het niet onmiddellijk gevolg geven aan een hem verstrekte opdracht te assisteren bij het verwijderen van enkele kamponghuizen (Te velde)'. De bijbehorende straf: 'Drie dgn. streng arrest.' Bron: NIOD, archief Onderzoek - ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, PR21005.

Daftar hukuman beserta keterangan ihwal membantah perintah atasan: 'tidak segera memenuhi perintah untuk membantu menghancurkan rumah-rumah di kampung'. Disertai dengan hukuman yang diterima: 'ditahan selama tiga hari'. Sumber NIOD arsip Penelitian ODGOI, Saksi & Rekan Sejaman, PR21005.

‘Nu in oorlogsgebied geef ik je het commando “vuur!”’

In de jaren 1945-1949 werden 226.234 dienstplichtigen opgeroepen door de Nederlandse overheid. Van hen werden er 120.000 uiteindelijk naar Indonesië gestuurd. Velen werden afgekeurd. Sommigen weigerden, anderen vonden het prima om hun dienstplicht in Nederland door te brengen, maar wilden niet naar Indonesië gestuurd worden. En sommigen gingen wel, maar weigerden uiteindelijk dienstbevelen of deserterden. Overtuigingen en principes doorkruisten praktische omstandigheden en ervaren

‘Kini kita berada di medan tempur dan kuperintahkan kau untuk “tembak”!’

Dalam kurun tahun 1945-1950, Belanda mencatat sebanyak 226.234 serdadu wajib militer, namun hanya sekira 120.000 saja yang akhirnya berangkat ke Indonesia. Di samping yang menolak, ada juga yang memilih untuk mengikuti wajib militer di Belanda, namun berkeberatan untuk dikirim ke Indonesia. Beberapa yang lainnya memutuskan untuk berangkat; namun, setibanya di Indonesia mereka membelot. Keyakinan dan prinsip yang mereka pegang bersilangan dengan kenyataan di lapangan dan dengan segala kemungkinan yang terjadi.

mogelijkheden. Geweld, hoewel soms impliciet en onbewust, was altijd een factor in deze beslissingen: of het nu het potentiële geweld was dat militairen zouden plegen in Indonesië, angst voor het geweld dat men kon ondervinden, de dwang om te gaan en de gewelddadige gevolgen, zoals vrijheidsberoving, op het moment van weigering, of het feit dat de uitzending van deze mannen een gevolg was van de weigering van de Nederlandse regering om de op 17 augustus 1945 uitgeroepen Indonesische onafhankelijkheid te erkennen. Nederland beschouwde de archipel nog steeds als zijn bezit. Om inzicht te krijgen in deze ervaringen en zienswijzen kan de vraag gesteld worden vanuit welk kader – moreel, politiek of juridisch – geweld toen als geoorloofd werd bestempeld, en misschien nog wel belangrijker: door wie. Zoals de discussie rondom de termen ‘grensoverschrijdend geweld’ en ‘extreem geweld’ met betrekking tot de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog duidelijk illustreert: de termen impliceren dat er in een oorlog ook ‘normaal’ geweld en ‘niet-grensoverschrijdend’ geweld bestaat, en zoals ook door critici van het onderzoeksprogramma is gesteld: ‘Waar ligt de grens dan?’⁶

Die grens was voor marinier Bram Bruin, geboren eind 1926, bereikt toen hij bevel kreeg een uit een brandende kampong vluchtende bewoner neer te schieten.⁷ Gestationeerd in de omgeving van Bondowoso op Oost-Java kreeg hij de oproep om naar een kampong in de omgeving te gaan, waar een huis in brand stond. De aanwezige KNIL-militairen maakten duidelijk dat er mensen nodig waren, waarop Bram met enkele medesoldaten en een onderofficier van de militaire politie die kant op ging. Eerst gebeurde er niets:

Kekerasan pun, baik disadari atau tidak, kerap melatari diambilnya pilihan ini. Saat mengambil keputusan, mereka gentar dengan kekerasan yang bisa jadi cepat atau lambat akan juga mereka lakukan. Mereka juga cemas dengan kekerasan yang mungkin menimpa mereka sebagai akibat dari menolak perintah yang berujung pada dicabutnya kemerdekaan mereka. Mereka juga gamang dengan kenyataan bahwa mereka ditempatkan di sana adalah negara pemerintah mereka yang menolak mengakui kemerdekaan Indonesia yang diproklamasikan pada 17 Agustus 1945 dan menanggapi bahwa Nusantara masih merupakan bagian dari kerajaan Belanda. Untuk menggali lebih dalam perbedaan pengalaman dan perspektif ini, kita bisa memulai dengan bertanya ihwal kerangka moral, politis, atau legal yang manakah yang memberi dalih diperbolehkannya kekerasan dilakukan, dan, yang terpenting, oleh siapa. Jika kita menilik istilah yang lazim dipakai yakni ‘kekerasan lewat batas’ atau ‘kekerasan ekstrem’ dalam Perang Kemerdekaan Indonesia, amatlah terang benderang bahwa istilah tersebut menyiratkan adanya ‘kekerasan yang lazim dan berterima’ atau ‘kekerasan yang tidak melampaui batas.’ Lalu, sebagaimana yang kerap dipertanyakan oleh mereka yang mengkritik program penelitian *Kemerdekaan, dekolonisasi, kekerasan, dan perang di Indonesia, 1945-1950*, ‘di manakah batasnya?’⁶

Bram Bruin, lahir di penghujung tahun 1926, adalah salah seorang yang tahu persis di mana batasnya.⁷ Saat ditugaskan di Jawa Timur, sekitar kota Bondowoso, ia menerima perintah untuk pergi ke sebuah kampong. Konon, suatu hari ada rumah yang terbakar. Sebelum ia dan beberapa orang rekannya serta seorang bintanga polisi tiba di lokasi, beberapa serdadu KNIL sudah datang terlebih dahulu. Semula, tak ada peristiwa yang begitu penting:

Hij zette die auto neer zo. Ik zat dus aan de voorkant zo en ik keek zo over de sawa heen. Maar ja, die verlichtte door die brand. Dan ga je er niet van af. Dat doe je toch uit jezelf niet, je wacht altijd op een commando. Dat gaat ook weer automatisch, dat is gewoon zo. Als hij niet zegt van 'jongens eruit', dan ga je er niet uit. Dus je bleef zitten. Wat er dan zou gebeuren, zie je vanzelf wel. Nou, afijn...

Er werd geroepen dat niemand in de omliggende woningen zijn huis mocht verlaten:

Toen ineens zag ik een jongetje door de sawa lopen, een jongetje van een jaar of tien, acht of tien. [...] Toen zei die commandant tegen me: 'Vuur!'. We hadden dus wel ons geweer een beetje in de... Nou goed. Tegen mij zei hij: 'Bruin, vuur!' Afijn, ik had hem op de korrel. Ja, ik schoot niet. Hij zei: 'Commando, vuur!' Ik zei niks. Dat jongetje liep. In één keer zei hij: 'Nu in oorlogsgebied geef ik je het commando "vuur!", zo niet zal je het merken.' Of iets dergelijks hoor, misschien was het een beetje anders. Ik vuurde niet. Ik heb die jongen laten lopen. Ik dacht: ik kan geen kind doodschieten. Dat heb ik ook niet gedaan. Het kind was weg.

Bram Bruin bepaalde dat er een grens was bereikt en hij zag de mogelijkheid ernaar te handelen. Achtergrond, overtuigingen en de motivatie om wel of niet naar Indonesië te gaan, hebben allemaal invloed op de keuzes die dienstplichtigen maken vanaf het moment waarop ze worden opgeroepen tot aan die momenten waarop ze bevelen van meerderen krijgen in het veld. Hoewel hij tijdens zijn diensttijd op morele gronden een bevel moest weigeren, zag Bram Bruin geen probleem in uitzending naar Indonesië. Half november 1946 moest hij op het Marine Etablisse-

Mobil berhenti. Aku duduk di depan melihat ke arah sawah. Betul memang, rumah itu terbakar. Tapi kami biarkan. Kami takkan melakukan apapun sebelum kami diberi perintah. Seperti sudah otomatis begitu. Jika komandanku tidak memerintahkan kami, 'Prajurit, turun,' maka kami akan diam saja. Kami hanya mengamati. Lalu...

Kami diberi tahu bahwa penduduk yang tinggal dekat rumah yang sedang terbakar itu tidak diperbolehkan keluar rumah:

Tiba-tiba kulihat bocah laki-laki berjalan di pematang sawah. Usia sepuluh, delapan, mungkin sepuluh tahun. Sukar untuk mengira-ngira umur anak itu karena tubuh mereka kecil-kecil. Lalu, komandanku memberi perintah 'Tembak!'. Kami semua memegang senjata ... Dia memerintahku. 'Bruin, tembak!' Lalu aku mulai mengarahkan senapanku pada anak itu. Aku tak kunjung menembaknya. Lalu komandanku berteriak lagi, 'Komando, tembak!'. Aku diam saja. Anak itu semakin menjauh. Lalu, komandanku mengatakan 'kini kita berada di medan tempur, dan kau kuperintahkan untuk "tembak!", kau akan tahu akibatnya bila tidak patuh.' Begitulah yang ia katakan kepadaku, mungkin tak persis sama. Aku tak menembak anak itu. Aku biarkan dia pergi. Aku katakan pada diriku sendiri, tak mungkin bisa aku tembak mati seorang anak kecil. Tak kulakukan. Anak itu pun hilang dari pandangan.

Bram Bruin tahu batasannya dan kemudian memutuskan untuk melawan. Latar belakang, keyakinan, motivasi untuk berangkat atau tidak berangkat ke Indonesia memengaruhi pilihan-pilihan yang akhirnya mereka ambil sejak mereka dipanggil bertugas sampai mendapat perintah dari komandannya di lapangan. Meskipun ia membantah perintah karena bertentangan dengan prinsip moralnya, Bram Bruin tidak melihat ada masalah dengan penugasannya

ment bij het Amsterdamse Kattenburg verschijnen voor de keuring waarna hij als 624ste marinier naar Indonesië vertrok. Hij was blij om daarheen te gaan, ver weg van huis:

Thuis was het een beetje ruzieachtig. Dat ging hoofdzakelijk over geld. Ja, ja, goed, we hadden niet veel geld. Ik kom uit een werklozengezin. Mijn moeder was schoonmaakster van een kleuterschooltje en daar woonden wij boven. Dat was ook van de gereformeerde kerk. Natuurlijk was dat van de gereformeerde kerk. Mijn vader was losse arbeider, hier en daar. Niet lui. Hij was niet lui, maar streng ook. [...] Nou goed, in ieder geval, zo zijn we opgegroeid. Toen kregen we dus de oorlog in 1940. Nou ja, ik heb boven op het dak gestaan. Ik heb de bommen zien vallen op Rotterdam.

Op achttienjarige leeftijd werd Bram Bruin opgehaald door de Duitse bezetters en via Stadion Feijenoord naar loodsen in Amsterdam vervoerd om vervolgens via de Van Heutszkazerne in Kampen per schip in Zwolle aan te komen waarna hij met de trein richting Duitsland ging: 'Wij waren dus gevoerd door de Eisenbahn, de Duitse spoorwegen in Lengerich, Westfalen.' Na zes maanden dwangarbeid vertrokken de Duitse bewakers en liep hij met 150 mannen 450 kilometer, via allerlei noodzakelijke omwegen terug naar Nederland, naar bevrijd gebied:

Nou, daar belde ik aan bij mijn huis, Pretorialaan 23. Toen kwam ik dan boven. 'Zo. Zo. Ja. Nou. Ja. Nou. Maar gelukkig dat je weggeweest bent zeg, want anders waren wij allemaal doodgegaan van de honger.' Bij mijn bonnenrantsoen hadden ze dus baat gehad. [...] Maar goed, dat was het eerste

di Indonesia. Selepas menjalani pemeriksaan di Marine Etablissement (Markas Angkatan Laut) dekat Kattenburg di Amsterdam pada pertengahan November 1946, dia berangkat ke Indonesia di kesatuan Marinir 624. Ia merasa senang bisa pergi ke Indonesia, negeri yang jauh dari rumah:

Rumah tidak memberiku rasa tenang. Karena kami serba kekurangan. Ya. Ya. Kami tak punya banyak uang waktu itu. Orang tuaku bukan orang berada. Ibuku hanyalah seorang tukang bersih-bersih di sebuah gedung taman kanak-kanak yang juga kami tinggali lantainya. Gedung itu juga dipakai untuk ibadat jemaat gereja reformasi. Tempat kami tinggal itu milik gereja. Ayahku pekerja serabutan. Ia bukan orang malas. Ia tidak malas. Tapi sangat keras. Begitulah kami tumbuh. Ketika perang meletus di tahun 1940, aku naik ke atap rumah. Kulihat bom-bom dijatuhkan dari atas kota Rotterdam.

Ketika baru menginjak usia 18 tahun, Bram Bruin ditangkap serdadu Jerman dan diberangkatkan lewat stadion Feyenoord ke sebuah gudang di Amsterdam sebelum akhirnya dinaikkan ke kapal ke Zwolle lewat barak-barak Van Heutsz di Kampen, lalu diangkut kereta menuju Jerman: 'kami dipekerjakan secara paksa oleh Eisenbahn untuk menyelesaikan jalur kereta api Jerman di Lengerich Westfalen'. Selepas enam bulan, para penjaga Jerman pergi meninggalkan mereka. Bram bersama 150 orang lainnya berjalan sejauh 450 kilometer melalui segala macam jalan untuk kembali ke Belanda, ke wilayah yang sudah terbebas dari Jerman:

Sesampainya di rumah, kubunyikan bel rumahku, nomor 23 di jalan Pretorialaan. Lalu aku lekas naik ke atas. Merek mulai berbicara. 'Begitulah. Ya. Lalu. Untung saja kau tak ada di rumah, kalau tidak kita semua bisa mati kelaparan.' Jadi keluargaku terselamatkan oleh kupon jatahku yang tak pernah kupakai [...] Baguslah.

antwoord. Wat moet je daar nou op zeggen. Niks. Een omhelzing was er niet.

Bram Bruin wilde zo snel mogelijk weer weg. Tijdens een dagelijkse wandeling passeerde hij het aanmeldbureau voor de Expeditionaire Macht. Het enige wat hij nodig had, was zijn vaders toestemming. Zijn vader vroeg zich af waar het voor was. 'Nou, dan word ik militair en dan ga ik naar Indië, vechten, voor het vaderland.' Vader gaf geen toestemming. Zijn oproep voor de dienstplicht kwam dus gelegen. Toen hij na de keuring de brief kreeg met de bevestiging, voelde hij zich 'de koning te rijk'. Met de militaire hiërarchie bleek hij prima om te kunnen gaan. Zelf zegt hij hierover: 'Tegenspraak kan niet, dat kan niet bij de marine, bij de mariniers.' Ook de retoriek van een nieuwe familie sprak hem aan, juist nu hij ver verwijderd was van zijn eigen familie. Bram Bruin herinnert zich de woorden van zijn commandant nog goed, toen hij en zijn medesoldaten als kersverse mariniers werden toegesproken:

Mannen, jullie zijn nu marinier, jullie gaan een goede marinier worden, jullie horen bij ons, je bent een familie en wij zijn de koppen, de vaders en de moeders van de familie en die moet je maar een poosje achter je laten.

Hoewel klaar om te vechten voor 'het vaderland' en in vrede met de militaire cultuur liep Bram Bruin tegen zijn eigen grenzen van geweld aan: een vluchtende volwassene misschien wel, een kind ging te ver. Het roept vragen op over de waarde van een mensenleven, en is die waarde anders in tijden van oorlog? Voor Bram Bruin lag hier de grens, volzaamheid maakte plaats voor verzet, maar niet zonder gevolgen. Hij kreeg veertien dagen strafdienst en

Itulah kalimat pertama yang kudengar dari mereka. Apa yang bisa kubilang. Tak ada. Tak ada pelukan juga.

Bram ingin segera minggat dari rumah. Sesegera mungkin. Hampir setiap hari ia berjalan melewati markas *Expeditionaire Macht* (Angkatan Ekspedisi) yang sedang membuka pendaftaran. Yang ia perlukan hanya izin dari ayahnya. Tapi ayahnya balik bertanya untuk apa: 'aku ingin menjadi serdadu dan pergi ke Hindia untuk berjuang, untuk tanah air.' Ayah Bram tak memberi izin. Oleh sebab itu, ketika panggilan tugas dari negara datang, waktunya terasa amat tepat. Selepas pemeriksaan, dan akhirnya diterima di dinas ketentaraan, ia merasa teramat lega. Dan tampaknya ia pun mudah terbiasa dengan budaya militer yang hirarkis. Ia sendiri mengatakan bahwa: 'tak mungkin menolak perintah di angkatan laut, di marinir.' Lebih jauh lagi, doktrin tentang keluarga baru di militer menjadi teramat menarik baginya, apalagi sekarang dia sudah menjauh dari keluarga aslinya. Bram ingat betul apa yang dikatakan oleh komandannya ketika ia baru dilantik menjadi marinir:

Kalian semua sekarang adalah marinir, dan kalian semua akan menjadi marinir yang baik, kalian menjadi bagian dari kami, kalian adalah keluarga dan kami adalah kepala keluarganya, dan lupakan ayah dan ibumu di rumah sementara kalian bersama kami.

Meskipun siap untuk berjuang demi tanah air atas dalih perdamaian, Bram mendapati dirinya tiba di perbatasan tempat ia menarik diri dari kekerasan: tahanan yang melarikan diri atau anak kecil yang berjalan di sawah, misalnya. Ini semua menimbulkan pertanyaan ihwal harga nyawa seorang manusia. Apakah nyawa dihargai rendah ketika peperangan sedang berlangsung? Bagi Bram, di sanalah ia menarik batas. Kepatuhan berganti pembangkangan, meskipun bukan tanpa konsekuensi. Dia dihukum penjara selama enam belas hari dan tidak diperkenankan

geen bevordering tot soldaat eerste klasse. Maar geen onvertogen woord over de oorlog, de commandant die het bevel gaf of over zijn straf: 'Ik heb geen kind doodgeschoten. Dat is het. Maar daarom heb ik die straf geaccepteerd, want hij [de commandant] heeft gewoon zijn werk gedaan.' ◀

Het beeld van Nederlandse militairen die tussen 1945 en 1949 naar Indonesië gingen, is zo vanzelfsprekend gekoppeld aan mannen dat we soms vergeten dat er ook vrouwen gingen. Minister van Oorlog A.H.J.L. Fiévez, deelde eind 1946 mee dat er 1300 vrouwen bij leger en marine dienden. Ondanks hun geringe aantal viel hun aanwezigheid wel degelijk op. Een belangrijk verschil met mannen was dat de vrouwen, voor wie geen dienstplicht gold, zelf het initiatief namen tot toetreding. Voor veel jonge mannen was het verlangen hun horizon te verbreden, na de vaak als saai ervaren oorlogsjaren in Nederland, een belangrijke drijfveer om in Indonesië het avontuur op te zoeken. Vanzelfsprekend waren er ook jonge vrouwen die behoefte hadden aan een wisseling van decor, of voor wie de hang naar avontuur een sterke motivatie was. Voor anderen werd een vertrek naar Indonesië vooral ingegeven door de wens in de buurt te kunnen zijn van een geliefde. Ook de speciale band die sommige vrouwen hadden met voormalig Nederlands-Indië, was een reden om terug te gaan.

Omdat er relatief weinig aandacht voor hun optreden is geweest, waren we benieuwd hoe de vrouwen tegen hun positie aankeken, wat hun beweegredenen en de reacties uit hun omgeving waren. Er zijn niet

untuk naik pangkat ke prajurit kelas 1. Tidak ada kata yang buruk keluar dari mulutnya tentang perang, atau tentang komandan yang memberinya perintah menembak. Ujarnya: 'Aku tak mau menembak mati anak itu. Itu saja. Dan oleh sebab itu aku dihukum dan aku menerimanya. Komandanku pun hanya menjalankan tugasnya.' ◀

Serdadu Belanda yang dikirim ke Indonesia antara tahun 1945 dan 1949 sangat lekat dengan citra laki-laki sehingga kita kerap lupa bahwa ada pula serdadu perempuan yang ditugaskan di Indonesia. Menteri Urusan Perang, A.H.J.L. Fiévez, menyebut bahwa terdapat lebih kurang 1300 prajurit perempuan di Angkatan Laut Belanda di akhir tahun 1946 saja. Meskipun jumlahnya jauh lebih kecil dari serdadu laki-laki, kehadiran mereka cukup menonjol. Pembedanya adalah bahwa para prajurit perempuan tersebut mendaftar bukan karena wajib militer, melainkan atas inisiatif mereka sendiri. Keinginan bertualang setelah tahun-tahun perang yang menjemukkan rupanya menjadi pendorong bagi kaum muda Belanda untuk menjelajahi Indonesia. Tentu saja di antara kaum muda itu ada perempuan-perempuan yang juga ingin mengubah pandangan lewat bertualang. Bagi sebagian perempuan lain, pergi ke Indonesia juga dilandasi oleh hasrat untuk dekat dengan kekasih hati atau suami. Sebagian lainnya kembali ke Indonesia karena merasa memiliki ikatan khusus dengan Hindia Belanda.

Sehubungan dengan kecilnya perhatian terhadap para perempuan-perempuan ini, kami mencoba menggali ihwal bagaimana mereka memandang posisi mereka sendiri, motif, sekaligus reaksi dari lingkungan sekitarnya. Tak sedikit surat-surat yang berhasil terkumpul memberi

zoveel brieven en dagboeken bewaard gebleven die zicht geven op hun overwegingen te kiezen voor de krijgsmacht. Met de hulp van het Veteraneninstituut deden we een oproep en organiseerden we een groepsinterview met een aantal van die vrouwen. ◀

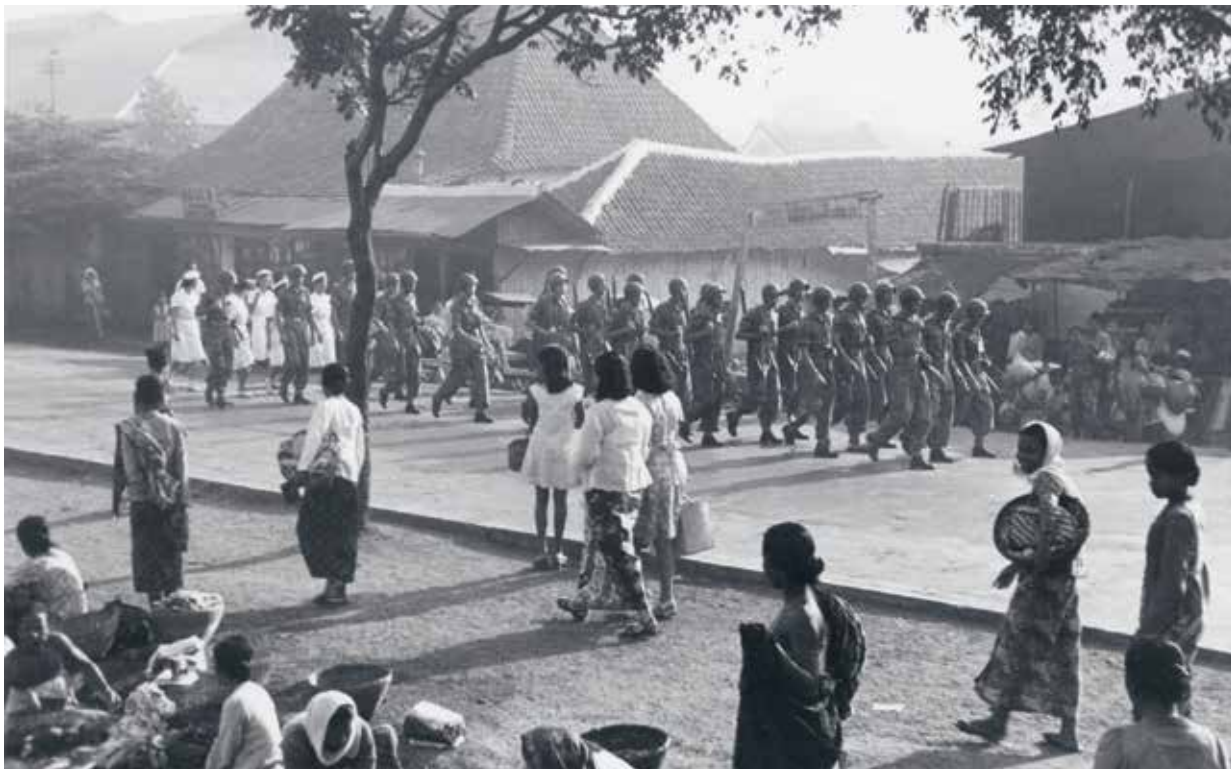
Nederlandse vrouwen in het leger

Jonge vrouwen die naar Indonesië wilden gaan, moesten daar meer moeite voor doen dan mannen die zich vrijwillig aanmeldden voor het leger. Hun mogelijkheden waren beperkter, ze moesten ongehuwd zijn en hadden toestemming van hun ouders nodig. In de jaren 1940 waren het vooral functies als verpleegster of secretaresse die opportuun werden geacht voor ongehuwde vrouwen. In het Nederlandse leger werden vrouwen niet ingezet voor gevechtstaken, ze konden werken bij de administratie, medische dienst en Welfare. Ze konden hun heil zoeken bij het VK-KNIL (Vrouwenkorps-KNIL), bij het VHK (Vrouwen Hulp Korps) of bij de Marva (Marine Vrouwenafde-

gambaran tentang pertimbangan mereka dalam memilih untuk bergabung dalam dinas ketentaraan. Dengan bantuan dari Legiun Veteran Belanda, kami berhasil mewawancarai beberapa orang dari mereka. ◀

Para prajurit perempuan Belanda

Para perempuan muda yang ingin diberangkatkan ke Indonesia harus mengerahkan usaha lebih besar dibanding upaya yang dilakukan rekan laki-lakinya. Pilihan mereka terbatas. Mereka harus belum menikah dan memperoleh izin dari orang tua. Secara umum, di tahun 1940-an, mereka ditugaskan sebagai perawat atau sekretaris yang kala itu dianggap pekerjaan yang paling cocok untuk perempuan yang belum menikah. Mereka tak pernah diberi tugas tempur. Di Angkatan Darat mereka dinaungi oleh VK-KNIL (Korps Wanita-KNIL), VHK (Korps Bantuan Wanita), atau Marva (Kesatuan Marinir Wanita). Sebagian lainnya bertugas di Palang Merah yang adalah organisasi kemanusiaan namun memiliki keterkaitan

Marva's lopen achter een groep militairen van 12 RI in de Oranjemars op 6 augustus 1949. Foto: Nationaal Archief-

Fotocollectie Dienst voor Legercontacten Indonesië, NA 2.24.04.01_5361.

Pasukan Marva berbaris bersama serdadu Belanda dari kesatuan 12 RI dalam pawai 'Oranjemars' tanggal

6 Agustus 1949. Foto: Arsip Nasional Den Haag - Koleksi Dienst voor Legercontacten Indonesië, NA 2.24.04.01_5361.

ling). Anderen gingen werken voor het Rode Kruis, een humanitaire organisatie met sterke banden met de krijgsmacht en overheid. VK-KNIL'sters werden tewerkgesteld bij militaire apotheken of ziekenhuizen, bij de NEFIS (Netherlands Forces Intelligence Services), maar ook bij de Generale Staf.

Niet iedereen was even blij met vrouwen in de strijdkrachten en vanuit de politiek kwamen dan ook initiatieven om vrouwen daaruit te weren. Bij de vaststelling van de rijksbegroting van het departement van Oorlog op 26 november 1946, drong

erat dengan militer dan pemerintah. Sebagian yang bertugas di VK-KNIL juga dipekerjakan di apotik dan rumah sakit militer, di NEFIS (Badan Intelijen Hindia Belanda), juga sebagai staf umum.

Tak semua orang senang dengan keberadaan perempuan di dinas ketentaraan. Mereka pun menempuh berbagai cara untuk melarang perempuan masuk tentara. Dalam rapat dengar pendapat penetapan anggaran untuk Departemen Urusan Perang tanggal 26 November 1946, anggota parlemen dari KVP (Partai Rakyat Katolik) Jhr. Mr. G.A.M.J. Ruijs de Beerenbrouck menegaskan keberatan-

G.A.M.J. Ruijs de Beerenbrouck, lid van de Tweede Kamer namens de Katholieke Volkspartij (KVP) daar expliciet op aan. Met betrekking tot het VHK vroeg hij de minister hem uit te leggen ‘Welke die onmisbare taak is, welke deze vrouwkens te vervullen hebben.’ Het parlamentslid baseerde zijn betoog dat er voor vrouwen geen plaats was in het leger op de te hoge kosten én op de gewenste genderrollen. Het gevaar van moreel verval stond voorop en het was zijn stellige overtuiging dat de plaats van de vrouw in het gezin was. In het gereformeerde dagblad *Trouw*, dat zich sterk verzette tegen de dekolonisatie van Indonesië, werden de woorden van Ruijs met instemming ontvangen. ‘Nu de oorlog is afgelopen heeft het geen zin meer en strijdt het met onzen nationalen volksaard om nog langer vrouwen als militair te handhaven met de mogelijkheid van ontaarding in een bedenkelijk en kostbaar instituut.’ In de krant van 6 januari 1947 werd gewezen op de bijzondere situatie die zich voordeed: er waren tienduizenden mannen alleen, wat de omgang met vrouwen die ook alleen waren maar zou bevorderen. Vooral de vrouwen dienden tegen die verleidingen te worden beschermd, men moest de kat niet op het spek binden.

Tijdens een groepsinterview, in juni 2019, spraken we enkele vrouwen over hun ervaringen. Mevrouw Boukje Ritman, die in 1948 als 22-jarige voor het Rode Kruis naar Indonesië ging, liet zich vooral inspireren door een radio-oproep van prinses Juliana die wees op het grote tekort aan verpleegsters in Indonesië. Mevrouw Ritman werkte aanvankelijk in een noodhospitaal en daarna in een legerhospitaal in Jakarta. Mevrouw Johanna Rodenberg waagde ook in 1948 de sprong, maar zij koos voor het VHK. Zij was vooral geïnspireerd door vriendinnen die wilden gaan en door een hang naar avontuur. Ze werkte in Bandung als secretaresse van de directeur van de

nya. Menyindir VHK, ia bertanya dengan nada merendahkan kepada menteri urusan perang: ‘Tugas penting manakah yang bisa ditunaikan oleh para perempuan ini?’ Beerenbrouck berdalih bahwa tak ada tempat bagi perempuan di dinas ketentaraan karena biaya yang dikeluarkan menjadi terlalu tinggi, dan ketiadaan peran gender yang tepat. Lebih jauh lagi, menurut dia, keberadaan perempuan membawa risiko kerusakan moral. Dan sesungguhnya tempat perempuan semestinya adalah di rumah. Surat kabar *Trouw* 6 Januari 1947, yang berafiliasi dengan gereja reformasi yang menentang dekolonisasi Indonesia, mengamini keberatan Beerenbruck itu. ‘Sekarang setelah perang berakhir, tak lagi masuk akal, selain juga bertentangan dengan karakter bangsa kita, untuk mempertahankan keberadaan serdadu perempuan yang hanya akan menyebabkan dinas ketentaraan kita menjadi terlalu mahal dan tak cakap lagi.’ Surat kabar itu menegaskan dengan jumlah serdadu laki-laki yang sekian banyak, sudah barang tentu mereka akan tergiur oleh keberadaan perempuan di sana. Perempuan harus pula dilindungi dari godaan lahiriah, jangan sampai melepas serigala untuk menggembala domba.

Saat wawancara kelompok di bulan Juni 2019, kami berbincang dengan beberapa orang saksi sejarah perempuan ihwal pengalaman mereka di Indonesia. Boukje Ritman, yang kala itu masih berusia 22 tahun, berangkat ke Indonesia di tahun 1948 dan tergabung ke dalam Palang Merah Belanda. Keberangkatannya itu terdorong oleh pidato Putri Juliana lewat radio yang menyebut bahwa terjadi kekurangan tenaga perawat untuk Belanda di Indonesia. Setibanya di Indonesia, Boukje Ritman dipekerjakan di sebuah rumah sakit tentara di Jakarta. Selain Boukje Ritman, di tahun yang sama, Johanna Rodenberg juga turut serta dan bergabung dengan VHK. Alasan di balik kepergiannya ke Indonesia adalah karena keinginannya untuk bertualang dan terdorong oleh teman-temannya yang telah berangkat lebih dahulu. Ia bertugas di Bandung sebagai sekretaris direktur Dinas Bantuan Hukum Militer. Sebelum mereka

Militair Juridische Dienst. Mevrouw Francine van Straten vertrok in 1946 als 23-jarige naar Indonesië. Ze zag in de bioscoop een film over de marine en zei bij zichzelf: 'Ik wil bij de marine, dat wil ik ook. Ik ben echt het avontuur op gaan zoeken bij de Marva. Ik wilde eruit. Ik had in Amsterdam al die jaren meegemaakt van de oorlog en van de Hongerwinter en alles, dus ik wilde eruit.' Ze werkte in Jakarta als secretaresse van de stafofficier codedienst.

Eenmaal in Indonesië leefden Nederlandse vrouwen in redelijk afgesloten gemeenschappen, die ze als veilig en geborgen ervoeren. In het Marva-huis woonden zij bij elkaar, en als ze uitgingen was dat met Nederlandse militairen. Met Nederlandse burgers hadden ze niet veel contact en nog minder met de Indonesische bevolking. Desalniettemin moesten vrouwen die avontuurlijk genoeg waren, vooral opboksen tegen het idee dat het voor jonge alleenstaanden onveilig en ongewenst was alleen op pad te gaan. Aan het verblijf in Indonesië werden fysieke en morele gevaren toegeschreven. En vooral vanwege dat laatste lag er grote nadruk op het naleven van de geldende zedelijke normen. Het ministerie riep een selectieorgaan in het leven waarin kerken en jeugdorganisaties vertegenwoordigd waren, dat moest toezien op het aannemen van meisjes met de juiste kwaliteiten. De praktijk was natuurlijk weerbarstiger.

Brieven spreken van 'moreel verval', variërend van een overdaad aan make-up tot buitenechtelijke relaties, dat vaak al begon op de heenreis per boot. Maar ook in Indonesië waren het uiterlijk en escapades een niet-aflatende bron van roddel en achterklap. Tijdens het groepsinterview werden herinneringen opgehaald aan meisjes die ongewenst zwanger werden

Boukje Ritman (r) met een collega naast het bed van een militair. Foto: Privécollectie mevrouw Ritman.

berdua, ada Francine van Straten yang berangkat di tahun 1946 saat ia berusia 23 tahun. Yang mendorong keberangkatannya adalah sebuah film tentang angkatan laut yang ditayangkan di sebuah bioskop: 'Aku ingin bergabung dengan angkatan laut. Aku ingin bertualang bersama MARVA. Aku ingin pergi jauh. Aku sudah muak berada di Amsterdam yang terdampak parah oleh perang dan kelaparan, selain juga musim dingin yang membekukan. Aku ingin keluar.' Setibanya di Indonesia, ia diperkerjakan sebagai sekretaris di kantor dinas sandi yang bertempat di Jakarta.

Di Indonesia, mereka tinggal di lingkungan yang tertutup, yang dianggap paling aman untuk mereka. Perempuan-perempuan yang tergabung dalam MARVA tinggal di satu tempat yang sama, sesama perempuan Belanda. Ketika mereka keluar rumah, mereka didampingi oleh serdadu Belanda. Jarang sekali mereka berhubungan dengan penduduk keturunan Belanda di sana, apalagi dengan penduduk Indonesia asli. Jiwa bertualang mereka terkekang oleh anggapan bahwa Indonesia tak aman bagi perempuan muda Belanda nan lajang. Selain bahaya fisik, moral juga bisa jadi terancam. Khususnya oleh hal kedua, menjaga perilaku moral menjadi teramat penting. Oleh sebab itu, pemerintah membentuk badan seleksi yang melibatkan gereja dan beberapa badan kepemudaan untuk mengawasi pemilihan calon tentara perempuan dengan kualitas moral yang baik. Pada praktiknya, karena terlalu rumit, badan pengawas ini tidak pernah berfungsi.

Segala 'kerusakan moral' itu terekam dalam surat-surat yang para perempuan itu tulis, mulai dari rias wajah yang berlebihan, sampai pada perselingkuhan yang seringkali terjadi sejak mereka baru diberangkatkan di atas kapal. Setibanya di Indonesia, riasan dan tingkah laku masih terus menjadi bahan pergunjungan dan sumber fitnah. Dalam wawancara kelompok tadi, terkuak betapa

Boukje Ritman (kanan) bersama rekan kerjanya sesama perawat dan seorang serdadu. Foto: Koleksi pribadi Ibu Ritman.

van gehuwde Nederlandse officieren. Soms werd dit opgelost met een abortus ter plekke, in andere gevallen moest de vrouw terug naar Nederland. Maar ook zonder zwangerschap liepen deze verhoudingen vaak spaak. Mevrouw Rodenberg herinnerde zich een vriendin die een verhouding had met een kapitein. 'Die heeft haar laten zitten. Hij was getrouwd, hij was katholiek en kon dus ook niet scheiden of wat dan ook, maar zulke dingen gebeurden natuurlijk wel.'

Deze verhalen bereikten Nederland ook. Daarom waren positieve berichten over het werk en de 'meisjes' nodig om ouders over te halen hun dochters toestemming tot vertrek te geven. De uitgezonden vrouwen bezaten 'een veldbouquet van kwaliteiten' stond in de kop boven een artikel in het *Algemeen Handelsblad* van 3 januari 1946. De moeder van mevrouw Rodenberg stemde pas in met het vertrek van haar dochter nadat ze een positief artikel over de VHK-opleiding in *Trouw* had gelezen.

In de geest van de tijd bleef de nadruk liggen op ondersteunende werkzaamheden die bij uitstek voor vrouwen geschikt werden geacht. Volgens *Trouw* van 25 maart 1948 was werken als verpleegster het 'enige vrouwenwerk dat in een leger zin heeft'. Het was fysiek en emotioneel zwaar werk, mevrouw Ritman verzorgde veel zwaargewonden en zei:

Ja, ik hield me daar flink en als tegenhanger ging ik 's avonds toneelspelen, hè, op de buitenposten met de grote truck, met een gezelschap jongens. En die zeiden: 'Ja, je komt als meisje bij het cabaret, je kunt het je niet permitteren om op een van ons verliefd te worden.' 'Nee,' zei ik, 'dat ben ik ook niet van plan.' Dus ik heb met dat cabaret gewerkt, heel leuk, als een van de jongens. Ik was een van de jongens. Als we in de truck moesten klauteren, dan klauterde ik in die truck...

many perempuan yang hamil di luar nikah oleh para perwira Belanda. Masalah ini kerap diselesaikan dengan aborsi atau pemulangan para perempuan hamil itu ke Belanda. Tanpa kehamilan pun hubungan masih bisa terkoyak. Johanna Rodenberg teringat akan seorang teman yang berselingkuh dengan seorang kapten. 'Kapten itu mengecewakannya. Ia sebetulnya sudah menikah. Dan ia seorang Katolik. Jadi tak mungkin berpisah atau bercerai dari istri sahnya. Tapi, hal semacam ini kerap terjadi.'

Cerita-cerita cabul itu sampai juga ke Belanda. Oleh sebab itu, dibuatlah pesan-pesan positif tentang lingkungan kerja yang baik dan betapa para perempuan diperlukan tenaganya. Ini agar para orang tua memberi izin kepada anak perempuan mereka untuk pergi bertugas. Dalam surat kabar *Algemeen Handelsblad* tanggal 3 Januari 1946, pada pokok beritanya tertulis bahwa para perempuan yang dikirim ke Indonesia ini 'bak bunga-bunga terbaik bangsa.' Setelah membaca sebuah artikel bernada baik tentang pelatihan VHK di surat kabar *Trouw*, orang tua Johanna Rodenberg pun merelakan kepergian putrinya ke Indonesia.

Kala itu, semangat zaman menekankan jenis pekerjaan yang dianggap masyarakat paling cocok bagi perempuan. Pokok berita di surat kabar *Trouw* tanggal 25 Maret 1948 menyebut bahwa profesi perawat adalah 'satu-satunya pekerjaan yang paling masuk akal bagi perempuan di dinas ketentaraan.' Bagi Boukje Ritman, pekerjaan ini justru sangat menyita tenaga dan pikiran, oleh sebab dia harus merawat banyak serdadu yang terluka hebat. Ia menyebut:

Ya. Aku mencoba tetap mencoba tenang. Dan sebagai penebus rasa lelah, aku kerap pergi naik truk besar bersama para serdadu untuk menonton pementasan drama malam hari di pos tentara. Para serdadu itu sering berse-loroh, 'kamu satu-satunya perempuan di kabaret nanti, tapi kamu tak boleh jatuh cinta dengan salah seorang dari kami.' 'Tidak,' jawabku. 'Tak pernah terbersit dalam pikiranku.' Jadi, saya pentas bersama mereka di kabaret

Voor de deelnemers aan ons groepsinterview leken politieke overwegingen nauwelijks een rol gespeeld te hebben en eenmaal in Indonesië bemoeiden ze zich evenmin met politiek. De mantra dat Nederlandse militairen er nodig waren voor rust en orde komt ook bij hen terug. Over de militairen met wie mevrouw Ritman optrok, vertelde ze:

Voor orde en vrede waren ze daarnaartoe gegaan, dus met zachte hand moest dat gebeuren. Ze waren jaloers op Westerling, want die mocht wel schieten. Zij wilden ook zo graag op de bevolking schieten, want als ze patrouille liepen over de sawadijkjes, met een stel achter elkaar, dan werden regelmatig de twee achterste gepakt en die werden in mootjes gehakt. Die vonden ze terug met alles afgesneden wat maar kon. Dat was verschrikkelijk. Dus die Westerling vonden ze geweldig. Die schoot terug, daar waren ze jaloers op.

Waar ze zich nu aan ergeren, is de negatieve manier waarop veteranen tegenwoordig in de pers worden afgeschilderd. Mevrouw Van Straten vat het stellig samen: 'Alleen ben ik altijd vreselijk boos over die stukken in de krant over dat die Nederlanders zo verschrikkelijk tekeer zijn gegaan. Dat vind ik verschrikkelijk als ze dat zeggen, want het is niet waar.' <

Niet alleen Nederlandse vrouwen leverden een bijdrage aan de oorlog, aan de Indonesische kant namen ook vrouwen in uiteenlopende rollen deel. Tijdens een bezoek aan Yogyakarta in 2019 konden we Ibu Djoewa-

itu. Sangat menyenangkan. Aku menjadi bagian dari mereka. Kalau pun harus naik truk, maka naiklah aku ...

Bagi para perempuan itu, politik sepertinya sama sekali tak menjadi pertimbangan. Ketika mereka berada di Indonesia pun mereka memutuskan untuk jauh dari politik. Mereka malah menggemakan damai dan ketenangan. Ihwal serdadu yang sering meluangkan waktu bersama Boukje Ritman, ia berkata:

Mereka pergi ke Indonesia untuk memulihkan perdamaian dan ketertiban. Segalanya harus dilakukan dengan lemah lembut. Tapi ada kalanya mereka iri dengan Westerling karena ia diizinkan untuk menembak di tempat. Mereka terkadang ingin menembak juga karena ketika mereka berpatroli di sepanjang pematang sawah, sambil beriringan, biasanya dua serdadu yang paling belakang seringkali tertangkap dan lalu dibacok. Semuanya tercabik. Sangat mengerikan. Oleh sebab itulah mereka iri dengan Westerling yang boleh langsung menembak.

Kini, berpuluh-puluh tahun kemudian, hal yang paling mengganggu mereka adalah ihwal betapa mereka dicirikan begitu buruk oleh pers. Francine van Straten berujar: 'Aku menjadi teramat marah ketika tulisan-tulisan di koran yang memberitakan betapa orang-orang Belanda begitu sangat mengerikan. Aku sungguh benci ketika mereka memberitakan itu, karena itu tidak benar.' <

Tak hanya perempuan Belanda yang turut andil dalam perjuangan, perempuan Indonesia juga. Waktu kami berkunjung ke Yogyakarta di tahun 2019, kami menemui Ibu Djoewariyah, seorang veteran perempuan yang pu-

riyah interviewen. Zij is een bekende vrouwelijke veteraan met een bijzonder verhaal als tegenpool van het beeld van Indonesische vrouwen zoals die vooral in egodocumenten van Nederlandse militairen voorkomen, namelijk bijna zonder uitzondering als ‘baboes’ met een verzorgende rol. Alleen sporadisch worden hun spionageactiviteiten genoemd, bijvoorbeeld als gezegd wordt dat ze de was op een bepaalde manier ophangen om hun republikeinse medestrijders te informeren over een opkomende actie. Het verhaal van Ibu Djoewariyah vertellen we aan de hand van enkele foto’s en citaten uit het interview met haar. <

Ibu Djoewariyah

Omdat het zulke bepalende jaren waren, wordt de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd regelmatig gereproduceerd in diverse media. In de aanloop naar 17 augustus verschijnen op tv vaak presentatoren uitgedost als strijders uit 1945. De mannen dragen een zwart kalotje (*peci*) en een kaki of donkergroen militair uniform. Sommigen dragen een leren riem (*koppelriem*), met afhangende pistoolhouder, of een bamboespeer van piepschuim. En natuurlijk hebben

nya cerita yang amat menarik. Kisahnya berkebalikan dengan apa yang tertulis di banyak catatan para serdadu Belanda yang selalu menyebut perempuan-perempuan Indonesia hanya sebagai pembantu atau, dengan istilah yang merendahkan, ‘*baboe*.’ Hanya sepintas, dan itu pun jarang, peran mereka yang lain disebut, misalnya sebagai mata-mata. Perempuan-perempuan Indonesia menggantung cucian dengan cara tertentu sebagai isyarat untuk para pejuang kemerdekaan Indonesia. Berikut kami sampaikan kisah Ibu Djoewariyah berdasarkan pada beberapa gambar dan nukilan wawancara bersamanya. <

Ibu Djoewariyah

Sebagai tahun-tahun yang menentukan, perjuangan Indonesia berkali-kali direproduksi dalam berbagai media. Televisi menjelang 17 Agustus, sebagai contoh, kerap menampilkan pembawa-pembawa acara yang berpakaian ala pejuang 45. Pembawa acara pria akan berpakaian peci hitam dan baju *drill* berwarna khaki atau hijau tua. Beberapa mengenakan sabuk kulit (*koppelriem*), menenteng tempat pistol, atau bambu runcing dari styrofoam. Tak lupa, bendera merah putih dibalut di lengan atau leher mereka.

zij een rood-witte vlag om hun armen of hals gewikkeld.

Vrouwelijke presentatoren kleden zich echter altijd als medewerkers van het Rode Kruis, of zij dragen een *kebaya*, een teken van hun 'trouw' aan huishoudelijke taken. De *kebaya* was het 'uniform' van het personeel van de openbare keukens. Het is niet duidelijk wanneer dat stereotype beeld is ontstaan, waar het vandaan komt en waarom het in stand wordt gehouden, maar het wijkt duidelijk af van de realiteit.

Ibu Djoewariyah maakt korte metten met deze achterhaalde, populaire veronderstellingen. Zij werd in 1933 in Yogyakarta geboren en was kerngezond toen we haar interviewden. Zij werkte inderdaad ooit in een openbare keuken, maar daar bleven haar activiteiten niet toe beperkt. Ze was ook actief als koerier (*caraka*), Rode Kruismedewerker en zelfs soldaat in het Studentenleger (Tentara Pelajar). Vanwege deze uiteenlopende rollen kon zij veel vertellen: over de strijd, de sociale omstandigheden in de oorlog, executies door het Nederlandse leger, tot en met haar bezorgdheid over de huidige omstandigheden.

Toen we op zoek gingen naar foto's van vrouwelijke strijders vonden we weinig foto's waarop zij wapens droegen. We vonden er bij de IPPHOS (Indonesian Press Photo Service) één van marcherende vrouwen met *bambu runcing* (bamboespeer).

Namun, pembawa acara perempuan selalu berpakaian layaknya seorang palang merah ataupun berkebaya, menandakan bahwa mereka masih 'setia' pada tugas domestik. Paling tidak, kebaya adalah 'seragam' para petugas dapur umum. Entah dari mana dan sejak kapan stereotip itu muncul dan mengapa ini dilanggengkan, tetapi hal ini jelas meleset jauh dari keadaan sebenarnya.

Adalah Ibu Djoewariyah yang mematahkan semua asumsi populer nan usang ini. Ibu Djoewariyah dilahirkan di Yogyakarta pada tahun 1933 dan masih segar bugar ketika kami wawancara. Ibu Djoewariyah memang pernah bekerja di dapur umum, namun tidak terbatas pada itu! Ia juga diperbantukan sebagai caraka (kurir), petugas palang merah, bahkan prajurit reguler di bawah komando Tentara Pelajar. Perannya yang begitu beragam membuatnya mampu bercerita banyak hal: pertempuran, kondisi sosial di sekitar perang, eksekusi oleh tentara Belanda, hingga kerisauannya tentang kondisi terkini.

Saat kami mencoba mencari foto para pejuang perempuan Indonesia, kami menemukan beberapa foto yang menggambarkan mereka memangku senjata. Dari IPPHOS (Indonesian Press Photo Service), kami menemukan foto prajurit perempuan sedang berbaris sambil membawa bambu runcing.

November 1946 – Defilé paramilitaire vrouwen tijdens de inauguratie van de Raad voor militia in het centrum en de buitengebieden, in Yogyakarta. Foto:

IPPHOS.

November 1946 – Pawai Laskar Putri Indonesia saat pelantikan Dewan Kelaskaran Pusat dan Seberang di Yogyakarta. Foto: IPPHOS.

Bij het Nederlands Nationaal Archief in Den Haag vonden we drie foto's waarvan een met het bijschrift: 'Opnamen van TNI-soldaten en andere Republikeinse troepen. Vrouwelijke militairen. 1948.'

Maar als je goed kijkt, gaat het om jonge Indonesische mannen met lang haar. Dat roept de vraag op hoe fotobijschriften in archieven tot stand komen. Je kunt ze in elk geval niet klakkeloos overnemen.

Di Arsip Nasional Belanda, kami menemukn tiga foto yang menyebutkan bahwa yang tergambar di foto tersebut adalah prajurit perempuan. Foto yang ada di bawah diberi keterangan: 'Foto prajurit TNI dan pejuang republiken. Prajurit perempuan. 1938'

Akan tetapi, jika diamati secara saksama, gambar di atas menunjukkan dua orang prajurit laki-laki berambut panjang. Akan sangat menarik sepertinya jika kita dapat mengkaji bagaimana keterangan foto dibuat untuk arsip. Yang jelas, keterangan-keterangan tersebut tak bisa lagi ditelan bulat-bulat.

Nationaal Archief in Den Haag heeft als omschrijving: 'Opnamen van TNI-soldaten en andere Republikeinse troepen. Vrouwelijke militairen.' Dit zijn echter jongemannen. Foto: Acme Newspictures, © United Press International (UPI).

Arsip Nasional di Den Haag menyebut bahwa serdadu yang terpampang pada gambar di atas adalah serdadu wanita. Namun, mereka sesungguhnya adalah serdadu laki-laki. Foto: Acme Newspictures, © United Press International (UPI).

Nationaal Archief in Den Haag heeft als omschrijving: 'Onder de TNI troepen, die zich te Koeningan melden voor evacuatie, bevonden zich verschillende vrouwen.' Foto: N. Kroeze (DCL).

Op deze foto van Tentara Nasional Indonesia TNI-troepen die zich in februari 1948 in Kuningan (West-Java) hadden gemeld om te worden geëvacueerd, lijken wel vrouwelijke strijders te zijn afgebeeld. De evacuaties vonden plaats na de Renville-overeenkomst van 17 januari 1948.

Op een foto staat Djoewariyah als vijftienjarige tussen haar medestrijders. Achter op de foto staat: 'Ke-

Dalam koleksi Arsip Nasional Den Haag, keterangan foto itu tertulis: 'Serdadu perempuan di antara prajurit TNI yang dikerahkan ke Kuningan.' Foto: N. Kroeze (DCL).

Dalam foto prajurit TNI yang dikerahkan ke Kuningan, Jawa Barat, di bulan Februari 1948 ini, tampak terlihat beberapa prajurit perempuan. Foto ini diambil selepas Perjanjian Renville pada 17 Januari 1948.

Di Satu foto Djoewariyah yang baru berusia 15 tahun tampak berfoto bersama teman-teman seperjuangannya. Di balik foto itu tertulis keterangan 'Kenang2an semassa perjuangan Ibu Djoewariyah. Tahun 1948, Clas

Ibu Djoewariyah tussen haar medestrijders in 1948.

Foto: Privécollectie Ibu Djoewariyah.

nang-kenangan emassa perjuangan Ibu Djoewariyah. Tahun 1948, Clas II Belanda menduduk kota Yogyakarta' (Herinneringen aan de periode van strijd Ibu Djoewariyah. Jaar 1948, Confrontatie II, Nederland bezet Yogyakarta). Ibu Djoewariyah, staande vierde van links, vertelde over de foto:

Toevallig had iemand een Kodak-camera bij zich. Zij waren van het Tentara Pelajar, het Studentenleger. Hij maakte een foto. In feite was dit nadat we een gevallen kameraad hadden begraven.

Ibu Djoewariyah di antara para pejuang Kemerdekan Indonesia di tahun 1948. Foto: Koleksi pribadi Ibu Djoewariyah.

Il Belanda menduduki kota Yogyakarta'. Ibu Djoewariyah, yang di dalam gambar itu berdiri keempat dari kiri, mengomentari gambar itu:

Kebetulan ada yang membawa kamera Kodak. Dari Tentara Pelajar. Ia yang mengambil gambar. Sebetulnya, gambar itu diambil setelah kami menguburkan kawan seperjuangan yang gugur.

Ibu Djoewariyah ikut dalam perjuangan selepas ia minggat dari rumah:

Ibu Djoewariyah raakte betrokken bij de strijd nadat ze eerst was gevluht:

Mijn moeder nam me mee op de vlucht uit angst voor de Nederlanders. We gingen naar Gunung Selarong (berg Selarong). [...] Na daar enige tijd te hebben doorgebracht, vroeg ik toestemming aan mijn ouders om weg te mogen gaan. Ik vertelde hun dat ik de mensen wilde helpen die op dat moment hulp nodig hadden, de vluchtelingen. Ik had medelijden met hen. Om een lang verhaal kort te maken, ik vergezelde de mensen, de vluchtelingen. Honderden van hen.

In het verhaal van Ibu Djoewariyah speelt een eethuis, een *warung*, in Yogyakarta een centrale rol:

Nu is het een monument. Het café was eigenlijk de ontmoetingsplaats voor alle guerrillastrijders. De façade was slechts een vermomming. Aan de achterkant ontmoetten ze elkaar. Ik droeg alle vertrouwelijke brieven en ruilde ze daar. Daar ontmoette ik ook mijn andere vrienden van de Tentara Pelajar. Ze lieten me allemaal hun vertrouwelijke brieven sturen.

Ibu Djoewariyah vertelde de studenten over haar angstigste moment. Ze was samen met een vriendin die ook koerier was, op weg richting het noorden van de stad toen de sirenes afgingen, het signaal voor de avondklok, niemand mocht meer buiten zijn. Terwijl ze zochten naar een schuilplaats, kwam een Nederlandse patrouille langs. Een jeep met een Nederlandse bestuurder en bijrijder. Op de achterbank zaten twee Indonesische KNIL-militairen. Ze had het gevoel alsof haar leven ten einde was. Hoe zou ze nog kunnen ontsnappen, ging het door haar hoofd.

Ibu membawa saya lari karena takut akan Belanda. Kami lari ke Gunung Selarong. Setelah beberapa lama, saya meminta izin ke kedua orang tua untuk pergi. Saya katakan pada mereka bahwa saya mau membantu orang, para pengungsi. Saya merasa kasihan kepada mereka. Singkat cerita, saya berada bersama para orang-orang itu, para pengungsi. Ratusan jumlahnya.

Dalam cerita Ibu Djoewariyah, sebuah rumah makan di Yogyakarta memerankan peran yang sangat penting:

Sekarang sudah berubah menjadi monumen. Rumah makan itu sebetulnya tempat berkumpul semua pejuang gerilya. Tampilan luarnya dibuat menipu. Kami bertemu di ruang belakang. Saya membawa surat rahasia dan menyerahkannya kepada mereka di sana. Di situ jugalah saya berjumpa dengan banyak Tentara Pelajar. Mereka semua meminta saya untuk mengirimkan surat rahasia mereka.

Kepada kami Ibu Djoewariyah bercerita tentang momen yang paling menakutkannya: Ia pergi dengan seorang teman, yang juga seorang kurir ke arah utara kota ketika sirene jam malam berbunyi. Tidak ada yang diizinkan berada di luar. Ketika mereka sedang mencari tempat persembunyian, patroli Belanda datang, menaiki sebuah jip. Mereka terdiri dari seorang supir Belanda, didampingi serdadu Belanda yang duduk di sampingnya, dan dua orang tentara KNIL asli Indonesia duduk di kursi belakang. Ia lemas dan merasa itulah akhir hidupnya. Tak mungkin lagi lari, pikirnya. Terlebih saat ia tahu prajurit itu membawa pistol beserta amunisi di tasnya. Salah seorang dari tentara KNIL itu lalu bertanya: 'Nduk, mau kemana? Kamu dari mana?' 'Maaf, Tuan,' balas Ibu Djoewariyah. 'Saya tadi tak dengar bunyi sirene. Ibu saya tadi menyuruh ke pasar.' 'Dimana kamu tinggal?' tanyanya

Het eethuis (warung) dat dienst deed als verzamelplaats voor de guerrilla, 2011. Foto: Fridus Steijlen.

Uitsnede uit relief dat tegenwoordig voor de warung staat, 2011. Foto: Fridus Steijlen.

Zeker als die militairen erachter zouden komen dat ze een revolver met munitie bij zich had. Een van de KNIL-militairen sprak haar aan met: 'Nduk [aansprektitel voor klein Javaans meisje], waar ga je heen? Waar kom je vandaan?' 'Het spijt me, meneer,' antwoordde Ibu Djoewariyah. 'Ik had de sirenes niet gehoord. Mijn moeder vroeg me om boodschappen te doen. Dus ging ik naar de markt.' 'Waar woon je?' vroeg hij, waarna hij iets tegen de Nederlanders zei.

Warung tempat pertemuan rahasia para pejuang gerilya, 2011. Foto: Fridus Steijlen.

Dinukil dari relief yang berada di dekat warung tersebut, 2011. Foto: Fridus Steijlen.

Ibu Djoewariyah als 87-jarige met de studenten Sari Tri Lestari, Gilang Andretti en Lesta Alfatiانا na het interview, 2019. Foto: Fridus Steijlen.

Ze schrok toen de KNIL-soldaat zei: ‘Nduk, stap in.’ Ibu Djoewariyah dacht dat haar einde gekomen was. ‘Ik wist niet waar ze me heen brachten. Ik wist alleen dat als er iemand door Nederlandse soldaten werd meegenomen, hij of zij naar Fort Vredenburg zou worden gebracht. [...] Sommige vrienden die werden gevangengenomen en daarheen werden gebracht, werden geëlektrocuteerd.’ Dit was waaraan ze dacht. Tegen haar vriendin zei ze: ‘We kunnen nu alleen bidden. We gaan dood.’

Ibu Djoewariyah, 87 tahun, bersama tiga mahasiswa Sari Tri Lestari, Gilang Andretti dan Lesta Alfatiانا selepas wawancara di tahun 2019. Foto: Fridus Steijlen.

lagi, lalu berbalik ke arah prajurit Belanda dan mengatakan sesuatu. Ibu Djoewariyah semakin kaget ketika tentara KNIL itu menyeru: ‘Nduk, masuklah.’ Ibu Djoewariyah pikir ajalnya akan segera tiba. ‘Saya tak tahu akan dibawa kemana saya oleh mereka. Mungkin ke Benteng Vredenburg. [...] Beberapa teman kami yang ditangkap biasanya dibawa kesana untuk kemudian disetrum.’ Itulah yang terbersit dalam pikirannya. Ia lalu berkata kepada temannya ‘Kita hanya bisa berdoa sekarang. Kita akan segera mati.’

Het graf van Ibu Djoewariyah te Yogyakarta, 2021.

Foto: Satrio (Ody) Dwicahyo.

Makam Ibu Djoewariyah di Yogyakarta, 2021. Foto: Satrio (Ody)

Dwicahyo.

Tapi, ternyata, sopir membawa jip menuju ke selatan, ke arah rumah Ibu Djoewariyah. Tepat sebelum jip itu tiba dekat rumahnya, ia berteriak. 'Tuan, itu rumah kami. Itu di sana.'

Jip lalu berhenti. Mereka segera turun. Tapi, Ibu Djoewariyah tak sanggup berdiri untuk lari berlari. Tak bisa. Sementara itu, jip maju kembali menuju arah utara.

Namun sayang, kala buku ini masih sedang ditulis, Ody mengabari kami bahwa Ibu Djoewariyah meninggal dunia pada 1 Oktober 2021. <

Maar ineens reed de chauffeur in de richting van haar huis, zuidwaarts. Vlak voordat de jeep in de buurt van haar huis arriveerde, riep ze: 'Meneer, dit is ons huis. Het is daarginds.'

De jeep stopte. Ze stapten uit, maar Ibu Djoewariyah voelde zich niet in staat om op haar benen te staan. Haar vriendin zei haar dat ze moest opstaan en rennen, maar ze kon niet. Intussen reed de jeep weer richting het noorden.

Tijdens de afronding van dit boek berichtte Ody dat Ibu Djoewariyah op 1 oktober 2021 is overleden. Hij bezocht haar graf in Yogyakarta. <

Van oudsher waren er vrouwen die voor de katholieke missie en protestantse zending naar Indonesië gingen, maar zij blijven hier buiten beschouwing. We gingen nu op zoek naar vrouwen die er als ambtenaar naartoe waren gegaan. Eveline had dankzij een eerdere archiefschenking al kennisgemaakt met één van hen, Ellen van Marle. Ze vond Anne Vos, die in 1946 en 1947 in Jakarta werkte als secretaresse, bereid over haar ervaringen uit die tijd te vertellen. <

Nederlandse vrouwen buiten het leger

Enkele Nederlandse vrouwelijke ambtenaren werden vanuit een ministerie in Den Haag uitgezonden. Anne Vos en Ellen van Marle verbleven op verschillende momenten in Jakarta op Paleis Rijswijk – nu

Pada umumnya, para perempuan Belanda yang pergi ke Indonesia membawa misi agama, Katolik atau Protestan. Tapi, bukan mereka yang ingin kami kaji. Kami mencoba mencari para perempuan yang pergi ke Indonesia sebagai pegawai negari sipil. Setelah melihat-lihat arsip, Eveline beruntung dapat bertemu dengan Ellen van Marle. Lalu, dengan Anne Vos yang dulu bekerja sebagai seorang sekretaris di Jakarta sekira tahun 1946 dan 1947. Dengan senang hati, Anne berbagi pengalamannya waktu itu. <

Perempuan Belanda bukan tentara

Perempuan Belanda tak punya banyak pilihan ketika hendak pergi ke Indonesia, melainkan harus tergabung dengan dinas ketentaraan. Tapi, beberapa di antaranya dikirim oleh Den Haag sebagai pekerja kementerian, seperti

het presidentieel paleis Istana Negara – als secretaresse van hoge Nederlandse ambtenaren die betrokken waren bij de belangrijke politieke ontwikkelingen in de periode 1945-1949. De beweegredenen van deze vrouwen waren vergelijkbaar met die van de vrouwelijke militairen. Ook zij hadden vaak de behoefte uit te vliegen na de Duitse bezetting. Hun ervaringen geven ons inzicht in de dagelijkse gang van zaken wat betreft hun werk en hun vrije tijd. Het laat zien hoezeer de oorlog hun verblijf beïnvloedde, terwijl ze tegelijkertijd meestal afgesloten waren van directe ontmoetingen met de bevolking buiten het paleis. Hun verhalen laten nauwelijks iets blijken van de gewelddadigheden die in het land plaatsvonden, hun focus lag meer op de politieke aspecten van de oorlog.

Hun kennis van Indonesië was totaal verschillend. Ellen kende het land en de mensen goed, ze was er geboren en had er tot het einde van de Japanse bezetting gewoond. We kunnen haar ervaringen vrij gedetailleerd volgen door een uitgebreid archief, met vooral persoonlijke brieven, dat haar familie aan het NIOD schonk.⁸ Anne wist nauwelijks iets van het land toen ze ernaartoe ging, toch vertelt ze dat ze bij haar aankomst meteen het gevoel had zich er thuis te voelen. In 2021 was ik in de gelegenheid haar thuis te spreken over deze korte, maar invloedrijke periode in haar leven.⁹

Anne Vos, geboren in 1920 te Rotterdam verloor aan het begin van de Tweede Wereldoorlog haar eerste vriend en aan het einde van de oorlog ook haar tweede vriend. Haar joodse vader kwam om in Auschwitz nadat hij was opgepakt voor verzetsactiviteiten. Haar broer werd in Duitsland tewerkgesteld, maar keerde na de oorlog terug. Het was niet verwonderlijk dat ze deze periode het liefst snel achter zich wilde laten en weg wilde uit Nederland. Meteen na afloop van de oorlog kon ze als secretaresse in dienst treden bij het

Anne Vos dan Ellen van Marle. Mereka tinggal di Jakarta, dalam rentang waktu yang berbeda-beda, di Paleis Rijswijk – sekarang Istana Negara – sebagai sekretaris pejabat senior pemerintah Belanda yang memiliki pengaruh dalam menentukan laju perkembangan politik di tahun-tahun antara 1945-1949. Motivasi mereka mirip dengan motivasi yang dipunyai para prajurit perempuan yang dikirim ke Indonesia – mereka merasa harus mencari pelepasan setelah perang yang melanda negerinya. Pengalaman mereka selama di Indonesia membuka mata banyak orang tentang peran dan keseharian mereka, dan mengungkap dampak terhadap keberadaan mereka yang tak pernah terhubung dengan penduduk asli yang tinggal di luar istana. Cerita-cerita mereka hampir tidak pernah menyinggung kekerasan yang sesungguhnya tengah berlangsung kala itu. Fokus mereka adalah pada aspek politik perang saja.

Pengetahuan mereka tentang Indonesia betul-betul berbeda satu sama lain. Ellen tahu tentang seluk beluk Indonesia. Ia lahir dan tinggal di sana sampai akhir pendudukan Jepang. Kami dapat menelusuri pengalamannya secara terperinci lewat arsip yang begitu banyak, terutama surat-surat pribadi, yang kini telah disumbangkannya ke NIOD.⁸ Sementara, sebelum kedatangannya ke Indonesia, Anne tak tahu menahu tentang negeri tersebut. Menurutnya, begitu ia tiba di Indonesia, ia merasa seperti berada di rumah. Di tahun 2021, kami berkesempatan untuk bertemu kembali dengan Anne yang kini berusia 101 tahun di rumahnya dan berbincang tentang pengalamannya yang pendek namun teramat sangat berpengaruh dalam hidupnya.⁹

Anne Vos, yang lahir pada 12 Mei 1920, kehilangan kekasih pertamanya yang tewas dalam peperangan persis ketika Perang Dunia Kedua baru dimulai. Di penghujung perang yang sama, ia kembali kehilangan kekasihnya yang kedua. Ayahnya, yang adalah seorang Yahudi, juga gugur setelah ia ditangkap dan dieksekusi di Auschwitz karena gerakan perlawanan yang digagasnya. Saudara laki-lakinya juga dipekerjakan secara paksa oleh Jerman,

Anne Vos en Huib van Mook tijdens het werk. Foto: Collectie Wouter van der Star uit biografie Van Mook.

Anne Vos dan Huib van Mook saat bekerja. Foto: Koleksi Wouter van der Star dari buku biografi Van Mook.

ministerie van Overzeese Gebiedsdelen. Toen gouverneur-generaal Huib van Mook haar toenmalige baas P.J. Bannier vroeg of Anne tijdelijk voor hem kon komen werken, greep ze die kans met beide handen aan. Ze vertrok in mei 1946 met het vliegtuig naar Jakarta om er te gaan werken als secretaresse van Van Mook. Ze kreeg vanuit Nederland een koffer met geheime codes mee die ze tijdens de hele reis angstvallig bewaakte. Het werd haar snel duidelijk dat haar werk in paleis Rijswijk door de omstandigheden beduidend meer verantwoordelijkheden met zich meebracht dan wat ze in Den Haag gewend was geweest.

meski kemudian dilepaskan setelah perang berakhir. Tak heran mengapa ia begitu ingin melupakan perang dan pergi menjauh dari Belanda untuk sementara. Tak lama kemudian, ia mendapat pekerjaan sebagai sekretaris di kantor Kementerian Urusan Tanah Jajahan. Ketika Van Mook meminta atasannya kala itu, P.J. Bannier, agar Anne bisa bekerja sementara untuknya, tanpa ragu Anne langsung menyambut kesempatan tersebut. Ia terbang ke Jakarta pada bulan Mei 1946, sambil membawa sebuah koper berisi kode-kode rahasia dari Belanda yang ia jaga dengan penuh kehati-hatian selama perjalanan. Sesampainya di Indonesia, ia tersadar bahwa pekerjaannya sama sekali baru dan memerlukan tanggung jawab

Ellen van Marle en Hans Hirschfeld naast het bureau van een collega. Foto: NIOD, collectie 400 Indische Collectie, toegang 866, inventarisnummer 72.

Ellen van Marle, geboren in 1923 in Surabaya, had haar jeugd doorgebracht in Nederlands-Indië en verbleef tijdens de oorlog samen met haar moeder en zus in het Japanse kamp Ambarawa bij Semarang. Toen ze eind 1945 naar Nederland kwam, volgde ze een secretaresseopleiding en werd in 1947 ambtenaar bij het ministerie van Buitenlandse Zaken. Zij vertrok in juni 1949 om te gaan werken voor de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon, de laatste hoogste Nederlandse gezagsdrager in Indonesië, A.H.J. (Tony) Lovink. Toen hij na de soevereiniteitsoverdracht in december 1949 terugging naar Nederland,

Ellen van Marle dan Hans Hirschfeld berdiri di samping meja kerja rekannya, Foto: NIOD, collectie 400 Indische Collectie, toegang 866, inventarisnummer 72.

yang teramat besar daripada yang dulu ia kerjakan ketika di Den Haag.

Ellen van Marle lahir tanggal 4 Mei 1923 di Surabaya dan menghabiskan masa kecilnya di Hindia Belanda, sampai kemudian ditahan di kamp Jepang di Ambarawa dekat kota Semarang bersama ibu dan kakak perempuannya. Ketika ia kembali ke Belanda di akhir tahun 1945, ia menempuh pendidikan sekretaris dan di tahun 1947 ia menjadi pegawai negeri di Kementerian Luar Negeri Belanda. Pada Juni 1949, ia pergi ke Indonesia dan bekerja untuk Perwakilan Tertinggi Kerajaan Belanda (*Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon*), pejabat kolonial terakhir di

wilde Ellen om professionele en persoonlijke redenen langer in Jakarta blijven. Ze werkte tot juli 1950 als secretaresse van de Hoge Commissaris in Indonesië, Hans M. Hirschfeld.

Uit de brieven van Ellen van Marle en het gesprek met Anne Vos komt telkens naar voren dat hun bazen zich gedwarsboemd voelden door de politici en de ambtenaren in Den Haag, die niets leken te begrijpen van de situatie in Indonesië. Op 11 juni 1949 schreef Ellen aan haar moeder:

Ik ben weer gesterkt in mijn gevoelens dat hij [Lovink] het er goed afbrengt. Als nu maar de Nederlandse regering hem niet dwarsboomt en met allerlei onzinnige ideetjes en instructies komt. De leden van ons kabinet hebben weinig verstand van Indië, en hij is een man, die het land door en door kent, precies weet hoe hij moet handelen met deze mensen, zijn houding kent en bovendien een diplomaat is.

Op dit moment lijkt Ellen nog steeds te geloven in een voor Nederland gunstige oplossing van het conflict. Op 7 juli meldt ze haar vader:

Wat je schrijft over onze, eigenlijk onbegrijpelijke, politiek ten opzichte van die snelle ontruiming en overdracht van Djokja is inderdaad juist. Het is inderdaad de bedoeling om de republiek een figuur te laten slaan omdat men wel voorziet dat het er een enorme bende wordt. Ik ben benieuwd of en wanneer Sukarno c.s. terug willen gaan. Het schijnt dat ze eigenlijk als de dood zijn. Enfin, laat ze maar, ze hebben altijd zo'n grote mond gehad, laat ze nu maar eens toveren wat ze kunnen. Ik geloof dat ook het bezoek van die Amerikaanse journalisten ons veel goed heeft gedaan.

Indonesia, A.H.J. (Tony) Lovink. Ketika Lovink kembali ke Belanda selepas penyerahan kedaulatan di bulan Desember 1949, Ellen memutuskan untuk tinggal lebih lama di Jakarta untuk alasan pekerjaan dan pribadi. Ia bekerja di sana sampai bulan Juli 1950 sebagai sekretaris Komisaris Tinggi untuk Indonesia, H.M. Hirschfeld.

Surat-surat Ellen dan percakapan dengan Anne menyingkap tabir betapa atasan-atasan mereka merasa dihambat oleh para pejabat dan politisi di Den Haag, yang sepertinya sama sekali tak mengerti tentang situasi di Indonesia. Pada tanggal 11 Juni 1949, Ellen menulis:

Aku pikir dia [Lovink] akan baik-baik saja. Asalkan pemerintah Belanda tidak menghambatnya dan mengeluarkan segala macam ide dan instruksi yang tidak masuk akal. Para anggota kabinet kita tak memiliki pengetahuan tentang Hindia, sementara Lovink tahu betul tentang negeri ini, paham bagaimana cara bergaul dengan penduduk lokal, dan punya sikap yang baik sebagai seorang diplomat.

Kala itu, Ellen menginginkan solusi terbaik atas konflik yang terjadi di Indonesia, yang menguntungkan bagi Belanda. Pada tanggal 7 Juli, ia berkirin surat ke ayahnya:

Apa yang pernah kau tulis perihal kebijakan pemerintah kita yang tak masuk akal itu, tentang evakuasi besar-besaran dan penyerahan Djokja memang benar. Niat mereka memang benar untuk menyingkirkan pemimpin republik karena jika tidak akan terjadi kekacauan besar. Aku penasaran kapan Sukarno dan kawan-kawannya akan kembali. Sepertinya mereka seolah-olah akrab dengan kematian. Tapi, tak usah dipikirkan, mereka memang bermulut besar. Biarkan saja mereka melakukan apa yang mereka mau buat. Aku yakin bahwa kunjungan para jurnalis Amerika itu menguntungkan bagi kita.

Pas in de loop van oktober, luttele maanden voor de soevereiniteitsoverdracht, geeft ze aan dat het er allemaal wel hopeloos en treurig uit begint te zien. Ze vraagt zich dan ook af wat dat harde werken nu eigenlijk heeft opgeleverd.

De loyaliteit van de secretaresses met hun baas gaat ver. Hoewel het hun soms zwaar valt, zijn ze voortdurend beschikbaar om hun werk te doen. Om iets meer zeggenschap over haar vrije tijd te hebben eist Ellen in 1949 dan ook dat ze niet meer op het paleis hoeft te wonen. Wanneer Annes verloofde, die eerder uit Indonesië vertrok, zegt dat hun voorgenomen huwelijk alleen door zal gaan als ze voor eind mei 1947 terug is in Nederland, heeft ze er vooral moeite mee Van Mook in de steek te moeten laten omdat hij het al moeilijk genoeg had. Uiteindelijk komt ze inderdaad op 31 mei aan in Nederland. Anne vertelt dat ze door haar rustige houding soms een kalmerende werking op Van Mook kon hebben en met een kwinkslag zijn frustraties dikwijls in perspectief kon plaatsen. Regelmatig moest ze een boze brief uittypen waarin hij weer eens aankondigde ontslag te willen nemen. In plaats van ze te versturen borg ze de brieven op in de map 'Onnodige opwinding'.

Hoezeer Paleis Rijswijk een afgesloten gemeenschap vormde is af te lezen aan het gebruik van het woord 'buiten'. Op 28 juli 1949 schreef Ellen aan haar moeder: 'Het is toch wel heerlijk, dat ik hier alleen maar met het goede soort inlanders te maken heb, want zowel de baboes als de djongossen [huisbedienden] zijn nog van het oude stempel en je merkt hier niets van het felle gedoe buiten.' Een sterk voorbeeld van het vooroorlogse koloniale denkkader. Anne vertelde dat de Nederlanders op het paleis een hechte groep vormden: ze woonden, werkten en aten met elkaar. Regelmatig werd er na het avondmaal nog een tijdje doorgewerkt. Heel soms, bij onverwachte gebeurtenissen die snel met Nederland besproken moesten worden, gebeurde

Sejak bulan Oktober, beberapa bulan sebelum penyerahan kedaulatan ia telah terlebih dahulu menyiratkan betapa semuanya berubah menjadi tanpa asa dan penuh kesedihan. Ia bertanya-tanya apa yang sebenarnya dihasilkan dari semua kerja keras yang telah dilakukannya.

Kesetiaan para sekretaris ini kepada atasannya terbiang tinggi. Meski terkadang dihadapkan pada keadaan teramat sulit, mereka selalu bersedia untuk menunaikan tugas apapun. Agar bisa menikmati sedikit waktu luang, Ellen meminta agar ia diizinkan untuk tinggal di luar istana terhitung sejak 1949. Sementara Anne, saat sang tunangan, yang sudah pulang terlebih dahulu, mensyaratkan bahwa ia akan menikahi Anne jika ia kembali ke Belanda sebelum akhir Mei, Anne merasa berat hati karena harus meninggalkan Van Mook yang waktu itu sudah cukup dibuat susah oleh pekerjaannya – meskipun pada akhirnya, ia kembali juga ke Belanda persis pada tanggal 31 Mei 1947. Anne mengaku bahwa sikap tenangnya mudah menulari Van Mook. Dengan sedikit candaan, ia bisa mengubah rasa kesal Van Mook menjadi ringan. Seringkali Anne mengetik ulang surat-surat Van Mook yang penuh amarah dan berisi ancaman mundur dari jabatannya. Lalu, alih-alih mengirimkan surat-surat itu, Anne malah menyimpannya dalam sebuah map yang dinamainya 'Onnodige opwinding' (Keseruan yang tak perlu).

Kenyataan bahwa *Paleis Rijswijk* mewujud menjadi sebuah komunitas tersendiri yang tertutup terlihat dalam penggunaan kata 'buiten' (luar) yang kerap muncul di banyak surat. Ellen pernah menulis ke sang ibu: 'Sangat menyenangkan karena aku hanya bergaul dengan penduduk pribumi yang baik-baik. *baboe* dan *djongos* yang bekerja untuk kami terbilang kolot dan keadaan aman-aman saja di luar sini.' Ini secara tegas mencerminkan tabiat kolonial sebelum perang meletus. Anne menyebut bahwa orang Belanda yang tinggal di istana membentuk kelompok kecil tersendiri. Mereka tinggal, bekerja, dan makan bersama. Pekerjaan sering berlanjut selepas makan malam. Ada

Heeft de hele dag met de Maleise tolk naast hem, zitten oefenen in de uit-
 spraak. Ik was net thuis om bij zevanan, toen ik opgebeld werd door de
 adjudant of ik weer komen wilde, want Lovink had een inktpot over zijn
 Pontianasee speech laten vallen en of ik hem wilde komen overtuigen. Vrese-
 lijk, ik was juist zo blij, dat ik het allemaal af had en nu kon ik dat lange
 ding (6 blaadjes) weer overtuigen. Ik natuurlijk direct naar kantoor waar
 Lovink met een doedongelukkig gezicht en pikante blikken van de inktpot achter
 zijn bureau naar zijn door inktpot doorweekte speech zat te kijken. Gelukkig
 viel het erg mee en hoorde ik naar twee blaadjes over te kijken, van de
 andere blaadjes kon ik de inktpot met afdrukken. Het was toch nog een heel
 werk, want hij had samen met die tolk ~~aan~~ op het origineel overal
 streepjes onder de lettergrepen gezet waar de klonten op moest vallen, en
 dat moest ik nu ook doen op de copieën, voor het geval dat er weer wat met
 het origineel zou gebeuren. Ik was gelukkig nog net op tijd thuis om hem
 door de radio zijn speech te horen afsteken. Ik geloof wel dat hij het goed
 gedaan heeft. Het klonk tenminste heel behoorlijk, al begreep ik er niets
 van. Van dat Hoog Maleis begrijp je natuurlijk niet veel. Ik vind het toch
 leuk, dat hij zich de moeite neemt om een Maleisis speech af te steken en
 geloof dat dit een heel goede indruk zal maken. Vooral als hij het volk
 ter gelegenheid van de Lebaran, wat zo'n groot feest voor hen is, in hun
 eigen taal toespreekt. Hij doet het allemaal wel enig.

Omgeveend voor onze besloten zijn geloof ik wel in goede aarde geval-
 len. Voor de beide hadden we een zandig en een kassie, die we hier in de
 linnenkamer konden krijgen, en voor de jonges een singletje (ook van de
 linnenkamer), een staf sigaretten en een riem. Schade voor ons samen iets
 meer dan f.20.-, dus dat valt erg mee. Verder had ik het ongeluk te gister-
 morgen, juist op het ogenblik, dat Rosat alle kinderen van de bedienden, die
 hier op het erf wonen, in hun nieuwe kleren voorbij kwamen, mijn neus buiten
 de deur te steken, wat het gevolg was dat ze allemaal (zeker wel een stuk of 20)
 op me af gestormd kwamen om me sluit te maken van de deuren. Het was wel
 schattig al die hele kleine mensjes. Allemaal stralend in hun nieuwe spullen.
 Het is toch wel heerlijk, dat ik hier altemin met het goede soort inlanders
 te maken heb, want zowel de baboes als de jongens zijn nog van het oude
 stempel en ik merk hier niets van het felle gedoe buiten.

Verder heb ik een paar dagen geleden mijn eerste salaris gekregen, en heb
 f. 311,01 in handen gekregen over deze twee maanden. f. 500.- had ik de vorige
 maand al opgenomen, dus dat is meteen verrekend. Op de enveloppe naar het geld
 in zat, stond een specificatie, waaruit ik op maakte, dat ik per maand f. 502,05
 in handen krijg. Hier gaat dan elke maand f. 100 vandaan, kosten vanaf en
 houd ik dus toch nog een heel behoorlijk bedrag iedere maand over.

Mijn jurk is nu helemaal af. Zoals het lief. Het is wel niet helemaal volgens
 de regels der kunst gemaakt en het zit wel niet helemaal lekker, maar zij
 is toch heel behoorlijk te dragen. Iedereen zegt, wat een leuke jurk heb je
 aan en niemand ziet, dat ik hem helemaal met de hand gemaakt heb en zomaar
 zonder patroon heb geknipt. Ik wil nu die andere lap verwerken, maar denk
 dat ik het dit keer wel met patroon zal doen. Voor dit s' toffe staan wel een
 paar geschikte patronen in die manden, die we gekocht hebben.

Na naar moeder, een voorlopig uitgekletst.

O nee, ik kreeg van Pappa antwoord op mijn vraag over het graf van Oem. Wat
 hem betreft, zou hij naar Llover laten liggen waar ze nu ligt, maar hij zal
 zich bij de moordenaar aansluiten. Ik wacht dus op bericht van Ida en
 Eugene.

En nu nu, even dit. Ik heb ook nog f. 35,67 gekregen voor de dagen, dat
 ik in het vliegtuig zat op weg hierheen. Dat is die a.g. voorlopige bezoldi-
 ging. Ik ben dus op het ogenblik a' t' t' rijk.

Su heb ik voorlopig niets meer.

Dag, tot de volgende keer.

Heel veel lief's

Ellen.

De brief van 28 juli 1949 van Ellen aan haar moeder.

Bron: NIOD, collectie 400 Indische Collectie, toegang 866, inventarisnummer 59.

Surat tertanggal 28 Juli 1949 dari Ellen ke ibunya di Belan-

da. Sumber: NIOD, collectie 400 Indische Collectie, toegang 866, inventarisnummer 59.

dat ook 's nachts. In de brieven spat de hectiek dan bij-
 na van de pagina's af. De grens tussen privé en werk liep
 op het paleis bijna naadloos in elkaar over.

Ellen en Anne stellen dat ze nauwelijks 'buiten' kwa-
 men. Dat gebeurde alleen als ze hun baas moesten
 vergezellen naar bijeenkomsten in het land. Voor El-
 len waren dat de momenten dat er tijd was voor ge-

kalanya, beberapa acara tertentu yang harus didiskusikan
 langsung dengan Belanda dilakukan pada malam hari.
 Semua kesibukan ini tersurat dalam tulisan-tulisan pri-
 badi mereka, yang menunjukkan betapa baurnya batasan
 antara pekerjaan dan kehidupan pribadi di tempat itu.

Ellen dan Anne mengaku bahwa mereka jarang sekali per-
 gi ke 'luar.' Kecuali ketika mereka harus menemani atasan

sprekken met haar chef. In oktober 1949 schrijft ze: 'Het was erg gezellig en we hebben aan een stuk door zitten politieken...' Tijdens dit gesprek had Lovink gezegd te verwachten dat er nog een enorme broederstrijd zou komen. Anne vergezeld Van Mook, kort na haar aankomst, in juli 1946 naar Zuid-Sulawesi voor de Malino conferentie. Dat de situatie in het land behoorlijk gevaarlijk was, merkte ze pas toen ze inging op het voorstel van een van haar collega's om de demarcatieline te bezoeken. Eenmaal onderweg werd plotseling het bestand opgeheven, en bevonden ze zich in vijandelijk gebied en werd er geschoten. Toen ze ook nog een leuke band kregen en er geen reserveband voorhanden was, kwamen ze veel later dan de bedoeling was weer terug op het paleis. Van Mook was vooral heel blij dat Anne weer veilig terug was, de verantwoordelijke militair werd echter gedegradeerd. Ondanks deze ervaring schrok Anne enige tijd later toch van de spandoeken met in het Indonesisch en het Nederlands teksten als 'Dood aan de Nederlanders' toen ze met Van Mook meeging naar Cirebon en Linggarjati voor de onderhandelingen.

Terwijl ze aan den lijve ondervond wat de bezetting van Nederland door de Duitsers betekende, luisterde Anne naar de radiotoespraak van koningin Wilhelmina op 7 december 1942 waarin zij het recht op zelfbeschikking van de bevolking van Nederlands-Indië aankondigt. De auteur van die toespraak was overigens Van Mook. Toen Indonesië onafhankelijk werd, vond Anne, die inmiddels met haar echtgenoot en pasgeboren dochter in Delhi woonde, dat eigenlijk een logische uitkomst waar ze positief tegenover stond. Voor Ellen lag dit door de sterke banden met het land heel anders. Ze laat in haar brieven merken dat het haar aan het hart ging dat ze het land dat ze zo liefhad moest overdragen aan 'een stelletje leiders' waar ze geen vrouwen in had. <

mereka saat menghadiri rapat di tempat lain. Bagi Ellen, itulah saat-saat ia bisa bercakap-cakap dengan atasannya. Di bulan Oktober 1949 ia menulis: 'Sangat menyenangkan. Aku duduk dan mengobrol dengannya ihwal politik...' Dalam percakapan itu, Lovink menyebut bahwa ia memperkirakan akan terjadi perang saudara besar-besaran. Anne pun demikian. Tak lama setelah kedatangannya di Indonesia, ia diajak menemani Van Mook ke Sulawesi Selatan pada bulan Juli 1946 untuk menghadiri Konferensi Malino. Ia baru sadar akan betapa bahayanya keadaan kala itu saat ia diajak oleh salah seorang koleganya mengunjungi garis demarkasi. Dalam perjalanan menuju ke sana, gencatan senjata ditarik, dan tiba-tiba terjadi tembakan yang tak henti. Sangat menegangkan. Terlebih saat kendaraan yang mereka naiki kempes ban, dan tak ada ban cadangan untuk menggantinya. Akhirnya, mereka kembali ke istana mundur dari waktu yang semula direncanakan. Van Mook sangat senang mengetahui Anne kembali dengan selamat; namun, serdadu yang menemani Anna diturunkan pangkatnya. Meski pernah melalui pengalaman itu, Anne jauh lebih terkejut ketika di kemudian hari saat menemani Van Mook ke Cirebon lalu ke Linggarjati ia mendapati spanduk yang berisikan kalimat dalam bahasa Belanda dan Indonesia 'Dood aan de Nederlanders' atau 'Belanda Mati.'

Ketika Jerman masih menjajah negerinya, Anne mendengar pidato Ratu Wilhelmina tanggal 7 Desember 1942 yang mengumumkan hak untuk menentukan nasib sendiri bagi rakyat Hindia Belanda. Rupanya, penulis pidato Ratu itu adalah Van Mook sendiri. Ketika Indonesia akhirnya memperoleh kedaulatannya, Anne yang kini sudah tinggal bersama suami dan putrinya yang baru lahir di kota Delhi berpikir bahwa kemerdekaan adalah hasil yang paling logis bagi Indonesia. Sementara, Ellen yang mempunyai ikatan yang teramat kuat dengan Hindia menyebut bahwa ia teramat patah hati karena harus merelakan negeri yang sangat ia cintai kepada 'sekelompok pemimpin yang tak dapat dipercaya.' <

Door de egodocumenten en interviews van Nederlandse militairen die we tot onze beschikking hebben, kunnen we een beter beeld krijgen van hun individuele keuzes. De groep militairen was heel divers, niet alleen omdat ze vrijwilliger, beroepsmilitair of dienstplichtige waren, maar ook qua achtergrond, de ervaring die ze hadden of de regio waar ze vandaan kwamen. Maar er waren ook Nederlandse burgers, die nadat ze eind 1945 begin 1946 naar Nederland waren vertrokken toch weer teruggingen naar Indonesië. Stephanie was benieuwd naar hun achterliggende motieven en sprak met een van hen.

Hoewel de redenen en omstandigheden verschilden van die van de militairen, opereerden ze binnen hetzelfde systeem waarin economische, politieke en militaire belangen hecht verbonden waren. Ze gingen terug omdat ze dachten verder te kunnen waar ze voor de Japanse bezetting waren gebleven, gedreven door economisch gewin en verlangend naar de vele privileges die ze voorheen in Nederlands-Indië hadden. Het verhaal van de Nederlandse ondernemingen die vaak met grof geweld moesten worden bewaakt door Nederlandse militairen of ondernemingswachten, laat zien hoe de belangen van de Nederlandse ondernemers en die van de Nederlandse staat samenkwamen. Het geeft ook inzicht in hoe het Indonesisch verzet verschillende vormen aannam: er werd op meer fronten strijd geleverd dan alleen tijdens militaire gevechten in de bekende steden. Het verhaal van de zoon van de directeur van papierfabriek Padalarang laat zien hoe dit alles op hem overkwam en hoe hij, hoewel hij opgroeide in een relatief beschermde situatie, als kind toch grote instabiliteit ervoer. ◀

Lewat dokumen-dokumen ego dan rekaman wawancara yang kami kaji, kami dapat memperoleh gambaran lebih jelas tentang pilihan-pilihan yang diambil orang. Tentara terdiri dari banyak kelompok, bukan hanya serdadu profesional atau wajib militer saja, melainkan juga banyak sukarelawan dengan latar belakang yang beragam dan pengalaman yang berbeda dari daerah asal mereka. Ada juga warga Belanda yang kembali ke Indonesia selepas mereka pergi meninggalkannya di akhir tahun 1945 dan awal 1946. Stephanie berniat mencari tahu tentang motif mereka pergi ke Indonesia dan berbincang dengan salah seorang dari mereka.

Walaupun alasan dan keadaannya berbeda dari para serdadu berbeda, mereka tetap beroperasi di bawah sistem yang sama yang lekat dengan kepentingan ekonomi, politik, dan militer. Para warga Belanda yang kembali ke Indonesia itu berharap bahwa mereka dapat melanjutkan peruntungan yang telah mereka mulai sebelum Jepang datang. Hal ini tentunya didorong oleh motif ekonomi dan keinginan untuk memperoleh segala keistimewaan yang mereka pernah nikmati sebagai orang Belanda di Hindia Belanda. Cerita-cerita tentang banyak perusahaan yang harus dijaga ketat oleh para serdadu Belanda menunjukkan betapa kepentingan para pengusaha Belanda bertalian erat dengan kepentingan negara. Hal ini juga membuka mata mengapa perjuangan rakyat Indonesia dilakukan dalam banyak bentuk perjuangan; kebanyakan pertempuran dilakukan di pinggiran daripada di kota-kota besar yang mudah dikenali. Cerita dari anak seorang direktur pabrik kertas di Padalarang menunjukkan bagaimana semuanya terjadi. Meskipun ia tumbuh dalam lingkungan yang sangat terlindungi, ia tetap dihadapkan kepada kerumitan teramat sangat sejak ia masih kecil. ◀

De papier- fabriek: economische belangen, militaire bescherming en liquidaties

Zoals economisch gewin centraal stond in de koloniale overheersing, zo werd de strijd om het behoud van de kolonie ook ingegeven door economische belangen. In juli en augustus 1947 vond de zogenoemde 'Operatie Product' plaats. Dit was een grootschalige militaire aanval op verschillende delen van Java en Sumatra om zo veel mogelijk bedrijven, plantages, producten en handel onder Ne-

Pabrik kertas: kepentingan ekonomi dan perlindungan tentara serta pembantaian

Serupa dengan keuntungan ekonomi bagi kekuasaan kolonial, pemertahanan koloni yang dilandasi kepentingan ekonomi adalah sangat krusial bagi pemerintah Belanda. Pada bulan Juli dan Agustus 1947, pemerintah Belanda melancarkan Operasi Produk yang merupakan serangan militer besar-besaran di wilayah Jawa dan Sumatera untuk mengambil kembali kendali atas sebanyak mungkin perusahaan, perkebunan, produk, dan perdagangan guna

derlandse controle terug te brengen en daarmee de Nederlandse staatskas te vullen. Dat economische belangen centraal stonden laat deze niets verhullen de naam goed zien.

Zeven maanden daarvoor werden er in de papierfabriek Gelderland in Nijmegen al gesprekken gevoerd over een eventuele herstart van de papierfabriek in Padalarang. De heer Verheijen, die voor de Japanse bezetting directeur was, was op dat moment in Nijmegen. Hij verliet Indonesië in september 1946 met zijn gezin. Zijn zoon Anton is dan negen jaar. Op 74-jarige leeftijd schreef Anton Verheijen zijn herinneringen op voor zijn familie en tien jaar later deelde hij dit verhaal met Getuigen & Tijdsgeenoten.¹⁰ Door zijn ogen maken we kennis met hun familieverhaal en tegelijkertijd met het verhaal van de verbonden economische, politieke en militaire belangen. 'Nijmegen was geen optie om te blijven, de armoede en asociale leefomstandigheden, hierin voelde mijn vader zich helemaal niet thuis.' Dus gingen ze 'aan de opbouw van een heel mooi werelddeel werken. Ondanks het feit dat de Nederlandse regering in staat van oorlog was met haar kolonie.'

April 1947 kwam Anton met zijn moeder en zus aan in Indonesië, waar zijn vader dan al een paar maanden de herstart van de fabriek voorbereidt. Vanuit de haven gingen ze in colonne onder begeleiding van militairen richting Bandung. 'De rit duurde drie uur, maar zonder al te veel problemen kwamen wij behouden aan in ons mooie witte vrijstaande huis, maar nu omheind met een hoog hek van prikkeldraad en elektrisch opengaande poort.'

De onderneming en de huizen van de medewerkers werden dag en nacht beveiligd door Nederlandse militairen, maar zij waren niet in staat de aanvallen van de TNI af te slaan. Anton schrijft over zijn herin-

mengisi perbendaharaan Belanda. Nama operasinya sama sekali tidak ditutup-tutupi dan terang benderang menunjukkan bahwa kepentingan ekonomi adalah yang paling utama dalam serangan militer ini.

Tujuh bulan sebelum operasi tersebut dilancarkan, telah terjadi beberapa pertemuan di pabrik kertas Gelderland di Nijmegen yang membahas tentang kemungkinan membangun kembali pabrik kertas di Padalarang. Tuan Verheijen yang adalah direktur pabrik kertas tersebut sebelum akhirnya dikuasai Jepang juga turut hadir di pertemuan tersebut. Ia pergi meninggalkan Indonesia bersama keluarganya di bulan September 1946. Kala itu, anaknya yang bernama Anton baru berusia sembilan tahun. Waktu menginjak usia 74 tahun, Anton menuliskan kenangannya bersama keluarganya, dan sepuluh tahun kemudian ia memutuskan untuk membagikan tulisannya itu dengan program penelitian kami, Saksi & Rekan Sezaman.¹⁰ Lewat sudut pandangnya, kita dibawa menelusuri kisah keluarga mereka yang terhubung langsung dengan kepentingan ekonomi, politik, dan militer yang saling berkaitan. 'Nijmegen bukan tempat layak untuk hidup, mengingat kemiskinan dan kondisi sosial yang tak baik, ayahku dibuat sama sekali tak nyaman di kota ini.' Akhirnya, pergilah mereka 'untuk membangun negeri yang indah meskipun kala itu pemerintah Belanda sedang berperang dengannya.'

Pada bulan April 1947, Anton bersama ibu dan saudara perempuannya tiba di Indonesia. Sementara ayahnya sudah tiba beberapa bulan lebih dulu untuk mempersiapkan pembangunan kembali pabrik kertasnya. Setibanya di pelabuhan, mereka berbaris lalu diantar oleh serdadu Belanda pergi menuju Bandung. 'Perjalanan ditempuh selama tiga jam, hampir tanpa kendala, kami tiba dengan selamat di rumah besar nan indah berwarna putih yang dikelilingi oleh pagar berduri dan gerbang yang dioperasikan dengan listrik.'

neringen aan de KNIL-militairen, die onder leiding van Raymond Westerling de beveiliging van de onderneming, hun huizen en de dagelijkse reis naar zijn school kwamen versterken.

Onder aanvoering van kapitein Westerling werd ons gehele district gezuiverd van de TNI. Alle kampongs werden doorzocht op de aanwezigheid van de beruchte peloppers van de TNI. Verdachte jonge en oude mannen werden verhoord, en vond de kapitein hen verdacht, dan volgden sancties. Er werd niet zachtzinnig met deze lieden omgegaan. Veelal werden zij geliquideerd. Schuin tegenover ons huis, aan de overkant van de straat, had de kapitein een leegstaand huis geïnstalleerd als zijn commandopost. Daar werden de gevangengenomen

Luchtfoto van papierfabriek Padalarang. Foto: Collectie Tropenmuseum - Luchtvaartafdeling Bandoeng, 1922-1940, NMVW-TM-10015510.

Foto udara pabrik kertas Padalarang. Foto: Koleksi Tropenmuseum - Luchtvaartafdeling Bandoeng, 1922-1940, NMVW-TM-10015510.

Perusahaan dan rumah-rumah para pegawainya dijaga siang dan malam oleh tentara Belanda. Namun, mereka kerap tak sanggup menahan serangan yang dilancarkan prajurit TNI. Anton menulis apa yang diingatnya tentang serdadu KNIL di bawah pimpinan Raymond Westerling yang datang untuk memperkuat keamanan perusahaan serta rumah-rumah pegawainya selain juga mengawal Anton pergi ke dan pulang dari sekolah.

Di bawah komando Kapten Westerling, wilayah kami terbebas dari TNI. Kampung-kampung sekitar digeledah untuk mencari keberadaan prajurit-prajurit TNI yang terkenal buruk itu. Setiap laki-laki muda dan tua yang tampak mencurigakan langsung ditanyai. Jika kapten curiga, mereka langsung diberi hukuman. Orang-orang itu diperlakukan kasar. Seringkali mereka langsung dibantai. Persis di seberang jalan rumah kami, Kapten Westerling bermarkas di sebuah rumah yang tidak ditempati. Di sana, para tersangka diinterogasi secara intensif oleh sang kapten. Aku melihat sendiri saat ia membunuh warga setempat di dekat sebuah sumur. Ditembak persis di lehernya. Terkadang sampai lima tembakan. Ketika ayahku tahu, ia melarangku untuk pergi mendekat. [...] Melihat pembantaian itu tak ada pengaruhnya buatku. Lagi pula para korban itu adalah musuh-musuhku juga. Aku pernah melihat kematian di kamp tawanan Jepang. Jauh lebih brutal.

Anton menyebut segala penganiayaan dan pembantaian yang terjadi di kampung-kampung sekitar pabrik kertas

verdachten intensief verhoord door de kapitein. Ik heb het gezien, hoe de veroordeelde inlanders voor een open gegraven kuil door hem met een nekschot werden gedood, soms wel vijf per keer. Toen mijn vader dit hoorde, mocht ik daar niet meer gaan kijken. [...] Deze liquidaties deden mij niets, het [slachtoffer] was toch een van mijn vijanden, dacht ik als kind. Ik had de dood al zo vaak gezien in de [Japanse] kampen. Deze waren iets wreder.

Hij noemt de martelingen en liquidaties in de kampongs rondom het fabrieksterrein 'schoonmaakacties' die voor 'een redelijke rust en een veilig gevoel' zorgden. In juni 1949 besloten zijn ouders te verhuizen naar Leces in de provincie Oost-Java om hier een andere papierfabriek klaar te maken om in productie te kunnen gaan. Voor de verhuizing plaatsvond, werd gezorgd dat de familie er in luxe kon neerstrijken:

Onze mooie witte vrijstaande huizen waren al eerder onder handen genomen voor bewoning. Ook de soos, tennisbanen en het ruime zwembad konden in gebruik genomen worden. Het grootste probleem was de veiligheid, daar was geen Raymond Westerling als beschermer.

Ook in Leces werd de onderneming beschermd door KNIL-militairen, zodat de papierproductie koste wat het kost doorgang kon blijven vinden. 'Dagelijks trokken zij de kampongs in om verdachte mannen en jongens te arresteren. Zij werden dan verhoord om te weten waar de TNI zich schuilhield. [...] Ze kregen elektrische stroom toegediend om tot een bekenenis te komen.'

In augustus werd Anton met zijn zusje aangemeld bij de katholieke lagere school in Probolinggo, die ook als internaat kon dienen wanneer het te gevaar-

itu semata sebagai 'pembersihan' untuk menjamin 'ketenangan dan perasaan aman.' Di bulan Juni 1949, orang tua Anton memutuskan untuk pindah ke Leces di Jawa Timur untuk membangun pabrik kertas yang lain. Sebelum pindah, tempat tinggal yang cukup mewah sudah dipastikan terlebih dahulu untuk keluarga mereka:

Rumah mewah bercat putih kami telah direnovasi dan sangat layak untuk ditinggali. Berikut balai pertemuan, lapangan tenis, dan kolam renang yang luas yang dapat langsung dipakai. Masalah utamanya cuma keamanan saja. Tak ada Kapten Westerling yang bisa melindungi kami di sana.

Perusahaan di Leces tetap dilindungi oleh serdadu KNIL dengan segala cara agar dapat terus memproduksi kertas. 'Setiap hari mereka mendatangi kampung-kampung untuk menangkap laki-laki yang dicurigai. Muda dan bahkan kanak-kanak. Mereka kemudian diinterogasi untuk mencari tahu persembunyian TNI [...] Mereka terkadang disetrum agar mereka mau mengaku.'

Pada bulan Agustus, Antoon dan saudara perempuannya didaftarkan ke sekolah dasar Katolik di Probolinggo, yang juga adalah sekolah asrama agar perjalanan ke sekolah tidak terlalu berbahaya. Dua bulan kemudian, orang tua Anton memutuskan untuk memindahkan Anton dan saudara perempuannya ke Surabaya yang lebih aman dan menyekolahkan mereka di sebuah sekolah asrama bersama anak-anak Eropa lain, yang orang tuanya bekerja di beberapa perkebunan teh, kopi, dan gula. Meskipun situasi terbilang aman di sana, Anton terganggu oleh gejala yang sedang berlangsung dan dicekam oleh ketakutan dan ketidaknyamanan. Akhirnya, pada bulan Maret 1951, ia meminta izin kepada orang tuanya untuk pulang ke Belanda. Ia pun pulang ketika baru menginjak usia empat belas tahun, meninggalkan kedua orang tua dan saudara perempuannya di Indonesia. Di Belanda ia tinggal bersa-

lijk zou worden om dagelijks naar school te rijden. Twee maanden later besloten zijn ouders om de twee toch naar het veiliger Surabaya te brengen en hen te laten verblijven in een internaat met andere Europese kinderen van wie de ouders op verschillende thee-, koffie- en suikerplantages werkten. Hoewel het er betrekkelijk veilig was, had Anton veel last van de doorlopende onrustige situatie en werd hij geplaagd door angst en onzekerheden. Maart 1951 vroeg hij zijn ouders om naar Nederland te mogen gaan. Hij vertrok uiteindelijk op veertienjarige leeftijd alleen, terwijl zijn zusje en ouders in Indonesië bleven. Hij ging bij zijn oom en tante in Nijmegen wonen. Een wereld van verschil. Hij zegt over zijn oom: 'Hij was de ware tegenpool van mijn vader, die in zijn ogen een uitbouter en onderdrukker was in de Nederlandse kolonie. Handelde als een kapitalist ten koste van de inlanders aldaar. Deze zienswijze van mijn oom zou ik nog vaak moeten aanhoren als jochie.'

Vertellend over de keuze van zijn ouders om in de late jaren 1920 naar Nederlands-Indië te gaan, om in 1946 naar Nederland te vertrekken en in dezelfde oorlogstijd weer terug te gaan, gaat het vooral over de financiële voordelen en maakt Anton Verheijen de vergelijking met het modale loon in Nederland, terwijl vergelijkingen met het gemiddelde loon van de Indonesische werknemers van de papierfabriek achterwege blijven:

In die elf jaar dat zij in Indië waren, hadden zij een goed gevulde bankrekening opgebouwd. Zij hadden weinig financiële uitgaven, omdat de werkgever veel kosten voor zijn rekening nam [...]. Het salaris van de vier vakantiemaanden werd gewoon uitbetaald. Levensonderhoud voor eten en drinken en het salaris voor vier huisbedienden kwamen voor mijn ouders' rekening. De grootte van mijn vaders salaris in die tijd bedroeg netto

ma paman dan bibinya di Nijmegen. Sebuah dunia yang sama sekali berbeda. Anton bercerita tentang pamannya: 'la benar-benar kebalikan dari ayahku. Di matanya, ayahku adalah seorang pengeksploitasi dan penindas di tanah jajahan. Seorang kapitalis yang mengorbankan penduduk asli di sana. Aku banyak mendengar itu dari pamanku sejak aku masih kecil.'

Berbicara tentang pilihan orang tuanya untuk pergi ke Hindia Belanda di akhir tahun 1920-an, lalu kembali ke Belanda di tahun 1946, dan kemudian kembali lagi ke Indonesia di kala perang, Anton sadar bahwa semuanya itu dilakukan untuk mengejar keuntungan finansial semata. Anton pun mencoba membandingkan upah rata-rata yang diperoleh pekerja di Belanda dengan para pekerja Indonesia di pabrik kertas ayahnya. Sambil mencoba mengingat kembali keputusan orang tuanya untuk pergi ke Hindia semasa perang, ia menyebut tentang keuntungan finansial dan membandingkan dengan upah rata-rata di Belanda dengan gaji yang diperoleh ayahnya, tapi tanpa menyebutkan upah yang diperoleh pekerja di pabrik kertas ayahnya itu:

Dalam kurun 11 tahun masa tinggal di Hindia, mereka sanggup menyimpan tabungan yang sangat besar. Tidak banyak pengeluaran karena semua sudah dibayarkan perusahaan [...]. Liburan sepanjang empat bulan pun tetap mendapat gaji. Kebutuhan makan dan minum dan gaji empat pembantu di rumah dibayar oleh orang tuaku. Gaji yang diterima ayahku saat itu adalah empat ratus gulden sebulan. Sementara, gaji rata-rata di Belanda hanya empat puluh gulden sebulan. Pergi ke Zamrud Khatulistiwa, tanah yang dijanjikan, adalah sebuah keputusan yang tepat.

Dalam sebuah percakapan telepon, sambil menengok kembali tulisan yang pernah dibuatnya serta mengingat pengalamannya di masa lampau, Anton mengatakan bah-

400 gulden per maand, terwijl het modale loon in Holland, 40 gulden per maand was. Al met al hebben zij er beiden goed aan gedaan om naar de Gordel van Smaragd te gaan, hun beloofde land.

Anton Verheijen vertelt later in een telefoongesprek terugblikkend op zijn eerdere schrijven en zijn ervaringen, dat zijn ouders het er wel mee eens waren dat Indonesië een zelfstandig land moest worden: ‘Maar leuk was het niet. Alles wat je in je bezit had, laat je achter voor anderen en op die ander zat je niet te wachten, en de Indonesiërs gaven in feite aan: “We kunnen het zelf ook wel, [...] ga maar terug naar jullie geboorteland.”’ <

Het dominante Indonesische verhaal van de onafhankelijkheidsperiode is een ‘actieverhaal’. Het meet de verdienste van een persoon af aan de mate waarin hij of zij betrokken was bij grote en beslissende gebeurtenissen, met name van politieke en militaire aard. Deze benadering roept natuurlijk enkele vragen op.

Zo lijkt het alsof zij die actief waren op het strijdtoneel en in de politiek, een groter ‘aandeel’ hadden in de onafhankelijkheid. Terwijl degenen die een ‘passieve’ rol speelden – oudere bewoners, kinderen, gehandicapten, Chinezen en vrouwen – slechts toeschouwers waren over wier rol niet veel met zekerheid bekend is. Daarmee hadden de strijders, politici en diplomaten gewonnen en hadden degenen die ‘passief’ waren de vrijheid cadeau gekregen.

De grote gebeurtenissen hadden ook invloed op de partijen die opzij geschoven zijn binnen het relaas: ook zij hebben een verhaal. Iemand die zijn huis niet uit

wa orang tuanya sepakat bahwa Indonesia harus merdeka: ‘tapi tentu saja itu tak menyenangkan bagi kami. Kami harus meninggalkan semua yang kami miliki untuk kemudian diambil oleh orang lain. Orang-orang Indonesia lalu menyeru: “kami juga bisa melakukannya sendiri [...] pulang sana ke tanah airmu.”’ <

Narasi dominan dari periode kemerdekaan adalah narasi yang aktif. Narasi ini menakar jasa seseorang dari sejauh mana ia terlibat dalam membentuk peristiwa-peristiwa besar dan menentukan, terutama peristiwa politik dan militer. Cara pandang ini tentu meninggalkan beberapa persoalan.

Mereka yang berperan aktif di medan perang dan politik seolah-olah ‘memegang saham’ lebih banyak dari kemerdekaan. Sementara mereka yang ‘pasif,’ penduduk lansia, anak-anak, difabel, orang Tionghoa, dan perempuan, tak lebih dari penonton yang perannya tak banyak diketahui secara pasti. Tiba-tiba, para pejuang, politisi, dan diplomat meneng dan kepada mereka yang ‘pasif’ itulah kemerdekaan dihadiahkan.

Padahal, pihak-pihak yang tersisih dalam narasi aktif itu bukan berarti alpa dalam memahami peristiwa-peristiwa besar di sekitarnya. Seseorang bisa saja tidak pernah keluar rumah dan ladangnya, tetapi awas terhadap peru-

komt en zijn velden niet verlaat, kan de grote politieke veranderingen om zich heen desalniettemin nauwlettend observeren, hoe eenvoudig de taal die gebruikt wordt ook is. Een persoon kan worden bestempeld als passief in zijn of haar handelen, maar vaak zijn deze mensen juist actief in het herinneren. ◀

Het 'seismografisch' geheugen van Tarsu'ah

Tarsu'ah, een grootmoeder uit Salem, een gebied op de grens van West- en Midden-Java, heeft nooit een formele opleiding genoten.¹¹ De enige opleiding waarvoor zij ooit een diploma heeft behaald, is 'pakket B' (een opleiding op het niveau van de eerste drie klassen van de middelbare school). Zij volgde deze opleiding toen haar kinderen al volwassen waren. Toen haar familie haar vroeg met welk doel zij deze 'te late' opleiding volgde, antwoordde zij: 'Om te kunnen lezen en tellen.'

Van kleins af aan werd Tarsu'ah voorbereid op haar taken als huisvrouw. Soms was zij ook werkzaam in de rijstvelden en op de akkers dicht bij huis. Bijna

bahan-perubahan politik besar di sekitarnya betapapun dinarasikan dalam bahasa yang sederhana. Seseorang bisa saja dicap 'pasif' dalam bertindak, namun seringkali mereka justru 'aktif' dalam mengingat. ◀

Memori 'seismograf' Tarsu'ah

Tarsu'ah, seorang nenek berusia sekitar sembilan puluh tiga tahun dari Salem, sebuah daerah di perbatasan Jawa Barat dan Jawa Tengah, tidak pernah mengenyam pendidikan formal.¹¹ Satu-satunya pendidikan berijazah yang pernah ia tempuh adalah 'kejar paket B' (pendidikan selevel sekolah menengah pertama) yang ia ikuti ketika anak-anaknya sudah dewasa. Ketika keluarganya menanyakan tujuan dari pendidikan yang "terlambat" ini, ia menjawab: "supaya bisa membaca dan menghitung."

Sejak kecil, ia sudah mengikuti arahan orangtuanya untuk bekerja sebagai ibu rumah tangga. Di waktu-waktu lain, ia akan menggarap sawah dan ladang yang tak

een eeuw oud beschouwt zij haar rijstvelden, akkers en haar eigen huis nog steeds als haar favoriete plekken die zij slechts zelden verliet. Tarsu'ahs beperkte leefruimte heeft haar echter nooit beknot. Vanuit het huis maakte zij grote gebeurtenissen mee, waaronder de revolutie.

Toen Lesta Alfatiana, een van haar kleinkinderen, haar in juni 2019 interviewde over de gebeurtenissen in die tijd, legde Tarsu'ah in bedekte termen en in eenvoudige taal uit dat het juist de grote gebeurtenissen waren die haar 'benaderden'. Het sleutelwoord dat zij gebruikte om te beschrijven dat er dicht bij haar iets groots plaatsvond, was *rame-rame* (drukte, rumoer). Het bijzondere was dat deze *rame-rame* in Tarsu'ah's herinnering universeel was. Hoe verschillend de actoren, hun motieven en het tijdperk ook waren, voor Tarsu'ah veroorzaakten de DI (Darul Islam) die een Islamitische staat in Indonesië wilden stichten, Nederland[ers] (Walanda) in 1948 en de mislukte staatsgreep van 1965 (Gestok) dezelfde *rame-rame*. En wat uniek was: zij zag 'vrijheid' als de antithese van deze drie gebeurtenissen. Zoals Tarsu'ah zei: 'Atuh merdeka mah aman' (Als we het over vrijheid hebben, dat is veilig).

Vervolgens legde Tarsu'ah uit hoe ze altijd wist dat er iets belangrijks plaatsvond. Over de komst van de DI en de Nederlanders in Salem wist ze omdat zowel DI-strijders als Nederlandse militairen rijst en eieren uit de keuken van haar familie roofden en levende kippen van haar erf meenamen. Tarsu'ah was niet vergeten hoe haar moeder de rijst van haar familie vaak in de oven had verstopt.

In Tarsu'ahs beleving veroorzaakte de Darul Islam echter meer trauma's. Zij aarzelde zelfs niet om te getuigen dat de Nederlanders in veel gevallen beleefder waren als zij om eerste levensbehoeften uit haar keuken 'verzochten'. Bovendien vroegen de Nederlan-

jauh dari rumahnya. Di usianya yang hampir satu abad, sawah dan ladang masih merupakan lokasi favoritnya selain rumahnya sendiri. Sepanjang hidupnya, Tarsu'ah jarang sekali keluar dari kedua ranah tersebut. Namun, keterbatasan ruang hidup Tarsu'ah tidak pernah membelenggunya. Dari rumah dan ruangan-ruangan di dalamnya serta sawah dan ladangnya, ia turut mengalami peristiwa-peristiwa besar, termasuk Revolusi.

Ketika Lesta Alfatina, salah satu cucu Tarsu'ah, mewawancarainya di bulan Juni 2019 tentang apa yang terjadi di masa itu, Tarsu'ah secara tersirat dan dalam bahasa yang amat sederhana menjelaskan bahwa justru peristiwa-peristiwa besar itulah yang 'menghampirinya.' *Rame-rame* adalah kata kunci yang ia gunakan untuk menjelaskan bahwa sebuah peristiwa besar sedang terjadi di dekatnya. Unikinya, *rame-rame* dalam ingatan Tarsu'ah bersifat universal. Bagi Tarsu'ah, DI (Darul Islam), *Walanda* (Belanda), dan *Gestok* (Peristiwa 1965) menimbulkan *rame-rame* yang sama, betapapun pelaku, motif, dan zaman mereka berbeda-beda. Unikinya, antitesis dari ketiga peristiwa ini menurutnya adalah 'merdeka.' Di dalam suatu celetukan, Tarsu'ah berkata: '*Atuh merdeka mah aman*' (Kalau Merdeka itu aman).

Tarsu'ah secara tersirat menjelaskan bagaimana ia selalu mengetahui bahwa peristiwa-peristiwa besar sedang terjadi. Kedatangan DI dan *Walanda* di Salem, misalnya, ia ketahui karena kombatan DI dan *Walanda* sama-sama merampas beras dan telur dari dapur keluarganya serta ayam hidup dari pekarangannya. Tarsu'ah yang sudah renta, bahkan tak dapat melupakan bagaimana sang ibu kerap menyembunyikan beras milik keluarganya di dalam tungku.

Namun, bagi Tarsu'ah, DI lebih meninggalkan banyak trauma. Bahkan ia tak segan-segan bersaksi bahwa dalam banyak hal, *Walanda* lebih sopan dalam 'meminta' bahan-bahan pokok dari dapurnya. Selain itu, *Walanda* 'hanya' meminta makanan, sementara DI kerap meminta

ders 'slechts' om eten, terwijl de DI-strijders vaak om jonge vrouwen uit haar dorp vroegen. Deze herinnering aan de DI was zo sterk dat Tarsu'ah de naam en het lot van de commandant die in haar gebied opereerde nog wist: 'Perang eta Kastolani, Pemimpin DI di Ganggawang. Geus paeh' (Dat was de oorlog van Kastolani, de leider van de DI in Ganggawang. Hij is dood).

Door de komst van afwisselend de Nederlanders als de DI werden Tarsu'ah en haar familie gedwongen om naar verschillende plekken in de buurt te vluchten. Soms vluchtten zij naar een ander dorp, bij een andere gelegenheid naar een *bubulak*, een veld aan de voet van een heuvel. Sommige toevluchtsoorden waren slechts een à twee kilometer van haar huis verwijderd, andere wel negen kilometer. Tarsu'ah en haar familie verplaatsten zich meestal te voet.

Terwijl zij zich onderdompelde in haar geschiedenis, werkte het geheugen van Tarsu'ah als een seismograaf. Hoewel haar geheugen vanwege haar leeftijd niet optimaal is, zijn haar herinneringen zeer helder als zij over de *rame-rame* vertelt. Net als een seismograaf onderscheidt ook Tarsu'ah niet de vorm die de 'trilling' heeft, zij registreert niet of de trilling veroorzaakt wordt door mensen met een bruine huid die dromen van een islamitische staat of door mensen met een witte huid die dromen van het 'bevrijden' van de kolonie. Daarnaast bewijst Tarsu'ah dat in het hoofd van mensen die vaak het label 'passief' krijgen opgeplakt als het gaat om hun bijdrage aan de strijd, er ook altijd een geheugen is dat zich actief dingen herinnert. <

perempuan muda dari desanya. Ingatan yang kuat terhadap DI ini bahkan terlihat dari ingatan Tarsu'ah terhadap nama dan nasib terakhir komandan DI yang beroperasi di wilayahnya: 'Perang eta Kastolani, Pemimpin DI di Ganggawang. Geus Paeh' (Si Perang Kastolani, Pemimpin DI di Ganggawang. Sudah meninggal)

Selain itu, baik Belanda maupun DI memaksa Tarsu'ah dan keluarganya untuk mengungsi ke berbagai tempat di sekitar kediamannya. Kadang-kadang ia mengungsi ke desa lain, dalam suatu kesempatan ia harus mengungsi ke *bubulak* (tegalan di kaki bukit). Beberapa tujuan mengungsi hanya terletak satu sampai dua kilometer, tujuan lain berjarak sembilan kilometer dari rumahnya. Tentu, dalam berpindah tempat, Tarsu'ah dan keluarganya lebih banyak berjalan kaki.

Menyelami penuturannya, Memori Tarsu'ah bekerja tak ubahnya sebuah seismograf. Betapapun memorinya tak begitu optimal karena kesenjaan usianya, ingatannya begitu cemerlang ketika menarasikan *rame-rame*. Selayaknya sebuah seismograf, ia juga tak membedakan bentuk 'getaran' yang mendekatinya. Apakah itu disebabkan oleh mereka yang berkulit coklat dengan mimpi negara Islam atau mereka yang berkulit putih dengan mimpi pembebasan koloni. Selain itu, Tarsu'ah membuktikan bahwa di dalam benak seseorang yang sering dilabeli pasif berkontribusi dalam berjuang, selalu terdapat memori yang aktif mengenang. <

Conflicten gaan hand in hand met wisselende loyaliteiten. Die kunnen tijdens het conflict verschuiven, maar veranderen ook vaak in de loop van de tijd daarna. In interviews merkten we regelmatig dat een ervaring of gebeurtenis uit het verleden anders geïnterpreteerd werd. Dat heeft er alles mee te maken dat je achteraf een beter zicht hebt op het grotere geheel, op de dingen die zich indertijd buiten je gezichtsveld afspeelden. Maar ook omdat je door opgedane levenservaring anders tegen het leven, de maatschappij of de geschiedenis bent gaan aankijken. Dit betekent niet dat mensen achteraf zeggen dat ze het niet opnieuw zo zouden doen. Begin 2018 kwamen we in contact met Gerrit Den Adel. Hij was naar Indonesië vertrokken als oorlogsvrijwilliger en zegt achteraf dat hij daar oorlogsmisdaden heeft gepleegd. We vroegen ons af waarom hij dit vertelde? Wilde hij zijn geweten zuiveren? Kwam het door de toegenomen aandacht voor deze oorlog? De enige manier om erachter te komen was het hem te vragen, we interviewden hem, over die oorlogsmisdaden maar ook over de angsten van een jonge soldaat. <

Perang berjalan beriringan dengan pergeseran loyalitas. Baik selama perang berlangsung, atau setelahnya. Selama wawancara kami kerap mendapati bahwa pengalaman atau peristiwa ditafsirkan secara berbeda. Hal ini bertalian dengan kenyataan bahwa selepas sebuah peristiwa terjadi, kita akan selalu memperoleh gambaran yang lebih lengkap tentang peristiwa tersebut daripada jangkauan kita saat peristiwa itu sedang terjadi. Selain itu, pengalaman juga kerap membuat kita mengubah pandangan akan kehidupan, masyarakat, dan terutama sejarah. Bukan berarti sejarah takkan berulang. Tapi, tindakan masing-masing orang ketika itu adalah buah dari dinamika yang terjadi pada saat itu. Di awal tahun 2018, kami berhasil menghubungi Gerrit Den Adel yang dulu sempat pergi ke Indonesia sebagai sukarelawan perang dan mengaku bahwa di sana ia melakukan kejahatan perang. Kami ingin tahu mengapa dia mengakui itu? Adakah nurani yang hendak ia sucikan? Ataukah karena semakin seringnya perang di Indonesia diperbincangkan kembali? Satu-satunya cara untuk mengetahui semua itu adalah dengan langsung bertanya padanya, tentang kejahatan perang dan rasa takut yang dimilikinya sebagai seorang prajurit muda. <

‘Oorlogs- misdadiger, omdat ik OVW’er was’

Gerrit den Adel, geboren in 1925, woont in een dorp net ten zuiden van Rotterdam. In zijn woonkamer staan meerdere beelden uit Indonesië, meegenomen tijdens vakanties. De eerste keer ging hij in 1975. Hij vond het spannend want hij was bang dat de Indonesiërs naar hem zouden kijken zoals Nederlanders na de bevrijding naar de Duitsers keken. Het viel reuze mee: ‘Nou, dat was helemaal niet waar. Het was allemaal vriendelijk en goed.’ Op een tafeltje ligt een gedenkboek van het 1ste bataljon 5de Regiment Infanterie. Hij heeft het niet helemaal gelezen, wel wijst hij er een paar keer naar tijdens het interview.¹² Hij draagt het speldje met de witte *melati* (jasmijn) het herdenkingsymbool voor het einde van de Tweede Wereldoorlog in de Pacific op 15 augustus 1945 op zijn revers.

‘Aku sang penjahat perang karena saya prajurit sukarela’

Gerrit Den Adel, lahir tahun 1925, kini tinggal di sebuah desa di selatan kota Rotterdam. Di ruang tamu di rumahnya terpajang beberapa patung yang ia beli saat liburan di Indonesia. Ia berkunjung ke Indonesia tahun 1975. Semula ia enggan karena khawatir orang-orang Indonesia akan memandangnya persis sama seperti orang Belanda memandangi orang Jerman setelah pendudukan berakhir. Tapi ternyata tidak demikian. ‘Bahkan tidak benar sama sekali. Indonesia sangat ramah dan menyenangkan.’ Di atas mejanya ada buku kenangan Batalyon I Resimen Infantri Kelima. Ia tak sempat membacanya dengan tuntas. Tapi selama wawancara berlangsung ia kerap menunjuk kepada buku itu.¹² Pada jasanya, ia mengenakan pin melati putih sebagai penanda berakhirnya Perang Dunia Kedua di Pasifik pada 15 Agustus 1945.

Gerrit den Adel had via het televisieprogramma *Andere Tijden* laten weten te willen vertellen wat hij had gedaan. In die uitzending was aandacht besteed aan ons onderzoeksprogramma. Toen bedacht hij: 'Nou moet ik eventjes gaan vertellen – want ik wist dus al dat ik oorlogsmisdaden begaan had – dat gaan vertellen.' Hij had er niet met andere veteranen over gesproken want hij ging niet naar reünies. Hij sprak er wel over met zijn kinderen. Dan zei hij ook dat 'we daar niks te zoeken hadden'. Het meest frustrerend vond hij dat de Nederlandse regering daar niet openlijk iets over zei. 'Dodenderdenking vind ik een beetje farizeeërchtig. Als ik de doden herdenk dan kijk ik naar de Waalsdorpervlakte, en dan denk ik aan mijn collega's die gestorven zijn en al die anderen, hè, en de onzin van oorlog. Het is het smerigst wat er is. Ja, dus dát is eigenlijk de aanleiding geweest waarom ik die brief [aan *Andere Tijden*] geschreven heb.'

Gerrit den Adel heeft meerdere collega's zien sterfen. Bij een van de confrontaties in de buurt van Ciwara op West-Java sneuvelden drie kameraden. Het voorste deel van de patrouille was voorbij Indonesische 'snipers' gelopen. Hij zat in de achterste groep

Gerrit den Adel tijdens het interview in 2018 met Getuigen & Tijdgenoten. Foto: Fridus Steijlen.

Gerrit Den Adel ketika wawancara dengan Saksi & Rekan Sezaman di tahun 2018. Foto: Fridus Steijlen.

Gerrit den Adel pernah diundang oleh program televisi Belanda, *Andere Tijden*, sehubungan dengan program penelitian yang sedang kami kerjakan. Ia berbagi cerita tentang pengalamannya selama Perang Kemerdekaan Indonesia sampai kemudian ia berkata: 'Kini harus kukekukakan semua bahwa aku yakin aku telah melakukan kejahatan perang.' Tak pernah sebelumnya ia kemukakan itu kepada kawan-kawan veterannya. Lagi pula, ia tak pernah datang ke acara reuni veteran, 'tak ada gunanya pula.' Hanya dengan anak-anaknyalah ia menyebut semua itu. Ia teramat kecewa dengan kenyataan bahwa Pemerintah Belanda tak pernah terbuka akan hal ini. Kekecewaannya itu semakin mengemuka di kala hari peringatan mereka yang telah gugur. 'Kupikir Hari Peringatan Nasional itu tidak tulus. Ketika aku mengenang mereka yang telah gugur, aku kembali ingat kejadian-kejadian di Waalsdorpervlakte, dan lalu memikirkan kembali kawan-kawanku dan mereka semua yang telah pergi. Lalu teringat betapa perang adalah omong kosong besar. Perang adalah hal yang teramat menjijikkan. Itulah mengapa aku menulis semua surat-surat itu [ke *Andere Tijden*].'

Gerrit Den Adel menyaksikan kawan-kawannya mati. Tiga terbunuh di salah satu pertempuran dekat Ciwara, di Jawa Barat. Pasukan yang di baris terdepan saat patroli terkena peluru 'penembak jitu' pejuang Indonesia – begitu ia menyebutnya. Kala itu, ia bergerak di baris paling belakang saat mereka ditembaki. Ia tak ingat bagaimana ia bisa selamat. Yang jelas, setiap kali patroli ia selalu 'dicekam ketakutan. Sedikit gerakan, aku selalu langsung tiarap, berlindung.'

die werd beschoten. Hij wist niet meer hoe hij uit het riviertje was gekomen waarin ze lagen. Tijdens de patrouilles was hij 'veel banger, dus bij het minste geringste, dan lag ik op de grond: dekking'.

De eerste ontmoeting met Indonesische strijders zette hem aan het denken over hoe je de vijand kon herkennen. Ze liepen op patrouille door een lege kampong, dachten ze. Op een gegeven moment zagen ze een rode korte broek aan een waslijn hangen, en rood was 'hun' kleur, vertelt Den Adel. Van alles schoot door zijn hoofd:

En toen kwam een man uit het huisje en dat broekje halen. Maar hij had helemaal geen uniform aan of niks, en ik was in staat... Op dit moment denk ik: schiet hem neer. Ja, waarom? De man had geen wapens, hij liep in een kort broekje en een bloot bovenlijf en... Nee, ik kon het niet. En toen had ik dus... Naderhand denk ik: godver, ik had hem kapot moeten schieten. En nu, in die tijd, herinner ik me dus, en dan denk ik: ik ben godsblij dat ik het niet gedaan heb, want dat was dan de eerste die ik vrijwillig helemaal doodgeschoten had. Dus ik heb het niet gedaan.

Gerrit den Adel hoorde bij de eersten die zich meldten als Oorlogsvrijwilliger (ovw'er). Hij wilde het liefst bij de marine, maar dan moest hij wachten. 'En ik was ongeduldig, om te wachten of ik naar de marine kon. Toen ben ik daar dus bij gegaan. En ja, dan moest je tekenen voor ovw'er, nou, dat heb ik dus volmondig gedaan. En zo is het begonnen.' Na een training werden ze eind 1945 verscheept naar Tanjung Priok, de haven bij Jakarta. Toen ze bij Singapore te horen kregen dat ze van het South East Asia Command niet in Indonesië aan land mochten, ontscheepten ze in Penang. Vervolgens gingen ze met de trein naar Ipoh

Sejak pertama kali ia berhadapan dengan musuh, ia langsung belajar cara mengenali mereka. Saat ia berpatroli dengan rekan-rekannya, ia menelusuri kampung yang tak lagi ditinggali. Lalu, ia lihat ada celana pendek warna merah menggantung di tali jemuran. Merah adalah warna 'mereka', ujar Den Adel. Semua terlintas di kepalanya:

Tiba-tiba, seorang laki-laki keluar dari gubuknya dan mengambil celana merah itu. Ia tak mengenakan seragam, tapi aku tahu bahwa ia adalah musuh. Aku berpikir untuk segera menembaknya. Ya. Tapi mengapa? Ia tak bersenjata. Ia bertelanjang dada dan hanya ber-celana pendek. Aku enggan menembaknya. Lalu, aku berpikir kembali. Sial. Semestinya kutembak saja dia. Sekarang, ketika aku ingat kembali, aku merasa lega tak jadi menembaknya. Karena mungkin dialah yang kutembak mati pertama kali. Untung aku tidak melakukannya.'

Gerrit den Adel adalah salah seorang pertama yang tercatat sebagai *ovw* (*oorlogsvrijwilligers*, sukarelawan perang). Ia sebetulnya ingin bergabung dengan Angkatan Laut. Namun, ia harus menunggu. Sementara, 'Aku tak sabar, tak mau menunggu jika harus masuk Angkatan Laut. Jadi, aku bergabung saja dengan *ovw*. Aku mendaftar dan melakukannya dengan sepenuh hati. Begitulah bagaimana semua ini dimulai.' Di akhir tahun 1945, setelah menjalani pelatihan, Den Adel dikirim ke Tanjung Priok, Jakarta. Namun, ketika baru tiba di Singapura, ia diberi tahu oleh Komando Asia Tenggara bahwa ia dan rekan-rekannya tak diizinkan mendarat di Indonesia. Berlabuhlah mereka di Penang sebelum akhirnya melanjutkan perjalanan dengan kereta api menuju Ipoh di Malaka untuk menerima latihan militer lanjutan.

Setelah itu, mereka diizinkan masuk ke Jawa dan terlibat langsung dalam aksi militer pertama yang disebut 'Operasi Produk.' Mereka ditugaskan untuk berpatroli

op Malakka waar ze ‘wat militaire training’ kregen.

Uiteindelijk mochten ze naar Java en was hij betrokken bij het eerste militaire offensief, de ‘Operatie Product’. Ze moesten in de buurt van Purwokerto een waterkrachtcentrale beschermen en patrouille lopen. In 1947 keerde hij terug naar Nederland. Hij vond het ‘een beetje onrechtvaardig dat wij in 1947 al naar huis mochten en dat de 7 December Divisie soms bijna twee keer zo lang in Indonesië heeft moeten zijn.’

Hoe zat het nu met de situaties die hij achteraf als oorlogsmisdaad bestempeld? De eerste was na een aanval op het kampement bij Purwokerto aan de rand van een sawa. Er werd alarm geslagen omdat de basis werd aangevallen. Den Adel rende met zijn geweer naar buiten en zag zijn commandant met een pistool op een wegvlochtende aanvaller schieten. Maar de vluchteling was al te ver weg voor een pistool.

Dus toen moest ik met m’n geweer schieten. Het tweede schot was raak. Ik had hem in de lende geraakt. [...] En ik kwam bij hem en ik pak z’n riem vast, van zijn broekje, en onderin, en daar zat dat kogelgaatje, hè. ‘Opstaan!’ Ik had het nergens over. Dat de man gewond was, dat-ie gedragen had moeten worden, daar denk je op dat moment niet aan: ‘Opstaan!’ Nou, hij stond op, kreunde en liep mee naar het kampement terug. En daar lag die dan.

Volgens Den Adel diende deze jongeman medische hulp te krijgen, maar hij merkte onverschilligheid bij zijn meerderen. Toen de jongen later werd weggebracht en Den Adel navraag deed was het antwoord niet geruststellend. ‘Ik heb naderhand geprobeerd te weten te komen was er met hem gebeurde, of hij nou naar het ziekenhuis is gegaan of wat ze gedaan hebben. “Gaat je niks aan, heb je niks meer mee te maken, laat maar.”’

di sebuah pembangkit listrik di dekat Purwokerto. Purwokerto adalah tempat terakhir bagi Den Adel sebelum akhirnya dipulangkan ke Belanda tahun 1947. Ia pikir ini tak adil bagi rekan-rekannya yang lain yang datang belakangan, ‘sedikit tak adil, kami boleh pulang tahun empat tujuh sementara Divisi 7 Desember ditugaskan lebih lama di Indonesia, sampai dua kali lebih lama.’

Tapi, apakah sesungguhnya yang disebut oleh Den Adel sebagai kejahatan perang? Menurutnya, kejahatan perang yang pertama terjadi selepas penyerangan terhadap markas mereka yang terletak di tepi sawa di Purwokerto. Alarm berbunyi menandakan telah terjadi penyerangan. Den Adel lalu lari ke luar sambil membawa senapannya. Ia melihat komandannya menembak salah seorang penyerang dengan pistol. Namun luput karena ia sudah berlari agak jauh untuk bisa dijangkau dengan tembakan pistol.

Lalu, kutembak ia dengan senapanku. Tembakan kedua mengenainya. Di paha bagian belakang. [...] Lalu aku mendekatinya, aku tarik sabuknya, dan di celananya, agak bawah, aku lihat lubang peluru. “Berdiri!” kataku. Tak memedulikan kalau ia terluka parah dan harusnya dibopong. Di situasi semacam itu, hal itu sama sekali tak melintas di kepala.: “berdiri!” Ia lalu berdiri, mengerang kesakitan, dan berjalan menuju markas kami. Ia terbaring di sana.

Den Adel sebetulnya berpikir bahwa anak muda itu harusnya diobati. Tapi, ia tahu bahwa atasannya saja tak peduli. Ketika anak muda itu lalu dibawa pergi, dan Den Adel bertanya tentang keadaannya, jawabannya sama sekali tak memuaskan. ‘Aku mencoba mencari tahu keadaan anak itu, apakah ia dibawa ke rumah sakit atau apa yang mereka lakukan selanjutnya. “Bukan urusanmu. Kamu tak ada sangkut pautnya lagi. Lupakan saja.”’

Kejadian kedua yang amat mengganggu Den Adel adalah pembakaran kampung yang juga dilakukan di dekat

Het tweede geval dat Gerrit den Adel dwarszat, ging over het platbranden van een kampong in de buurt van Purwokerto. De vrachtwagens die de verderop gelegen krachtcentrale moesten bevoorraden, ondervonden regelmatig hinder van door de lokale bevolking gegraven brede gaten in de weg. Volgens Den Adel was dat eigenlijk geen probleem want de trucks konden ook door het dorp rijden, eventueel ten koste van een huisje. Maar er was vooral ergernis en irritatie aan Nederlandse zijde. Het dorpshef, de *lurah*, kreeg een ultimatum gesteld dat het afgelopen moest zijn anders zou de kampong worden platgebrand. Den Adel:

Nou, dat is ook gebeurd. De mensen werden er wel uitgejaagd, dat wel, [...] maar of ze nou allemaal gecontroleerd hebben of ze eruit waren, nee. [...] Ik ontdekte dat er geluid uit zo'n huis kwam. Ik dacht dat het leeg was, maar ik hoorde... en toen kwam dus dat vrouwtje eruit. En achteraf – toen had ik er helemaal geen begrip voor – maar waarschijnlijk was die op het moment dat ze weg moesten aan het bevallen. Een baby in de selendang [draagdoek], met een oude man, en daar liep ze. Het was nog heel jong, frêle meisje, ik zie d'r nog. Wat een geluk dat ik ze eruit gejaagd heb. Maar ik heb andere kamponghuizen in brand gestoken, waar ik niet gecontroleerd hebt. Wie weet heb ik ze, levend verbrand, mensen... nou, is dat een oorlogsmisdaad of is dat geen oorlogsmisdaad?

Waarom zegt hij dat hij oorlogsmisdaden heeft gepleegd. Gerrit den Adel handelde omdat zijn meerderen dat van hem verlangden. Komt het omdat hij vrijwillig dienst had genomen? 'Wat ik eigenlijk bedoel, is: ik heb oorlogsmisdaden begaan omdat ik willess en wetens gekozen heb, zelf gekozen heb, en wat ik gedaan heb, ligt dus in het verlengde van de verant-

Purwokerto. Truk-truk yang membawa persediaan untuk pembangkit listrik di sana kerap dijegal dengan lubang-lubang yang sengaja dibuat di sepanjang jalan oleh penduduk setempat. Menurut Den Adel, itu sebetulnya bukan masalah karena truk-truk itu tak perlu melaju begitu jauh juga. Lagi pula, bisa saja truk-truk itu memutar mengambil jalan melewati pedesaan, meskipun akan sedikit lebih mahal di ongkos. Tapi, hal ini rupanya amat mengganggu tentara Belanda yang kemudian memberi ultimatum kepada lurah agar aksi itu hentikan, jika tidak kampungnya akan dibakar habis. Den Adel menyebut:

Itulah yang terjadi. Penduduk dipaksa keluar rumah. [...] tapi apakah sempat dipastikan jika semuanya sudah keluar? Tidak sama sekali. [...] Aku mendengar suara yang datang dari sebuah rumah. Kupikir rumah itu sudah kosong, tapi aku mendengar suara dan tetiba seorang perempuan keluar. Entahlah. Mungkin ia tadi sedang dalam proses melahirkan ketika semua orang dipaksa keluar rumah. Lalu keluar seorang kakek yang menggendong bayi dengan kain selendang. Perempuan itu masih teramat muda, dan tampak sangat lemah. Aku masih bisa mengingatnya sampai sekarang. Untung saja waktu kuperintahkan, mereka segera meninggalkan rumah. Tapi aku tak pernah melakukan itu ketika aku bakar rumah-rumah kampung di tempat lain. Aku tak pernah memeriksa apakah masih ada orang atau tidak. Siapa tahu, aku mungkin pernah membakar orang hidup-hidup. Bukankah itu kejahatan perang?

Mengapa Den Adel mengira bahwa ia telah melakukan kejahatan perang? Bukankah ia diperintah oleh komandannya? Atau mungkinkah karena ia sebetulnya bagian dari *ovw*? 'Yang kumaksud adalah bahwa I aku melakukan kejahatan perang karena aku memilih dengan sadar untuk melakukan itu. Itu adalah pilihan yang kubuat. Jadi,

woordelijkheid die ik heb genomen.' Als hij niet zo graag het leger in was gegaan maar had gewacht op zijn 'nummer' als dienstplichtige, had hij niet geweigerd. 'Zo'n held ben ik nou ook weer niet.' Maar het was wel anders geweest. Stel u zou zijn opgeroepen, wat dan?

Ik ben dan niet verantwoordelijk voor die oorlogsmisdaad, want ik werd gestuurd. [...] Zoals ik het nu even voor mezelf innerlijk voel: als ik als dienstplichtig soldaat naar Indonesië was gestuurd, had ik meegeholpen aan oorlogsmisdaden. Ja. En dan was de oorlogsmisdaad, het neerschieten van die man, gebeurd, maar niet voor mijn verantwoordelijkheid alleen. En nu was het alleen maar mijn verantwoordelijkheid. Omdat ik ovw'er was. ◀

Het verhaal van Gerrit den Adel maakt duidelijk hoe anders mensen in retrospectief hun bijdrage aan de geschiedenis kunnen bekijken en hoe ze soms hun daden anders beoordelen. Het raakt aan opmerkingen die wij bij Getuigen & Tijdgenoten binnenkregen waarin werd opgeroepen ook kritisch naar de rol van de politiek/regering te kijken in plaats van enkel de rol van de militairen te bezien. Het roept vragen op over (het gebrek aan) individuele verantwoordelijkheden. Sommige veteranen kijken kritisch naar hun bijdrage aan de oorlog, hoewel een veteraan die zijn daden oorlogsmisdaden noemt, uitzonderlijk is. Desalniettemin maakten Nederlandse militairen tijdens het conflict al vergelijkingen met bijvoorbeeld de Duitse bezetting van Nederland. Ze vroegen zich af wat nu eigenlijk het verschil was. Na de vondst van

yang kulakukan itu adalah perpanjangan dari tanggung jawab yang telah kuambil. Aku bukanlah seorang pahlawan.' Lalu, bagaimana jika dulu ia mau sedikit lebih bersabar dan menunggu sampai akhirnya terdaftar sebagai wajib militer? Akankah keadaan jadi berbeda?

Andai demikian, aku takkan dianggap bertanggung jawab karena aku ditugaskan negara [...] Seperti yang kurasakan kini: andai aku dikirim ke Indonesia sebagai seorang serdadu wajib militer, aku pasti tetap akan terlibat dalam kejahatan perang. Aku pasti masih akan menembak orang itu. Tapi aku takkan menanggungnya sendiri. Sementara, apa yang telah aku lakukan di sana adalah tanggung jawabku sendiri sekarang karena aku adalah bagian dari **ovw**, yang secara sukarela pergi ke sana. ◀

Cerita Gerrit Den Adel menegaskan bagaimana cara pandang orang berikut penilaiannya atas peran yang dijalankannya di masa lampau bisa berubah. Hal ini memicu tanggapan kritis baru yang disampaikan lewat program penelitian kami, Saksi & Rekan Sezaman, ihwal peran politik negara, alih-alih menimpakan sepenuhnya kepada para serdadu. Kisah Den Adel juga menyingkap minimnya kesadaran perorangan. Sebagian veteran perang mulai melihat kembali secara kritis peran mereka dalam peperangan di Indonesia. Sementara, untuk mengaku bahwa apa yang diperbuat semasa perang sebagai kejahatan perang adalah sebuah tindakan yang luar biasa. Sebetulnya, banyak serdadu Belanda selama Perang Kemerdekaan Indonesia mulai membanding-bandingkan diri dengan serdadu Jerman yang sempat menjajah negeri mereka. Mereka mempertanyakan apa bedanya mereka dengan penjajah Jerman. Menilik sebuah

een pamflet van een Indonesische strijdgroep waar in dezelfde vergelijking werd getrokken, kwamen er verschillende gedachten en vragen op bij Stephanie. De vergelijking was niet nieuw en werd breder gemaakt. Nederlandse soldaten konden ervan op de hoogte zijn door de kritiek in Nederland op de oorlog, ze werden erop gewezen door vrijheidsstrijders in Indonesië en soms zagen ze zelf de overeenkomsten. Maar hoe konden Nederlandse soldaten toentertijd al gelijkenissen zien en toch achter hun daden staan? <

Het (niet zo) heilige huisje van de bezetting

'Hollanders!! Herinnert gy U nog wie Hitler is??? Neen?? Dat zyt gy nu aan het worden voor ons Indonesia!?' De parallel tussen de Duitse bezetting van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog en de uitzending van Nederlandse militairen naar Indonesië is in een pamflet gevangen, vastgespijkerd aan

pamflet yang dibuat oleh laskar Indonesia yang menyanggikan Belanda dengan Jerman, Stephanie paham bahwa sesungguhnya proses perbandingan itu tidaklah baru melainkan lebih menyeluruh. Serdadu Belanda bisa jadi awas akan perbandingan tersebut oleh karena kritik keras dari dalam negeri atas aksi Belanda memerangi Indonesia, atau karena ulah pejuang kemerdekaan Indonesia yang menyamakan mereka langsung dengan serdadu Jerman, atau karena kesadaran yang muncul dari dalam diri mereka. Namun, jika memang para serdadu Belanda itu sadar tentang apa yang mereka kerjakan di Indonesia, mengapa mereka tetap bersikeras untuk terus melakukannya? <

Tanah (tak) suci semasa pendudukan

'Hai Belanda. Ingatkah kalian akan Hitler? Ketahuilah, kalian adalah Hitler bagi kami di Indonesia!' Penyejajaran pendudukan Jerman di Belanda selama Perang Dunia Kedua dengan pengerahan serdadu Belanda ke Indonesia ini terekam dalam sebuah pamflet yang terpaku di dinding kayu sebuah rumah di Jawa Barat. Pamflet itu difoto oleh

een houten muur, waarschijnlijk op West-Java. Een Nederlandse soldaat of legerfotograaf maakte er een foto van. Zij belandde in het fotoboek van soldaat J.H. van Eersel van het 1-9-RI bataljon Friesland gelegerd in Indonesië tussen 1946 en 1949, tussen foto's van pleinen en straten, zonder bijschrift of commentaar.

De helft van het pamflet bestaat uit een afbeelding van Adolf Hitler, herkenbaar aan zijn snor, kopsel en een groot hakenkruis op zijn borst. Een tekstballon stelt: 'Vernietig de Hollanders binnen 5 dagen'. Het pamflet is getekend: 'De Krater' / 'Kawah', vermoed-

Foto van pamfletten in fotoboek van soldaat J.H. van Eersel. Foto: NIOD - Collectie Van Eersel, bc631.

Foto pamflet in album foto J.H. van Eersel. Foto: NIOD - Collectie Van Eersel, bc631.

salah seorang fotografer militer dan tersimpan di sebuah album milik J.H. van Eersel, seorang prajurit dari kesatuan 1-9-RI Batalyon Friesland yang sempat ditugaskan di Indonesia antara tahun 1946 dan 1949. Dalam album tersebut, diapit oleh foto-foto lain, seperti gambar alun-alun dan jalanan di Indonesia, foto pamflet itu tidak diberi keterangan apapun.

Dalam pamflet tersebut, tampak seseorang mirip Hitler, yang dikenali dengan mudah dari kumis dan potongan rambutnya, serta gambar swastika besar di dadanya. Di pojok kanan atasnya, terdapat gelembung kata berisi tulisan: 'Vernietig de Hollanders binnen 5 dagen' (Hancurkan orang-orang Belanda dalam lima hari). Di bagian bawahnya dibubuhkan tanda tangan 'De Krater' (kawah), diperkirakan sebagai kelompok perjuangan Indonesia. Sukar untuk dibayangkan.

Pembandingan tersebut tak begitu mengherankan bagi para serdadu Belanda. Banyak dari mereka menuliskan tentang hal yang sama di buku harian mereka. Terkadang, tampak dalam tulisan-tulisan itu betapa mereka mencoba memahami kesamaan mereka dengan serdadu Jerman, dan label 'penjajah' yang dilekatkan kepada mereka, serta posisi mereka sesungguhnya. Pada tanggal 19 Desember 1948, seorang serdadu Belanda menulis: 'Harus tiba pagi ini di markas untuk mendengar taklimat dari Letnan Jenderal Spoor dan komandan pasukan di Sumatera Selatan, Kolonel Mollingen: "Kita harus paham bahwa kita bukanlah penjajah, melainkan pembebas." Ia lalu melanjutkan: "Sayangnya, mereka yang kita coba 'bebaskan' justru berpikir sebaliknya.' Delapan bulan kemudian ia menulis pengalamannya diundang makan oleh

delijk een Indonesische strijdgroep. Beeldender kan bijna niet.

Ook voor Nederlandse militairen is de vergelijking niet vreemd. In hun dagboeken schrijven zij hun gevoelens en gedachten van zich af. Soms lijkt het bijna alsof ze met zichzelf in onderhandeling zijn over de parallellen die zij zien met de Duitse bezetting, het label 'bezetter' en hun eigen positie. Een Nederlandse militair schrijft op 19 december 1948: 'Vanmorgen moeten aantreden en luisteren naar de dagorders van Luit-Generaal Spoor en van de troepencomm. Z-Sumatra de kolonel Möllingen: "We moeten ervan doordrongen zijn dat we geen bezetters zijn maar bevrijders zijn." Helaas denken de "bevrijden" er anders over'. Acht maanden later schrijft hij over zijn ervaringen met het dorpshef van Gunung Sugih die hem had uitgenodigd voor een diner: 'alles was erg smakelijk en onvergetelijk', waarop hij vervolgt: 'Als bezetter uitgenodigd te worden geeft je een raar gevoel; Duitsers werden bij mij thuis niet uitgenodigd en bij de burens ook niet. Al met al waren we zeer blij met deze ervaring!'¹³

Andere vergelijkingen verwijzen naar specifieke geweldsuitingen, zoals de 'Duitse razzia's': 'Het leek vanmorgen wel of de bezettingsjaren teruggedraaid waren [...] de uiteindelijke angst was 25 peloppers, waaronder één Jap. Het waarom van deze mensendrijverij is dus overduidelijk.'¹⁴ Hoewel de vergelijking met de bezettingsjaren in Nederland wordt gemaakt, geeft hij met de laatste zin aan toch nut te zien in deze actie. Een kritische houding is terug te lezen in andere dagboeken, zoals het dagboek van een op Zuid-Sumatra gestationeerde militair die in november 1947 schrijft over de mishandeling en executie van krijgsgevangenen door de inlichtingendienst:

kepala desa Gunung Sugih: 'makanannya enak semua dan sangat berkesan.' Namun, lanjutnya: 'Janggal rasanya bahwa aku diundang makan sebagai seorang 'penjajah.' Padahal, tak mungkin aku mengundang serdadu Jerman datang ke rumahku, begitu juga tetangga-tetanggaku. Tapi, entahlah, kami semua merasa senang dengan pengalaman ini!'¹³

Pembandingan lain betalian dengan tindakan kekerasan tertentu yang mirip dengan 'razia Jerman': 'Pagi ini tahun-tahun pendudukan Jerman serasa kembali. Kami menangkap 25 *pelopper* (pejuang Indonesia), termasuk seorang serdadu Jepang. Namun, alasan kami menangkap mereka cukup jelas'.¹⁴ Meskipun ia membandingkan masa-masa pendudukan Jerman di Belanda, di akhir kalimat ia berdalih betapa perlunya aksi penangkapan tersebut. Sikap yang lebih kritis tertulis dalam buku harian lain, seperti yang ditulis seorang serdadu Belanda yang ditempatkan di Sumatera Selatan. Ia mencatat perlakuan buruk dan pembantaian para tahanan perang yang ia dengar dilakukan oleh dinas intelijen Belanda. Ia menulis di bulan November 1947:

[...] Serdadu Jerman selalu berdalih bahwa mereka '*nichts gewusst haben*' (tidak tahu apa-apa). Sepertinya, kami pun bersikap sama, tak tahu apa-apa, dan mungkin saja semua cerita itu cuma dusta semata. Tapi kini setelah kudengar kejadiannya, aku merasa bertanggung jawab karena aku selama ini menutup mulut dan tidak mencoba melawan. Aku merasa seolah-olah seperti serdadu Jerman brengsek. Padahal, sampai saat ini kami teramat membenci Jerman dan segala hal yang pernah mereka lakukan. Tapi, jika aku buka mulut, aku akan dituduh komunis dan aku takut dituduh demikian. Lagi pula, yang kumau sekarang hanyalah untuk pulang ke rumah dengan selamat dan terbebas dari segala kekacauan ini.¹⁵

[...] de Duitsers hebben altijd als excuus aangevoerd dat ze 'nichts gewusst haben'. Officieel weten wij ook niets, de verhalen kunnen best gelogen zijn. Maar nu ik ze gehoord heb voel ik mij medeverantwoordelijk omdat ik mijn mond houd en mij er niet tegen verzet. Hiermee sta ik dan op het peil van de eerste de beste 'rotmof'. Om deze dingen hebben wij die Duitsers toch zo intens gehaat en haten ze nog. Als ik mijn mond open doe ben ik een communist en onmogelijk, dat zal ik dan ook wel laten. Tenslotte is mijn enige doel op het ogenblik om weer levend en gaaf uit deze rotzooi thuis te komen.¹⁵

Een andere soldaat schrijft in zijn dagboek over een vergelijkbare situatie op West-Java: 'Bij ondervraging van gevangenen worden deze meermalen tot bloeden toe geslagen. Wij vormen een soort Duits bezettingsleger alleen werkt de ondergrondse hier beter.'¹⁶

Ook in later jaren blijft de vergelijking terugkomen, bijvoorbeeld in het verhaal van Gerrit Pinkster, opgetekend in de jaren 1990: 'Ik heb gehoord dat de hele kampong is neergeknald. Zoals de Duitsers dat bij de Woeste Hoeve deden [de executie van 117 gevangenen begin 1945, als een vergeldingsactie voor een eerdere aanslag uitgevoerd door verzetsgroepen]. In het denkenboekje vind je dit soort gebeurtenissen niet terug.'¹⁷ Parallellen tussen acties van het Nederlandse en Duitse leger werden ook in interviews getrokken:

Die huiszoekingen in republikeins gebied of in Sumatra; dan werd de voordeur ingeramd. Dat was dus onder de leiding van een sergeant-majoor. Daar was ik niet verantwoordelijk voor. Voordat zij erop bedacht waren stonden wij dus bij het ledikant van hen. Dan gingen we het huis doorzoeken en iemand arresteren. Dat waren verzetsstrijders. [...] Twintig keer heb ik het gedaan. Dat vond ik

Serdadu lain menulis dalam buku hariannya tentang situasi yang serupa yang terjadi di Jawa Barat: 'Ketika tahanan diinterogasi, biasanya mereka dipukul berulang-ulang sampai mereka berdarah. Kami seolah-olah mewujudkan seperti tentara Jerman. Hanya saja perlawanan bawah tanah di sini jauh lebih baik.'¹⁶

Pembandingan ini terus-menerus hidup sampai tahun-tahun selanjutnya, misalnya terekam dalam kesaksian Gerrit Pinkster di tahun 1990-an: 'Aku pernah mendengar satu kampung dibumihanguskan. Persis sama seperti yang diperbuat Jerman di Woeste Hoeve [yang menewaskan 117 tahanan di awal tahun 1945 sebagai aksi balas dendam atas serangan yang dilakukan oleh kelompok perlawanan]. Hal semacam ini takkan mungkin tertulis dalam buku peringatan yang manapun.'¹⁷ Penbandingan serupa antara tentara Belanda dan Jerman juga tergambar dalam wawancara berikut:

[...] Penggeledahan-pengeledahan berlangsung di wilayah Republik di Sumatera; pintu didobrak. Atas perintah sersan mayor. Jadi bukan tanggung jawabku. Sebelum penghuni rumah menyadarinya, kami sudah berada di dalam rumah mereka. Lalu kami geledah rumah itu dan menangkap siapapun yang kami curigai. Dari kelompok perlawanan. [...] Dua puluh kali aku terlibat dalam penggeledahan semacam itu. Kupikir bagus juga. Tapi lalu aku merenung. 'Kita sebetulnya tak lebih baik dari Jerman.' Itu yang kerap terlintas di pikiranku. [...] Serdadu Jerman juga melakukan itu, mereka menggeledah rumah dan semacamnya. Mereka menyasar penduduk sipil. Jadi aku kerap berpikir, 'ya, kawan, bukankah itu perbuatan keji?'¹⁸

Dalam wawancara lain, seorang veteran bercerita lebih jauh. Ia menyamakan diri dengan serdadu Jerman, lalu mencoba mengerti keadaannya: 'Ada kalanya aku berpikir: Serdadu-serdadu Jerman itu pasti pernah diperintah

wel mooi eigenlijk. Maar later dacht ik bij mezelf: we zijn ook niks beter dan de Duitsers. Dat ging weleens door me heen hoor. [...] De Duitsers deden dat ook hè, die gingen ook huiszoeking doen en dat soort dingen. Die traden zo tegen de burgerbevolking op. Toen heb ik dus weleens gedacht van: ja, jongens, dat is toch niet mooi?'¹⁸

In een ander interview gaat een veteraan een stap verder, hij identificeert zich met Duitse militairen, en laat daarin begrip zien: 'Ik heb weleens gedacht: die Duitsers moesten voor een vuurpeloton zomaar iemand neerschieten, dat die dat ook niet aankonden. Dat gebeurde ook natuurlijk, dat je iemand moest neerschieten.'¹⁹

In recente interviews vertellen oorlogsvrijwilligers over hun beweegredenen zich aan te melden voor uitzending en hun verwachtingen waarin zij zich juist spiegelen aan het beeld van 'de bevrijder', zoals in de context van de bevrijding van Nederland in de Tweede Wereldoorlog. De dochter van een veteraan tekende in een persoonlijk verslag op:

Mijn vader was nog geen twintig jaar toen Nederland door geallieerde troepen werd bevrijd. Hij was, 'een beetje', in het verzet geweest. Had ervoor gezorgd dat voedselbonnen bij joodse onderduikers terecht kwamen. Hij was verraden [...] en zat bij de bevrijding vast in Dordrecht. [...] Hij had het gevoel dat hij tijdens de oorlog 'helemaal niets had kunnen betekenen'. Wilde na de bevrijding als vrijwilliger het leger in. Hij had bewondering voor de geallieerden, de Amerikanen, de Canadezen, die ver van huis Nederland kwamen helpen bevrijden.²⁰

Sommige militairen delen hun overtuiging dat Nederland een rol te spelen had, of het nu bij het verdrijven

untuk berada di regu tembak dan mengeksekusi seseorang, tanpa sanggup menolak. Hal itu juga terjadi pada kita. Tentu saja. Kita tembak mati orang.'¹⁹

Dalam wawancara baru-baru ini, beberapa bekas relawan perang mencoba mengingat kembali mengapa mereka mendaftar untuk ikut berperang, serta harapan-harapan mereka yang tercermin pada citra diri sebagai 'pembebas,' yang merujuk kepada konteks pembebasan Belanda dari Jerman ketika Perang Dunia Kedua. Salah seorang putri veteran itu mencatat:

Ayahku belum menginjak usia 20 ketika Belanda dibebaskan oleh pasukan Sekutu. Ia sendiri sebetulnya terlibat 'sedikit' dalam gerakan perlawanan. Ia membantu membagikan makanan kepada orang-orang Yahudi yang berada dalam persembunyian. Ia pernah dikhianati [...] sehingga akhirnya sempat dipenjara di Dordrecht ketika perjuangan pembebasan berlangsung. [...] Ia sempat berujar bahwa 'ia bisa saja tidak melakukan apapun' selama perang. Ia ingin bergabung dengan ketentaraan sebagai sukarelawan selepas pembebasan Belanda karena ia kagum akan pasukan Sekutu, serdadu Amerika, Kanada, yang datang dari jauh hanya untuk memerdekakan Belanda.²⁰

Sebagian serdadu Belanda yakin bahwa Belanda punya peran untuk dimainkan, baik sebagai pengusir Jepang atau untuk mendirikan kembali kekuasaan kolonial. Seperti yang pernah diutarakan seorang mantan sukarelawan perang:

Selepas pembebasan Belanda, muncul seruan untuk mengusir Jepang dari Hindia – jadi jelas bahwa gagasan kolonial itu masih hidup. Amerika telah datang dan membebaskan kita, oleh karenanya kita harus pergi ke Hindia sekarang. Satu demi satu mulai mendaftar, dan aku tak mau ketinggalan. Kita semua belum menikah. 33 pemu-

van de Japanse bezetter was, of bij het terugkeren als koloniale macht. Zo vertelt een oorlogsvrijwilliger:

Na de bevrijding kwam er een oproep om de jappen uit Indië te verdrijven – toen leefde de koloniale gedachte nog. De Amerikanen zijn gekomen om ons te bevrijden, wij moeten nu daarnaartoe. De één na de ander meldde zich en ik wilde niet achterblijven. Wij waren allemaal vrijgezelle jongens. Van onze verzetsgroep hebben zich 33 jongens gemeld. [...] Wij zijn natuurlijk niet naar Indië gegaan om tegen de bevolking te vechten. We zijn er zuiver heen gegaan om dat land te helpen bevrijden, om de jappen eruit te krijgen. We hadden niet de bedoeling om hen weer te gaan onderdrukken, want we waren zelf onderdrukt. We wilden niet hetzelfde doen als de Duitsers bij ons hadden gedaan.²¹

Het liep anders. Tegen de tijd dat de eerste militairen opgeleid waren en konden vertrekken, had Japan gecapituleerd en was de Indonesische onafhankelijkheid uitgeroepen. Dat was voor de Nederlandse regering geen reden om troepen terug te roepen of thuis te houden. Een veteraan:

Achteraf is het onbegrijpelijk dat de Nederlandse regering geen begrip op kon brengen voor het vrijheidsstreven van een ander volk. Sukarno had tijdens de oorlog met de jappen samengewerkt en werd in Nederland als een collaborateur gezien. Terwijl in Nederland processen aan de gang waren om collaborateurs (met de Duitsers) te veroordelen (een aantal is zelfs terechtgesteld) was Nederland te kortzichtig om met Sukarno aan de tafel te gaan zitten en onafhankelijkheidsbesprekingen te voeren.²²

da dari kelompok perlawanan kami turut mendaftar. [...] Tentu saja kami berangkat bukan untuk memerangi penduduk Hindia. Kami pergi ke sana murni untuk memerdekakan Hindia dan mengusir Jepang. Kami tak berniat untuk menjajah mereka lagi, karena kami juga pernah mengalami penjajahan serupa. Kami tak ingin melakukan apa yang Jerman pernah lakukan kepada kita.²¹

Tapi kenyataan berkata lain. Ketika kelompok pasukan pertama masih berlatih dan baru akan diberangkatkan ke Indonesia, Jepang telah menyerah dan kemerdekaan Indonesia telah diumumkan. Sementara, pemerintah Belanda tak punya alasan untuk membatalkan pemberangkatan atau menahan pasukannya di pangkalan. Salah seorang veteran menulis dalam memoarnya:

Bila kita tengok kembali, sukar untuk dipahami mengapa pemerintah Belanda tidak dapat memahami upaya kita untuk membebaskan bangsa lain. Sukarno bekerja sama dengan Jepang selama perang dan adalah seorang kolaborator di mata Belanda. Saat para kolaborator (Jerman) diadili (bahkan sudah ada yang dieksekusi), pemerintah Belanda malah memalingkan muka dan justru duduk bersama Sukarno untuk memperbincangkan ihwal kemerdekaan.²²

Rasa kesal atas sikap pemerintah Belanda juga terlihat dalam wawancara yang lain: 'Kita baru saja dimerdekakan dari Jerman dan Hitler yang memaksakan kehendaknya dan menindas orang. Sementara, kita tak tahu kapan kita bisa datang ke Indonesia untuk memerdekakan negeri itu.'²³

Penyandingan ini tidak hanya diutarakan oleh (bekas) serdadu Belanda yang kritis terhadap pemerintahnya. Tujuh puluh tahun lalu, kecaman internasional terhadap perang disebut dalam sebuah pamflet yang tersebar di wilayah Jawa Barat dan dicetak oleh salah satu kelompok gerilya yang aktif di wilayah itu:

Foto van een pamflet gevonden bij Kawali (West-Java) augustus 1947, uit een schenking van een Nederlandse soldaat. Foto: NIOD, archief Onderzoek - ODGOI, Getuigen & Tijdsnoten, pr18008.

Foto pamflet ditemukan di Kawali (Jawa Barat) Agustus 1947, diserahkan ke NIOD dari seorang serdadu Belanda.

Foto: NIOD, arsip Penelitian - 00001, Saksi & Rekan Sezaman, pr18008.

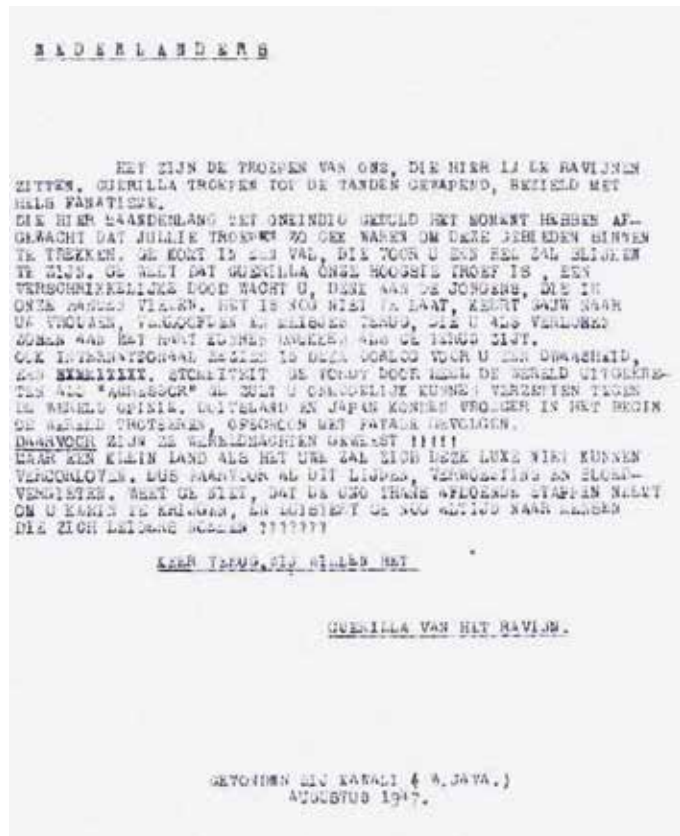
Frustratie over de houding van de Nederlandse regering komt ook in andere interviews terug: 'We waren nota bene pas bevrijd van Duitsland, waar dus Hitler de zaken probeerde naar zijn hand te zetten en de volkeren te onderdrukken. En wij wisten niet hoe gauw we naar Indonesië moesten komen om hetzelfde te doen.'²³

Deze parallellen zijn niet alleen voorbehouden aan kritische (oud-)militairen aan Nederlandse kant. Zeventig jaar eerder werd de internationale afkeuring van de oorlog al benoemd in een op West-Java verspreid en zeer waarschijnlijk door Nederlandse inlichtingendiensten uitgetypt pamflet van een hier actieve guerrillagroep:

Ook internationaal gezien is deze oorlog voor u een dwaasheid, een stommitieit ge wordt door heel de wereld uitgekreten als 'agressor' ge zult u onmogelijk kunnen verzetten tegen de wereldopinie. Duitsland en Japan konden vroeger in het begin de wereld trotseren, ofschoon met fatale gevolgen. Daarvoor zijn ze wereldmachten geweest!!!!
Maar een klein land als het uwe zal zich deze luxe niet kunnen veroorloven. Dus waarvoor al dit lijdens, verwoesting en bloedvergieten. Weet ge niet, dat de UNO [VN] thans afdoende stappen neemt om u klein te krijgen, en luistert ge nog altijd naar mensen die zich leiders noemen??????

Keert terug, wij willen het.

Guerilla van het ravijn. <

Dari sudut pandang internasional, perang ini merupakan kebodohan terbesar Anda. Dunia kini mengenalmu sebagai 'agresor' dan Anda tak bisa tak bisa menyangkalnya. Mulanya, Jerman dan Jepang mencoba menentang dunia, tapi lihat akibat fatal yang diderita mereka. Padahal sebelumnya, mereka adalah negara adikuasa!!!! Anda Cuma negara kecil, tak punya kekuatan. Jadi, mengapa harus menyakiti, merusak, dan menumpahkan darah? Tak tahukah Anda bahwa PBB sekarang sedang mengambil langkah untuk menghentikannya? Apakah Anda selalu membeo mereka yang mengaku pemimpin Anda???????

Kembalilah. Kami ingin Anda pulang ke negara Anda.

Tertanda: Pejuang Gerilya dari Lembah. <

Stephanie kreeg in 2019 een brief van mevrouw Groenendaal-Kerkhoven, Adrie, waarin ze schreef over haar ervaringen als jong meisje.²⁴ Gefascineerd door de loyaliteitskwesities die Adrie benoemde in haar brief, besloot Stephanie haar telefonisch te interviewen. ◀

De keuzes voor een (t)huis

Adrie, geboren in Malang, vertrok op zestienjarige leeftijd naar Nederland.

Mijn moeder moest als volbloed Indonesische in die tijd, ze werkte voor de Indonesische regering, kiezen voor haar volk of voor haar kinderen, er waren al twee van haar kinderen naar familie in Nederland en wij (mijn broer, zus en ik) moesten ook weg uit Indonesië.²⁵

Pada 2019, Stephanie menerima surat singkat dari Groenendaal-Kerkhoven, Adrie, yang menjabarkan tentang pengalamannya sebagai seorang gadis muda.²⁴ Tertarik dengan soal loyalitas yang disebut Adrie dalam surat itu, Stephanie lalu mewawancarainya lewat telepon. ◀

Pilihan untuk sebuah tempat tinggal

Adrie, yang lahir di kota Malang, pulang ke Belanda ketika ia berusia 16 tahun.

Ibuku asli orang Indonesia. Ia bekerja untuk pemerintah Indonesia. Ia harus memilih antara bangsanya atau anak-anaknya. Dua anaknya sudah pergi terlebih dahulu ke Belanda untuk tinggal bersama kerabat di sana. Lalu kami (kakak laki-lakiku, saudara perempuanku, dan aku) menyusul, meninggalkan Indonesia.²⁵

Geboren net voor het begin van de Tweede Wereldoorlog, heeft ze in haar jonge jaren oorlog op oorlog meegemaakt. Haar familie heeft keuzes moeten maken, waar ze als kind geen rol in had en waarvoor tot vandaag de motivaties en afwegingen evenmin duidelijk zijn. Adrie heeft een Indonesische moeder en een Nederlandse vader, die anderhalf jaar na haar geboorte overleed. Al snel werd ze ook gescheiden van haar moeder. Op zeer jonge leeftijd kwam ze samen met haar oudere zus in een interneringskamp terecht. Haar moeder bleef als Indonesische buiten het kamp.

Mijn moeder ging terug naar ons, om ons te waarschuwen wat er aan de hand is. Toen bleken we al door de jappen weggehaald te zijn. En die wachten op haar, dus iedereen heeft haar aanbevolen om ons niet te bereiken want anders zou ze opgepakt worden [...] en mijn oudste broer is gevlucht naar mijn opa [...] een Javaanse man.²⁶

In 1945, na de capitulatie van Japan, ziet ze haar moeder terug in Surabaya, maar ook dan werken de omstandigheden tegen.

Ik was vijf jaar en daar wachtte mijn moeder op ons, met mijn oudste broertje die bij mijn opa is gebleven. Die kwamen dus samen om ons op te halen. Maar dat was toen zo rumoerig, met militairen. Dat was in de bersiap tijd, waarin iedereen elkaar vermoordde. Dus mijn moeder kon alleen een foto van ons maken, met zijn allen. En toen werd ik, met mijn zus Lena, op de vrachtwagen gezet.

Zo gaat ze met Lena naar twee weeshuizen waar ze tot 1953 samen acht jaar doorbrengen. Het eerste weeshuis waar ze in terecht kwamen was Nederlands

Lahir persis sebelum Perang Dunia Kedua meletus, Adrie menjalani masa mudanya dari satu perang ke perang yang lainnya. Keluarganya harus membuat pilihan tanpa melibatkan dirinya karena ia masih teramat sangat muda waktu itu. Hingga kini, Adrie tak pernah tahu atas dasar apa pilihan-pilihan keluarganya itu dibuat. Ibunya Adrie adalah seorang Indonesia tulen, sementara ayahnya orang Belanda. Saat Adrie baru berusia enam bulan, ayahnya meninggal. Tak lama kemudian, ia pun harus terpisah dari sang ibu. Di usia satu setengah tahun, ia dan kakak perempuannya ditempatkan di kamp tawanan Jepang. Sementara, ibunya bisa bebas berada di luar kamp.

Ibuku kerap mengunjungi kami dan memperingatkan kami tentang apa yang tengah terjadi di luar. Kami ditahan oleh serdadu Jepang. Sementara, mereka juga menunggui ibuku di luar. Jadi, semua orang menyarankan agar ia tak usah mendatangi kami lagi agar ia tak ditahan [...] sementara kakak laki-lakiku berhasil lari ke rumah kakekku [...] seorang Jawa.²⁶

Tahun 1945, setelah Jepang menyerah, ia bisa menemui ibunya lagi. Tapi keadaan masih tak berpihak padanya.

Aku baru berumur lima tahun. Di Surabaya, ibuku menunggu kami, bersama kakak laki-laki kami yang tinggal bersama kakek. Tapi akhirnya mereka datang menjemput. Ketika itu terlalu bising. Terlalu banyak serdadu. Masa-masa Bersiap ketika orang saling bunuh. Jadi, ibuku hanya bisa berfoto bersama kami semua sebelum akhirnya aku dan saudara perempuanku, Lena, dinaikkan ke atas truk.

Bersama saudara perempuannya, ia diangkut ke satu panti asuhan, sebelum dipindahkan ke panti asuhan lainnya. Delapan tahun ia dan adiknya tinggal di sana, sampai tahun 1953. Panti asuhan tempat pertama mereka dira-

en werd bewaakt door militairen. Op een dag trof een vrijheidsstrijder Adrie aan in de slaapzaal. Een militair joeg hem weg. Ze verbindt de aanval aan de reden waarom haar moeder haar niet mocht opzoeken:

Omdat ze een Indonesische vrouw is, en ze probe- ren m'n zus en ik een beetje te kidnappen. Dus we waren erg goed bewaakt door de militairen [...]. Ik

wat dikelola oleh pemerintah Belanda dan dijaga tenta- ra. Sempat suatu hari, seorang pejuang kemerdekaan menerobos masuk, mencoba menemui Adrie di panti itu. Seorang serdadu Belanda lalu mengejanya. Adrie men- gaitkan ulah pejuang itu dengan kenyataan bahwa ibunya tak lagi diperbolehkan untuk menjumpai Adrie:

Karena ia seorang perempuan Indonesia, dan mereka seperti mencoba menculik kami, aku dan kakak pe-

Familiefoto Adrie Groenendaal-Kerkhoven met van links naar rechts: Richard, Anneke, Mardiao Martoatmodjo (moeder), Adrie, Evert en Lenie. Gemaakt nadat het gezin herenigd was kort nadat een aantal van hen uit het kamp kwam in 1946. Foto: Privécollectie Adrie Groenendaal.

Foto keluarga Adrie Groenendaal-Kerkhoven. Dari kiri ke kanan: Richard, Anneke, Mardiao Martoatmodjo (ibu), Adrie, Evert dan Lenie. Foto diambil setelah mereka meninggalkan kamp di tahun 1946. Foto: Koleksi pribadi Adrie Groenendaal.

ben bang dat het gewoon komt door de bersiap-tijd, dat ze [de militairen] bang waren dat ons wat aangedaan zou worden.

In 1949 ging ze naar een Indonesisch weeshuis in Lewang om dichterbij haar moeder te zijn die in een ziekenhuis in Malang werkte. Van 1953 tot 1957 woonde ze eindelijk weer met haar familie samen, eerst met haar moeder en broer en zus en de laatste

rempuanku. Jadi, kami pun dijaga oleh tentara [...]. Aku sangat takut karena waktu itu sedang gencarnya masa Bersiap. Mereka [tentara] takut sesuatu yang buruk akan menimpa kami.

Tahun 1949 Adrie pindah ke panti asuhan lain yang dikelola oleh pihak Indonesia di Lewang. Ini agar ia bisa lebih dekat dengan ibunya yang bekerja di rumah sakit di Malang. Dari tahun 1953 sampai 1957 ia akhirnya bisa berkumpul kem-

Familiefoto Adrie Groenendaal-Kerkhoven met van links naar rechts: Tante Koos (jongste zus van moeder), Lena, Adrie, Mardiao Martoatmodjo (moeder), Evert. 'Deze foto is van 1953-1954 toen ik voor het eerst weer bij mijn moeder mocht wonen,' aldus Adrie.

Foto: NIOD, archief Onderzoek - ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, LV19004.

Foto keluarga Adrie Groenendaal-Kerkhoven. Dari kiri ke kanan: Tante Koos (adik ibu), Lena, Adrie, Mardiao Martoatmodjo (ibu), Evert. 'Foto ini dari tahun 1953-1954 ketika aku bisa tinggal bersama ibuku lagi untuk pertama kalinya.'

Foto: NIOD, arsip Penelitian - ODGOI, Saksi & Rekan Sezaman, LV19004.

jaren bij haar oom in Surabaya, waar ze zich niet welkom voelde: ‘Ze waren gewoon bang om ons als familie te beschermen. Niemand van mijn familie heeft ons beschermd, geen van mijn ooms en geen van mijn tantes. Alleen maar mijn opa.’

Sukarno kende de familie van haar moeder goed, als afstammelingen van een adellijke familie. ‘Ze noemen dat in Indonesië altijd achterachterneef of achterachternicht of weet u wat, ja, dus de moeder van Sukarno is weet ik veel van mijn oma.’ Eind 1957 werden ze bij hem geroepen:

Toen heeft Sukarno gevraagd aan mijn moeder: ‘Wat wil je? Wil je in Indonesië blijven, dan krijg je goed werk. En je werkt nu al in het ziekenhuis. Of wil je naar Nederland?’ Mijn moeder zei: ‘Luis-ter, ik heb al twee kinderen in Nederland.’ Maar ze moest het ook van haar vader zeggen, want haar vader vindt dat ze naar Nederland moest, want voor ons is er daar geen uitkomst, geen goede reden om in Indonesië te blijven.

Adries vertrek naar Nederland in december 1957 viel samen met het vertrek van een grote groep mensen die naar Nederland gingen na de nationalisatie van voorheen Nederlandse bedrijven en niet voor het Indonesisch staatsburgerschap wilden kiezen. Ook in Nederland bleef Adries achtergrond een rol spelen. Waar ze in Indonesië al aan de Nederlandse leraar moest uitleggen dat haar moeder geen ‘baboe’ was en haar vader geen KNIL-militair, ondervond ze ook in Nederland de vooroordelen en raciale stereotypen:

Dat een ambtenaar tegen mijn moeder zegt: ‘Zet u hier maar een kruisje.’ En toen zei mijn moeder: ‘Geef me dat papier maar en zal ik u laten zien hoe

bali dengan keluarganya, pertama dengan sang ibu, lalu kakak laki-lakinya kembali pulang, dan disusul oleh kakak perempuannya. Di tahun-tahun berikutnya, pamannya turut bergabung dan tinggal di rumah mereka di Surabaya. Adrie sendiri tidak pernah merasa nyaman dengan Surabaya karena: ‘Mereka terlalu takut untuk melindungi kami sebagai sebuah keluarga. Tak ada kerabat yang bisa melindungi kami. Paman dan bibiku juga tak dapat melindungi kami. Hanya kakek saja yang bisa’.

Sebagai keturunan bangsawan, Sukarno mengenal keluarga ibunya Adrie dengan baik. ‘Di Indonesia kami dipanggil cicit, dan ibunya Sukarno tahu banyak tentang nenekku’. Di akhir tahun 1957 Adrie dan keluarganya dipanggil menghadap Sukarno:

Sukarno bertanya pada ibunya: apa yang kau mau? Jika kau tinggal di Indonesia, kau akan mendapat pekerjaan yang baik. Lagi pula, kau sudah bekerja pula di rumah sakit. Atau kau ingin pergi ke Belanda? Ibuku menjawab: ‘Begini. Dua anakku sudah berada di Belanda sekarang.’ Ia mengatakan bahwa ia harus memberi tahu ayahnya, karena ayahnya menyarankan agar ia pindah ke Belanda mengingat tidak ada solusi bagi kami di Indonesia, tidak ada alasan yang cukup baik untuk kami tinggal di sana.

Keberangkatan Adrie ke Belanda di tahun 1957 bertepatan dengan keberangkatan sebagian besar orang Belanda lain yang harus pergi selepas nasionalisasi perusahaan-perusahaan bekas Belanda, dan mereka yang tak menginginkan menjadi warga negara Indonesia. Di Belanda, latar belakang Adrie terus menerus menjadi pergunjangan. Ketika di Indonesia, ia kerap harus menjelaskan kepada guru sekolahnya bahwa ibunya bukanlah baboe, dan ayahnya bukan serdadu KNIL. Setibanya di Belanda, ia masih juga harus dihadapkan pada prasangka dan stereotip rasial yang sama:

ik hier een kruisje doe,' en die zette haar handtekening neer en zegt alstublieft. Waarom wordt mijn moeder toch ook altijd zo vernederd?

Voor Adrie is een gevoel van thuis niet vanzelfsprekend: 'Daarom heb ik het gevoel, altijd tot nu toe, [...] dat ik zowel niet tot de Indischen behoor, en ook niet bij de Indonesiërs, en ook niet bij de Nederlanders. Zo voel ik me.' De koloniale samenleving, met haar scheiding langs etnische lijnen, werkte in de jaren van de Japanse bezetting, tijdens de revolutie en voor Adrie ook na haar aankomst in Nederland, door. Van fysieke scheiding tot vooroordelen. Ook haar moeders keus, volgens Adrie die tussen 'haar volk of haar kinderen', laat het idee van twee werelden zien. Tegelijkertijd roept deze tweedeling, waarin loyaliteit centraal wordt gesteld, vragen op, want waar kruisen ideologieën, loyaliteiten en praktische omstandigheden elkaar? <

In Bandung verbleven tussen 1945 en 1949 veel Nederlanders en Indo-Europeanen. Dit had ongetwijfeld te maken met de functie van de stad in de koloniale periode, onder andere als belangrijke basis van het KNIL. In 1945 vormde de spoorweg een demarcatielijn die de stad in noord en zuid scheidde. De republikeinse troepen zaten in het zuiden. In interviews uit de collectie van de SMGI (Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië, die tussen 1997 en 2001 724 mensen over hun tijd in Nederlands-Indië en Indonesië interviewde) werd regelmatig gerefereerd aan die spoorweg, maar ook aan de Bandoengsche Melk Centrale (BMC), iets

Petugas itu menyuruh ibuku, 'bubuhkan saja tanda silang di sini'. Ibuku lalu menjawab, 'berikan kertas itu, biar kutunjukkan cara membuat tanda silang' dan lalu ia bubuhkan tanda tangan dia dan menyerahkan kembali kertas itu ke si petugas. Mengapa ibuku harus selalu dipermalukan seperti itu?

Adrie tak pernah merasa berada di rumah: 'Itulah mengapa aku terus merasa, bahkan hingga sekarang, [...] bahwa aku bukan bagian dari Hindia, atau Indonesia, atau pun Belanda. Itulah yang kurasakan.' Masyarakat kolonial, yang memilah-milah bangsa, terus hidup semasa tahun-tahun pendudukan Jepang, selama revolusi, bahkan ketika Adrie sudah tiba di Belanda. Dari perbedaan fisik hingga prasangka. Pilihan ibunya, yang menurut Ardie dibuat antara 'bangsanya atau anak-anaknya', juga menunjukkan perbedaan dua dunia. Dikotomi semacam ini, yang menegaskan pentingnya loyalitas, menimbulkan pertanyaan: di manakah sesungguhnya ideologi, loyalitas, dan kenyataan bisa saling bersinggungan? <

Banyak orang Belanda dan indo-Eropa tinggal di Bandung antara tahun 1945 dan 1949. Ini erat kaitannya dengan fungsi Bandung semasa era kolonial, termasuk sebagai salah satu markas penting KNIL. Tahun 1945, jalur kereta api di kota Bandung dijadikan sebagai garis demarkasi yang membelah Bandung Utara dan Bandung Selatan yang dikuasai oleh otoritas Republik. Dalam rekaman wawancara yang disimpan SMGI (Lembaga Sejarah Lisan Indonesia yang mewawancari 724 saksi sejarah pada tahun 1997 sampai 2001 tentang masa-masa ketika mereka tinggal di Hindia Belanda), jalur kereta tersebut kerap disebut, termasuk *Bandungse Melk Centrale (BMC)*, yang

ten noorden van het spoor gelegen, als een oriëntatiepunt waar botsingen hadden plaatsgevonden.

Gesprekken over Bandung en de demarcatielijn zouden ons inzicht kunnen geven in hoe het leven aan beide zijden werd ervaren. Waar aan de zijde van de Nederlanders en Indo-Europeanen, maar ook Nederlandsgezinde Molukkers, de herinneringen aan de bersiap de bovenhand hebben, denken Indonesiërs als eerste aan de Bandung Lautan Api, de Bandungse Vuurzee. Midden in de stad staat een monument dat herinnert aan deze gebeurtenis, die plaatsvond in 1946 tijdens de terugtrekking van Indonesische troepen uit het zuiden van de stad. Tijdens een van zijn reizen naar Indonesië zocht Fridus een veteraan op in Bandung. <

Pak Idi vertelt over Bandung Lautan Api

Erg ingewikkeld was het niet om een veteraan in Bandung te vinden. Ik had het kantoor van het Legioen Veteran Republik Indonesia (Veteranen legioen) aan de Jalan Aceh (Aceh straat) redelijk snel

terletak di wilayah utara Bandung dan tempat terjadinya pertempuran kala itu.

Berbicara tentang Bandung dan garis demarkasi bisa menyingkap tabir ihwal bagaimana hidup kala itu dijalani oleh kedua belah pihak. Sementara ingatan tentang masa Bersiap menggenapi benak orang-orang Belanda, indo-Eropa, juga orang-orang Maluku yang akrab dengan Belanda, peristiwa Bandung Lautan Api adalah peristiwa sejarah yang paling melekat dalam ingatan orang-orang Indonesia. Tepat di pusat kota, sebuah monumen untuk memeringati peristiwa itu berdiri tegak. Ketika di Bandung, Fridus datang mengunjungi dan berbincang dengan salah seorang veteran yang terlibat langsung dalam peristiwa Bandung Lautan Api. <

Cerita Pak Idi tentang Bandung Lautan Api

Tak begitu sulit bagi saya untuk menemui seorang veteran perang di Bandung. Setelah tahu kantor Legioen Veteran Republik Indonesia, yang terletak di Jalan Aceh, saya segera mendatangi kantor itu dan bertanya apakah

Monument Lautan Api in Bandung, 2018. Foto: Fridus Steijlen.

Monumen Bandung Lautan Api, 2018. Foto: Fridus Steijlen.

gevonden en hier op goed geluk gevraagd of er een veteraan was die mij over de periode 1945-1949 kon vertellen. Zeker kenden zij iemand, verzekerde de voorzitter van de afdeling Bandung mij. Als ik morgen terugkwam, zou hij zorgen dat ik Pak Iddijuhana, of kort Pak Idi, die er in 1945 bij was, kon interviewen.

De volgende middag meldde ik me opnieuw. Pak Idi was er al. We mochten in het kantoortje van de voorzitter zitten. Nog vijf veteranen, onder wie de voorzitter, kwamen rondom ons zitten. Misschien wilden zij Pak Idi's verhaal ook horen of zien hoe hij het aan een Nederlander vertelde. Anderhalve maand later stuurde de voorzitter mij via WhatsApp foto's van het interview.

Pak Idi werd in 1927 in Bandung geboren. Zijn vader werkte bij de BSV, de Bandungse Schoolvereniging. Onder de Japanners repareert Pak Idi motoren in een garage. Na de Japanse capitulatie en proclamatie van de republiek meldt hij zich voor het Indonesische leger, dat op dat moment het TRI (Tentara Republik Indonesia) heet. Dat was 'in het gebouw naast waar de Nederlandse burgers waren geïnterneerd. In een slaapzaal registreerde ik me, want ik wilde vechten, ik wilde soldaat worden.' Welke troepen er toen in Bandung waren, Britse of Nederlandse, kan hij zich niet herinneren. 'Ze hebben allemaal dezelfde huidskleur. Ik hoorde dat de Nederlandse troepen de Britse troepen gebruikten. Zij wilden terugkomen in Indonesië, geholpen door de Britten. Ik weet niet hoe het precies zat, maar weet wel dat ik constant in gevecht was.'

saya bisa bertemu dengan veteran yang pernah berjuang di tahun 1945-1949. Kepala kantor LVRI menyebut bahwa dia tahu dan bisa mempertemukan saya dengan Pak Idi Djuhana keesokan harinya.

Ketika saya kembali ke kantor itu, Pak Idi sudah tiba terlebih dahulu. Kami pun duduk di ruang kantor Ketua LVRI. Lima orang veteran lain ikut bergabung, kami duduk dalam lingkaran. Mungkin mereka juga ingin mendengar kisah Pak Idi, atau bagaimana ia bercerita ke seorang Belanda. Sekira sebulan lebih setelah wawancara itu, Kepala LVRI mengirimkan gambar-gambar wawancara kami lewat Whatsapp.

De stad werd in tweeën gesplitst. ‘Er kwam een ultimatum omdat de Nederlanders de status quo wilden handhaven. Er moest een demarcatielijn komen. Wij bevonden ons ten zuiden van de spoorweg, terwijl de Nederlanders zich aan de noordzijde bevonden. De scheiding moest voorkomen dat er frictie ontstond.’ Soms gingen zijn kameraden wel over de demarcatielijn heen om bij de Nederlanders te spioneren. Volgens Pak Idi waren die niet bewapend.

Pak Idi lahir di Bandung tahun 1927. Ayahnya bekerja untuk **BSV** (*Bandungse Schoolvereeniging*, Asosiasi Sekolah Bandung). Semasa penjajahan Jepang, Pak Idi bekerja sebagai montir di bengkel milik tentara Jepang. Setelah Jepang menyerah, ia mendaftar untuk masuk menjadi tentara Indonesia, yang waktu itu dikenal dengan **TRI**, Tentara Rakyat Indonesia, yang ‘markasnya terletak persis di samping kamp tempat orang-orang Belanda ditawan. Saya mendaftar di sana karena saya ingin berjuang. Saya

Pak Idi omringd door veteranen geïnterviewd door Fridus, 2018. Foto: Pak Patmo, Bandung.

Pak Idi diwawancarai Fridus, dikelilingi para veteran lain, 2018. Foto: Pak Patmo, Bandung.

‘Zij wilden alleen de positie van troepen achterhalen. Sommige vrienden zijn gepakt, en kwamen niet terug. Ik weet niet waar zij zijn gebleven.’ Wat gebeurde er in 1946?

Ik zal je over Bandung Lautan Api vertellen. In 1946. 23 maart 1946. Ik was gestationeerd in het bataljon in Gang Pabaki. We kwamen bij elkaar op de avond van de 23ste. Mijn groep kreeg de opdracht te patrouilleren bij het treinstation Bandung. We kregen de opdracht uit te kijken voor aanvallen vanuit het noorden. [...] We liepen patrouille tot middernacht. We kregen geen opdracht om Bandung in brand te steken of zoiets. We liepen patrouille. Geen opdrachten. Maar toen, toen ik naar boven keek, werd de hemel rood.

Vlak daarvoor hadden ze wel een explosie gehoord. Pak Idi en zijn groep trokken zich terug naar het zuiden, richting Pasar Baru, een winkelgebied. Pak Idi had alleen twee granaten en twee molotovcocktails, geen geweren of andere wapens.

We besloten ons terug te trekken van het station en gingen richting Pasar Baru. Toen we daar waren, dacht ik erover de granaten te gebruiken die waren gemaakt door de ACW [Artillerie Constructie Winkel]. Ze leken op grote lucifers. Ze hadden geen pin zoals de ananasvormige granaten. Ze gingen aan als lucifers. En dan kwam er rook uit. Ik ontstak een granaat en gooide hem in de Pasar Baru. Geen geluid. Waarom explodeerde hij niet? Ik gooide er nog een. Die explodeerde ook niet. [...] En toen ging ik iets naar voren. Ik zag bamboekreetjes om ramen te sluiten. Ik probeerde de molotovcocktails. Toen ging het bran-

ingin menjadi tentara.’ Ia tak ingat serdadu dari mana waktu itu yang menempati Bandung, entah Inggris atau Belanda. ‘Kulit mereka semua sama. Saya dengar Belanda membonceng Inggris. Mereka ingin kembali ke Indonesia, dibantu Inggris. Saya tak tahu pasti bagaimana, tapi saya tahu bahwa saya terus-menerus berjuang.’

Bandung terbelah menjadi dua. ‘Ada ultimatum yang dikeluarkan Belanda karena mereka ingin mempertahankan status quo. Harus ada garis demarkasi. Kami berada di sebelah selatan, sementara Belanda di sisi utara. Garis demarkasi itu untuk menghindarkan terjadinya friksi.’ Terkadang, kawan-kawannya nekad menyeberangi garis demarkasi untuk memata-matai Belanda. Menurut Pak Idi, mereka tak pernah bersenjata dan tak selalu kembali. ‘Mereka ke sana untuk mencari tahu posisi tentara musuh. Beberapa orang dari mereka tertangkap dan tidak pernah kembali lagi. Saya tak tahu mereka kini ada di mana.’ Apa yang terjadi di tahun 1946?

Saya akan ceritakan tentang Bandung Lautan Api. Pada 23 Maret 1946, saya ditempatkan di batalyon dekat Gang Pabaki. Kami berkumpul di malam hari dan mulai berpatroli di sekitar stasiun kereta api Bandung. Kami ditugaskan untuk berjaga-jaga apabila ada serangan dari utara. [...] Kami berpatroli sampai tengah malam. Kami tak diberi perintah untuk membakar kota. Kami sedang berpatroli. Tak ada perintah. Tapi, ketika saya melihat ke atas, langit berubah merah.

Lalu terdengar ledakan hebat. Pak Idi dan rekan-rekannya lalu mundur ke arah pusat perbelanjaan Pasar Baru. Pak Idi hanya punya dua granat dan bom Molotov. Tanpa senapan atau senjata api lainnya.

Kami memutuskan pergi menjauh dari stasiun kereta api, menuju Pasar Baru. Sesampainya di sana, saya bermaksud menggunakan granat buatan ACW [Artillerie

den. Ik bedacht me dat we daardoor zichtbaar werden en konden worden beschoten. We trokken ons terug.

Terwijl Pak Idi verder zuidelijk trok en met vrienden andere gebouwen in brand stak, bracht de vuurzee een stroom vluchtelingen op gang, ook veel Chinese winkeliers. ‘Het was bijna één uur in de ochtend. We zetten alles in brand. We konden de geur van gezouten vis ruiken toen een van de Chinese winkels afbrandde. De eigenaren waren al naar buiten gevlucht.’ Honderden mensen waren op de vlucht geslagen. ‘De meeste Chinezen gingen naar het noorden. Er waren er ook die naar het zuiden gingen. Ze verlieten massaal hun huizen.’

Waarom moesten de huizen en gebouwen in brand gestoken worden? Waarom dit inferno dat zich, als we Pak Idi's verhaal volgen, als een kettingreactie door zuidelijk Bandung ontrolde? Het was een vorm van de zogenoemde tactiek van de verschroeide aarde: zorgen dat je het de vijand niet te gemakkelijk maakt en geen strategische objecten achterlaat. Want zegt Pak Idi: ‘Geen kleine huizen, maar gebouwen die als kazernes of onderdak voor troepen konden worden gebruikt staken we in brand. Geen kleine huizen, wel grote gebouwen die konden worden gebruikt om militairen in onder te brengen.’ ◀

Pak Idi vertelde dat hij voor het Indonesische leger had getekend in een gebouw naast de plek waar Nederlanders eerder door de Japanners waren geïnterneerd. Hij herinnerde zich dat die Nederlanders

Constructie Winkel]. Bentuknya mirip korek api. Tidak pakai pin seperti granat nanas. Dinyalakan seperti korek api. Keluar asap. Saya lempar ke arah Pasar Baru. Tapi tidak ada suara. *Naha teu disada, euy?* Kedua kalinya tidak menyala juga. Tidak meletus. [...] Lalu saya ke depan Pasar Baru. Di situ ada kere. Tutup jendela dari bambu. Saya coba bom Molotov. Menyala. Wah, kita bisa terlihat. Takut ditembak. Kami pun pergi menjauh.’

Ketika Pak Idi pergi lebih jauh ke arah selatan dan mulai membakar gedung-gedung yang ia lewati bersama teman-temannya, orang-orang mulai bergerombol untuk mengungsi. Termasuk orang-orang Cina pemilik toko. ‘Menjelang jam 1 malam. Kami membakar semua. Dan kami dapat mencium ikan asin yang terbakar ketika salah satu toko Tionghoa terbakar. Pemiliknya sudah pergi mengungsi.’ Ratusan orang mengungsi. ‘Kebanyakan Tionghoa ke utara. Ada juga yang ke selatan. Mereka berduyun-duyun meninggalkan rumah.’

Mengapa gedung dan rumah-rumah itu dibakar? Mengapa rantai api ini disengaja untuk membakar Bandung Selatan? Hal ini lazim disebut dengan strategi bumi hangus: untuk memastikan bahwa musuh tidak dapat memanfaatkan objek-objek strategis yang ada. Meminjam perkataan Pak Idi: ‘Kami membakar bangunan yang bisa digunakan sebagai barak atau tempat berlindung pasukan. Gedung-gedung besar yang bisa dipakai oleh para serdadu Belanda.’ ◀

Pak Idi menyebut bahwa ia mendaftar menjadi tentara di gedung yang terletak persis di samping kamp tempat orang-orang Belanda ditawan oleh Jepang. Ia ingat para tawanan itu ditempatkan dalam bilik-bilik dan dijaga oleh

achter bamboe verbleven en bewaakt werden door Heiho, Indonesische hulpsoldaten. Soms vroegen ze weleens wat door de omheining heen, maar als de Heiho-bewakers dat merkten, dan grepen die in. Pak Idi was zelfs een keer in zo'n kamp geweest toen hij een motor moest repareren. Contact met de Nederlanders had hij toen niet gehad. Tijdens ons gesprek refereerde hij aan een moment dat hij Nederlanders had gezien. Pak Idi: 'We liepen naar Kebon Waru [Noordoost-Bandung], daar waren veel Nederlanders. Die waren oké, want de meesten waren geen militairen. Er waren veel Nederlandse dames. Zij waren gevangengezet door de Japanners.' De scheiding tussen Nederlandse burgers en militairen aan de ene kant en Indonesiërs aan de andere kant bleek al snel ingrijpend. Volgens Pak Idi was de demarcatielijn, de spoorweg die Bandung in een noordelijk en zuidelijk deel verdeelde, een duidelijke afscheiding.

De Indische Anton Ripassa, die we spraken over zijn ervaringen in deze tijd in Bandung, benadrukte de fluiditeit van de demarcatielijn. Nadat hun gezin naar de noordkant was gevlucht en een huis vond in de Javastraat vlak bij de demarcatielijn, heeft hij meermalen gezien hoe vrijheidsstrijders 's nachts over de demarcatielijn kwamen. In een groepsinterview spraken we met een aantal mensen die zich in 1945 aan de noordkant van die demarcatielijn bevonden over hun ervaringen. ◀

prajurit Heiho, tentara pembantu Jepang. Terkadang, para tawanan itu meminta sesuatu lewat bolong yang ada di dinding bilik. Tapi, jika penjaga sampai tahu, mereka langsung turun tangan. Pak Idi pernah juga berada di dalam kamp tawanan Jepang itu ketika ia diminta memperbaiki mesin mobil. Sebelumnya, ia sama sekali tak pernah bertemu langsung dengan satu pun orang Belanda. Pak Idi mengatakan: 'Kami jalan-jalan ke penjara Kebon Waru. Di sana banyak sekali orang Belanda. Mereka dalam keadaan baik-baik. Banyak dari mereka tidak tergabung dalam tentara. Kebanyakan nyonya-nyonya Belanda. Ditawan oleh Jepang.' Pemisahan orang Belanda dari orang Indonesia teramat sangat tegas, terlebih dengan adanya jalur kereta api yang dijadikan sebagai garis demarkasi.

Namun, Anton Ripassa, seorang keturunan indo-Belanda, yang kala itu tinggal di Bandung, menunjukkan betapa garis demarkasi itu sebetulnya cair. Setelah keluarganya mengungsi ke daerah utara dan tinggal di sebuah rumah di Jalan Jawa, dekat garis demarkasi, ia menyaksikan beberapa kali para pejuang Indonesia menyeberangi garis demarkasi itu di kala malam. Dalam sebuah wawancara kelompok, kami berbincang dengan mereka yang dulu tinggal di sisi lain garis demarkasi tentang pengalaman-pengalaman mereka. ◀

De demarcatielijn in Bandung

Garis demarkasi di Bandung

De spoorlijn in Bandung 2018. In 1946 liep de demarcatielijn langs deze spoorlijn. Foto: Fridus Steijlen.

Jalur kereta api di Bandung yang dijadikan garis demarkasi di tahun 1946. Foto diambil tahun 2018. Foto: Fridus Steijlen.

Onder de kop 'Zoo leeft Bandoeng' plaatste het *Algemeen Handelsblad* op 6 december 1945 het volgende bericht:

De stad stond gisteren totaal op den kop. De twee grootste en beste hotels van geheel Ned.-Indië, Preanger en Homann waren volkomen leeg en beroofd van den geheelen inboedel, die overgebracht was naar de speciale Europeesche 'nederzetting' ten Noorden van de demarcatielijn. Veertig gewapende Japanners bewaken de leege gebouwen. Alles verkeert in een staat van volkomen desorganisatie en het werk van de RAPWI [Recovery of Allied Prisoners of War and Internees] is vrijwel geheel tot stilstand gekomen. Het grootste deel der burgerbevolking is opgepakt in de 'beschermingskampen' en evacuatiecentra, waar onvoldoende voedselvoorraden aanwezig zijn. De menschen leven van nauwelijks voldoende Britsche legerrantsoenen. Het vervoer over den weg is buitengewoon moeilyk, daar alle convoien, onderweg van Batavia, hevig worden aangevallen. Er zijn geen versche groenten, geen fruit, er zijn melk noch eieren noch andere artikelen, die zeer noodig zijn voor menschen, die 3,5 jaar zijn blootgesteld geweest aan een systematische uithongering. De meesten der 66.000 Europeanen en Indo-Europeanen zijn nog niet meer dan herstellende en hebben speciaal voedsel en speciale verzorging noodig. Deze menschen waren nu van de eene plaats naar de andere gejaagd, zyn geen oogenblik zeker van hun leven en verkeeren in voortdurende spanning en vrees.

Eind 1945 werd, vanwege de grote spanningen in de stad als gevolg van gevechten tussen geallieerde troepen en Indonesische troepen, besloten een demarcatielijn in te stellen die Bandung verdeelde in een noorde-

Sebuah pokok berita bertajuk 'Zoo leeft Bandoeng' harian *Algemeen Handelsblad* tanggal 6 Desember 1945 menulis:

Kemarin, situasi kota berbalik. Dua hotel terbesar dan terbaik di seluruh Hindia Belanda, Preanger dan Homann, dikosongkan. Seluruh isinya diboyong ke wilayah utara garis demarkasi yang kini dijadikan tempat tinggal bagi orang-orang Eropa. Empat puluh serdadu Jepang menjaga gedung-gedung kosong itu. Keadaan tak terkendali dan RAPWI (*Recovery of Allied Prisoners of War and Internees*) sama sekali tak berfungsi. Terbukti dari semakin banyaknya penduduk sipil yang ditangkap dan kemudian ditawan di 'kamp-kamp perlindungan' dan pusat evakuasi yang hampir selalu kekurangan persediaan makanan. Mereka bisa makan dari ransum tentara Inggris yang tak pernah memadai. Perjalanan darat menjadi sangat berbahaya karena setiap konvoi kendaraan menuju Batavia selalu dihadang dan diserang di tengah jalan. Sayuran segar tak tersedia, begitu juga buah-buahan, susu, dan telur, dan serta barang kebutuhan dasar lainnya. Orang-orang sengaja dibuat kelaparan selama tiga setengah tahun itu. Sebagian besar dari 66.000 orang Eropa dan indo-Eropa masih tertatih dan teramat memerlukan makanan dan perawatan khusus. Kini mereka pun dikejar-kejar, dari satu tempat ke tempat lain, tak diberi kepastian hidup, dan selalu diliputi oleh ketegangan dan ketakutan yang terus menerus.

Pada akhir 1945, karena ketegangan teramat kuat akibat pertempuran antara pasukan Sekutu dan pejuang kemerdekaan Indonesia, sebuah keputusan diambil untuk menarik garis demarkasi yang membelah kota menjadi dua: Utara untuk Belanda, dan Selatan untuk Indonesia. Brigade Infanteri ke-37 di bawah komando Brigadir MacDonald tak lagi sanggup untuk melindungi orang-orang Eropa, juga orang-orang Jepang, yang tinggal di Bandung

RAPWI-hoofdkantoor in Bandung. Foto: Nationaal Archief - Collectie Spaarnestad, Anefo / Nigis, nr. SFA007003953.

lijk (Nederlands) en zuidelijk (Indonesisch) deel. De 37ste infanteriebrigade van brigadier MacDonald kon zijn taak om samen met Japanners de aanwezige Europeanen in de stad te beschermen vanwege onvoldoende manschappen onmogelijk uitvoeren. Eind november begon de verhuizing: Indonesiërs naar het zuidelijke en Nederlanders naar het noordelijke deel van de stad.

In 2018 spraken we met drie Nederlandse ooggetuigen die destijds in Bandung woonden, tieners van een jaar of veertien, vijftien. Ami Emanuel werkte

Kantor pusat RAPWI di Bandung. Foto: Arsip Nasional - Koleksi Spaarnestad, Anefo / Nigis, nr. SFA007003953.

karena keterbatasan personal. Untuk menangani masalah ini, dipindahkanlah orang-orang Belanda dan Eropa lain ke sebelah utara kota Bandung, dan orang-orang Indonesia ke sebelah selatan di akhir bulan November.

Di tahun 2018, kami mewawancarai tiga orang Belanda yang menjadi saksi sejarah di Bandung – Ami Emanuel, Robert Schabracq, dan Connie Suverkropp. Di tahun-tahun itu, mereka masih remaja, berusia 14 sampai 15 tahun. Ami bekerja di sebuah toko milik orang Tionghoa di Pasar Baru. Robert bekerja sebagai petugas di RAPWI,

voor Chinese eigenaars in een winkel op de Pasar Baru. Robert Schabracq begon met zijn taken als ordonnans voor de RAPWI, de geallieerde organisatie die was belast met de opvang van voormalige krijsgesvangenen en geïnterneerden. Hij moest briefjes wegbrengen van de een naar de ander omdat er geen telefoon was. En Connie Suverkropp nam de zorg voor haar jongere zusjes over nadat haar moeder was overleden aan de gevolgen van tuberculose.

Omdat hij eenmaal terug in Nederland in een opstel voor de hbs zijn ervaringen moest beschrijven weet Ami nu nog precies hoe het begon: 'zondag 24 November [is] de bersiap in Bandung uitgebroken... die dag regende het ontzettend hard. Er was nauwelijks zon, er was nauwelijks licht en de straten waren verlaten. Kletsnat, geen mens op straat. Het was een soort apocalyps. Dat was het eigenlijk ook, het was het begin van de bersiap.' Over de demarcatielijn vertelde hij tijdens het interview dat er twee lijnen waren: 'Een was de spoorbaan, die verdeelde Bandung in oost, noord en zuid, en die ander was eigenlijk de rivier, de Cikapundung. Alles wat ten oosten van de Cikapundung was, gemeentekantoor, de Dagoweg, dat was allemaal beschermd gebied ... En wat ten westen was, dat was dan de Lembangweg. En al die straten die daarachter lagen, tot aan het vliegveld van Andir, dat was allemaal republikeins.'

Tijdens het gesprek werden we door de deelnemers meegenomen door de straten van Bandung aan de Nederlandse kant van de demarcatielijn. Net als onze informanten destijds kregen we geen zicht op wat zich nu eigenlijk aan de andere zijde daarvan had afgespeeld. Ze vertelden over spannende situaties die ze meemaakten, maar ook over hoe ze door Indonesiërs geholpen werden.

Ami Emanuel vertelde over 'peloppers' die eens het huis van zijn tante wilden binnendringen. Zij wist dat in het buurhuis 's nachts een gewapende Indonesische

sebuah badan yang dinaungi tentara Sekutu untuk menangani pembebasan tawanan perang. Di RAPWI, Robert bertanggung jawab untuk mencatat dan menghubungkan orang mengingat ketiadaan pesawat telepon. Sementara, Connie merawat adik-adik perempuannya selepas ibunya meninggal karena tuberkulosis.

Begitu tiba di Belanda, Ami diminta menulis sebuah karangan di HBS (*hogere burgerschool*) tempatnya bersekolah tentang pengalamannya dalam bentuk tulisan. Oleh sebab itulah Ami bisa mengingat secara persis bagaimana peristiwa itu bermula: '...pada hari Minggu 24 November menjelang meletusnya kerusuhan Bersiap di Bandung, hujan turun teramat deras. Tak tampak sinar matahari sedikit pun. Jalanan kosong, basah. Tak ada seorang pun di sana. Persis seperti kiamat menjelang. Begitulah bagaimana Bersiap bermula.' Selama wawancara, Ami memberi gambaran yang lebih rinci tentang garis demarkasi. Ia menyebut bahwa ada dua batas yang dijadikan garis pemisah.: '...pertama, rel kereta api yang membelah Bandung sebelah Timur, Utara dan Selatan. Yang kedua adalah sungai Cikapundung. Sebelah timur sungai Cikapundung, kantor walikota, dan Jalan Dago, serta di sebelah Barat menuju ke Lembang, dikuasai oleh Belanda. Wilayah di luar itu sampai ke Bandara Andir dikendalikan oleh kaum Republikan.'

Lewat cerita mereka, ketiga orang yang kami wawancarai itu membawa kami menelusuri jalanan di Bandung di sisi garis demarkasi Belanda tanpa tahu apa yang terjadi di sisi sebelahnya. Mereka menceritakan kepada kami tentang situasi menyenangkan yang mereka jalani, dan segala bantuan yang mereka terima dari orang-orang Indonesia.

Ami bercerita tentang beberapa *pelopper* (pejuang Indonesia) yang mencoba membobol rumah bibinya. Ia ingat bahwa malam itu ada seorang pemuda Indonesia yang ditugaskan menjaga keamanan di sana. Menggunakan bahasa Indonesia, bibinya Ami memanggil penjaga itu dan

bewaker was, ze riep hem luidkeels in het Indonesisch om hulp: 'En toen kwam hij. En hij schoot in de lucht. En toen kwamen die jongens, die waren op het achtererf. Die stoven meteen weg... Als men zegt de pemuda zijn allemaal moordenaars, dan moet ik zeggen: nou dan zijn wij de uitzondering. Onze familie heeft het leven te danken gehad aan de pemuda.'

Een incident tijdens een transport van mensen die ze uit hun huizen aan de Lembangweg hadden gehaald, had Robert Schabracq nog vers in het geheugen. Ze werden beschoten door snipers en moesten bescherming zoeken in de sloot naast de weg, waarbij

meminta bantuan: 'Lalu ia datang. Dan menembakkan pistolnya ke udara. Mereka pun lari ke luar rumah, menuju halaman belakang. Lalu akhirnya kabur. Jika mereka bilang bahwa para Pemuda Indonesia adalah pembunuh, aku harus katakan bahwa pemuda yang satu pengecualian. Keluargaku berhutang nyawa padanya.'

Ingatan Robert tentang sebuah peristiwa di Jalan Lembang masih sangat segar. Dalam perjalanan menuju tempat mengungsi, mobil yang mengangkut Robert dan beberapa warga lainnya ditembaki oleh penembak jitu. Mereka pun turun dan masuk selokan untuk berlindung. Beberapa orang tertembak dan tewas. 'Kami memang dihadap-

Deelnemers aan getuigenseminar in 2018. Van links naar rechts: Ami Emanuel, Connie Suverkropp en Robert Schabracq. Foto: Fridus Steijlen.

Dari kiri ke kanan Ami Emanuel, Connie Suverkropp dan Robert Schabracq ketika menghadiri seminar saksi sejarah di tahun 2018. Foto: Fridus Steijlen.

helaas slachtoffers vielen. ‘We hebben het over deze narigheid... en alle ellende die we hebben meege- maakt, maar ik weet uit eigen ervaring en van meer- dere vrienden dat die persoonlijk soms heel gewel- dige hulp hebben gehad van Indonesische jongens, meisjes, vrouwen die ze geholpen hebben in die tijd... daar moeten we natuurlijk ook aan denken...’ Con- nie Suverkropp beschreef welke gevaren ze trotseerde als ze melk ging halen en hoe ze heel wat keren stil in de sloot ging liggen als er ‘peloppers’ aankwamen: ‘Dat is logisch want in de sloot zien ze jou niet, maar bovendien, als ze schieten. Dat hoop je dan, dat die kogels dan altijd over je heen zullen gaan. Dan ben je daar relatief veilig.’

Als we aan het eind van het gesprek vragen welke ervaringen ze graag meegenomen willen zien in het onderzoeksprogramma, zijn ze het snel met elkaar eens: bekijk de gebeurtenissen van beide kanten. Ami zegt: ‘Ja, en dat is iets, als ik een hoop verhalen om me heen hoor dan denk ik ook steeds van ja, je mist de andere kant. Zoals ik op school gemist hebt dat Sukarno tegen Douwes Dekker zei van, je bent de vader van ons politiek nationalisme. Waarom hebben ze mij dat nooit in de geschiedenisles ver- teld? Waarom? Dat was tegen Nederland. Kijk, dat begrijp ik wel. In die tijd was het zover. Maar het is wel gebeurd, dat een Indischman, door Sukarno, die titel kreeg. Maar alleen wij, die dus voor Nederland waren, wilden dat niet weten. Hij was een verrader in onze ogen. En dan bedoel ik met ons, bedoel ik mij- zelf dan en mijn familie er ook bij. Dat wij, zo zagen wij degenen die dus voor de Indonesiërs waren. En dus die lijn die blijft nog steeds lopen eigenlijk. Die demarcatielijn.’ ◀

kan dengan banyak situasi sulit ... dan segala penderitaan yang menimpa kami. Tapi aku tahu dari pengalamanku, dan pengalaman beberapa orang kawan, betapa kami juga sering dibantu oleh anak-anak dan para perempuan Indonesia kala itu... Tentunya kita juga harus perbincang- kan tentang hal itu...’ Connie menggambarkan bahaya yang pernah ia temui ketika ia pergi untuk membeli susu di sebuah pasar. Ia harus berbaring di sebuah selokan ketika ia lihat beberapa *pelopper*: ‘Itu hal yang bisa kula- kukan saat itu. Mereka tak dapat melihatku. Dan andai mereka menembak, peluru takkan mengenaiku. Jadi, berbaring di selokan itu menurutku cukup aman.’

Ketika di akhir wawancara kami bertanya kepada me- reka bagian mana dari pengalaman mereka yang paling baik untuk dimasukkan dalam program penelitian kami, mereka sepakat dan menjawab agar kita melihat peri- stiwa dari kedua belah sisi. Ami menyebut: ‘Banyak cerita yang kudengar membuatku berpikir bahwa cerita-cerita itu tidak pernah diceritakan dari sisi lain. Aku tak pernah diajarkan di sekolah bahwa Sukarno pernah berkata ke- pada Douwes Dekker: ‘Anda adalah pencetus nasional- isme politik kami.’ Mengapa aku tak pernah diajarkan itu di pelajaran sejarah? Mengapa? Karena itu berten- tangan dengan Belanda. Aku paham. Tapi peristiwa itu betul-betul terjadi, seorang laki-laki Indonesia, Sukarno, menyematkan gelar itupada seorang Belanda. Tapi kita, tak pernah mau tahu tentang hal itu. Di mata kita kala itu, Sukarno adalah pengkhianat. Yang kumaksud dengan kita adalah aku dan keluargaku. Begitulah cara kami dulu memandang orang-orang Indonesia. Sehingga, garis pe- misah itu terus menerus ada. Persis seperti garis demar- kasi itu.’ ◀

Veel voormalige Indonesische strijders bleven de staat tot aan hun dood onvoorwaardelijk trouw. Ook na het vertrek van de Nederlanders, betrad het merendeel van de onafhankelijkheidsstrijders in Indonesië het strijdtoneel. Hun motivatie was een combinatie van gehoor willen geven aan de oproep om te strijden en het ontbreken van een keuze. Ook nadat men erin geslaagd was om de overheerser te verdrijven, bleef de oproep om de staat op het slagveld te verdedigen zwaar wegen voor de voormalige strijders. In de jaren vijftig en aan het begin van de jaren zestig bleven zij betrokken bij operaties tegen opstandige bewegingen die er andere opvattingen over de Indonesische staat op nahielden.

Operaties die in de Indonesische militaire geschiedenis bekendstaan als Militaire Operaties (GOM, Gerakan Operasi Militer) werden uitgevoerd in verschillende uithoeken van de archipel: van de anticommunistische operatie in Madiun in 1948 (GOM I); confrontaties met voormalige KNIL-militairen in 1950 die vochten namens de Ratu Adil Strijdkrachten (Angkatan Perang Ratu Adil) in Bandung (GOM II); operaties tegen de Republiek der Zuid-Molukken in Ambon (GOM III) hetzelfde jaar; tot campagnes tegen de droom van islamitische staten die waren uitgeroepen door de Darul Islam in Zuid-Sulawesi (GOM IV), West-Java (GOM V), Midden-Java (GOM VI), en Aceh (GOM VII) die allen eind jaren 1940 begin jaren 1950 begonnen.

Voor de betrokkenen bij deze bewegingen toonden de voormalige strijders zelden vergevingsgezindheid of empathie. Dit kwam misschien door het etiket van 'verrader' dat op deze mensen geplakt werd, waarna zij vervolgens als vijfde colonne werden ge-

Banyak mantan pejuang di Indonesia mendepak kesetiaan tanpa tanya kepada negara hingga mereka meninggal dunia. Dalam menghadapi kedatangan kembali Belanda ke negeri mereka, mayoritas para pejuang kemerdekaan di Indonesia maju ke medan laga karena kombinasi antara menjawab panggilan dan ketiadaan pilihan. Namun, setelah penjajah berhasil diusir, panggilan untuk membela negara di medan laga masih memiliki bobot yang sama di benak para ex-pejuang. Pada kurun waktu 1950-an hingga awal 1960-an, para veteran perang kemerdekaan masih terlibat dalam operasi-operasi kontra-insurgensi dalam menghadapi kelompok-kelompok yang berbeda pandangan tentang negara Indonesia yang baru seumur jagung.

Operasi-operasi yang di dalam sejarah militer Indonesia dikenal sebagai Gerakan Operasi Militer (GOM) meletus di berbagai sudut kepulauan Nusantara. Dari mulai operasi anti-komunis di Madiun pada 1948 (GOM I), menghadapi ex-kombatan KNIL yang bertempur atas nama Angkatan Perang Ratu Adil di Bandung di tahun 1950 (GOM II), Operasi menghadapi Republik Maluku Selatan di Ambon (GOM III), kampanye menumbangkan mimpi negara Islam yang diproklamasikan oleh Darul Islam di Sulawesi Selatan (GOM IV), di Jawa Barat (GOM V), di Jawa Tengah (GOM VI), hingga di Aceh (GOM VII), yang berlangsung sejak akhir 1940-an hingga awal tahun 1950-an.

Kepada mereka yang terlibat dalam gerakan-gerakan di atas, para ex-pejuang jarang sekali menunjukkan pengampunan dan empati. Mungkin karena label pengkhianat yang terlanjur dibubuhkan dan kemudian menggolongkan mereka sebagai musuh dalam seli-

classificeerd. De hardvochtigheid van deze houding staat dikwijls in schril contrast met hun houding tegenover de 'vijand van overzee'. Hoe komt dat? ◀

Er is maar één
naam nodig:
het verhaal
van mijn
grootvader

Luister maar, oh luister! Het verheven gezang!
Voor jou, held, bloem der natie
Luister maar, oh luister! Het verheven geroep!
Alle landen prijzen je!

[Uit het lied 'Aan de helden' door de Noord-Sumatraanse dichter Cornel Simanjuntak.]

mut. Kerasnya sikap ini seringkali kontras jika dibandingkan dengan sikap mereka kepada 'musuh dari seberang lautan.' Apa yang terjadi? ◀

Hanya butuh
satu nama:
Cerita
tentang kakek
saya

Dengarlah dengar! Nyanyian mulia! bagimu pahlawan kusuma bangsa
Dengarlah dengar! Seruan mulia! Seluruh negara memuji dikau!

[Nukilan dari lagi 'Pada Pahlawan' oleh Cornel Simanjuntak.]

Medailles van Ody's grootvader. Twaalf in totaal, drie zijn voor de onafhankelijkheidsoorlog, de andere zijn voor binnenlandse militaire operaties. Foto: Satrio (Ody)

Dwicahyo.

Medali kakek Ody (berjumlah dua belas, tiga di antaranya dianugerahkan untuk perannya dalam Perang Kemerdekaan Indonesia, sisanya sebagai penghargaan untuk operasi militer dalam negeri. Foto: Satrio (Ody) Dwicahyo.

In oktober 2008 stierf mijn grootvader, een strijder voor de onafhankelijkheid van de Republiek Indonesië. Ik, de kleinzoon die in mijn jeugd vaak zijn verhalen verzamelde, miste hem daarna zeer. Dit gevoel van verlies leidde ertoe dat ik meer over hem te weten wilde komen. Kort na zijn dood wist ik niet waar ik moest beginnen, maar de begrafenisondernemer van het garnizoen van Jakarta, belast met de begrafenis van veteranen, bracht me op een spoor. Vanwege de militaire ceremonies bij mijn grootvaders begrafenis vroegen functionarissen van het garnizoen aan een vertegenwoordiger van mijn familie om documenten die mijn grootvaders betrokkenheid bij de onafhankelijkheidsoorlog bewezen. Diezelfde dag nog ontdekte ik dat hij een compleet en behoorlijk goed georganiseerd persoonlijk archief had.

Drie jaar lang heb ik de documenten van mijn grootvader niet aangeraakt. Pas toen ik geschiedenis ging studeren vond ik de moed om zijn archief te openen. Uit de stapels papieren bleek dat het overkoepelende thema van de door mijn opa bewaarde documenten zijn betrokkenheid bij de onafhankelijkheidsoorlog was. Certificaten voor zijn medailles, een lidmaatschapsbewijs van het veteranenlegioen en een uitgeknipt bericht uit de krant *Berita Bhuna* (Wereldnieuws) waarin zijn naam wordt genoemd als drager van de rood-witte vlag bij het Studenten-

Pada Oktober 2008, kakek saya, seorang pejuang kemerdekaan Republik Indonesia, meninggal dunia. Sebagai seorang cucu yang sering menampung ceritanya di kala muda, saya begitu kehilangan. Namun, perasaan kehilangan ini justru menuntun saya untuk mencari tahu lebih banyak tentang sosoknya. Tak lama setelah kepergiannya, saya tidak mengetahui harus memulai dari mana. Namun, petugas dinas pemakaman militer dari komando garnisun Jakarta memberi saya petunjuk. Untuk kelengkapan upacara militer yang menyertai pemakamannya, petugas dari garnisun meminta perwakilan keluarga saya untuk menunjukkan dokumen yang melegitimasi keterlibatan kakek saya pada Perang Kemerdekaan. Di hari itu pula saya baru mengetahui bahwa kakek saya memiliki arsip pribadi yang lengkap dan cukup tertata rapi.

Tiga tahun lamanya, saya tidak menyentuh dokumen

leger dat terugkeerde naar Yogyakarta nadat strijders van de Republiek Indonesië erin geslaagd waren die stad terug te veroveren. Hij had dit krantenknipsel een aantal malen vergroot en vervolgens verschillende malen gekopieerd.

Met het ‘openen’ van zijn documenten werd mijn beeld van hem bevestigd. Mijn grootvader was een strijder die zijn land had verdedigd. De termen ‘strijder’ en ‘het land verdedigen’ vond ik destijds heel imponerend en stoer. Sterker nog, in die tijd was ik van mening dat je deze twee concepten niet hoefde, kon en mocht bekritisieren. Er was echter ‘slechts’ één naam nodig om dit idee onderuit te halen.

Toen ik dieper in de documenten spitte, vond ik een schrijfsel dat een getuigenis bevatte getiteld ‘De gebeurtenissen die ik meemaakte in de zuidelijke regio van de stad Yogyakarta.’ Ik vond het in een bundeltje papieren dat op eenvoudige wijze was ingebonden. Het was voorzien van een doorzichtig voorblad en zwart plakband, met na de laatste pagina een vel manillakarton. Op het voorblad stond een schilderij van een persoon in gevechtuniform, hoogstwaarschijnlijk de schrijver van het stuk in zijn jonge jaren en de tweede pagina bevatte een foto van de schrijver samen met mijn grootvader. Na het zien van de foto vermoedde ik dat dit pakketje uitgetypte vellen speciaal was samengesteld voor mijn grootvader, ik weet niet waarom. Als dat niet zo was, dan was het vermoedelijk op zijn hoogst onder vier of vijf kameraden gedeeld.

Hoewel deze getuigenis eenvoudig verpakt was, maakte de inhoud ervan veel emoties bij mij los. Al aan het begin van het verhaal getuigt de auteur, R. Hanggoro, van een schietincident op de Pasar Ngasem (Ngasem-markt), niet ver van de kraton van Yogyakarta. Het korte verhaal draagt de titel ‘Slag bij de Ngasem-markt te Yogyakarta.’ Een fragment uit het verhaal:

yang telah ditinggal pemiliknya tersebut. Baru ketika saya berkuliah di Jurusan Sejarah, saya memiliki keberanian untuk membukanya. Dari banyak lembar kertas, tema sentral dari dokumen-dokumen yang kakek saya simpan berkaitan dengan keterlibatannya pada Perang Kemerdekaan Indonesia. Sertifikat atas medali-medalinya, bukti anggota veteran, dan satu potongan kliping koran *Berita Bhuana* yang menyebut namanya sebagai pembawa bendera merah putih dari pasukan Tentara Pelajar yang kembali ke Yogyakarta setelah kota ini berhasil direbut oleh pejuang Republik Indonesia. Kliping koran ini berkali-kali ia fotokopi dengan perbesaran berkali-kali lipat.

Membuka dokumen-dokumen miliknya justru memperkuat penilaian saya selama ini. Kakek saya adalah seorang pejuang yang membela negaranya. Kala itu, ‘pejuang’ dan ‘bela negara’ adalah konsep yang sangat keren dan *macho* untuk saya. Lebih jauh, menurut saya kala itu, kedua konsep tersebut tak perlu, tak bisa, dan tak boleh dikritisi. Namun, “hanya” butuh satu nama untuk mematahkan pemahaman tersebut.

Ketika saya menggali dokumen milik kakek saya lebih dalam, saya menemukan sebuah tulisan yang memuat kesaksian dan diberi judul ‘Peristiwa Yang Saya Alami di Daerah Selatan Kota Yogyakarta.’ Tulisan ini terdapat di dalam sebuah kertas-kertas yang dijilid dengan sederhana. Bermodalkan sebuah kertas mika bening, lakban hitam, dan karton manila sebagai penutup halaman belakangnya. Halaman depannya adalah lukisan seseorang yang berseragam pejuang, kemungkinan besar adalah sang penyusun ketika masih muda. Sementara halaman keduanya adalah foto sang penyusun dengan kakek saya. Setelah melihat foto tersebut, saya menduga kalau ketikan tersebut spesial disusun untuk kakek saya, entah untuk keperluan apa. Atau paling tidak, hanya ia bagikan ke empat hingga lima teman satu regunya.

Na aankomst op de Ngasem-markt namen wij 'stelling' aan de kant van de weg voor de huizen van bewoners. Onze troepen stonden paraat toen zij het geluid van een naderende jeep hoorden. Terwijl de jeep langzaam voorbijreed, stond Mas Hilal, de brenschutter, al klaar om te schieten, maar zijn geweer haperde. Mas Arief verliet daarop snel zijn positie en rende de jeep achterna, die al langs ons was gereden, gevolgd door kameraad Heru Basuki en kameraad Suparto (Parto Dimik); allen waren gewapend met een pistool. De jeep, waarin drie groengehelmden leden van de Nederlandse MP [Militaire Politie] zaten, probeerde onze schoten te ontwijken, waardoor een portemonnee, een stengun en een helm uit de jeep vielen. Uiteindelijk ontdekten we dat een van de Nederlandse soldaten Henrik Smith heette en de rang had van korporaal van de MP. [...] Later vernamen we uit rapporten van bewoners van Ngasem dat ze alledrie dood waren toen ze bij de MP-post in Malioboro [straat] aankwamen en dat de inwoners van Pasar Ngasem schriftelijke bedreigingen hadden gekregen.

Laat mij dit verhaal samenvatten: mijn grootvader en een vriend losten schoten met een pistool. Hun schoten eisten het leven van ten minste een van de drie Nederlandse militaire politiemannen die in de jeep zaten. Het is zeer waarschijnlijk dat de schoten die zij losten op de Ngasem-markt, korporaal Henrik Smith troffen, want hij verloor zijn helm, wapen en portemonnee. Er was maar één naam nodig om mij te doen beseffen dat de onafhankelijkheidsoorlog een conflict is tussen gewone mensen die namen hebben.

Mijn grootvader slaagde erin om de razernij van de onafhankelijkheidsoorlog te overleven. Zijn land was bevrijd van buitenlandse overheersers. Minder dan tien jaar na het einde van de oorlog trouwde

Betapapun kemasannya begitu sederhana, isi kesaksian ini begitu menguras emosi saya. Belum jauh saya membuka kesaksian itu, sang penulis yang bernama R. Hanggoro menuturkan kesaksiannya atas peristiwa kontak tembak di Pasar Ngasem. Sebuah pasar yang berlokasi tidak jauh dari Kraton Yogyakarta. Cerita kecil tersebut berjudul 'Pertempuran di Pasar Ngasem Yogyakarta.' Salah satu potongan cerita tersebut adalah:

Setelah sampai Pasar Ngasem, kami stelling (pendudukan, peny.) di pinggir jalan di depan rumah penduduk. Pasukan mengambil posisi siap, setelah mendengar deru kendaraan jeep mau lewat. Begitu lewat dengan perlahan-lahan, Mas Hilal penembak bren siap menembak, tetapi macet. Mas Arief dengan sigap keluar dari tempat stelling, mengejar jeep yang sudah lewat diikuti oleh saudara Heru Basuki dan saudara Suparto (Parto Dimik) dengan masing-masing bersenjatakan pistol. Jeep berisi tiga M.P. (Militaire Politie) Belanda memakai helm hijau berusaha menghindari tembakan kami sehingga dompet, stengun, dan helm terjatuh. Akhirnya kami ketahui bahwa salah satu tentara Belanda namanya Smith Henrik berpangkat Kopral M.P.... Akhirnya kami ketahui dari laporan penduduk Ngasem bahwa ketiga-tiganya mati sesampai di Pos M.P. Malioboro dan penduduk Pasar Ngasem mendapat ancaman lewat selebaran.

Izinkan saya meringkas cerita di atas: kakek saya bersama seorang temannya melepas tembakan dengan pistol. Tembakan mereka merenggut nyawa setidaknya satu dari tiga polisi militer Belanda yang berada di jip itu. Kemungkinan besar, tembakan-tembakan yang dilepas di Pasar Ngasem mengenai Kopral Smith Henrik karena membuat helm, senjata, dan dompetnya terjatuh. Hanya butuh satu nama untuk menyadarkan saya

Detail uit boek van veteranen van het Studentenleger met schilderij van de stelling op de Ngasem-markt.

Foto: Satrio (Ody) Dwicahyo.

Catatan pada buku Tentara Pelajar dalam Perang Kemerdekaan dan Pembangunan disertai Lukisan stelling Pasar Ngasem. Foto: Satrio (Ody) Dwicahyo.

mijn grootvader en stichtte een gezin. Zijn status als strijder leverde hem veel privileges op: nadat hij op 22-jarige leeftijd geslaagd was voor de middelbare school, kreeg hij zonder veel toetsen te hoeven maken toegang tot de universiteit, ook al maakte hij zijn studie niet af. Hij werd door het hele land geprezen.

Op een schilderij is een scène van een vuurgevecht op de Ngasem-markt afgebeeld. Geschilderd door Frans Harsono en gepubliceerd in het boek *Paguyuban Tiga Tujuh Belas, Tentara Pelajar Dalam Perang Kemerdekaan dan Pembangunan: Yogyakarta-Kedu-Banyumas-Pacitan* (Vereniging III-XVII, het Studentenleger in de Onafhankelijkheidsoorlog en Opbouw: Yogyakarta-Kedu-Banyumas-Pacitan. Jakarta: Yayasan Pengabdian III-17, 1998). Mijn grootvader stond, gezien zijn grote gestalte, hoogstwaarschijnlijk geheel links.

Korporaal Henrik Smith vond de dood in een land ver van zijn geboorteplaats. Hij werd neergeschoten zonder het vuur te hebben geopend. Zelfs als hij niet getrouwd was, moet hij familie hebben gehad die thuis op hem zaten te wachten. De militaire politiemann kwam nooit thuis, zijn lichaam is vast begraven waar de aarde het wilde ontvangen. Smith was misschien een verlengstuk van de poging tot kolonisatie van een onafhankelijk Indonesië. Maar kon dat grote idee hem veel schelen? Of was het voor de korporaal precies zoals voor mijn grootvader: had hij ooit een keuze?

bahwa perang kemerdekaan adalah konflik antar manusia biasa yang mempunyai nama.

Kakek saya berhasil selamat dari kecamuk Perang Kemerdekaan. Negerinya bebas dari penjajah asing. Kurang dari sepuluh tahun setelah perang berakhir, kakek saya menikah dan berkeluarga. Statusnya sebagai pejuang memberinya banyak privilese: lulus SMA ketika berusia 22, masuk universitas tanpa banyak tes betapapun ia tak menyelesaikannya, dan dipuja-puji oleh seantero negeri.

Lukisan di atas adalah adegan kontak tembak di Pasar Ngasem. Dilukis oleh Frans Harsono dan dimuat di buku *Paguyuban Tiga Tujuh Belas, Tentara Pelajar dalam Perang Kemerdekaan Dan Pembangunan: Yogyakarta-Kedu-Banyumas-Pacitan* (Jakarta: Yayasan Pengabdian III-17, 1998). Kemungkinan besar, kakek saya berdiri paling kiri dilihat dari perawakannya yang besar.

Namun, Kopral Henrik, meregang nyawa di tanah yang jauh dari tempat kelahirannya. Ia ditembak tanpa pernah terlebih dahulu membuka tembakan. Kalaulpun ia belum berkeluarga, pastilah ia memiliki orang tua yang menantinya di rumah. Tamtama polisi militer itu tak pernah pulang, jenazahnya sudah pasti dikedubkan di manapun bumi mau menerima. Ia mungkin

Toen ik in Nederland studeerde, achtervolgde de 'geest' van korporaal Henrik me regelmatig. Stel je voor dat een van mijn vrienden, een medewerker van de universiteit, een barista in een café of een van de honderden treinpassagiers familie was van de korporaal? Ik wilde heel graag weten wie hij was, maar ik was niet bereid te zeggen dat het mijn grootvaders vinger was op de trekker van het pistool dat hoogstwaarschijnlijk zijn dood had veroorzaakt.

Er was maar één naam nodig, Henrik Smith, om mij aan het twijfelen te brengen dat het bij de geschiedenis van de oorlog alleen gaat om het onthouden van geweermerken of tanktypes. Oorlog is de ontmoetingsplaats van allerlei kwaad. Toentertijd nam mijn grootvader deel aan het bestrijden van het grote kwaad door zich in te laten met gewelddadige activiteiten die altijd zijn ziel bleven belasten. Het is belangrijk om te weten dat mijn grootvader zich in de jaren zestig nog steeds als vrijwilliger op gaf voor militaire operaties, zoals Dwikora, Konfrontasi, Trikora of de Bevrijding van West-Irian. Hij weigerde ook een aantal burgerfuncties omdat hij in die functie geen pistool kon of mocht dragen. Ook al was de oorlog voorbij, in zijn ogen werd zijn trouw aan het land afgemeten aan de lengte van het geweer dat hij droeg.

Een zoektocht naar Henrik Smith in Nederlandse registers met de namen van gevallen militairen in Indonesië leverde niemand met die naam op. Wat betekende dit voor het verhaal van Hanggoro en mijn grootvader? Mogelijk was er sprake van naamsverwarring. Het maakt niet uit, de naam Henrik Smith kan immers staan voor alle tegenstanders van mijn grootvader.

Het zou overdreven zijn als ik vanwege mijn empathie voor Henrik Smith mijn grootvader en zijn generatie zou weigeren te bedanken. Zonder hen zou ik niet de geweldige vrijheid hebben die ik mag

menjadi kepanjangan tangan dari upaya rekolonisasi atas Indonesia yang merdeka. Namun, apakah ia peduli dengan ide besar ini? Atau, Kopral Henrik, tak ubahnya kakek saya: tak pernah punya pilihan?

'Hantu' Kopral Henrik semakin sering menggentangi saya ketika saya berkuliah di Belanda. Bagaimana jika seorang teman saya, pegawai kampus, barista di cafe, atau satu dari ratusan penumpang kereta adalah saudara dari Kopral Henrik? Saya betul-betul ingin mengetahui profilnya, namun tak siap untuk berucap bahwa jari kakek saya di pelatuk pistol kemungkinan besar adalah penyebab atas kematiannya.

Hanya butuh satu nama, Henrik Smith, untuk meneguhkan keraguan saya bahwa sejarah perang semata-mata soal hafalan atas merek senapan atau jenis tank. Perang adalah tempat pertemuan dari segala keburukan. Kala itu, kakek saya ikut menolak keburukan yang besar dengan terlibat pada aktivitas sarat kekerasan yang selalu menggelayuti jiwanya. Penting untuk diketahui bahwa kakek saya masih mendaftarkan diri sebagai sukarelawan dalam operasi-operasi militer di tahun 1960-an seperti 'Dwikora' atau 'Konfrontasi' dan 'Trikora' atau 'pembebasan Irian Barat.' Beliau juga menolak beberapa jabatan sipil karena tak bisa atau tak diperbolehkan memegang pistol. Sekalipun perang sudah berakhir, ia masih melihat bahwa kesetiannya pada negara diukur sepanjang senapan yang ia sandang.

Pencarian untuk Henrik Smith dalam daftar nama pejuang Belanda yang gugur di Indonesia tak membuahkan hasil. Tak ada nama itu. Lalu, apakah artinya bagi cerita Hanggoro dan kakek saya? Mungkin ada kekeliruan. Tapi tak mengapa. Lagi pula, nama Henrik Smith bisa saja merujuk kepada siapapun yang menjadi lawan kakek saya kala itu.

Berlebihan rasanya jika empati saya terhadap Smith Henrik membuat saya menolak berterima kasih kepada

ervaren. Mijn grootvader en zijn kameraden in de strijd hebben zich verdedigd. Maar hoe goed hij het ook bedoelde, de manieren waarop hij die strijd heeft gevoerd, waren niet altijd heilig. Mogen mijn grootvader en Henrik Smith in het hiernamaals elkaar in eeuwige vrede hebben gevonden. <

Wie partij kiest in een oorlog, doet dat vaak niet voor eeuwig. In veel gevallen, ook bij de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, kan het zomaar gebeuren dat voormalige tegenstanders elkaar in vreedstijd omhelzen, hoewel ze zullen vermijden over het verleden te spreken.

De toegenomen mobiliteit is een belangrijke factor die gewezen strijders aanmoedigt om na te denken over de houding die men zou moeten aannemen tegenover de voormalige vijand. Voor Nederlandse oorlogsveteranen biedt een bezoek aan Indonesië op latere leeftijd de gelegenheid om met een koel hoofd de dialoog aan te gaan. Dit gebeurt vaak. Het positioneert de Indonesische partij in veel gevallen als de passieve ontvanger, hoe vriendelijk of vergevingsgezind ook.

Aan de andere kant heeft een behoorlijk aantal voormalige Indonesische onafhankelijkheidsstrijders studiebeurzen ontvangen om in Nederland te studeren. In de euforie van de overwinning vonden enkele Indonesiërs die deze mogelijkheid kregen hun beslissing om in Nederland te gaan studeren niet vreemd. Vol zelfvertrouwen en gesterkt door de overwinning, waren zij van mening dat 'de vijand uit het verleden een vriend in het heden' was geworden. <

kakek saya dan generasinya. Tanpa mereka, kebebasan tak akan jadi nikmat yang bisa saya rasakan. Kakek saya dan rekan-rekan seperjuangannya telah membela diri. Betapapun ia bertujuan baik, cara-cara yang ditempuh tak selamanya suci. Di alam sana, semoga kakek saya dan Henrik Smith telah dilingkupi perdamaian abadi. <

Perkubuan dalam perang bukanlah sesuatu yang abadi. Di dalam banyak kasus, termasuk di dalam Perang Kemerdekaan Indonesia, mantan lawan bisa saja saling merangkul di masa damai betapapun seringkali menghindari untuk membicarakan hal-hal yang telah berlalu.

Mobilitas adalah salah satu faktor utama yang mendorong para ex-kombatan merenung tentang bagaimana mereka seyogyanya bersikap kepada mantan musuhnya. Di antara veteran perang Belanda, kunjungan ke Indonesia ketika usia senja seringkali memberi mereka kesempatan untuk berdialog dengan kepala yang dingin. Peristiwa ini jamak terjadi, namun dalam banyak hal memposisikan pihak Indonesia sebagai penerima yang pasif betapapun bersahabat dan pemaaf.

Di sisi lain, tidak sedikit para ex-pejuang Kemerdekaan Indonesia yang mendapatkan beasiswa untuk berkuliah di Belanda. Dalam aura kemenangan, beberapa purnawira Indonesia yang mendapatkan kesempatan tersebut tidak merasa ada yang aneh dengan keputusan mereka untuk berkuliah di Belanda. Dengan percaya diri dan di dalam aura kemenangan, mereka beranggapan bahwa 'musuh di masa lalu sudah menjadi kawan di masa sekarang.' <

Onderwijs dat barrières slecht²⁷

De Edele Koran (Mushaf Al-Qur'an) in het Nederlands is voor veel mensen in Indonesië geen eenvoudig leesvoer. Ten eerste is het een heilig boek en ten tweede is het een vertaling in het Nederlands. Voor Soetojo Prawirohamidjojo, geboren in 1927, is de Nederlandse *Edele Koran* 'slechts' een boek om in de namiddag in te lezen, onder het genot van een hapje en warme thee.

De leeskeuze van prof. Toyo, zoals hij genoemd wordt, zet mensen die hem nog niet lang kennen vaak op het verkeerde been. Hij is niet alleen een man die zich op zijn oude dag over religie buigt, hij is ook jurist, hoogleraar in het privaatrecht, en veteraan van de onafhankelijkheidsoorlog, een advocaat die nog nooit een wedstrijdje logica heeft verloren en een vroom lid van de Gereja Kristen Jawi-Wetan (Christelijke Kerk van Oost-Java). Gelet op zijn zeer kleurrijke identiteit is prof. Toyo iemand die een lange weg heeft afgelegd voordat zijn bewegingsruimte beperkt werd tot zijn slaapkamer, eetkamer, tv-kamer en badkamer.

Pendidikan yang menera- bas sekat²⁷

De Edele Koran, *Mushaf Al-Qur'an* dalam Bahasa Belanda bagi banyak orang bukanlah bacaan yang ringan. *Pertama*, buku itu adalah sebuah kitab suci, *Kedua*, terjemahan kitab suci itu ditulis dalam Bahasa Belanda. Namun, bagi Soetojo Prawirohamidjojo, yang lahir tahun 1927, *De Edele Koran* 'hanyalah' bacaan sore yang selalu menemaninya saat menikmati kudapan dan teh panas.

Pilihan bacaan Prof. Toyo, begitu panggilannya, seringkali mengecoh orang yang belum lama mengenalnya. Beliau bukan hanya seorang sepuh yang membaktikan masa tuanya untuk menekuri agama. Prof. Toyo adalah seorang *juris*, profesor hukum perdata, veteran perang kemerdekaan, pengacara yang tak pernah kalah dalam tanding logika, dan jemaat Gereja Kristen Jawi-Wetan yang taat. Dilihat dari identitasnya yang sangat berwarna, Prof. Toyo adalah seseorang yang telah menempuh perjalanan yang panjang sebelum mobilitasnya terbatas pada ruang tidur, ruang makan, ruang TV, dan kamar mandi.

Motor dari perjalanan ini adalah kedekatannya pada dunia pendidikan, dunia yang seringkali mengubah hidup

De stuwende kracht achter deze reis was zijn betrokkenheid bij de wereld van het onderwijs, een wereld die vaak iemands leven verandert. Het onderwijs hielp prof. Toyo om bestaande barrières te slechten. Vanaf de lagere school heeft het onderwijs hem bevrijd van belemmeringen die voor anderen zeer reëel zijn. Vanaf het moment dat hij naar school ging, bestonden er geen grenzen meer tussen zijn identiteit als Javaanse christen en zijn overwegend islamitisch omgeving. Met behulp van zijn dochter deed prof. Toyo enkele malen een poging zich het vaak verwarrende beleid van de Nederlandse koloniale overheid te herinneren. De koloniale overheid plaatste leraren vaak op scholen zonder zich te bekommeren om de achtergrond van de leraar en zonder zich af te vragen of deze wat betreft identiteit wel paste bij de school waar hij of zij werd geplaatst. Net als zijn oom konden christelijke leraren de opdracht krijgen om les te geven op islamistische Muhammadiyah-scholen. Prof. Toyo reciteert aan het eind van de middag vaak samen met zijn vrienden de koran in een gebedshuis. Dit vormt de basis voor zijn claim dat hij zich verschillende hoofdstukken van de koran uit het hoofd herinnert.

Toen de Japanse bezetting van Nederlands-Indië begon, zat hij al in de schoolbanken van de НIK (Hollands Indische Kweekschool). Hij herinnert zich dat de Japanse bezetting nadelen had, maar ook enkele voordelen. Als aspirant-leraar volgde hij de door de Japanse militaire regering vereiste opleiding tot instructeur voor de paramilitaire vaardigheden. Exercitioefeningen, fitness (*taisho*) en gebruik van de bamboespeer (*takeyari*) stonden dagelijks op zijn agenda. Hij beschouwde dit buitenschoolse onderwijs als een voordeel, omdat hij deze vaardigheden later zou gebruiken om de Japanners, die hem gedwongen hadden om dit allemaal te leren, te verdrijven. Later zou hij deze kennis ook inzetten om zijn strijdkameraden in het Studentenleger te trainen.

seseorang. Bagi Prof. Toyo, pendidikan membantunya menerabas sekat-sekat yang ada. Sejak level dasar, pendidikan sudah membebaskan Prof. Toyo dari sekat-sekat yang terasa nyata di beberapa benak orang. Sejak ia bersekolah, tidak ada sekat antara identitas Kristen Jawa-nya dengan lingkungannya yang dominan Muslim. Dengan bantuan putrinya, ia beberapa kali berusaha mengingat kebijakan pemerintah kolonial Belanda yang sering membingungkan. Pemerintah kolonial sering memutasi guru tanpa peduli apakah latar belakang identitasnya cocok dengan sekolah yang akan ditempati. Seperti pamannya, guru-guru Kristen bisa saja diperintahkan mengajar di sekolah Muhammadiyah. Ditambah lagi, di sore hari ia sering turut bersama teman-temannya mengaji di surau, sesuatu yang seringkali menjadi pijakan klaim atas ingatannya pada beberapa surat dalam Al-Qur'an.

Ketika Jepang baru mulai menduduki Indonesia, Prof. Toyo sudah duduk di bangku НIK (Hollands Indische Kweekschool). Usianya sudah cukup untuk mengingat bahwa pendudukan Jepang membawa mudarat namun tak sedikit pula 'manfaat.' Di antara keduanya, 'manfaat' dari kedatangan Nippon hadir terlebih dahulu di dalam kehidupan Prof. Toyo. Sebagai seorang calon guru, ia menempuh pendidikan sebagai instruktur keahlian paramiliter yang disyaratkan oleh pemerintahan militer Jepang. Latihan baris-berbaris, senam kebugaran (*taisho*), atau kecakapan dalam penggunaan bambu runcing (*takeyari*) adalah agendanya sehari-hari. Pendidikan ekstrakurikuler ini ia anggap sebagai sebuah manfaat sebab ia akan menggunakan kemampuan ini untuk mengusir Jepang yang memaksanya mempelajari semua hal di atas. Kemudian, ia pula akan melatih teman-teman seperjuangannya di Tentara Pelajar dengan ilmu-ilmu ini.

Setelah Jepang hengkang, Prof. Toyo yang kala itu berusia 19 tahun bergabung dengan Tentara Republik Indonesia Pelajar (TRIP) yang dominan bertugas di Jawa Timur. Di dalam sejarah perjuangan Republik Indonesia, Tenta-

Nadat de Japanners de benen hadden genomen, sloot prof. Toyo zich op 19-jarige leeftijd aan bij het Indonesische Studentenleger (Tentara Republik Indonesia Pelajar, TRIP), dat met name opereerde op Oost-Java. In de geschiedenis van de strijd van de Indonesische republiek was het Studentenleger een militaire eenheid van jongeren tussen de veertien en negentien jaar oud. Voormalige strijders van verschillende eenheden van het Studentenleger zouden later belangrijke posten bekleden in de regering van de nieuw opgerichte republiek. In vergelijking met zijn collega's sloot prof. Toyo zich pas op vrij late leeftijd aan bij de TRIP. Vanwege zijn leeftijd en beroep werd hem de taak van instructeur toevertrouwd.

Nadat de oorlog was geëindigd met de erkenning van de soevereiniteit van de Republiek Indonesië, demobiliseerde de regering het Studentenleger en bood haar leden verschillende keuzes: in militaire dienst blijven, hun opleiding voortzetten, of openstaande posities invullen in civiele functies. Prof. Toyo bleef bij zijn keuze van voor de oorlog: rechten studeren aan de Universiteit Airlangga in Surabaya. Deze studiekeuze zou een unieke draai geven aan zijn verhaal, in vergelijking met andere strijders.

Vanwege zijn status als student en docent aan de rechtenfaculteit kwam prof. Toyo later in het kader van zijn studie naar Nederland. Hij spreekt Nederlands en kan het vlot lezen. Hij bracht vier beslissende jaren van zijn leven door met het bestrijden van het Nederlandse leger, dat probeerde om zijn koloniale grip op Indonesië terug te krijgen, waarna het lot hem opnieuw in contact bracht met Nederland. Ditmaal had het contact een ander karakter.

In de gedachten van prof. Toyo hebben 'Nederland op het slagveld' en 'Nederland als studiebestemming' verschillende 'kleuren'. Toen ik hem na mijn eigen tijd in Leiden bezocht en vroeg naar zijn studietijd

ra Pelajar adalah kesatuan militer yang beranggotakan muda-mudi antara 14-19 tahun. Para ex-pejuang Tentara Pelajar dari berbagai kesatuan ini kelak di kemudian hari akan mengisi pos-pos penting di dalam pemerintahan Republik yang baru saja berdiri. Dibandingkan dengan rekan-rekannya, usia Prof. Toyo cukup senior untuk bergabung dengan TRIP. Oleh sebab usia dan profesinya, ia kemudian dipercaya untuk menjadi instruktur dari rekan-rekan seperjuangannya.

Setelah perang berakhir dengan pengakuan kedaulatan Republik Indonesia oleh Kerajaan Belanda, Pemerintah mendemobilisasi para tentara pelajar dan menawarkan mereka beberapa opsi, antara lain: bergabung dengan dinas kemiliteran, melanjutkan pendidikan, dan mengisi pos-pos kosong di jabatan-jabatan sipil. Prof. Toyo konsisten pada pilihannya sebelum perang, ia memutuskan untuk menjadi mahasiswa ilmu hukum di Universitas Airlangga, Surabaya. Pilihan studi ini akan mengantarkannya pada pengalaman yang memberi corak sangat unik dalam ceritanya jika dibandingkan dengan pejuang pada umumnya.

Statusnya di periode pasca perang sebagai seorang mahasiswa hukum dan pengajar di fakultas hukum kelak di kemudian hari mengantarkannya ke Belanda dalam rangka tugas belajar. Ia sendiri adalah penutur Bahasa Belanda dan fasih membaca dalam bahasa itu. Namun, empat tahun yang menentukan dalam hidupnya ia habiskan untuk mengganyang tentara Belanda yang berusaha menancapkan kembali kuku kolonialnya di Indonesia. Lalu, nasib membawanya kembali bersinggungan dengan Belanda dengan rona yang sangat berbeda.

Belanda di medan perang dan Belanda sebagai sebuah tujuan studi memiliki warna yang cukup berbeda di benak Prof. Toyo. Di suatu sore, saya pernah mengunjunginya dan memintanya untuk bercerita tentang masa-masa kuliahnya di Leiden. Sambil tertawa ia memulai, 'Dahulu

daar, lachte hij: 'Vroeger voerden we oorlog tegen de Nederlanders (Londo), maar mijn opleiding is door Nederland gefinancierd.'

Hij sprak herhaaldelijk zijn dankbaarheid uit jegens koningin Juliana, die zijn opleiding aan de Universiteit Leiden had gefinancierd. In zijn herinneringen aan de vriendelijkheid van de koningin, mengde zijn dochter zich vaak in het gesprek: 'Mijn vader houdt niet zo van Beatrix. Hij heeft veel respect voor Juliana.' Ook herinnerde hij zich zijn ontmoeting met koningin Juliana tijdens de dies natalis van de universiteit. Prof. Toyo's familie is ervan overtuigd dat het hem gelukkig maakt om terug te denken aan zijn jongere jaren in Leiden, waar hij de tweede helft van de jaren 1970 verbleef.

In Nederland was prof. Toyo getuige van ontwikkelingen die zijn inzicht als onafhankelijkheidsstrijder enorm stimuleerden. Hij was getuige van de onafhankelijkheid van Suriname in 1975. Hij vertelde hoe Suriname, heel anders dan Indonesië, ervoor kon kiezen om onafhankelijk te zijn of onder de heerschappij van het koninkrijk te blijven. Zijn gevoelens voor Nederland komen tijdens het gesprek echter ook vaak in de vorm van een grapje tot uiting. Zo herinnerde hij zich hoe zijn academische collega's in Nederland hem vaak op een semigrappige toon vroegen: 'Waarom ben je slim?' Hierop antwoordde hij altijd met: 'Omdat ik ijverig ben, in tegenstelling tot jullie.'

Educatie is van jongs af aan een tweede natuur geweest voor prof. Toyo. Zijn blik werd verruimd door het onderwijs, en dat bevrijdde hem van barrières die voor anderen onwrikbaar zijn. Het feit dat hij deze belemmeringen niet heeft, plaatst hem in een unieke positie. Onder de hegemonie van de antiekoloniale geschiedschrijving zijn er niet velen die Nederland tegelijkertijd kunnen haten en naar dat land kunnen verlangen zonder dat ook maar iemand twijfelt aan zijn nationalistische gevoelens. <

perang lawan *londo*, tapi sekolah dibiayai *londo*.'

Kemudian, berkali-kali mengutarakan betapa berterimakasihnya ia kepada Ratu Juliana yang telah membiayai pendidikannya di *Universiteit Leiden*. Acap kali setelah ia mengenang kebaikan sang ratu, putrinya menimpali: 'ayah saya tidak suka Beatrix. Dia sangat hormat kepada Juliana.' Sesekali, Prof. Toyo pula mengenang pertemuannya dengan Ratu Juliana ketika *dies natalis* universitas. Semua anggota keluarganya percaya bahwa Prof. Toyo selalu bahagia ketika mengingat masa-masa mudanya di Leiden di paruh ke dua 1970-an.

Di Belanda pula ia menyaksikan sebuah proses yang amat menggelitik pemahamannya sebagai seorang pejuang kemerdekaan. Dari Belanda, ia menyaksikan proses kemerdekaan Suriname dari Kerajaan Belanda pada tahun 1975. Ia menuturkan bagaimana Suriname, sangat berbeda dengan Indonesia, bisa memilih untuk merdeka atau tetap di bawah kekuasaan Kerajaan Belanda. Namun, sentimen terhadap Belanda seringkali muncul dalam bentuk kelakar. Ia mengenang bagaimana kolega-kolega akademiknya di Belanda seringkali bertanya dengan nada ironis: 'Kenapa kamu cerdas?', yang selalu ia jawab dengan, 'Karena saya rajin, tidak seperti kalian.'

Pendidikan telah menjadi darah-daging Prof. Toyo sejak sangat belia. Dalam perjalanannya, pendidikan meluaskan pandangan dan membebaskan dirinya dari sekat-sekat yang seringkali tegak berdiri di benak orang kebanyakan. Ketiadaan sekat ini pula menempatkan dirinya pada posisi yang sangat unik. Di bawah hegemoni historiografi anti-kolonial, tidak banyak orang yang bisa membenci dan merindukan Belanda dalam waktu yang bersamaan tanpa ada satupun orang yang meragukan nasionalismenya. <

... ISARA PER...
A-HURUF

Taal

Bahasa

A black and white photograph of a hand writing the Indonesian word 'aiueo' on a chalkboard. The word is written twice, once on the top line and once on the bottom line of a grid. The hand is holding a piece of chalk and is in the process of writing the letter 'o' on the second line. The background is a dark chalkboard with a white grid.

Taal is een van de belangrijkste instrumenten waarmee we onze gedachten en gevoelens uiten. Een gezamenlijke taal kan bijdragen aan natievorming. De Indonesische regering koos bijvoorbeeld niet voor het Javaans of het Nederlands (de taal van de kolonisator), maar voor het Bahasa Indonesia als nationale taal. Die moest onderwezen en gepropageerd worden, zoals op deze foto door Sukarno bij een alfabetiseringscampagne in 1946. De manieren waarop we taal gebruiken, zegt veel over hoe we naar onszelf en naar anderen kijken.

Sukarno bij een alfabetiseringsprogramma in 1946.

Foto: IPPHOS.

Bahasa adalah alat terpenting untuk mengekspresikan pikiran dan perasaan. Satu bahasa yang sama berperan besar dalam proses pembangunan bangsa. Berkenaan dengan ini, Indonesia tidak memilih bahasa Jawa, atau bahkan Belanda yang adalah bahasa penjajah, melainkan memilih Bahasa Indonesia sebagai bahasa nasional. Bahasa Indonesia tentu saja harus diajarkan dan disebarkan, persis seperti yang tergambar kala Sukarno turut dalam kampanye literasi di tahun 1946. Cara kita berbahasa mengungkap banyak tentang bagaimana kita memandang diri kita sendiri dan orang lain.

Sukarno turut serta dalam usaha pemberantasan buta huruf di tahun 1946. Foto: IPPHOS.

De woorden die we kiezen om te spreken over oorlog, conflicten en onze tegenstanders, zeggen veel over de manier waarop we tegen anderen aankijken, over de waardeoordelen op basis waarvan we mensen buiten-sluiten of omarmen en – niet onbelangrijk – over de emoties die woorden bij ons losmaken. Woorden en wapens hebben oppervlakkig bezien weinig met elkaar te maken maar toch delen ze een eigenschap: ze kunnen degene op wie ze gericht zijn tot in de kern raken en beschadigen.

In dit deel gaan we in op woorden en stereotypen die door Indonesiërs en Nederlanders werden gebruikt om ‘de ander’ te duiden. Het taalgebruik in brieven, dagboeken, interviews en in contemporaine media had onze bijzondere aandacht, evenals de beeldtaal in fotoalbums. Veel van de Nederlandse woorden die we tegenkwamen, stammen uit de koloniale tijd en weerspiegelen de koloniale verhoudingen. Als Nederlanders Indonesische woorden overnamen, kregen die vaak een andere betekenis. Hoe er gesproken wordt over gebeurtenissen en objecten, of hoe deze geïnterpreteerd worden, kan een licht werpen op de ingenomen posities. Dit wordt vooral duidelijk bij iconische woorden zoals *bersiap* of *merdeka* die door Indonesiërs en Nederlanders verschillend geïnterpreteerd worden.

Het belang van kennis van de vreemde taal werd vooral van Nederlandse zijde benadrukt. Dat is niet zo vreemd, zij kwamen immers in een land waar andere talen werden gesproken. Nederlandse militairen die naar Indonesië gingen, kregen op de boot of in de kazerne enige les in wat ‘Maleis’ werd genoemd. We zien in de meeste van hun brieven en dagboeken dan ook Indonesische woorden terug. Buiten aanduidingen voor de mensen met wie ze te maken krijgen, zoals ‘baboe’, ‘p(e)lopper’ of ‘pemoeda’, zijn dat ook vaak de namen van voedsel, natuurverschijnselen en

Kata-kata yang kita pilih kala menggambarkan perang dan perselisihan serta musuh-musuh kita sudah barang tentu sarat akan cara kita memandang, menilai, dan merangkul atau bahkan mengenyahkan pihak-pihak yang kita ingini atau tidak. Kata-kata itu juga bertalian dengan emosi yang hendak kita gugah. Kata dan senjata tak saling bertaut. Akan tetapi keduanya berarsiran: kata dan senjata bisa menghentak dan merusak mereka yang kita sasar sampai ke titik paling dasar.

Di bagian kedua ini, kita akan bahas kata-kata yang ikonis dan stereotipikal yang digunakan baik oleh Indonesia atau Belanda untuk merujuk kepada si liyan. Kata-kata tersebut kami temukan dalam banyak surat, buku harian, wawancara, dan media kontemporer, serta dalam bahasa visual yang ditemukan pada banyak gambar dalam album-album foto. Banyak kata dalam bahasa Belanda berasal dari masa-masa kolonial dan oleh karenanya mencerminkan hubungan kolonial. Ketika diadopsi ke dalam bahasa Belanda, kata-kata yang aslinya dari Bahasa Indonesia itu mengalami pergeseran makna. Dalam kaitannya dengan ini, cara peristiwa dan objek dibicarakan, atau ditafsir, menyiratkan dengan jelas posisi seseorang. Kata *bersiap* atau *merdeka*, khususnya, ditafsir berbeda oleh kedua belah pihak.

Kemahiran berbahasa oleh karenanya dianggap teramat penting, khususnya oleh Belanda. Lagi pula, tak mengherankan, toh mereka yang mendatangi negeri asing yang berbahasa lain. Serdadu Belanda yang ditugaskan di Indonesia diajari bahasa yang kala itu mereka sebut ‘Malay.’ Mereka mempelajarinya mulai ketika mereka berada di atas kapal sampai di barak-barak setibanya mereka di Indonesia. Dalam surat-surat serta buku harian yang mereka tulis, kita dapat dengan mudah menemukan banyak sekali kata-kata bahasa Indonesia. Selain sebutan orang seperti ‘baboe’, ‘p(e)lopper’, atau ‘pemoeda’, kata-kata lainnya biasanya berhubungan dengan makanan, gejala alam, atau sapaan. Dalam

begroetingen. In deze privégeschriften blijkt duidelijk hoe ze over de ander spraken. Een soldaat had het over een 'katjong' (jongeman) die hem Maleis leerde en schreef: 'Je kunt van die apen veel leren, want ze kennen heel wat Hollandse woorden.'

Voor de Nederlandse militairen werd de kennis van de Indonesische taal vooral essentieel geacht in relatie tot de strijd. Dat wordt duidelijk in de tweetalige brochure *Kennis van het v.p.t.l.* [Voorschrift voor de uitoefening van de Politiek-Politionele Taak van het Leger] *Een kwestie van leven of dood*. Deze gepopulariseerde brochure werd in opdracht van generaal Simon Spoor geschreven in de 'omgangstaal van de troep, voorzien van verduidelijkende foto's en verklarende illustraties', uitgegeven door de Legervoorlichtingsdienst en verspreid onder militairen. Het onderdeel 'Inlichtingen', waarin tolken een 'noodzakelijk kwaad' werden genoemd, benadrukt het wantrouwen jegens Indonesiërs. Die achterdocht lag aan de basis van de gevoelde noodzaak om de plaatselijke taal te leren: 'Geen enkele taal is te moeilijk om te leren. "Zooveel talen men spreekt, zooveel malen men leeft", zegt men wel eens. Wie alleen maar z'n moedertaal spreekt, leeft dus maar één keer ... En ... als die tolk ... "vuil" is ... binnenkort ... heelemaal ... niet meer!'

Denkbeelden verbonden met de onafhankelijkheidsoorlog worden op allerlei manieren gecommuniceerd, herhaald en versterkt, destijds en nu nog steeds, kleinschalig via persoonlijke documenten, in huiselijke kring en in kleine bijeenkomsten zoals van veteranenorganisaties, maar ook grootschaliger via de media en het onderwijs. Een van deze denkbeelden wordt vertegenwoordigd door de woorden 'orde en rust', die veelvuldig te vinden zijn in Nederlandse egodocumenten. Als inspiratiebron hiervoor wordt vaak verwezen naar de troonrede van koningin Wilhelmina op 23 juli 1946, waarin zij stelt dat 'de terugkeer van orde en rust' nood-

tulisan-tulisan pribadi itu, jelas sudah bahwa mereka sedang membicarakan tentang si liyan. Seorang serdadu, misalnya, menulis tentang seorang 'katjong' (merujuk ke seorang bocah laki-laki) yang mengajarnya bahasa Melayu dan menyebut: 'Kau bisa belajar banyak dari monyet-monyet itu, karena mereka sesungguhnya tahu banyak kata dalam bahasa Belanda.'

Bagi militer Belanda, kemahiran berbahasa ini penting guna memenangkan pertempuran. Hal ini tampak jelas dalam sebuah brosur dwibahasa *Mengetahoei akan v.p.t.l. Soal hidoep atau mati*. Diterbitkan oleh Dinas Penerangan Angkatan Bersenjata Belanda, brosur yang sangat populer ini digagas oleh Jenderal Simon Spoor dan ditulis dalam 'bahasa yang lazim dipakai prajurit, lengkap dengan gambar dan penjelasannya' dan dibagikan secara luas ke personil-personil militer. Bagian *Inlichtingen* pada brosur tersebut, yang menegaskan pentingnya profesi penerjemah, secara khusus membahas tentang rasa curiga terhadap orang-orang Indonesia. Kecurigaan tersebut sampai pada titik pentingnya bahasa setempat untuk dipelajari: 'Tak ada bahasa yang terlalu susah untuk dipelajari. Ada sebuah peribahasa "Semakin banyak bahasa yang seseorang kuasai, semakin panjang hidupnya." Orang yang hanya bisa satu bahasa, hanya hidup satu kali. Namun, jika seorang juru bahasa salah mengartikan, bisa jadi hidupnya takkan lagi lama!'

Dalih yang mengawali Perang Kemerdekaan Indonesia terus dikomunikasikan, diulang, dan diperkuat melalui berbagai cara, sejak dulu hingga kini, baik dalam lingkup kecil lewat tulisan-tulisan pribadi, di rumah dan di pertemuan kecil para veteran atau ruang yang lebih besar seperti media dan pendidikan di sekolah. Salah satunya tercermin dalam istilah '*orde en rust*,' 'ketertiban & ketenteraman,' yang terekam dalam banyak dokumen ego Belanda, terinspirasi dari pidato Ratu Wilhelmina tanggal 23 Juli 1946. Kata-kata itu sepertinya amat terang benderang. Tapi, apa sesungguhnya arti kedua kata itu? Apa

zakelijke voorwaarden zijn om Nederland haar taak te laten verrichten. De woorden lijken voor zich te spreken, dat blijkt uit het gemak en de vanzelfsprekendheid waarmee ze worden uitgesproken. Maar waar staan ze eigenlijk voor? Wat bedoelen Nederlandse militairen als ze zeggen naar Indonesië te zijn gegaan om er orde en rust te brengen? De woorden roepen eerder vragen op dan dat ze een antwoord kunnen zijn. <

De strijd om orde en rust

Nadenkend over de manier waarop woorden zoals orde en rust de wereld in worden gebracht, komen we al snel uit bij 'propaganda'. Propaganda in de zin van informatie die vanuit een machthebbende elite wordt gebracht. Die elite bepaalt het verhaal, waarmee anderen doelmatig beïnvloed dienen te worden. Maar propaganda in deze zin is een te beperkt concept om de herhaling en versterking van deze informatie door individuen te verklaren. Daarmee mis je hoe denkbeelden circuleren en dat zijn niet altijd top-downcampag-

pula yang dimaksud oleh para serdadu Belanda ketika mereka berangkat ke Indonesia dengan dalih untuk memulihkan ketertiban dan ketenteraman? Alih-alih memberi jawaban, kedua kata itu malah memunculkan lebih banyak pertanyaan. <

Berjuang demi ketertiban dan ketenteraman

Jika kita cermati ihwal bagaimana kata-kata semacam itu bermula, kita dengan serta merta akan menyebut 'propaganda', yang dirancang oleh elit-elit kekuasaan. Para elit itulah yang menentukan informasi mana saja yang bisa dengan tepat menggugah orang. Namun, konsep umum tentang propaganda itu dirasa terlalu sempit karena tidak hirau akan segala pengulangan dan penguatan sebuah informasi oleh orang perorangan. Konsep itu melewatkan betapa ide-ide beredar tanpa harus selalu berjalan sebagai kampanye dari atas ke bawah, seperti yang diu-

nes, zoals historicus Muhammad Yuanda Zara stelt in zijn dissertatie: 'De Indonesische casus laat echter zien dat de klassieke visie van top-down management van politieke meningen als een centrale en leidende kracht in een proces van natiestaat opbouw, voorbijgaat aan de deelname van en interactie met burgers of "gewone mensen": degenen die niet officieel werken voor of verbonden zijn met het staatsapparaat.'²⁸ Hij noemt hierbij onder anderen journalisten, radio-medewerkers, studenten, islamitische leraren, kunstenaars en leden van paramilitaire groepen. Meer persoonlijke of individuele uitingen kunnen ons een idee geven hoe de woorden 'orde en rust' en bijbehorende denkbeelden en de dikwijls in dezelfde adem gebruikte woorden 'vrede' en 'welvaart' door plaats en tijd circuleren.

Op 5 september 1945 en de dagen daarna verschijnt een oproep in verschillende Nederlandse kranten, waaronder *Algemeen handelsblad*, *De Volkskrant*, *Trouw en De Waarheid*, gericht aan mannen 'die in het Indische Rijk, in het verre Oosten, rust, orde en nieuwe welvaart willen brengen' om zich als oorlogsvrijwilliger aan te melden voor de te vormen Expeditionaire Macht. De Republiek Indonesië is dan al uitgeroepen. Rust, orde en nieuwe welvaart zijn de sleutelwoorden in deze advertentie met, om het extra aantrekkelijk (en minder nobel) te maken, de mogelijkheid genoemd om 'wat meer van de wereld' te kunnen zien.

tarakan oleh sejarawan Muhammad Yuanda Zara dalam disertasinya: 'Kasus Indonesia menunjukkan bahwa pandangan klasik tentang pengelolaan opini politik top-down sebagai kekuatan sentral dan penuntun dalam proses pembangunan negara-bangsa mengabaikan partisipasi dan interaksi dengan warga negara atau "rakyat biasa", yaitu mereka yang tidak secara resmi bekerja untuk atau berasosiasi dengan aparatur negara,' seperti wartawan, penyiar radio, pelajar, tokoh agama, seniman, dan anggota laskar.²⁸ Terdapat banyak catatan-catatan perorangan yang menyingkap bagaimana istilah 'ketertiban dan ketenteraman' yang sering disebut secara bersamaan dengan 'perdamaian' dan 'kemakmuran' berjalan menembus tempat dan waktu.

Sejak tanggal 5 September 1945 dan beberapa hari setelahnya, sebuah iklan terpampang di beberapa surat kabar Belanda seperti *Algemeen handelsblad*, *Trouw*, *de Waarheid*. Iklan tersebut berisi ajakan untuk 'turut serta memulihkan ketenteraman dan ketertiban, serta kemakmuran di Hindia, di Timur Jauh' dengan cara mendaftar untuk menjadi sukarelawan perang yang tergabung pada Pasukan Ekspedisi Belanda. Sementara, Republik Indonesia baru saja diproklamasikan. Pada iklan tersebut, ketenteraman dan ketertiban adalah kata kunci. Dan agar lebih menarik, ditambahkan kalimat ihwal kesempatan 'melihat sisi dunia yang lain.'

Eind 2019 kwam bij het NIOD een schenking binnen van de familie van de heer L. Witkamp, bestaande uit fotoboeken en enkele andere documenten. Hij vertrok op 22 augustus 1946 als vrijwilliger met het vliegtuig naar Indonesië en werd ingedeeld bij de inlichtingendienst van de eerste divisie. De schenking bevat een uitgave ter gelegenheid van 120 jaar Garderegiment Grenadiers, verspreid in 1949 op Java, waarin ook het stripverhaal 'Ballade van Piet Prik' is opgenomen. De tekeningen zitten boordevol racistische stereotyperingen en beeldtaal.

Advertentie met oproep voor de Expeditionaire Macht in de Volkskrant van 8 mei 1945. Bron: De Volkskrant, 's-Hertogenbosch, 08-09-1945. Delpher.

Ajakan bergabung dengan Pasukan Ekspedisi Belanda do koran de Volkskrant tanggal 08-09-1945. Sumber: De Volkskrant, 's-Hertogenbosch, 08-09-1945. Delpher.

Di penghujung tahun 2019, NIOD disertai kumpulan dokumen dari keluarga L. Witkamp berupa album foto dan dokumen pribadi lainnya. Dulu, ia diterbangkan ke Indonesia pada 22 Agustus 1946 sebagai sukarelawan dan bertugas di dinas intelijen divisi pertama. Dokumen-dokumen yang disumbangkan tersebut terdiri dari salinan buku peringatan 120 Tahun *Garderegiment Grenadiers* (Resimen Garda Infantri) yang dibagikan di Jawa tahun 1949, dan memuat komik setrip berjudul 'Ballade van Piet Prik,' yang sarat dengan stereotip rasis.

Pada gambar di atas, tampak seorang serdadu yang kakinya terantuk garis demarkasi. Di bagian bawahnya tertulis: 'Seorang serdadu merah putih lalu menyeringai padanya, padahal ia sedang berjuang demi ketertiban dan perdamaian.' Pada gambar di bawahnya, serdadu Belanda terlihat mengangkat pejuang Indonesia disertai keterangan: 'Setelah beberapa bulan, hidung mereka saling bersentuhan. Sepertinya tak ada pilihan. Ia mengangkat serdadu merah putih dan mencengkeram leher coklatnya, membuat tempat itu menjadi kotor.'

Dalam dua gambar tersebut, kata 'ketertiban' dan 'perdamaian' dipakai untuk menunjukkan betapa sang prajurit tak mau melanggar batas demarkasi. Namun kemudian, setelah beberapa bulan, ia memilih jalur kekerasan karena 'sepertinya tak ada pilihan lain'. 'Ketertiban' dan 'perdamaian' pun ditanggalkan begitu saja.

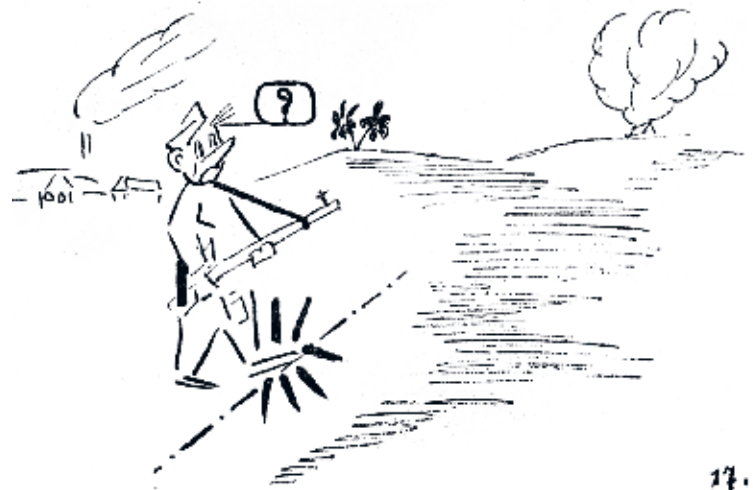

Striptekening in het verhaal 'Ballade van Piet Prik' in een uitgave ter gelegenheid van 120 jaar Garderegiment Grenadiers in 1949, gedrukt door de Buitenzorgsche Drukkerij. Bron: NIOD - Collectie Witkamp, BC651.

Komik setrip 'Ballade van Piet Prik' yang dimuat dalam 120 jaar Garderegiment Grenadiers in 1949, dicetak oleh de Buitenzorgsche Drukkerij. Sumber: NIOD - Collectie Witkamp, BC651.

Op de bovenste tekening zien we een soldaat, die zijn teen stoot aan de demarcatielijn en 'daar grijnsde een rood-witte plopper hem aan, voor orde en vrede bleef hij dus staan'. Op de tweede tekening zien we de Nederlandse soldaat de Indonesische soldaat optillen met als bijschrift: 'Een paar maanden lang stiet hij zijn neus, toen was er blijkbaar geen andere keus, hij greep de rood-witte in z'n bruine nek en draaide het geheel tot een groezelige vlek.'

In deze twee tekeningen worden de woorden 'orde' en 'vrede' gebruikt om kenbaar te maken waarom de soldaat de demarcatielijn niet overschreed. Om vervolgens na een paar maanden toch tot geweld over te gaan want er was 'blijkbaar geen andere keus'. Het gebruik van geweld voor de 'orde' en 'vrede' werd zo goedgepraat.

Geleidelijk groter werd zijn gebied,
tot hij z'n teen aan 'n demarcatielijn stiet;
daar grijnsde een rood-witte plopper hem aan,
voor orde en vrede bleef hij dus staan.

17.

Een paar maanden lang stiet hij zijn neus,
toen was er blijkbaar geen andere keus,
hij greep de rood-witte in z'n bruine nek
en draaide het geheel tot een groezelige vlek.

18.

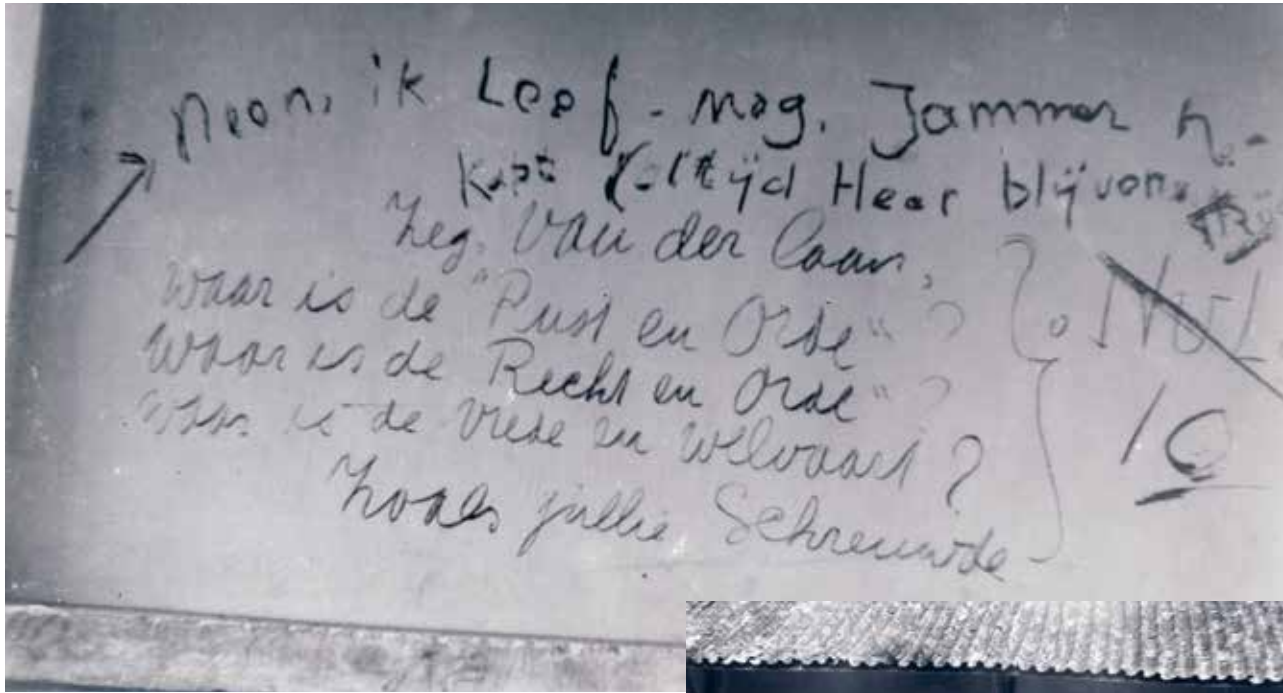

*Graffiti op een gebouw op Java. Foto: NIOD, archief Onderzoek - OD-
GOI, Getuigen & Tijdsnoten, PR21008.*

Deze foto's zijn vermoedelijk gemaakt door een Nederlandse dienstplichtig soldaat, gedurende zijn dienstitijd 1947-1949 op West-Java. De eerste foto laat een huis zien waarop graffiti is aangebracht. Op de linkerzijde (derde foto) zien we de afbeelding van een schedel met tussen de tanden een zwaard getekend, met daaronder het Indonesisch legeronderdeel Compagnie II (Cie II). Daarnaast teksten als 'Long life [sic] Republik Indonesia' en 'Hidup Sukarno Hatta' (Leve Sukarno Hatta). Op de rechterkant van het huis (tweede foto) worden de bekende uitspraken over rust en orde uitgedaagd: 'Zeg Van der Laan, waar is de "Rust en Orde"? Waar is de "Recht

*Coretan pada dinding sebuah rumah di Jawa. Foto: NIOD, arsip
Penelitian - ODGOI, Saksi & Rekan Sezaman, PR21008.*

Foto-foto tersebut diambil seorang serdadu wajib militer Belanda yang ditugaskan di Jawa Barat tahun 1947-1949. Foto pertama menunjukkan sebuah rumah yang sudah ditinggalkan penghuninya, dan tampak beberapa coretan pada salah satu bagian dindingnya. Di sisi sebelah kiri (foto kedua) tergambar sebuah tengkorak yang menggigit sebilah pedang, di bawahnya terdapat tulisan Tentara Indonesia Compagnie II (Cie II). Persis di sampingnya, terdapat tulisan 'Long life [sic] Republik Indonesia' dan 'Hidup Sukarno Hatta.' Di sisi sebelah kanan (foto ketiga), gagasan ihwal ketertiban dan ketenteraman disanggah dengan kalimat: 'Katakan Van der Laan, di manakah 'ketertiban dan ketenteraman' itu? Di manakah 'Hukum dan

Graffiti op een gebouw op Java, linkerzijde van het gebouw. Foto: NIOD, archief Onderzoek - ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, PR21008.

Graffiti op een gebouw op Java, rechterzijde van het gebouw. Foto: NIOD, archief Onderzoek - ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, PR21008.

en Orde"? Waar is de vrede en welvaart? Zoals jullie schreeuwde > NUL.' Van der Laan verwijst waarschijnlijk naar de plaatselijk militair commandant kapitein S. van der Laan voor de commandopost van de 3de Compagnie waar de fotograaf deel van maakte.

Coretan pada dinding sebelah kiri. Foto: NIOD, arsip Penelitian - ODGOI, Saksi & Rekan Sezaman, PR21008.

Coretan pada dinding sebelah kanan. Foto: NIOD, arsip Penelitian - ODGOI, Saksi & Rekan Sezaman, PR21008.

Ketertiban'? Di manakah kemakmuran itu? Seperti yang kerap kau teriakkan > NIHIL.' Van der Laan mungkin merujuk kepada Komandan Militer Kapten S. Van der Laan dari pos komando Kompi III, yang salah satu anggotanya adalah yang mengambil foto di atas.

Poster van het Indonesisch schilderscentrum Poesat Tenaga Pelukis Indonesia (PTPI). Bron: Bronbeek - PTPI,

1992/07/17-1-1.

Poster yang dibuat Poesat Tenaga Pelukis Indonesia (PTPI). Sumber: Bronbeek - PTPI, 1992/07/17-1-1.

Poster berstempel Pusat Tenaga Pelukis Indonesia (PTPI) menyoroti pandangan kritis terhadap apa yang disebut dengan 'kertertiban' yang, menurut tentara Belanda, hanya bisa diraih melalui kehadiran para serdadu itu. Kalimat pada poster yang berbunyi: '*Tentara kita tidak mengatjau tapi memberantas pengatjau2 Rakjat mbjantu. Kanti lego- lilo*' (Tentara kita tidak mengacau tapi memberantas pengacau-pengacau. Rakyat membantu. Dengan ikhlas dan rela), dengan tegas menyanggah keyakinan para serdadu Belanda yang percaya bahwa tentara Indonesia adalah pengganggu, alih-alih sebaliknya.

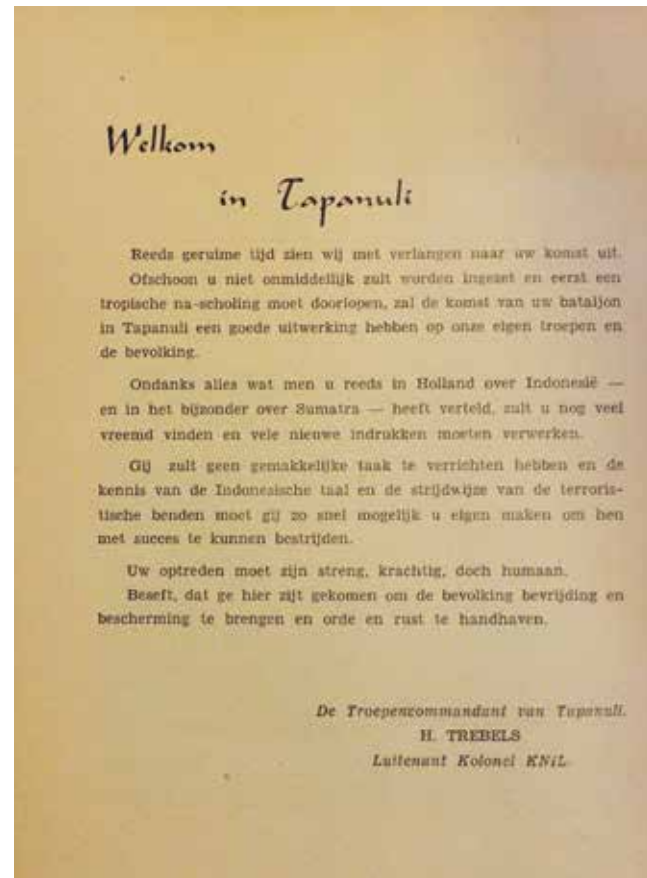
Ook deze poster met stempel van het Indonesisch schilderscentrum verbeeldt een kritische blik naar de zogenaamde 'orde' die volgens de Nederlandse troepen bereikt moest worden door hun aanwezigheid. De tekst: '*Tentara kita tidak mengatjau tapi memberantas pengatjau-pengatjau. Rakjat mbijantu kanti lego-lilo*' (Ons leger verstoort de orde niet maar bestrijdt de ordeverstoorders. Het volk helpt oprecht en gewillig) daagt de Nederlandse overtuiging uit dat het Indonesische leger de ordeverstoorder zou zijn, in plaats van andersom.

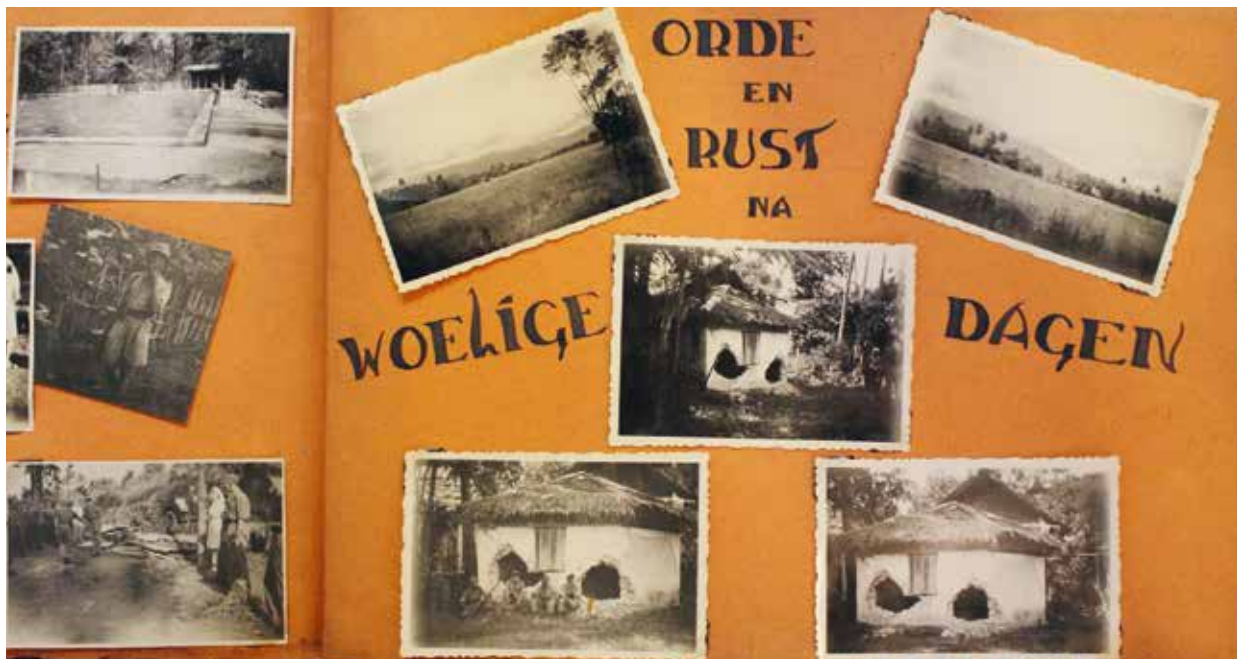
Soldatengids 1949 *Tapanuli, Negara Sumatera timur* (Oost-Sumatra). Bron: NIOD - Collectie Taal, BC619.

In 1949, vier jaar na de troonrede van Wilhelmina, wordt de nieuwe lichter Nederlandse soldaten in een soldatengids nog steeds met volle overtuiging meegegeven dat ze naar Indonesië zijn gekomen om 'de bevolking te bevrijden en bescherming te brengen en orde en rust te handhaven.' Deze soldatengids was van een Nederlandse militair die het boekje in 2018 samen met een fotoboek heeft geschonken aan het NIOD.

Panduan serdadu 1949 *Tapanuli, Negara Sumatera timur*. Sumber: NIOD - Koleksi Taal, BC619.

Pada tahun 1949, empat tahun setelah Ratu Wilhelmina menyampaikan pidatonya, sebuah buku kecil berisi panduan untuk serdadu Belanda diterbitkan. Dalam buku tersebut tertulis bahwa para serdadu Belanda yang dikirim ke Indonesia betul-betul 'untuk membebaskan penduduk, memberi perlindungan, dan memulihkan ketertiban dan perdamaian.' Salah satu salinan buku tersebut disimpan oleh salah seorang serdadu Belanda dan diserahkan ke NIOD, beserta sebuah album foto miliknya, pada tahun 2018.

Fotoboek van een Nederlandse soldaat. Bron: NIOD - Collectie Taal, BC619.

Op een van de pagina's van dit fotoboek staat: 'Orde en rust na woelige dagen'. De woorden 'orde en rust' worden begeleid door foto's van vergezichten, de woorden 'woelige dagen' worden uitgebeeld door foto's van huizen met grote gaten erin. Het idee van het handhaven van orde en rust waar deze soldaat mee naar Indonesië ging, de orde en rust ter plekke en de legitimatie van het gebruik van geweld hierbij worden zo in één pagina gevangen om blijvend herinnerd te worden door de samensteller en wellicht vrienden, familie en nazaten. ◀

Album foto milik seorang serdadu Belanda. Sumber: NIOD - Koleksi Taal, BC619.

Pada salah satu halaman album foto itu tertera kalimat yang berbunyi: 'Ketertiban dan ketenteraman setelah hari-hari penuh gejolak.' Kata-kata 'Ketertiban' dan 'Ketenteraman' tersebut diapit oleh dua gambar pemandangan alam, sementara 'hari-hari bergejolak' didekatkan dengan gambar lain, yaitu rumah-rumah yang terdapat lubang besar pada dindingnya. Gagasan ihwal menjaga ketertiban dan ketenteraman yang menjadi dalih keberangkatan para serdadu Belanda ke Indonesia, serta ketertiban dan ketenteraman yang akhirnya diperoleh melalui kekerasan tergambar dengan jelas dalam satu halaman tersebut, untuk dikenang oleh si pembuat album foto, teman-temannya, dan kerabat atau keturunannya. ◀

Enkele passages in het dagboek en de brieven van dienstplichtig soldaat Johan Hansen maken duidelijk hoe er in zijn groep gereageerd werd op een artikel in het weekblad *De Groene Amsterdammer* dat in Nederland veel opschudding veroorzaakte. Ongemakkelijke onderwerpen die in Nederland over het verblijf van de militairen werden besproken, vonden zo hun weg terug naar Indonesië. ◀

Ophef rondom een artikel in *De Groene Amsterdammer*

De anonieme brief van een officier uit Yogyakarta die in *De Groene Amsterdammer* van 26 februari 1949 werd geplaatst, deed op Java en in Nederland

Dalam buku harian dan surat-surat yang ditulis serdadu wajib militer Johan Hansen, kita dapat membaca bagaimana ia dan kawan-kawannya bereaksi atas sebuah surat yang dimuat majalah mingguan *De Groene Amsterdammer* yang kala itu membuat gaduh Belanda. Topik-topik kecil yang menyinggung keberadaan militer Belanda di Indonesia rupanya mendapat jalan untuk kembali ke Indonesia dan dibaca di sana oleh para serdadu Belanda. ◀

Kegaduhan negara *De Groene Amsterdammer*

Sebuah surat tanpa nama dari seorang perwira di Yogyakarta yang dimuat majalah *De Groene Amsterdammer* pada 26 Februari 1949 berujung pada kegaduhan di se-

veel stof opwaaien. In de brief werden scherpe beschuldigingen gedaan over het militaire optreden in Indonesië, waarbij vooral de vergelijking die de schrijver maakte met de handelwijze van de Duitse bezetter in Nederland menigeen schokte:

Ik ben niet de enige die een steeds grotere bewondering krijgt voor de correcte en beheerste wijze waarop de Duitse bezetters (klaarblijkelijk doelt de schrijver op het leger – red.) in ons land zijn opgetreden in vergelijking met wat hier gebeurt. Waarom we er dan niet het bijltje bij neergooien? Och dat gaat immers niet. Daar krijgen we immers de kans niet toe. Dat zou de militaire terreur immers niet toestaan.

De publicatie bleek een langdurige nasleep te hebben. Op allerlei momenten kwam het verhaal van de auteur – waarvan later duidelijk werd dat dit reservekapitein Koninklijke Landmacht Ko Zweeres was – bovendien. De reacties varieerden van genuanceerd tot hevig verontwaardigd. In de laatste categorie viel 'Een open brief. Antwoord aan de laster' door sergeantmajoor van de Koninklijke Landmacht H.J. Reyn in dagblad *De Locomotief* van 1 april 1949:

U hebt alleen maar met modder gesmeten en duizenden, duizenden als ik, kleine militairen die hun plicht doen voor volk en land gekrenkt in hun eer en hun geweten.' De gemoederen lopen hoog op, op 24 mei 1949 staat in *Trouw* dat na onderzoek blijkt dat de brief buiten voorkennis van de officier is gepubliceerd, dat het helemaal geen ooggetuigenverslag betreft en dat kortom de vraag gerechtvaardigd is: of hier de onverantwoordelijkheid, die blijkt uit het debiteren van zulk een mening van oppervlakkigheid en leugenachtigheid – speciaal

luruh Belanda, dan juga di Jawa. Dalam surat itu, sang penulis melayangkan tudingan tajam dengan menyējarkan ulah serdadu Belanda di Indonesia dengan perilaku tentara Jerman ketika menduduki Belanda:

Sepertinya, aku bukanlah satu-satunya orang yang semakin takjub akan cara tepat dan teratur yang ditempuh penjajah Jerman (mungkin yang dimaksud penulis adalah tentara – editor) di negeri kita, daripada yang terjadi di sini. Mengapa tidak kita tinggalkan saja? Mungkin karena akan sia-sia saja. Lagi pula, tak ada kesempatan. Teror militer tak mungkin akan membiarkannya.

Selepas surat itu terbit, kisah sang penulis, yang identitasnya kemudian diketahui sebagai Letnan Ko Zweeres, menjadi sering mengemuka. Tanggapan pun bermunculan, mulai dari yang biasa saja sampai kepada kemarahan besar, seperti yang ditulis KL H.J. Reyn dalam surat kabar *De Locomotief* pada 1 april 1949 yang berjudul 'Surat terbuka: Jawaban atas sebuah fitnah':

Anda telah mencoreng muka ribuan prajurit, termasuk saya, yang hanya mengabdikan untuk bangsa dan negaranya, serta merendahkan kehormatan serta nurani kami.' Tanggal 24 Mei 1949 surat kabar *Trouw* mengungkapkan bahwa setelah diselidiki, surat Letnan Ko Zweeres itu diterbitkan oleh *De Groene Amsterdammer* tanpa sepengetahuan si penulis. Surat itu pun tidak didasarkan pada laporan saksi mata. Oleh sebab itu, patut dipertanyakan: ...bukankah perbuatan tak bertanggung jawab *De Groene Amsterdammer* yang memuat pendapat dangkal dan penuh dusta sehubungan dengan serdadu kita di Hindia adalah sebuah kejahatan?

Surat itu pun sampai juga di tangan para serdadu Belanda di Indonesia, yang kemudian turut memperbincangkannya. Ikhwal ini, Johan Hansen, seorang serdadu yang di-

Johan Hansen op Java. Groninger Archieven - Toegang 2536, inventaris 1435.

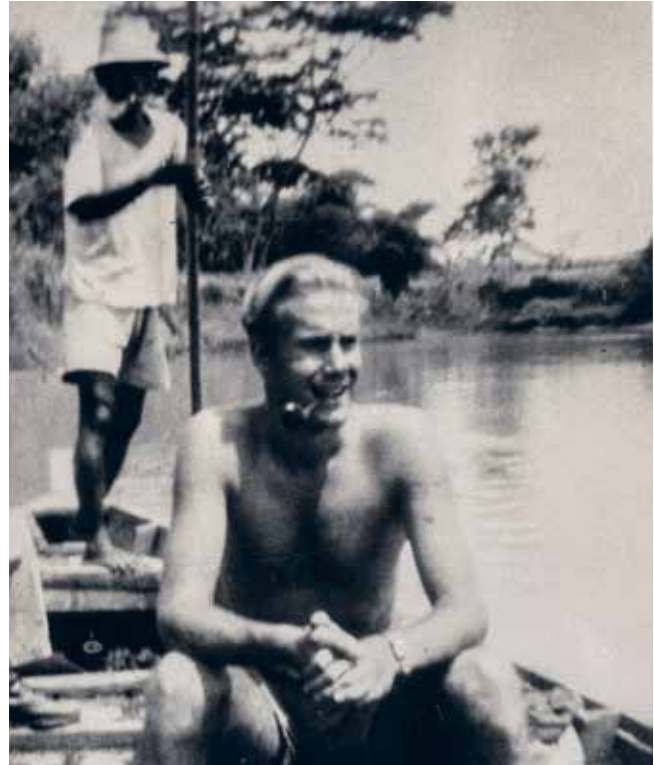
Johan Hansen di Jawa. Groninger Archieven - Toegang 2536, inventaris 1435.

ook in verband met onze soldaten en hun positie in Indië – niet tot misdaad geworden is.

Het artikel bereikte dienstplichtige militairen in Indonesië, en ook hier werd erover gesproken. Op 31 maart 1949 schreef Johan Hansen vanuit zijn standplaats Maguwo bij Yogyakarta in zijn dagboek:

Ik las het stuk in *De Groene Amsterdammer* van een officier, die de toestand in Djokja humaan en reaal bekeek. Het was een lelijk stuk voor hen, die (in Holland natuurlijk) gedacht hadden dat de Nederlandse troepen hier als onschuldige engelen rondwaren, overal zegen verspreidend en vrede brengend. Het stuk was niet prettig voor velen. Het is niet prettig een waarheid te horen, die minder mooi is. Het is goed, dat er iemand is gekomen, die de moed had. Als kleine jongen werd mij thuis geleerd niets te doen, waar ik niet over zou durven spreken. Dat is goed. Zo moet het zijn in een democratisch land. Wat een hekel zal ik aan het land hebben dat verkondigde het geeft niet of je dingen doet, die niet door de beugel kunnen, als je er maar niet over durft spreken. Dat is slecht. De waarheid moet verteld worden, zelfs als hij onaangenaam voor ons zelf is.

Johan werd in 1926 te Groningen geboren als zoon van kunstschilder en architect Job Hansen en Ali Hansen-De Vries. In 1944 deed hij eindexamen en na de bevrijding van Nederland reisde hij naar België en Frankrijk. Johan ontwikkelde zich tot een avontuurlijke jongen die lef had en initiatief toonde

tempatkan di Maguwo dekat Yogyakarta, menulis dalam buku hariannya tertanggal 31 Maret 1949:

Aku baca tulisan di *De Groene Amsterdammer* oleh seorang perwira yang melihat keadaan di Djokdja lewat sudut pandang manusiawi dan realistik. Tulisan itu sangat menohok bagi mereka (yang berada di Belanda) yang selama ini berpikir bahwa serdadu kita berkeliaran di sini layaknya malaikat, yang menyebarkan berkah dan membawa kedamaian. Tulisan itu betul-betul membuat mereka tidak nyaman. Memang tak menyenangkan ketika harus mendengar kebenaran yang tidak elok. Senang juga saat tahu ada orang yang cukup berani untuk menyampaikannya. Ketika kecil, aku diajari untuk tidak melakukan apapun yang tak berani kuucapkan. Ajaran yang baik. Dan semestinya itulah yang berlaku di negara yang demokratis. Ba-

en die de wereld met een open blik tegemoet trad. Teruggekomen van zijn reis wil hij zich melden als ovw'er, maar zijn vader weet dit te voorkomen. Een paar jaar later wordt hij als dienstplichtig militair opgeroepen. In Breda, waar hij wordt opgeleid, begint hij met het schrijven van zijn dagboeken. In totaal vult hij ruim twintig schoolschriften. Johan wil journalist of schilder worden. Op 28 augustus 1947 verlaat hij Nederland aan boord van de Kota Inten, op 22 september komt hij aan in Tanjung Priok. Johan was dienstplichtig soldaat bij de 1ste Compagnie van het Commando Luchtvaarttroepen, die was belast met de beveiliging van vliegvelden. Hij was chef van

gaimana bisa aku tak membenci negeri yang menganggap lazim hal-hal buruk yang kau lakukan, asalkan kau tetap bungkam. Buruk sekali. Kebenaran haruslah disampaikan, meskipun pahit bahkan bagi kita sendiri.

Johan lahir di Groningen tahun 1926. Ia adalah anak seorang pelukis sekaligus arsitek, Job Hansen, dan istrinya Ali Hansen-De Vries. Tahun 1944, ia mengikuti ujian akhir sekolah sebelum akhirnya melakukan perjalanan ke Prancis dan Belgia setelah pendudukan Jerman berakhir. Johan tumbuh menjadi seorang petualang, bernyali, penuh inisiatif, dan mau mengenal dunia dengan pikiran terbuka. Sepulangnya dari perjalanan ke dua negeri itu,

Een van de weinige aquarellen van Johan Hansen waarop soldaten worden afgebeeld, met de titel 'Perang betoel' (Echt oorlog). '9 januari 1949, Djokja'.

Bron: Museum Belvédère, Oranjewoud.

Lukisan cat air karya Johan Hansen berjudul 'Perang Betoel' yang menggambarkan sebuah pertempuran.

'9 Januari 1949, Djokja'. Sumber: Museum Belvédère, Oranjewoud.

De Blauwe Bloedhond, het blad van zijn compagnie. In maart 1950 keerde hij aan boord van de Waterman terug in Nederland. Naast vele dagboeken en brieven heeft hij op Java een indrukwekkend oeuvre aan aquarellen geproduceerd.

Johan kwam uit een artistiek en kritisch milieu en hij verbaasde zich over de onverschilligheid van zijn kamergenoten. Hij vervolgt de passage in zijn dagboek met de verbazing dat enkelen of geen mening hadden over het artikel of het geweld zelfs goedkeurden:

Merkwaardig dat verschillende jongens op de kamer, die het stuk ook gelezen hadden volkomen passief bleven. Zoals het beschreven stond zo is het. En als het daarmee af was, maar er zijn er die er zeer goedkeurend over praten, die menen dat de dingen, die gedaan zijn, onmenselijke, onchristelijke dingen, goed zijn. Dat het zo hoort te zijn. Dingen die in Holland mensen zouden doen huiveren van afschuw, worden hier door sommigen beschouwd, o kon het erger, als normaal. Het doel heiligt de middelen. Maar het doel is voor de meesten, misschien voor ieder van ons, niets anders dan: heelhuids weer in Holland komen. Je kunt beter een bruine huid te veel kapot schieten dan een te weinig, redeneren velen. Geen risico nemen. Er zijn er die er voorkeur aan geven heel Java uit te moorden als ze daardoor eerder naar huis kunnen. <

Johan mendaftar untuk menjadi sukarelawan perang, *ovw*. Namun dicegah sang ayah. Beberapa tahun kemudian, ia terdaftar sebagai prajurit wajib militer. Di Breda, tempat ia dididik, ia mulai menulis buku harian, sampai 20 buah. Johan bercita-cita menjadi jurnalis atau pelukis. Tanggal 28 Agustus 1947, ia pergi meninggalkan Belanda naik kapal Kota Inten, dan tiba di Tanjung Priok tanggal 22 September di tahun yang sama. Sesampainya di Indonesia, ia tergabung dalam pasukan Kompi I Komando Pasukan Angkatan Udara. Di sana ia juga ditugasi untuk mengelola majalah kompi *De Blauwe Bloedhond*. Di bulan Maret 1950, Johan kembali pulang menumpang kapal Waterman. Selain menulis, Johan juga menghasilkan beberapa karya lukis tentang Jawa menggunakan tinta air.

Johan datang dari keluarga yang menyenangi kesenian, juga sangat kritis dalam menanggapi banyak hal. Oleh sebab itu, ia teramat terkejut dengan ketidakacuhan kawan-kawan serdadunya. Mereka antara tak peduli dengan surat yang dimuat di majalah itu, atau malah menyepakati penggunaan kekerasan yang disinggung dalam surat itu:

Sangat mengagetkan ketika tahu bahwa teman-teman sekamarku yang juga telah membaca tulisan di majalah itu tetap bergeming. Tak bereaksi sama sekali atas apa yang tergambar dalam surat itu. Ketika bereaksi pun mereka cenderung menyatakan persetujuan atas perbuatan yang tak manusiawi, bertentangan dengan ajaran kristus, namun masih tetap dianggap baik. Mungkin begitulah seharusnya. Serta hal-hal yang membuat gentar dan mengerikan bagi orang-orang di Belanda, di sini dianggap lazim. Segala cara dihalalkan. Bagi kebanyakan orang, tujuannya tak lain adalah: untuk kembali pulang ke Belanda dengan selamat. Lebih baik memusnahkan orang kulit coklat, ketimbang membiarkannya mencelakai kita. Jangan ambil risiko. Bahkan banyak yang sudi memusnahkan seluruh Jawa jika itu bisa membuat mereka untuk lekas kembali pulang. <

Brieven en dagboeken van militairen zijn een rijke bron om inzicht te krijgen in observaties over de ander. Minstens zo veelzeggend is waarover gezwegen wordt, wanneer iemand bij naam genoemd wordt en wie er sprekend worden opgevoerd. Door Nederlandse militairen worden bedienden meestal aangeduid met hun functie en veel minder vaak met een eigenaam. Als we die beschrijvingen nu lezen is dat weleens ongemakkelijk. Terwijl we bespraken hoe er in brieven en dagboeken van militairen over hun bedienden werd gesproken, merkte Ody op steeds meer gefrustreerd te raken van de negatieve connotaties van bijvoorbeeld verraad of spionage die soms werd geassocieerd met de vrouwen. Dit stond lijnrecht tegenover het Indonesische begrip mengabdi, wat zoveel betekent als oprecht dienen of dienen zonder er voordelen van te verwachten, een houding die volgens hem destijds zeker ook bij een deel van deze vrouwen aanwezig moet zijn geweest.

We twijfelden of we de observaties over de bedienden van Nederlandse soldaten in dit werk een plaats moesten geven zonder daar de stemmen van de Indonesische vrouwen uit die tijd zelf tegenover te kunnen zetten. We besloten het toch te doen, vooral omdat opviel dat de manieren waarop de Nederlandse soldaten over hen spraken, zo veel overeenkomsten vertoonden met hoe er in de periode voor de Japanse bezetting over bedienden werd gesproken. De Indonesische bedienden vormden het ideale scherm om de bestaande raciale, gender en koloniale vooroordelen op te projecteren, en tegelijk fungeerden ze als canvas voor persoonlijke gevoelens en onzekerheden. ◀

Surat-surat dan buku harian para serdadu adalah sumber yang teramat kaya yang dapat memberi wawasan atas pengamatan orang lain tentang liyan. Surat-surat dan buku harian itu menyuarakan apa yang selama ini sunyi, menyebut nama, dan memberi tahu siapa sebetulnya yang sedang berbicara. Akan tetapi, para baboe biasanya dirujuk oleh para serdadu Belanda bukan dengan menggunakan nama, melainkan berdasarkan fungsi mereka. Jika dibaca sekarang, bisa jadi kita dibuat tidak nyaman. Ketika kami berdiskusi tentang bagaimana surat-surat dan buku harian para serdadu menyinggung para baboenya, Ody menampakkan rasa kesal teramat sangat akibat konotasi pengkhianatan atau spionase yang kerap dilekatkan kepada para perempuan pembantu itu. Hal ini bertentangan dengan gagasan 'Mengabdi' yang bagi pihak Indonesia sarat dengan ketulusan dan tanpa pamrih – sebuah sikap yang, menurut Ody, pasti dimiliki oleh para perempuan pembantu kala itu.

Kami sempat ragu apakah harus menyertakan sudut pandang serdadu Belanda dalam tulisan ini tanpa mampu mengimbangnya dengan suara-suara kontemporer perempuan Indonesia sendiri. Namun, kami tetap melakukannya mengingat begitu mencoloknya kesamaan ihwal cara para serdadu ini memperbincangkan para pembantu perempuan itu dengan cara Jepang memperlakukan mereka. Para pembantu perempuan itu laksana layar yang memampang prasangka-prasangka rasial, gender, dan kolonial, sekaligus menguak segala macam perasaan personal dan keresahan-keresahan pribadi. ◀

De plaats van de ‘baboe’ in het leven van Nederlandse militairen

Vanaf hun aankomst in Indonesië maakten Nederlandse soldaten, vaak voor het eerst in hun leven, kennis met een compleet andere cultuur en andere mensen. Bijna dagelijks kregen ze te maken met Indonesische vrouwen die in het huishouden werkten, de ‘baboes’. Het begrip ‘baboe’ was in Nederland niet onbekend. Een artikel uit de *Leeuwarder Courant* van 29 januari 1932 over het fenomeen ‘zeebaboe’, die de families op de reis tussen Indonesië en Nederland terzijde stond met de zorg voor de kinderen, begint als volgt: ‘De eerste de beste Maleische woordentolk zal u vertellen,

Tempat seorang ‘baboe’ dalam kehidupan serdadu Belanda di Indonesia

Sejak kedatangan mereka di Indonesia, serdadu Belanda terpapar untuk pertama kalinya pada budaya dan masyarakat yang sama sekali berbeda. Si ‘liyan’ kerap hadir dalam tulisan-tulisan yang mereka buat. Hampir setiap hari mereka terhubung dengan perempuan-perempuan Indonesia yang bekerja di rumah-rumah sebagai baboe. Konsep baboe bukannya tak dikenal di Belanda. Sebuah artikel di *Leeuwarder Courant* tanggal 29 Januari 1932 menyebutkan tentang fenomena *zeebaboe*, yang bertugas melayani keluarga yang melakukan perjalanan dari Belanda ke Indonesia dan sebaliknya, beserta anak-anak yang mereka

Militair met 'baboe' op voorgalerij. Foto: NIOD - Collectie Van Leeuwen, BC247.

dat “baboe” behoort te worden vertaald door ons Nederlandsche “meid” of “dienstbode”. Noch het een noch het ander is echter juist. Een baboe is meer, veel meer, dan ooit een Westersche dienstmaagd voor u vermag te zijn. Een baboe is de verpersoonlijkte dienstbaarheid en bescheidenheid; om zoo te zeggen het “niemendal” in hoogst eigen persoon.’

De Indonesische historicus Tjahjono Rahardjo vertelde me dat het woord *babu* in het Javaans moeder betekent. Net als het synoniem *embok* werd het vroeger vooral gebruikt door de lagere klasse. De Javaanse elite, priyayi, gebruikte dit woord niet en sprak van *ibu*. Het gebruik van het woord ‘baboe’ kwam in de koloniale tijd in zwang voor vrouwelijke huisbedienden.

Er lijkt een wereld van verschil te zitten tussen de herinneringen aan de huisbedienden van Nederlanders die in de koloniale periode in Indonesië woonden en aan de beschrijvingen ervan door Nederlandse militairen die er tussen 1945 en 1949 gelegerd waren. De tijdgeest en de omstandigheden waren intussen immers radicaal gewijzigd. Ondanks de vele verschillen springt echter vooral een belangrijke overeenkomst in het oog: in beide tijdvakken lijkt een koloniale attitude ten opzichte van de ander het fundament te zijn waarop het oordeel over de ‘baboe’ en haar werkzaamheden is gestoeld. Net als in de koloniale tijd werd de intieme persoonlijke sfeer soms gedeeld, wat maakte dat de rollen diffuus konden worden en de grenzen tussen werknemer en werkgever makkelijk vervaagden. Ook de militairen

Foto uit album van Nederlandse soldaat met bij-schrift 'Baboe's en andere ouwe rommel bij de garage.'

Foto: NIOD - Collectie Bron, BC457.

Serdadu Belanda bersama seorang 'baboe' di teras depan rumah. Foto: NIOD - Collectie Van Leeuwen, BC247.

harus urus. Menukil artikel tersebut: ‘Kata dalam bahasa Melayu pertama kali akan disebut oleh penerjemah Anda adalah “baboe”, dalam bahasa Belanda disebut “meid” atau “dienstbode”, yang sebetulnya bukan padanan yang tepat. Baboe lebih dari sekedar pembantu. Baboe adalah perwujudan dari pelayanan dan penyerahan diri.’

Sejarawan Indonesia, Tjahjono Rahardjo, memberitahu saya bahwa dalam bahasa Jawa, baboe bermakna ibu. Seperti halnya *mbok*, kata ini dipakai oleh orang-orang kecil. Sementara, elit Jawa, para priyayi, menggunakan kata yang lain, yakni, *Ibu*. Penggunaan kata baboe mulai populer untuk merujuk kepada pembantu rumah tangga di masa kolonial.

Rupanya, ada perbedaan mendasar antara pembantu keluarga Belanda selama periode kolonial dan gambaran yang dilekatkan oleh para serdadu Belanda di Indonesia antara tahun 1945 dan 1949. Lagi pula, semangat zaman dan keadaan telah berubah drastis. Namun, terlepas dari perbedaan itu, ada kesamaan yang teramat mencolok; di kedua periode itu, sikap kolonial terhadap si liyan menjadi landasan dalam menilai baboe dan segala aktivitasnya. Syahdan, seperti di masa kolonial, hubungan intim terkadang terjalin antara majikan dan baboe, yang kemudian membuyarkan peran dan batasan di antara keduanya. Para serdadu Belanda juga kerap melihat para perempuan pembantu tersebut sebagai unsur penting dalam kehidupan mereka.

Sebagai contoh, dalam sebuah memoar tentang pengabdian militernya selama di Indonesia, seorang serdadu

Foto dari sebuah album milik serdadu Belanda. Disertai keterangan: 'Baboe's dan sampah-sampah lama lainnya di garasi.' NIOD - Collectie Bron, BC457.

bleken de aanwezigheid van deze vrouwen te zien als noodzakelijk element in hun kampement.

Zo kon een Nederlandse soldaat in memoires die hij jaren later over zijn diensttijd schreef, achteloos melding maken van 'de gemotoriseerde kolonne [die] diep in de nacht was binnengerold met de aanvoer van benzine, kleding, voeding, munitie en baboes'.²⁹

Niet alleen worden deze vrouwen gepresenteerd als gebruiksartikel, hun plaats in het rijtje is eveneens opmerkelijk. Vrouwelijke bedienden werden in advertenties aangeboden met teksten die weinig aan de verbeelding overlieten: 'Zoek wegens vertrek een nieuwe werkgever voor mijn baboe. Wast, strijkt, eet, drinkt en slaapt. Alles even goed.' En ook een zin als 'Het is het beste om geen baboe of delen daarvan aan te raken, want je hebt zo een ziekte te pakken', suggereert dat we hier eerder te maken hebben met een voorwerp dan met een mens.³⁰

Bijna altijd is er sprake van ambiguïteit over hoe er over deze vrouwen geschreven werd. Maar hoe er ook over hen gedacht werd en of er nu sprake was van welwillendheid of van afkeer, de vanzelfsprekendheid van hun beschikbaarheid overheerste. De mening van de vrouwen zelf wordt zelden of nooit beschreven of zelfs maar in overweging genomen. Dat we geen contemporaine getuigenissen hebben kunnen vinden van Indonesische vrouwen die voor de militairen werkten, is tegelijkertijd veelzeggend en buitengewoon frustrerend.

In de egodocumenten van Nederlandse militairen zien we veel van de stereotiepe opvattingen over de bevolking van Indonesië uit de koloniale tijd terug. Voor de soldaten die vaak voor het eerst in een voor hen totaal vreemde omgeving, ver van huis terechtwamen, kon de 'baboe' degene zijn die hen, naast het zorgen voor praktische huishoudelijke taken, voorzag van huiselijkheid en gezelligheid. 'Een sprookje. Het huis-

secara serampangan menulis: 'iring-iringan kendaraan melaju di kegelapan malam membawa persediaan bahan bakar, pakaian, makanan, amunisi, dan baboe'.²⁹

Bukan saja para perempuan ini disajikan sebagai barang habis pakai, tetapi juga mereka ditaruh di urutan paling belakang. Para perempuan pembantu itu pun seringkali disebut dalam iklan yang amat merendahkan: 'Mencari majikan baru untuk baboe-ku karena aku akan berpergian: bisa mencuci, menyeterika, makan dan minum. Dalam keadaan baik.' Atau kalimat lain: 'Jangan sampai menyentuh baboe atau anggota badannya yang manapun, Anda bisa tertulari penyakit', keduanya menyiratkan bahwa kita sedang berurusan dengan barang, bukannya seorang manusia.³⁰

Tulisan-tulisan yang menampilkan para perempuan ini selalu taksa. Namun, terlepas dari bagaimana mereka dicitrakan, apakah lekat dengan kebaikan atau keburukan, satu hal yang pasti adalah bahwa mereka secara terang benderang nyata dan selalu ada. Akan tetapi, suara mereka sangat jarang terdengar, tersajikan, atau bahkan dipedulikan. Oleh sebab inilah kami merasa kebingungan luar biasa karena tidak dapat menemukan kesaksian kontemporer dari para perempuan Indonesia yang pernah bekerja untuk serdadu Belanda.

Dalam dokumen ego yang ditulis tentara Belanda, kami sering mendapati pandangan stereotip dari zaman penjajahan yang menjadikan para baboe itu seperti layar yang memampang mitos-mitos kolonial. Bagi para serdadu yang baru kali pertama terpapar pada lingkungan yang teramat asing, jauh dari rumah, baboe dapat menyediakan rasa nyaman dan dekat dengan rumah, selain juga mengurus segala pekerjaan rumah. 'Ibarat kisah. Gubuk menjadi terasa seperti surga kecil. Perpustakaan mini, beberapa kursi santai, sebuah sofa, dan perapian. Seorang baboe selalu sedia membawakan secangkir teh di tempat tidur.' Dalam nukilan berikut, baboe dipandang sebagai sesama manusia, bukan semata makhluk yang lebih

je is werkelijk een klein paradijsje. Een bibliotheekje erbij, een paar gemakkelijke stoelen, een sofa en een open haard. 'n Baboe brengt je 's morgens een kop thee in bed.' In deze citaten worden de 'baboes' gezien als medemensen en niet als vertegenwoordigers van een minderwaardige mensensoort. 'Mina is zover dat ze ondanks den majoor in de kamer durft te zitten sokken stoppen. Ook andere baboes kwamen eens kijken. Het maakt de sfeer op de kamers anders. Meer vertrouwd.'

De ambigue houding ten opzichte van Indonesiërs blijkt ook uit impressies die tegelijk laten zien hoezeer de Indonesiërs 'anders' zijn, of zelfs niet te vertrouwen, maar ook dat de verhoudingen tussen de militairen en de lokale bevolking uitstekend is. Dit geldt overigens niet voor iedereen. Zodra het onderwerp de directe vijand is, meestal als 'extremisten' of 'peloppers' aangeduid, wordt de toon anders:

Het is onbegrijpelijk, dat het mogelijk is dat zowat alle baboes en djongos die (met goedkeuring van de legerleiding), bij ons in dienst zijn verraders zijn. Ze stelen en roven alles wat los en vast zit.³¹

Wanneer je het vertrouwen eenmaal hebt gewonnen is er ook niets ter wereld wat hen van ons afstoot. Daar wij dagelijks met hen omgaan leren wij veel van hun taal en gewoonten. Doch als je eens een baboe vraagt om mee te gaan naar hun kampong is een resoluut neen het antwoord. Zij zeggen zoo, de kampong is van de inwoners en niet van de Europeanen. Doch wanneer je overdag of zondagsmiddags een wandeling maakt door de dorpen of kampongs dan word je overal vriendelijk ontvangen.³²

In veel brieven benadrukken de soldaten de gastvrijheid van de bevolking, de daaronder liggende im-

rendah. 'Mina mulai berani masuk ke kamar, meskipun Pak Mayor ada di sana, lalu duduk untuk menjahit kaus kakinya yang bolong. Para baboe yang lain ikut masuk dan menyaksikan. Semua itu membuat suasana menjadi berbeda. Menjadi lebih akrab.'

Sikap taksa terhadap orang-orang Indonesia juga tampak pada kegigihan Belanda dalam menunjukkan Indonesia sebagai liyan yang tak dapat dipercaya, namun pada saat yang bersamaan tercipta hubungan yang amat baik antara serdadu Belanda dengan penduduk setempat, meskipun tidak selamanya demikian. Begitu orang Indonesia dianggap sebagai musuh, biasanya dengan sebutan 'ekstremis' atau 'peloppers', nadanya berubah:

Sukar dipercaya bahwa baboes dan djongos yang bekerja untuk kami (yang sudah melalui persetujuan komando tentara) ternyata adalah pengkhianat. Mereka mencuri dan merampok segala segalanya³¹

(...) Ketika mereka sudah percaya sama kita, tak ada lagi yang bisa mematahkan rasa percaya itu dari kita. Semakin sering kita berinteraksi dengan mereka, semakin banyak hal yang kita pelajari, dari sisi bahasa atau budaya. Akan tetapi, jika tetiba Anda meminta baboe Anda untuk mengunjungi kampungnya, dengan tegas mereka akan menolak. Mereka akan menjawab bahwa kampung mereka milik penduduk, bukan untuk orang-orang Eropa. Namun, ketika Anda berjalan-jalan ke pedesaan atau kampung di siang hari, atau Minggu sore, Anda akan disapa dengan ramah.³²

Di banyak surat, serdadu-serdadu Belanda menekankan tentang keramahan penduduk setempat, yang menyiratkan pesan bahwa orang-orang Indonesia sesungguhnya sangat puas dengan kehadiran mereka di sana. Jika Anda selama ini membayangkan bahwa orang-orang Jawa dan penduduk asli lainnya membenci kita, yang ter-

pliciete en bijna geruststellende boodschap lijkt te zijn dat de Indonesiërs vooral tevreden zijn over de Nederlandse aanwezigheid. 'Hadden wij ons voorgesteld dat de Javanen en andere inheemschen ons zouden verafschuwen thans blijkt het omgekeerde het geval. Want op alle mogelijke manieren brengen zij ons hun volksaard en gebruiken bij, waarbij vooral de taal een hoofdrol speelt.³³ Ook de aloude mythe dat het hete klimaat een stimulerende invloed heeft op het libido en dat de lokale vrouwen daarom zo gewillig zijn, komt voortdurend terug. 'En dan verders wat met de baboe Surib aan 't praten geweest, en zo alles wat daarbij hoort. Ze was behoorlijk hups vandaag. 't Zit hem zeker in het klimaat?'³⁴

In de relatie tussen de 'baboes' en de militairen zien we een vergelijkbaar spanningsveld als in de koloniale periode tussen de Nederlandse families en hun bedienden. Altijd sluimerde de vraag of je ze wel 'echt' kon vertrouwen. Terwijl voldoende lichamelijke en emotionele afstand tussen beide partijen het ideaal was, leefden ze een deel van de tijd in zeer nauwe nabijheid van elkaar. Dit gold zeker voor de 'baboes' die in nauw contact stonden met (kleine) kinderen. Dit element speelde ook een rol bij de militairen, nu gegoten in de vorm van de aantrekkingskracht en aantrekkelijkheid van de Indonesische vrouwen. Telkens komen de uitersten van zeer gevaarlijk tot zeer aanlokkelijk naar voren, een spanningsveld dat de emoties hoog kon laten oplopen. De manier waar hier vervolgens mee wordt omgegaan verschilt per individu. Het gevaar schuilt volgens de mannen vooral in de wijze waarop de vrouwen hun seksualiteit inzetten om de militairen te verblinden en in het verderf te storten.

Vanavond een nieuwe, aardig uitziende en verlegen baboe in de buurt van de mess gehaald, ge-

jadi justru sebaliknya. Dengan berbagai macam cara, mereka mencoba mengajari kita tentang karakter bangsa mereka berikut adat istiadatnya, dan bahasa memainkan peranan teramat penting di sini.³³ Lalu, mitos lama ihwal hawa panas yang membuat hasrat para perempuan menjadi menggebu-gebu digaungkan secara terus menerus. 'Bicara tentang baboe Surib, dan apa yang terjadi padanya. Hari ini dia tampak sangat bergairah. Mungkinkah karena cuaca?'³⁴

Dalam kaitannya dengan hubungan antara serdadu Belanda dan para baboenya, kita dapat melihat ketegangan yang sebanding dengan ketegangan dalam hubungan keluarga Belanda dan para pembantunya di zaman kolonial. Pertanyaan ihwal apakah Anda bisa 'benar-benar' mempercayai orang-orang Indonesia terus hingga di kepala mereka. Meskipun jarak lahir dan batin antara kedua belah pihak terjaga, mereka tetap hidup secara berdekatan untuk jangka waktu yang cukup lama. Ini terjadi pada baboe yang bekerja dalam keluarga yang memiliki anak-anak kecil yang menjalin kontak fisik dengan mereka. Kontak fisik serupa juga sesungguhnya terjadi pada para serdadu Belanda; tetapi, lebih kepada ketertarikan fisik terhadap perempuan-perempuan Indonesia. Setiap kali, hal-hal yang teramat membahayakan hingga yang teramat menarik muncul ke permukaan, ketegangan emosi ikut memuncak. Para serdadu memiliki cara yang berbeda untuk meredakan ketegangan situ. Namun, mereka menyadari bahwa bahaya utamanya terletak pada cara para perempuan Indonesia menggunakan seksualitas mereka untuk membutakan dan menghancurkan para serdadu.

Malam ini kubawa seorang baboe cantik nan pemalu ke mes. Namanya Soemarsi. Joejoe dan Johanna, baboe yang bekerja di mes kami, segera diliputi rasa cemburu. Itulah mengapa kami mengajak anak lain untuk datang dan bersenang-senang. Mereka teramat

naamd Soemarsi. Joejoe en Johanna, onze eigen mess-baboe's waren meteen boordevol jaloersheid. Daarom hebben we dat andere kind hier gehaald en nu hebben we er de lol van. Die kinderen waren en zijn anders zo heet als wat. Je moet er behoorlijk mee uitkijken, anders ben je verkocht. Feitelijk is het spelen met vuur, maar wel aardig, als je maar oppast, dat er geen brand uitbreekt.³⁵

Sterf je niet aan malaria dan is het dysenterie en ontkom je daaraan, dan is het een olifant, tijger of slang, die een einde maakt aan je leven en mocht dat niet gelukken, dan zijn er de inlandse vrouwen, de baboes, die je verleiden en je tenslotte ten verderve voeren. Er is altijd een oorzaak te vinden, waardoor je in Indië naar de bliksem zou moeten gaan.³⁶

De topos van de vrouw die haar seksualiteit inzet om militaire geheimen te ontfutselen, ontbreekt evenmin:

Eén van die bespionerende baboes, zwaar geslachtsziek, had o.a. tot taak Hollandse militairen te verleiden die dan ook ziek zouden worden. Deze strijdmethode werd reeds eerder toegepast. Maar zij wist nauwkeurig de route die de bende zou lopen, doch weigerde te spreken. Zoiets is van urgent belang en ik heb die vrouw geslagen. Toen gaf zij de route, sterkte en bewapening. Het door ons gewaarschuwde dichtstbijzijnde detachement wachtte in hinderlaag en had succes. Nu is er natuurlijk de gewetensvraag had ik die vrouw mogen slaan of niet? Moreel niet. Effectief was het wel.³⁷

Dat de vrouwen een belangrijke rol speelden in het dagelijkse leven van de soldaten wordt uit de brieven

bergairah juga. Tapi harus tetap waspada; kalau tidak, kita bisa kena celaka. Memang ini seperti main api. Namun menyenangkan. Asalkan kita berhati-hati, kita takkan terbakar.³⁵

Jika tak mati karena malaria, bisa jadi karena disenteri. Jika tak terkena penyakit itu, bisa jadi mati karena gajah, macan, atau ular. Jika itu semua tak membuat kita mati juga, masih ada para perempuan asli, para baboe, yang bisa merayu dan membawa kita kepada kehancuran. Selalu saja ada alasan yang menjadikan Hindia neraka.³⁶

Keyakinan kuno bahwa para perempuan menggunakan seksualitas mereka untuk menggali rahasia militer juga kerap hadir:

Salah satu baboe yang jadi mata-mata itu, yang punya penyakit kelamin parah, ditugaskan untuk merayu serdadu Belanda lalu menularinya dengan penyakit yang dideritanya. Metode perjuangan semacam ini sudah pernah digunakan sebelumnya. Dia tahu kemana gerombolan pemberontak itu bergerak, namun ia menolak untuk bilang. Hal ini sangat genting. Jadi, kupukuli saja perempuan agar buka mulut. Akhirnya ia membuka suara ihwal jalur pergerakan, kekuatan mereka, serta senjata yang mereka miliki. Kami segera kabari detasemen terdekat untuk menunggu dan menyergap mereka, dan berhasil. Pertanyaannya sekarang berkenaan dengan nurani. Haruskah aku pukuli perempuan itu atau tidak? Secara moral memang tidak. Tapi sangat efektif.³⁷

Bahwa para perempuan itu bermain peran yang menentukan dalam keseharian para serdadu Belanda tertulis jelas dalam surat-surat dan buku harian yang ditulis oleh para serdadu itu. Sebagian dari mereka bahkan menikahi

en dagboeken meer dan duidelijk. Hoewel een enkele militair uiteindelijk trouwde met de Indonesische vrouw die hij in de rol van ‘baboe’ had leren kennen, spreken veteranen nauwelijks meer over hen. Dit geldt ook voor de uit de tijdelijke liaisons geboren kinderen die nu nog in Indonesië wonen. ◀

Deze wervingsposter voor jachtvliegers van de luchtmacht van het KNIL hangt in het Nationaal Militair Museum in Soesterberg. Het model op de poster is een piloot met een witte huidskleur, die gekleed gaat als gevechtsvlieger uit de jaren 1940. De huidskleur en etniciteit van de piloot riepen vragen op bij een Indonesische vriend die met Ody mee was naar het museum.

‘Het KNIL had toch geen witte soldaten?’ vroeg hij mij (Ody) en de andere leden van de groep. Ik had deze vraag al verwacht. In het collectieve geheugen van Indonesiërs verwijst de term KNIL specifiek naar troepen met een bruine huidskleur die zich inzetten voor witte heren. Sterker nog, de naam KNIL wordt vaak gelijkgesteld met ‘Ambonezen’; men noemt zelden andere groepen, zoals Minahasa of zelfs Javanen. Er bestaan zelfs verschillende synoniemen voor het KNIL die nogal vernederend zijn: Zwarte Nederlanders, Londo Ireng, of, als uitbreiding op de betekenis van de naam van die troepen: honden van de NICA.

In antikoloniale vertellingen, die veelal teruggebracht worden tot verhalen tegen mensen met een witte huidskleur, wordt het KNIL vaak neergezet als een militie van de inheemse bevolking in plaats van als een koloniaal leger. Natuurlijk wordt dit verhaal

para para perempuan Indonesia yang semula bekerja sebagai baboe untuk mereka. Namun, kini tak satupun veteran perang Belanda yang pernah mau bercerita tentang itu. Begitu pula dengan anak-anak yang terlahir dari hubungan sementara para serdadu Belanda dan perempuan Indonesia, yang kini mungkin masih hidup di Indonesia, mereka seolah-olah sengaja dibungkam. ◀

Poster rekrutmen pilot pesawat pemburu angkatan udara KNIL di atas dipamerkan di Museum Militer Nasional Belanda di Soesterberg. Model dari poster tersebut adalah seorang pilot kulit putih berpakaian penerbang tempur di tahun 1940an. Warna kulit dan etnisitas sang pilot menimbulkan pertanyaan seorang teman Indonesia yang kala itu turut menemani Ody berkunjung ke museum itu.

‘Bukankah KNIL tidak beranggotakan tentara berkulit putih?’ tanyanya kepada saya dan teman-teman lain di rombongan. Saya sudah menduga pertanyaan ini akan muncul. KNIL di perbendaharaan orang Indonesia secara khusus merujuk kepada pasukan berkulit cokelat yang mengabdikan dirinya untuk ‘tuan-tuan’ berkulit putih. Lebih dari itu, seringkali KNIL identik dengan ‘Orang Ambon’ dan jarang menyebutkan kelompok lain seperti Minahasa dan bahkan orang-orang Jawa. Bahkan, KNIL memiliki beberapa sinonim yang cukup merendahkan: Belanda Hitam, *Londo Ireng*, atau nama pasukan yang mengalami perluasan makna: Anjing NICA.

Narasi anti-kolonialisme yang seringkali terdegradasi menjadi narasi anti-kulit putih sering memosisikan KNIL sebagai milisi bumiputera alih-alih tentara kolonial. Tentu, narasi ini juga dilanggengkan oleh sejarah publik dan kebudayaan populer yang melabeli tentara Belanda

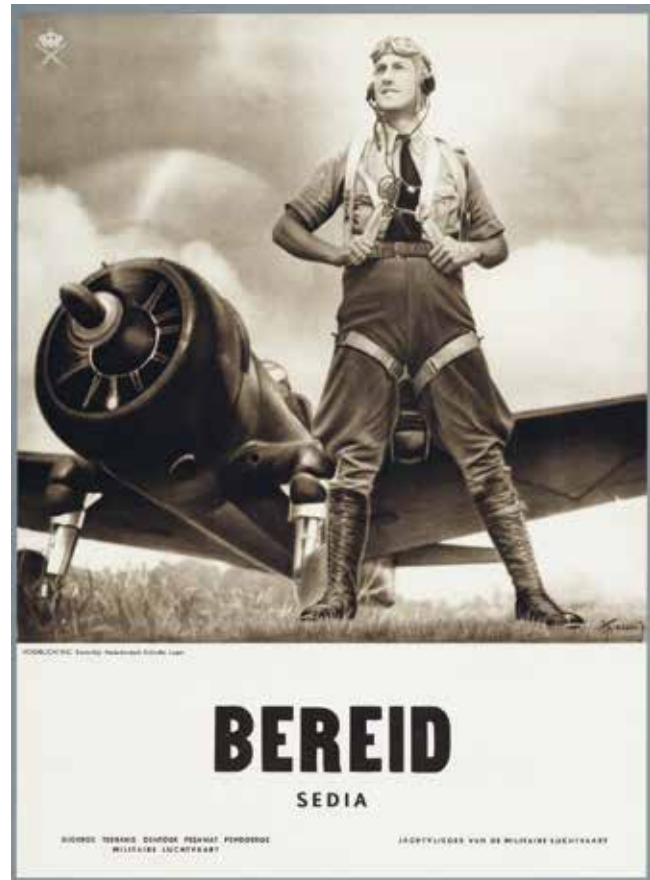

Wervingsposter 'bereid' met jachtvlieger van de Militaire Luchtvaart, maker is J. Thiessen. Koninklijk Nederland-Indonesische Leger. 1941 Bron: Nationaal Militair Museum (NMM) Soesterberg - Nr. 00103427.

Poster rekrutmen Sedia – Djoeroe Terbang Dentoek Pesawat Pemburu Militaire Luchtvaart, dibuat oleh J. Thiessen. Koninklijk Nederland-Indonesische Leger. 1941 Sumber: Nationaal Militair Museum (NMM, Museum Nasional Militer) Soesterberg - Nr. 00103427.

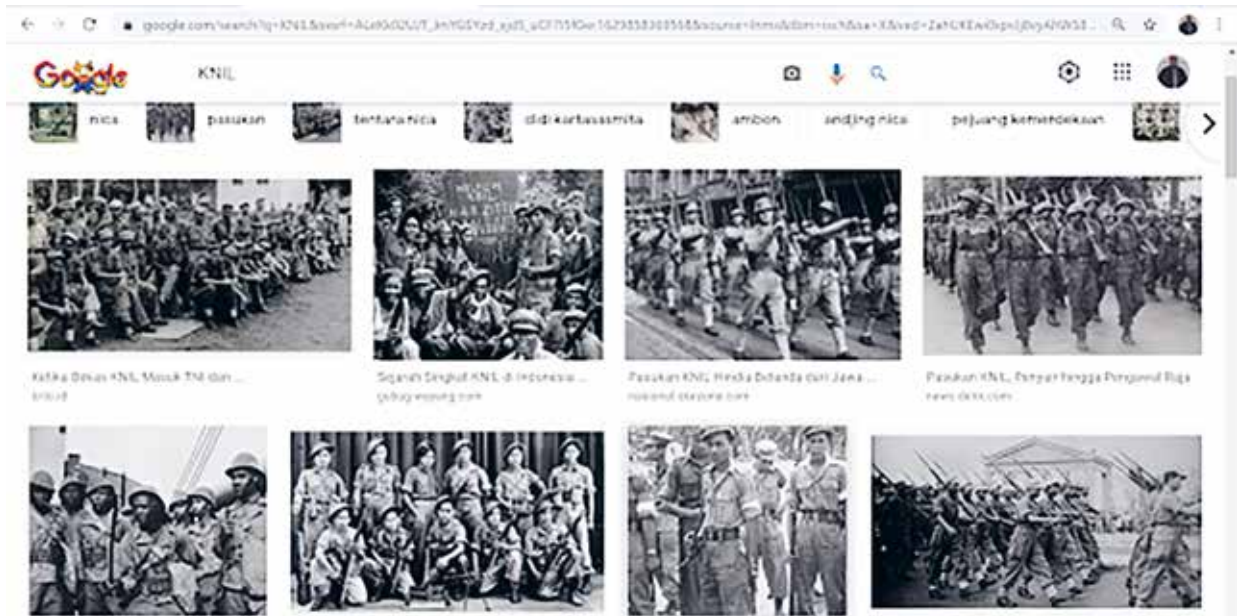
ook in stand gehouden door de publieke geschiedenis en de populaire cultuur, waarin Nederlandse soldaten met een bruine huid het etiket van 'KNIL-soldaten' krijgen opgeplakt, terwijl KNIL-leden met een witte huidskleur, zoals Simon Spoor, 'Nederlandse soldaten' worden genoemd.

Welk label mensen ergens op plakken, is natuurlijk niet te controleren, laat staan dat men het kan forceren. Op basis van persoonlijke indrukken kan iemand een bepaald concept een 'absurde' naam geven. Er zijn echter altijd redenen voor deze naamgeving. In tegenstelling tot het KNIL, dat exclusief met één groep geïdentificeerd wordt, is de naamgeving voor de periode 1945-1949 heel divers en afkomstig uit verschillende inspiratiebronnen. Enkele van die namen komen terug in het volgende essay. ◀

berkulit coklat sebagai 'Tentara KNIL,' namun melabeli anggota KNIL berkulit putih seperti Simon Spoor sebagai 'Tentara Belanda.'

Label seseorang atas sebuah konsep memang sesuatu yang tidak bisa dikendalikan apalagi dipaksakan. Berdasarkan impresi pribadi, seseorang bisa saja menamai sebuah konsep dengan 'absurd.' Namun, selalu ada alasan di balik penamaan itu. Berbeda dengan KNIL yang secara eksklusif identik dengan suatu golongan, penamaan periode 1945-1949 bisa sangat beragam dan berasal dari sumber inspirasi yang berbeda-beda. Artikel berikut ini akan menginventarisasi beberapa: ◀

Een screenshot van een Google-zoekopdracht naar 'KNIL', 2021. Beeld: Satrio (Ody) Dwicahyo.

Tangkapan layar pencarian Google untuk 'KNIL', 2021.

Tangkapan layar oleh: Satrio (Ody) Dwicahyo.

Als de herinnering het tijdperk een naam geeft

Mensen geven op verschillende manieren dingen een naam. In Indonesië zegt men wel dat er mensen zijn die een naam beschouwen als een gebed dat betekenis zal geven, terwijl anderen menen dat de betekenis niet altijd voortvloeit uit een naam. Wat je ook gelooft, mensen hebben hun eigen redenen wanneer zij iets – een kind, een straat of zelfs een tijdperk – een naam geven.

De officiële naam van een tijdperk wordt vaak bepaald door een autoriteit, meestal de overheid. De oorlog die plaatsvond in Indonesië, wordt bijvoorbeeld vaak de Oorlog voor het Verdedigen van de Onafhankelijkheid genoemd. Hierbij gaat men ervan uit dat de onafhankelijkheid was bereikt in augustus 1945 voordat er pogingen tot rekolonisatie plaatsvonden. Volgens Abdul H. Nasution, een van de hoogste militairen in deze periode, was het conflict dat toen uitbrak een Oorlog voor de Onafhankelijkheid, hetgeen

Kala ingatan menamai zaman

Berkaitan dengan penamaan, khalayak seringkali terbelah menjadi dua: menganggap nama sebagai doa yang sarat makna atau percaya bahwa makna tak selalu mengekor di belakang nama. Apapun yang dipercayai, seseorang tentu punya alasan tersendiri ketika ia menamai sesuatu: anak, jalan, atau bahkan zaman.

Berkaitan dengan zaman, otoritas, dalam hal ini adalah pemerintah, seringkali menentukan penamaan resmi dari sebuah zaman. Perang yang terjadi pada tahun 1945-1949 di Indonesia misalkan kerap disebut 'Perang Mempertahankan Kemerdekaan,' dengan asumsi bahwa kemerdekaan telah digapai Agustus 1945 sebelum terjadi upaya rekolonisasi. Namun, menurut Abdul H. Nasution, salah satu petinggi militer di periode ini, konflik yang meletus pada masa itu adalah 'Perang Kemerdekaan', sehingga menyiratkan bahwa kala itu kemerdekaan belum dicapai.

impliceert dat de onafhankelijkheid op dat moment nog niet was bereikt.

Discussies over de naam van een tijdperk vinden niet alleen plaats tussen de autoriteiten en het publiek. Uit een onderzoek dat we uitvoerden met behulp van studenten van de Universiteit Gadjah Mada (UGM) in Yogyakarta, bleek dat er vaak een ‘botsing van periodenamen’ was. Als studenten interviews afnemen, gebruiken zij de terminologie die ze in de klas hebben geleerd, zoals ‘revolutie’, ‘onafhankelijkheids-oorlog’ en ‘militaire agressie’. Vaak zijn hun gespreks-partners echter niet vertrouwd met deze termen.

Los van de gesprekken die dan ontstaan, hebben de betrokkenen, de toenmalige getuigen of zelfs hedendaagse partijen die naar het verleden kijken, ieder hun eigen overwegingen om een tijdperk op een bepaalde manier te betitelen. De meeste getuigen en hoofdrolspelers zullen het tijdperk een naam geven die overeenkomt met hun herinneringen, observaties en inzichten. Hieronder staan enkele ‘tijdperknamen’ die naar voren kwamen uit de interviews met hoofdrolspelers en getuigen van de geschiedenis van de revolutionaire periode 1945-1949:³⁸

Het Tijdperk van het Zoeken naar Vlooiën in je Broek

Barman, (1942), een inwoner van het dorp Tridadi aan de voet van de berg Merapi in Sleman, Yogyakarta, was in 1945 pas drie jaar oud. Op de vraag wat er in 1945 gebeurde, antwoordde hij dat het de periode was van het zoeken naar vlooiën in je broek (*nggoleki tumo kathok*). Toen hij dit zei, probeerden verschillende mensen om hem heen om hem te corrigeren: het tijdperk van het zoeken naar vlooiën werd vaker geassocieerd met de Japanse tijd. Veel mensen herinneringen zich het dragen van kleding gemaakt van een jutezak die onder de vlooiën zat. Barman hield

‘Perdebatan’ tentang nama zaman tidak hanya terjadi antara otoritas dengan publik. Di dalam suatu penelusuran yang kami lakukan atas bantuan mahasiswa-mahasiswa UGM, ‘benturan nama periode’ ini jamak terjadi. Mahasiswa selaku pewawancara akan datang dengan terminologi yang mereka pelajari di kelas ‘revolusi’, ‘perang kemerdekaan’, ‘agresi militer’, dan lain sebagainya. Namun, narasumber mereka seringkali merasa asing terhadap istilah-istilah itu.

Lepas dari perdebatan yang kerap terjadi, para pelaku, saksi, atau bahkan pihak masa kini yang melihat ke masa lalu tentu punya pertimbangan masing-masing dalam menjuluki sebuah zaman. Mayoritas saksi dan pelaku akan menamai zaman ini sesuai dengan ingatan, pengamatan, dan pemahamannya. Di bawah ini adalah beberapa ‘nama zaman’ yang kami temui dari wawancara terhadap pelaku dan saksi sejarah periode revolusi 1945-1949:³⁸

Zaman Mencari Kutu Celana.

Barman (1942), warga Tridadi sebuah kampung di kaki gunung Merapi di Sleman, Yogyakarta, baru berusia tiga tahun ketika tahun 1945. Ketika ditanya apa yang terjadi di tahun 1945, ia menjawab bahwa itu adalah zaman mencari kutu celana (*nggoleki tumo kathok*). Ketika mengatakan ini, beberapa orang disekitarnya berupaya mengoreksi bahwa zaman mencari kutu celana itu lebih sering diasosiasikan dengan zaman Jepang. Patut diingat bahwa banyak orang memiliki memori tentang penggunaan karung goni yang berkutu sebagai bahan sandang. Namun, Barman teguh pendirian: zaman ‘45 dan zaman Belanda adalah masa ketika dirinya dan sang ayah ‘sibuk’ mencari Kutu Celana.³⁹

echter voet bij stuk: in 1945 en het Nederlandse tijdperk daarna waren zijn vader en hij ‘druk’ met het zoeken naar vlooien in hun broek.³⁹

Het Tijdperk waarin de Nederlanders met Jonge Vrouwen Trouwden

Penuh Boru Sembiring (1933) maakte van 1945 tot en met 1949 verschillende tragische gebeurtenissen mee. Haar oudere broer werd gemarteld en vervolgens geëxecuteerd door het Nederlandse leger. Zijn lijk werd op sobere wijze in zand begraven. Vervolgens verbranden Nederlandse troepen haar huis en haar toevluchtsoord in Gunung Gertam (Noord Sumatra). Zij herinnert zich dit tijdperk echter altijd als het tijdperk waarin de Nederlanders naar jonge vrouwen verlangden, onder wie zijzelf en haar vriendinnen. Penuh herinnert zich dat telkens als Nederlandse troepen een dorp binngingen, jonge vrouwen hun eerste doelwit waren.⁴⁰

Het Tijdperk van ‘Tung Tung Tung Tung-Tumult’

Abdurrahman Badjuri (1921) is opgegroeid in Kemiri, Purworejo, op Midden-Java. Zijn dorp lag ver van Pegangsaan Timur, de plek waar Sukarno en Hatta de onafhankelijkheid van Indonesië uitriepen. Hij is er echter stellig van overtuigd dat hij en zijn familie kort na de proclamatie het nieuws over de onafhankelijkheid hoorden. Toen hem gevraagd werd hoe hij kennisnam van dit nieuws, antwoordde Badjuri spontaan: ‘Tja, het was het tijdperk van ‘tung tung tung tung-Tumult’. De vier herhalingen van de tung-klank imiteren het gegalm van het houten blok waarop werd geslagen als communicatiemiddel om het fantastische nieuws te verspreiden. Het woord ‘tumult’ verwijst naar de opschudding die ontstond nadat veel mensen het bericht over de onafhankelijk-

Zaman Belanda Mengawini Perempuan-Perempuan Muda.

Penuh Boru Sembiring (1933) mengalami beberapa kisah tragis di kurun tahun 1945 hingga 1949. Kakak laki-lakinya disiksa dan kemudian dieksekusi oleh tentara Belanda. Jenazahnya hanya dimakamkan seadanya di liang lahat dari medium pasir. Kemudian, rumahnya dan tujuan pengungsian di Gunung Gertam dibakar oleh tentara Belanda. Namun, ia selalu mengingat zaman ini sebagai zaman ketika Belanda menginginkan perempuan-perempuan muda, termasuk dirinya dan teman-temannya. Setiap tentara Belanda memasuki sebuah desa, perempuan-perempuan muda akan menjadi sasaran mereka yang pertama, kenang Penuh.⁴⁰

Zaman Tung Tung Tung Tung. Geger.

Abdurrahman Badjuri (1921) tumbuh besar di Kemiri, Purworejo, Jawa Tengah. Desanya tentu terletak jauh dari Pegangsaan Timur, tempat Sukarno dan Hatta memproklamasikan kemerdekaan Indonesia. Namun, ia yakin betul bahwa dirinya dan keluarganya mendengar kabar kemerdekaan tak lama setelah proklamasi. Ketika ditanya bagaimana ia bisa mengetahui kabar kemerdekaan itu, Badjuri spontan menjawab ‘ya itu zaman *tung tung tung tung. Geger.*’ Empat kali pengulangan bunyi *tung* di awal adalah tiruan bunyi kentongan yang bertalu-talu, media komunikasi untuk menyiarkan berita bahagia tersebut. Sementara ‘*Geger*’ di akhir menandakan bahwa setelah berita kemerdekaan di dengar banyak orang, hadirilah kegegeran baru: kembalinya perang ke kehidupan mereka.⁴¹

Zaman Angkat Jemuran.

Yutono (1938) menghabiskan masa kecilnya di Malang. Ada kenangannya yang cukup unik terkait zaman Jepang yang disusul oleh kembalinya sekutu dan Belanda ke In-

heid hadden gehoord: de oorlog zou terugkeren in hun leven.⁴¹

Het Tijdperk van 'Raap het Wasgoed Op'

Yutono (1938) bracht haar jeugd door in Malang. Haar herinneringen aan het Japanse tijdperk, dat werd gevolgd door de terugkeer van de geallieerden en de Nederlanders naar Indonesië, zijn uniek. Zij herinnert zich dit tijdperk als de jaren waarin je het wasgoed moest oprapen. Waarom? Telkens als er een patrouille naderde, moest zij zich haasten om haar ouders te helpen om het voor hun huis liggende wasgoed bijeen te rapen. Deze methode om kleding te drogen werd immers bij verschillende gelegenheden gebruikt om geheime codes te versturen. Om achterdocht, met alle schadelijke gevolgen van dien, te voorkomen mocht het wasgoed niet voor het huis blijven liggen.⁴² ◀

We hebben veel memoires gebruikt als bronnen voor verschillende bijdragen aan dit boek. Memoires kunnen verhalen en details vertellen die vaak niet zijn opgenomen in de officiële documenten in het archief. Hun persoonlijke karakter weerspiegelt de keuze van de auteurs om bepaalde verhalen te presenteren en andere te vergeten. Wij gaan ervan uit dat de auteurs alle informatie die zij in memoires presenteren, belangrijk vinden.

In memoires die zijn samengesteld door Indonesische onafhankelijkheidsstrijders, zowel individueel als gezamenlijk, vinden we vaak verhalen over mensen die gevangen zijn genomen of ervan beschuldigd

donesia. Ia mengingat bahwa ini adalah zaman mengangkat jemuran. Mengapa? Karena setiap ada patroli datang, ia harus bergegas membantu orang tuanya untuk membesarkan jemuran yang membentang di depan rumahnya. Menurut ingatannya, jemuran ini perlu diangkat karena di berbagai kesempatan, metoda mengeringkan baju ini sering digunakan oleh mata-mata sebagai cara berkirim sandi. Untuk menghindari wasangka yang berpotensi mencelakakan, jemuran ini tak boleh dibiarkan tertinggal di depan rumah.⁴² ◀

Kami banyak menggunakan memoar sebagai sumber dari berbagai tulisan di buku ini. Memoar, sebagaimana dokumen ego lainnya, bersifat sangat personal sehingga dapat mengungkap banyak cerita dan detail yang seringkali tidak dimuat oleh dokumen-dokumen resmi yang diarsipkan. Karakteristik memoar yang sangat personal merefleksikan bagaimana sang penyusun memilih konten yang dihadirkan dan dilupakan. Kami berasumsi jika semua informasi yang dihadirkan pada sebuah memoar pasti dianggap penting oleh penyusunnya.

Pada beberapa memoar yang disusun oleh pejuang kemerdekaan Indonesia, baik individual maupun berkelompok, kami kerap menemukan cerita tentang orang-

worden verraders te zijn. De meerderheid van deze mensen waren spionnen voor de vijand en anderen voerden acties uit die het hun kameraden moeilijk en de vijand makkelijk maakten. Van diverse ‘verraders’ wordt de naam genoemd, terwijl andere alleen beschreven worden aan de hand van lichamelijke kenmerken. De meeste gevangenen eindigen op de executieplaats, het lot van anderen is onbekend. ◀

De mensen die tussen de verhalen staan

Semantisch gezien is een verrader iemand die een *kiyāna* pleegt, een Arabisch zelfstandig naamwoord dat duidt op gebrek aan loyaliteit. Ook tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog staat ‘verrader’ vrijwel altijd voor iemand die partij kiest voor de tegenstander.

De aanwezigheid van verraders laat zien dat oorlog gecompliceerd is. Als het om een verrader ‘uit eigen gelederen’ gaat, wordt die in de verhalen als een laag soort mens gezien. Als hij van de tegenpartij is, dan gaat het uiteraard om iemand die zich heeft aangesloten bij de zaak van de auteur of verteller.

orang yang tertangkap atau tertuduh sebagai pengkhianat. Mayoritas pengkhianat ini merupakan mata-mata lawan, beberapa lain melakukan tindakan yang mempersulit kawan dan memudahkan lawan. Beberapa pengkhianat ini hadir dengan nama, beberapa lain hanya dikenali dari ciri-ciri fisik. Mayoritas dari mereka yang tertangkap berakhir di tempat eksekusi, beberapa lain tidak diketahui nasibnya. ◀

Orang-orang di antara narasi

Secara maknawi, pengkhianat adalah pelaku *kiyāna*, kata benda dalam Bahasa Arab yang menandakan absennya loyalitas. Dalam konteks perang, termasuk perang kemerdekaan Indonesia, pengkhianat hampir pasti terkait dengan keberpihakan kepada lawan.

Kehadiran para pengkhianat merepresentasikan imaji yang ruwet dari sebuah perang. Jika pengkhianat datang ‘dari pihak sendiri’ tentu mereka adalah serendah-rendahnya (atau bahkan tidak tergolong) manusia. Jika pengkhianat datang dari pihak lawan, tentu mereka adalah manusia yang insaf.

In tegenstelling tot strijders is het niet makkelijk om te achterhalen wie verdacht wordt van verraad of wier verraad bewezen is, laat staan dat we hun motivatie kennen om de tegenstander te helpen. De memoires van de strijders in Indonesië bevatten vaak verhalen over mensen die niet simpel tot een verrader uit het eigen kamp of dat van de tegenstander gerekend kunnen worden. Enkele voorbeelden:

Herman.⁴³ Een jongeman gearresteerd door leden van het Studentenleger, 3de Detachment, 17de Brigade, in Sempor, Sleman, Yogyakarta. Na onderzoek waren zij ervan overtuigd dat Herman een spion was. Helaas worden de resultaten van dit onderzoek niet in de memoires beschreven. Herman is geëxecuteerd door Sutiman en Mbah Hardjo.

'Pek kuring nu meuncit' (Laat mij hem afslachten), sprak Sutiman in het Sundanees voordat hij de executie uitvoerde. Hij gebruikte het Sundanees, zodat Herman, wiens laatste uur geslagen had, zijn woorden niet zou begrijpen.

De dikke man en de jongeman in sarong.⁴⁴ Nadat ze regelmatig het dorp Bangak in Boyolali, Midden Java, dat door de strijders was bezet, in en uit waren geweest, werden zij gearresteerd. Leden van de 2de Afdeling, 2de Compagnie, 55ste Bataljon, *Sturmabteilung/Corps Sukarela SA/CSA* van het Studentenleger pakten de dikke man op in gezelschap van een jongeman in sarong met een klein kind.

Ismardi, Budi Sutrisno en Robikan van de 2de Afdeling kregen de opdracht om de twee mannen te ondervragen. Ondertussen was Kuntjung Haryono verantwoordelijk voor het afleiden van het ongeveer vijf jaar oude kind. De ondervraging verliep niet soepel. De twee vernederden hun ondervragers zelfs. De dikke man werd ter plekke geëxecuteerd, terwijl de man in

Tidak seperti para pejuang, tidak mudah untuk mengetahui profil orang-orang yang terduga atau terbukti berkhianat, alih-alih motivasinya untuk membantu lawan. Namun, memoar-memoar para pejuang di Indonesia acap kali memasukkan cerita tentang orang-orang yang berdiri 'di antara dua narasi' ini. Berikut adalah beberapa di antaranya:

Herman.⁴³ Anak muda ini ditangkap oleh beberapa anggota Tentara Pelajar Detasemen III Brigade 17 di Sempor, Sleman, Yogyakarta. Staf detasemen III Brigade 17 meyakini bahwa Herman adalah seorang mata-mata setelah melakukan pemeriksaan. Disayangkan, hasil pemeriksaan ini tidak ditulis di dalam memoar. Herman kemudian dieksekusi oleh dua orang pejuang bernama Sutiman dan Mbah Hardjo.

'Pek kuring nu meuncit' (biar saya yang menyembelih) kata Sutiman dalam Bahasa Sunda sebelum melaksanakan eksekusi. Penggunaan Bahasa Sunda diduga sebagai bahasa sandi, agar Herman yang sedang menanti ajal tidak mengerti ucapan Sutiman.

Lelaki Gemuk Gempal dan Pemuda Bersarung.⁴⁴ Setelah seringkali keluar masuk Desa Bangak, Boyolali yang sedang ditempati oleh para pejuang, kedua lelaki ini ditahan. Anggota Seksi II Kompi II Batalyon 55 SA/CSA *Sturmabteilung* (Korps Sukarela) Tentara Pelajar mendapati lelaki gemuk itu ditemani oleh seorang pemuda bersarung dan seorang anak yang berusia sekira lima tahun.

Anggota Seksi II yang terdiri dari Ismardi, Budi Sutrisno, dan Robikan ditugaskan untuk menginterogasi kedua lelaki tersebut. Sementara Kuntjung Haryono bertanggungjawab untuk mengalihkan perhatian sang anak kecil yang berusia sekitar lima tahun. Interogasi tak berjalan lancar. Kedua lelaki tersebut malah menghina para interogator. Lelaki gemuk gempal dieksekusi di tempat. Sementara Lelaki bersarung dieksekusi di pekuburan

sarong werd geëxecuteerd op de dorpsbegraafplaats waar ze werden begraven. Een aantal dagen na de executie kon geen lid van de 2de Afdeling rustig eten.

Datuk Karang en Panduko Dewa.⁴⁵ Zij werden ervan verdacht als ‘inheemse’ leden te werken voor de Nederlandse inlichtingendienst op West-Sumatra. Hun spionageactiviteiten zouden hebben geleid tot de afslachting van 80 strijders en niet-strijders bij de Jembatan Sungai Agam (Brug over de Agam-rivier) in Payakumbuh. Naar aanleiding van deze huiveringwekkende gebeurtenis werd de naam van de brug veranderd in Jembatan Ratapan Ibu (Brug van de Rouwende Moeder), vanwege het verdriet om de slachtoffers die door alle moeders in Payakumbuh betreurd werden (zie p. 256).

Datuk Karang en Panduko Dewa werden ook verantwoordelijk gehouden voor het door de Nederlanders in brand steken van ongeveer 350 huizen van bewoners van Koto Nan Gadang, Koto Nan Empat en Tiakar Payo Basung.

Lambia.⁴⁶ Een KNIL-soldaat met Butonees bloed die was uitgezonden naar Banyumas op Midden-Java. In april 1948 liet hij, ‘aangespoord door de Almachtige God’, Lasinrang vrij, een strijder van de republiek die wachtte op de voltrekking van zijn doodvonnis.

Lasinrang, die uit Makassar op Sulawesi kwam, was eerder opgepakt samen met collega’s uit hetzelfde gebied: La Indi, Losung en Herman Fernandez, een Molukse soldaat van de republiek. Tijdens de ondervraging vroeg men aan Lasinrang en Herman: ‘Oost-Indonesië of de Indonesische Republiek – wat kies je?’ Herman Fernandez, La Indi en Losung zijn door een geweer van het Nederlandse leger omgekomen.

Letnan Kamaludin aka ‘Tembiluk’.⁴⁷ Een officier die in West-Sumatra bekendstond als een ‘gladde’

desa tempat keduanya kemudian dimakamkan. Beberapa hari setelah eksekusi, tak satupun anggota Seksi II dapat makan dengan tenang.

Datuk Karang dan Panduko Dewa.⁴⁵ Keduanya diduga anggota pribumi dari dinas intelijen Belanda yang bertugas di Payakumbuh. Aktivitas telik sandinya berujung pada pembantaian delapan puluh pejuang dan rakyat di Jembatan Sungai Agam, Payakumbuh. Kengerian ini membuat jembatan ini berubah nama menjadi ‘Jembatan Ratapan Ibu’ karena kesedihan para korban yang diratapi oleh seluruh kaum ibu di Payakumbuh. (lihat hal. 256).

Datuk Karang dan Panduko Dewa juga diduga bertanggungjawab atas pembakaran kurang lebih 350 rumah rakyat di Koto Nan Gadang, Koto Nan Empat, dan Tiakar Payo Basung.

Lambia.⁴⁶ Prajurit Belanda berdarah Buton yang ditugaskan di Banyumas. Pada bulan April 1948, Atas ‘dorongan dari Tuhan Yang Maha Esa,’ ia membebaskan seorang pejuang Republik bernama Lasinrang yang sedang menunggu giliran hukuman mati.

Sebelumnya, Lasinrang yang berasal dari Makassar ditangkap bersama rekan sederahnya: La Indi, Losung, dan juga Herman Fernandez, prajurit Republik berdarah Maluku. Ketika diinterogasi, Lasinrang dan Herman sama-sama ditanya: ‘Memilih mana, Indonesia Timur atau Republik Indonesia?’ Penting untuk diketahui bahwa Herman Fernandez, La Indi, dan Losung diketahui gugur di ujung senapan Tentara Belanda.

Letnan Kamaludin alias ‘Tembiluk’.⁴⁷ Seorang perwira yang terkenal ‘licin’ di kalangan pejuang di Sumatera Barat. Dosa terbesarnya adalah membocorkan informasi terkait rapat para pemimpin perjuangan yang bertempat di Lembah Situjuh Batur, Payakumbuh (lihat hal. 262).

man. Zijn grootste zonde was dat hij informatie lekte over een bijeenkomst van de leiders van de strijd, die plaatsvond in het dal bij Situjuh Batur bij Payakumbuh (zie p. 262).

Met Tembiluks informatie op zak bestormden Nederlandse soldaten deze bijeenkomst in de vroege ochtend van 17 januari 1949. Ten minste negen mensen kwamen daarbij om het leven. Het verraad van Tembiluk was meer dan een gerucht; het werd bewezen tijdens een proces in Padang Mangatas. Tijdens de zitting, kon Tobing, een van de strijders, zijn emoties niet bedwingen en deed hij een poging Tembiluk te vermoorden. Tembiluk slaagde erin naar het dorp Talang te vluchten, waar hij aan zijn einde kwam door toedoen van zijn voormalige ondergeschikten.

De boeren wier sigaretten werden aangestoken.⁴⁸

De Nederlandse soldaten wisten al – misschien wel dankzij de ‘diensten’ van Tembiluk – dat Situjuh Batur als ontmoetingsplaats fungeerde. Ze wilden echter de precieze plek weten. Onderweg vroegen ze dit aan een paar boeren. Om de boeren over te halen de locatie te noemen, gaven de Nederlandse soldaten hun sigaretten en gaven ze ook een vuurtje. Later, na de aanval, werd duidelijk dat de Nederlandse soldaten de locatie hadden weten te achterhalen.

‘Het is onmogelijk dat de boeren dat wisten,’ weerlegde Sarkawi, een oudere inwoner van Situjuh Batur, deze verklaring. ‘Voordat ze de boeren ontmoetten, waren de Nederlandse soldaten er al van overtuigd dat er in Situjuh een bijeenkomst was.’ Deze boeren worden niet bij name genoemd, maar hun vriendschappelijke houding tegenover de Nederlandse soldaten is vereeuwigd in het reliëf naast de graven van de mensen die gesneuveld zijn tijdens genoemde bijeenkomst (zie p. 265). ◀

Mengantongi informasi dari Tembiluk, tentara Belanda menyerbu rapat ini pada dini hari 17 Januari 1949. Setidaknya sembilan orang gugur. Lebih dari rumor, pengkhianatan Tembiluk dibuktikan dalam sebuah sidang di Padang Mangatas. Sebelum sidang selesai, seorang pejuang bernama Tobing tak kuasa menahan emosi dan berupaya membunuh Tembiluk. Tembiluk berhasil melarikan diri ke desa Talang hanya untuk menemui ajal di tangan mantan anak buahnya.

Petani yang Disulut Rokoknya.⁴⁸ Tentara Belanda sudah mengetahui bahwa Lembah Situjuh Batur dijadikan tempat pertemuan, mungkin saja atas ‘jasa’ Tembiluk. Namun, mereka perlu koordinat pasti tentang lokasi pertemuan itu. Dalam perjalanan, mereka bertanya kepada satu atau dua orang petani. Demi meyakinkan para petani itu, tentara Belanda memberi mereka rokok dan menyulut apinya. Kemudian diketahui bahwa tentara Belanda tak salah target.

‘Tidak mungkin para petani tahu. Tentara Belanda sudah yakin bahwa di Situjuh (Batur) ada rapat, sebelum bertemu para petani itu’ sangkal Sarkawi, seorang sepuh di Situjuh Batur. Para petani ini tidak bernama, namun imajinya yang begitu bersahabat dengan tentara Belanda diabadikan pada relief di samping makam hadirin rapat yang gugur di Situjuh Batur. (lihat hal. 265) ◀

Wanneer we het hebben over de taal van conflicten, dan mogen we beeldtaal niet vergeten. Persoonlijke fotoalbums zijn op zichzelf, en als hulpmiddel bij het vertellen van verhalen, belangrijke elementen die de beeldvorming van de oorlog helpen creëren. Ze spelen een rol in de eigen herinneringen van soldaten, maar ook in de verhalen die ze delen met de buitenwereld. Geweld komt op vele manieren naar voren in deze (beeld)verhalen. De beelden van vermoorde soldaten of burgers - vaak is het verschil niet duidelijk - spreken voor zich. Maar ook de ongelijke machtsverhoudingen schijnen door de foto's heen.

Bij het bepalen welke foto's we wilden opnemen, merkte Stephanie op dat we door foto's van Nederlandse soldaten af te beelden, deze beelden reproduceren en daarmee kunnen bijdragen aan de normalisering van stereotiepe beelden en geweld. Een ander belangrijk element in de keuze voor het opnemen van foto's is de toestemming die is gegeven. Veel persoonlijke fotoboeken zijn ondergebracht bij het NIOD of een andere archiefinstelling. De samenstellers hebben bij hun schenking toestemming gegeven voor gebruik, maar niet enkel de samenstellers staan op de foto's. Er staan ook mensen op die geen toestemming hebben gegeven of hebben kunnen geven. En bij sommige foto's kan je denken: het zijn toch vooral onschuldige kiekjes, wat is er mis mee om die in de publicatie op te nemen? Maar ook hier geldt: wie bepaalt of het enkel onschuldige kiekjes of toch meer dan dat zijn? Het afbeelden van dode lichamen gaat nog een stap verder. Eveline wees erop dat de schrijfster Maaza Mengiste in

Saat kita berbicara tentang bahasa konflik, kita tak boleh melupakan bahasa visual. Album foto pribadi adalah unsur yang teramat penting yang juga mengiringi pelbagai cerita dan akhirnya membantu menciptakan citra perang. Foto-foto itu juga berperan penting sebagai sarana pengingat para serdadu, sekaligus unsur cerita yang dapat mereka bagikan dengan dunia luar. Kekerasan tersaji dalam banyak cara, termasuk melalui cerita-cerita lewat gambar. Gambar-gambar serdadu yang terbunuh atau penduduk yang tewas, yang seringkali tak dapat dibedakan di antara keduanya, membuahakan cerita tersendiri. Begitu pula dengan ketidakseimbangan kekuatan, seringkali hadir secara nyata lewat gambar.

Ketika hendak memutuskan foto-foto yang mana yang akan dimasukkan dalam buku ini, Stephanie mencatat bahwa dengan membagikan gambar-gambar milik serdadu Belanda, kita sesungguhnya sedang mereproduksi dan menormalisasi beragam stereotip dan aksi kekerasan. Selain itu, memilih juga bertalian erat dengan izin. Banyak foto-foto pribadi kini disimpan sebagai arsip di NIOD dan berbagai lembaga penelitian lain. Dengan demikian, izin secara sekaligus sudah terbuka seiring dengan diteruskannya foto-foto itu ke lembaga-lembaga yang dimaksud di atas. Namun, masalahnya adalah bahwa foto-foto itu bukan saja memuat gambar si pemilik, melainkan juga gambar orang lain yang mungkin tidak memberi izin, atau tak lagi bisa memberi izin. Beberapa foto lainnya tampak polos dan mungkin membuat kita berpikir apa salahnya membagikan foto-foto itu. Namun, siapa pula yang menentukan bahwa foto tertentu polos sementara yang lainnya sarat dengan muatan? Gambar-gambar tubuh tak bernyawa jauh lebih rumit lagi. Eveline sempat menyebut bahwa

haar boek *The Shadow King* over de Tweede Italiaans-Ethiopische Oorlog in de jaren 1930, slechts twee foto's gebruikt: alleen op de omslag van het boek. Dit was een bewuste keuze, terwijl fotografie in haar boek en bij het schrijfproces juist een grote rol speelde. Mengiste ziet foto's als wapens met macht die nog steeds op mensen worden gericht. Zo spreekt ze over foto's van dode lichamen, die over sterven gaan, maar als je verder kijkt, dan zie je dat het eigenlijk gaat over 'degene die nog leeft en aan de macht is'.⁴⁹ ◀

Bladeren door de oorlog

Een oranjebruine kaft, dikke zwarte bladen met sepia foto's, tachtig stuks in totaal, de meeste nog op hun plek. Sommige zijn verschoven of, evenals de doorzichtige beschermbladen, gescheurd. Korte commentaren zijn er met witte pen bijgeschreven. Bladerend door dit boek word ik meegenomen van Nederland naar Indonesië, min of meer chronolo-

Maaza Mengiste dalam bukunya yang berjudul *The Shadow King* tentang perang Italo-Etiopia 1931-1945, hanya menggunakan dua foto saja, dan itu pun untuk sampul buku tersebut. Keputusan ini adalah pilihan sadar si pengarang, meskipun, semestinya, foto adalah unsur teramat penting dalam bukunya itu, termasuk proses penulisannya. Maaza Mengiste memandang foto sebagai senjata ampuh, yang masih juga diarahkan kepada orang-orang. Ia mengatakan bahwa foto tubuh-tubuh tak bernyawa yang secara sekilas menegaskan kematian. Akan tetapi, jika ditilik lebih jauh, foto-foto itu justru memberi banyak keterangan tentang 'orang-orang yang masih hidup dan berkuasa'.⁴⁹ ◀

Menjelajahi perang lewat gambar

Bersampul coklat kejingga-jinggaan, album foto itu berisi laman-laman hitam yang memuat 80 buah foto sepia. Hampir semuanya masih melekat erat, sebagiannya sudah mulai bergeser, atau lapisan pelindungnya mulai lepas. Beberapa keterangan pendek ditulis dengan tinta putih menyertai tiap-tiap foto. Membolak-balik halaman pada album foto ini serasa membawaku ke Indonesia.

gisch komen foto's voorbij van de samensteller, een soldaat op de boot naar Indonesië, de aankomst in de haven Tanjung Priok in maart 1946. Vervolgens zie ik natuur en sawa's, foto's met 'lokale bevolking' en veel poserende soldaten, voor hun kampement, met jeeps, meestal in een rustmoment, soms bij militaire acties.

En dan een foto van acht Indonesische mannen zittend op de grond en twee Nederlandse soldaten staand en bewapend, met het bijschrift 'Patjet, 8 bendeleiders doodgeschoten' en ernaast foto's van (waarschijnlijk) familie in Nederland, een peuter met een knuffeldier en het bijschrift 'Hoe zou Peppie het maken?'⁵⁰ Ik zou misschien niet verbaasd moeten zijn, ik kijk hier tenslotte naar een fotoalbum van een soldaat, maar toch vraag ik me af: hoe zijn deze foto's naast elkaar terechtgekomen? Hoe kan je een foto als deze, met acht nog in leven zijnde mannen, maar wetende dat ze dood zijn geschoten, in een fotoalbum plakken? Waar ik even op een spoor was gezet van het reizigersnarratief, bijna een vakantiealbum, vraag ik me af: wat zeggen de plaatsing van deze foto en het bijschrift over hoe deze soldaat terugkijkt op zijn diensttijd, hoe hij aankijkt tegen de Indonesische bevolking en hoe hij het gepleegde geweld bekijkt?

Veel Nederlandse soldaten legden hun diensttijd in Indonesië vast in een fotoalbum. Ze laten een heel persoonlijke selectie zien aan beelden, dit in tegenstelling tot de meer algemene herdenkingsboeken uitgegeven door de Indonesische overheid rondom jubilea van de proclamatie, herdenkingsboeken van Nederlandse veteranenorganisaties en persfoto's te vinden in Indonesische archieven. Desalniettemin zijn de Nederlandse fotoalbums minder uniek dan men van persoonlijk samengestelde albums zou verwachten. Niet iedereen was zelf fotograaf. Handel in foto's heeft ervoor gezorgd dat sommige foto's in ver-

Foto-foto disusun oleh si pemiliknya secara runtut mulai dari gambar serdadu di kapal laut menuju Indonesia, kedatangan di Tanjung Priok di bulan Maret 1946. Lalu gambar berikutnya memampang alam dan sawah, dan 'penduduk setempat' yang berfoto bersama para serdadu di depan rumah-rumah mereka, atau di atas jip, kala sedang beristirahat atau saat operasi militer yang sering disebut sebagai 'aksi polisionil'.

Lalu ada foto delapan orang laki-laki Indonesia duduk di tanah sementara dua serdadu Belanda bersenjata berdiri di samping mereka. Foto itu diberi keterangan: 'Patjet, 8 orang pemimpin gerombolan ditembak mati.' Persis di samping foto itu adalah (mungkin) foto keluarganya di Belanda, seorang anak kecil bersama bonekanya, dan diberi keterangan: 'Bagaimana kabar Peppie?'.⁵⁰ Semestinya saya tak usah terkejut, lagi pula saya sedang membuka-buka album foto milik seorang serdadu. Namun, saya tetap bertanya-tanya: bagaimana bisa dua foto itu ditempel berdampingan? Bagaimana bisa seseorang menempelkan foto seperti itu dalam satu album, foto delapan orang yang memang masih hidup, tapi tak lama lagi akan dieksekusi mati? Saat saya diajak kembali menelusuri kisah perjalanan dalam album itu, yang hampir seperti album liburan, saya pun kembali menerawang: bagaimanakah cara memaknai penempatan foto-foto itu, beserta keterangan yang menyertainya, ketika dihubungkan dengan cara si serdadu melihat kembali ke masa tugasnya, cara pandang dia terhadap orang-orang Indonesia, dan kekerasan yang dilakukannya di sana?

Banyak serdadu Belanda merekam masa tugas mereka di Indonesia dalam album-album foto yang memuat foto-foto terpilih yang lebih personal, yang berkebalikan dengan gambar-gambar yang dimuat dalam buku-buku peringatan Perang Kemerdekaan yang diterbitkan secara resmi oleh pemerintah Indonesia, atau buku kenangan yang dicetak oleh organisasi veteran Belanda, atau foto-foto jurnalis yang kini disimpan di kantor-kantor arsip

schillende albums voorkomen. De herhaling is ook zichtbaar in de chronologie van aankomst, verblijf en terugkeer, in wie een plek krijgen in het album en op wat voor manier zij zijn gefotografeerd en beschreven. In dat opzicht volgen beschikbare foto's en albums van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog veelal een uniforme wijze van fotograferen en keuze voor thema's.

Fotoboeken worden soms samen met andere ego-documenten, zoals zakboekjes, briefwisselingen en dagboeken, aan archieven, en dus ook dit project, geschonken. Hoewel gesproken en geschreven persoonlijke getuigenverklaringen minstens zo krachtig zijn, wordt aan foto's eerder de status van 'hard bewijs' toegekend. De in 2012 opgedoken foto's in het privéalbum van een soldaat, die in 1947 uitgezonden was naar Indonesië, waarin executies te zien waren, hebben toentertijd (opnieuw) ogen geopend. Hoewel het al langer bekend was dat er oorlogsmisdaden waren gepleegd, vormden deze foto's van geweld een visuele, en daarmee duidelijke, bevestiging. Maar in hoeverre zijn foto's rechttoe rechtaan, simpelweg dat wat ze laten zien? Hoeveel executies zijn, bewust of onbewust, niet vastgelegd? Fotoalbums kunnen bij uitstek blootleggen hoe er keuzes gemaakt worden op verschillende niveaus: wie is de samensteller? Wat wordt gefotografeerd en wat niet? Wat is het gekozen frame en wie of wat staat daarmee buiten beeld? En welke foto's worden uiteindelijk ingeplakt, nabesteld, en gaan circuleren? Vervolgens wordt de compositie gekozen: foto's op chronologische volgorde of op thema? Weloordacht of niet. Bijschriften zijn een volgende laag: welke foto's verdienen volgens de samensteller een bijschrift en welke spreken voor zich?

Fotoboeken en hun samenstellers vertellen een verhaal, maar in het ene geval lijkt dit verhaal bewuster verteld, op een meer uitgesproken manier, dan in

di Indonesia. Meskipun demikian, koleksi foto pribadi itu tidak melulu seunik seperti yang mungkin diperkirakan dari album foto pribadi. Tidak semua pemilik gambar itu mahir memfoto. Lalu, sebagian besar foto banyak yang sudah dipertukarkan dan akhirnya terus menerus muncul di banyak tempat. Pengulangan juga terlihat pada ihwal urutan waktu mulai dari kedatangan, masa tinggal, dan kepulangan, serta ihwal siapa yang gambarnya disimpan dalam album foto tersebut dan bagaimana ia digambarkan. Dalam hal ini, foto dan album-album yang bersinggungan dengan Revolusi Nasional Indonesia umumnya mengikuti tema yang hampir seragam dengan cara pemotretan yang seragam pula.

Banyak sudah album foto yang disumbangkan ke kantor arsip, termasuk untuk program penelitian kami, beserta dokumen-dokumen ego lainnya, seperti buku saku, surat, dan buku harian. Walaupun rekaman suara dan tulisan adalah sumber rujukan yang memadai, foto sering dianggap sebagai 'bukti yang lebih kuat'. Pada 2012, sebuah foto album yang dibuat oleh seorang serdadu yang dikirim ke Indonesia di tahun 1947 dan memuat gambar-gambar eksekusi (kembali) membuka mata banyak orang. Meskipun ihwal kejahatan perang sudah sudah sebelumnya banyak diperbincangkan, foto-foto tersebut mengkonfirmasi apa yang sudah diketahui sebelumnya. Namun, sejauh manakah foto menceritakan kejadian sesungguhnya seperti yang ditampakkannya? Disadari atau tidak, sebetulnya berapa banyak eksekusi lain yang tak terekam dalam gambar? Album foto adalah sarana terbaik yang mengungkap bagaimana sebuah pilihan dibuat pada level yang berbeda: siapakah pembuatnya? Apa yang difoto dan yang tidak? Lalu, bingkai yang mana yang dipilih dan apa saja yang ada di luar bingkai itu? Serta, foto mana yang akhirnya ditempel, ditata, dan ditunjukkan ke orang lain? Selanjutnya, berkenaan dengan komposisinya: apakah foto-foto itu disusun secara kronologis atau berdasarkan tema tertentu? Keterangan yang ditulis menyertai tiap

andere gevallen. Zo kwam ik een album tegen waarin het verhaal letterlijk als sprookje is gekaderd: op het laatste tussenblad worden de laatste foto's aangekondigd. Een foto waarop het net hernoemde hotel Merdeka te zien is en een foto van het paleis van Sukarno met als bijschrift: 'Djokjakarta, hotel Merdeka en het paleis van Sukarno, "t sprookje is uit..."⁵¹ De meeste fotoalbums zijn echter minder expliciet over het narratief en volgen veelal de lijn van een reisverhaal of vakantieverslag. Dikwijls worden er slechts subtiele of verbloemde verwijzingen naar de oorlog opgenomen in bijschriften als 'politie actie' of 'patrouilles', met foto's van soldaten die over landwegen lopen, vergezichten van sawa's en bossen en foto's van jeeps en wapens. Soms schijnt het geweld van de oorlog er ineens tussendoor, geweld dat mensenlevens kost en ongelijkheid reproduceert. Dan kan het dus voorkomen dat naast foto's van vrolijk poserende soldaten de lichamen van zogenoemde 'gevangenen' en 'rampokkers' te zien zijn, en op andere pagina's foto's van de graven van Nederlandse soldaten. De dood is nooit ver weg. Het valt mij op hoezeer de fotoalbums laten zien wat verschillende mensenlevens waard lijken te zijn: gestorven medesoldaten worden herinnerd met foto's van graven en begrafenissen, de Indonesische soldaten liggen afgemaakt op de grond. Maar ook in de meer alledaagse kiekjes zie ik het geweld terug van structurele ongelijkheid. Nederlandse soldaten poseren met hun Indonesisch personeel op een familiale manier, maar het komt maar zelden voor dat zij in de bijschriften bij naam worden genoemd.

Wanneer foto's van geweld opduiken, wordt er vaak over gesproken alsof het om iets zeldzaams of uitzonderlijks ging, terwijl deze beelden vaak niet of nauwelijks verborgen waren. In bepaalde kringen gaan deze foto's al decennialang rond. Er is altijd een

foto pun merupakan lapis tersendiri: menurut si pembuat album foto, foto mana sajakah yang pantas diberi keterangan tertulis dan foto manakah yang dengan sendirinya sudah bercerita tanpa harus disertai keterangan?

Album foto dan pembuatnya mengisahkan sebuah cerita. Dalam beberapa kasus, cerita tersebut disampaikan secara sadar dan lebih tegas daripada cerita yang disampaikan lewat cara lain. Saya pernah mendapati sebuah album foto yang dirangkai seperti dongeng: Dua foto di halaman belakang diberi keterangan pada sisipan terakhir. Sebuah foto hotel Merdeka yang baru berganti nama dan foto lainnya yakni gambar istana presiden disertai keterangan: 'Djokjakarta, hotel Merdeka dan istana Sukarno, "dongeng ini berakhir..."⁵¹ Akan tetapi, kebanyakan album foto lainnya tidak seeksplisit dan setegas di atas dalam menyampaikan ceritanya. Mereka lebih banyak mengikuti alur cerita perjalanan atau foto-foto liburan. Di banyak kasus lainnya, perang hanya dirujuk secara sepintas melalui keterangan foto seperti 'aksi polisionil' atau 'patroli' yang menyertai foto serdadu yang sedang berjalan di jalan pedesaan, pemandangan sawah atau hutan, gambar jip, atau senjata. Terkadang kekerasan akibat perang turut menyeruak di antara foto-foto itu, yaitu kekerasan yang menghilangkan nyawa orang dan mereproduksi ketidakadilan. Dengan demikian, mungkin saja di antara foto-foto serdadu yang berpose penuh keceriaan itu bisa tampak juga foto-foto para 'tahanan' atau 'perampok' yang tewas terbunuh, atau kuburan serdadu Belanda yang gugur. Jadi, kematian sesungguhnya tak pernah beranjak jauh. Sangat mengejutkan betapa album foto dapat menunjukkan nilai berbeda dari nyawa manusia: serdadu Belanda yang gugur dikenang lewat gambar kuburan dan pemakaman, sementara pejuang Indonesia kerap disajikan tergeletak di tanah, terbantai. Kekerasan struktural juga tampak pada jepretan yang menceritakan keseharian. Misalnya, seorang serdadu Belanda berfoto dengan rekan Indonesianya dan terlihat akrab. Namun, jarang sekali teman Indonesianya itu diberi nama dalam keterangan fotonya.

groter publiek geweest voor foto's van veteranen, in bredere maar relatief gesloten kringen als reünieverenigingen, familie en vriendenkring. Fotoboeken werden soms met hulp van familieleden samengesteld. Negatieven werden naar Nederland gestuurd zodat familieleden ze goedkoop, in grote aantallen konden laten afdrukken, waarna de foto's naar Indonesië gingen om er uitgedeeld of verkocht te worden aan medesoldaten. Ook werden fotoboeken bij terugkomst in gezamenlijkheid met partners en familie samengesteld.

Een sprekend voorbeeld is een album dat begint met de ondertrouw van een dienstplichtig soldaat en zijn partner, waarna hun wegen zich scheiden. Op de linkerpagina wordt het leven in Nederland weergegeven en aan de rechterkant dat in Indonesië. Hoewel de foto's links eruit zijn gehaald, waarschijnlijk vanwege de schenking van het boek aan het NIOD – interessant hoe ook later in het bewaarproces nog wordt gesleuteld aan de inhoud en hierbij keuzes worden gemaakt – geven de bijschriften een sprekend inkijkje in de soms contrasterende foto's met bijschriften als 'Kees en Adri Schiedam' links tegenover 'de gevangenen' en 'onder bewaking' aan de rechterkant.⁵²

Vandaag de dag blader ik door de fotoalbums, samengesteld voor familie, veteranen en vrienden, maar niet voor mij. Ik werp een blik op een persoonlijk geconstrueerd verhaal. Ik kijk met nieuwsgierigheid naar de wijze waarop soldaten deze boeken hebben samengesteld, met een oog voor foto's die geweld tonen. Er lijkt in Nederland meer ruimte te komen voor een open blik op het geweld gepleegd in de jaren van de onafhankelijkheidsoorlog en daarmee krijgen deze boeken en foto's een andere betekenis. Nu er een meer open discussie gaande is waarin de vanzelfsprekendheid van geweld en de noodzaak van deze oorlog in twijfel wordt getrokken, krijgen fo-

Ketika foto kekerasan muncul ke permukaan, biasanya langsung ditanggapi seolah-olah hal itu adalah sesuatu yang jarang terjadi atau tidak lazim. Padahal, gambar-gambar tersebut selalu ada di atas permukaan dan bahkan tidak disembunyikan sama sekali. Malah, di beberapa tempat, foto-foto kekerasan tersebut telah beredar selama 70 tahun lamanya. Selalu ada audiens yang cukup besar yang meminati foto-foto yang dimiliki oleh para veteran, biasanya ditunjukkan dalam acara-acara tertentu seperti reuni organisasi, kerabat, atau teman. Album foto juga kerap disusun dengan bantuan anggota keluarga. Biasanya, klise foto dikirim dari Indonesia ke Belanda agar bisa dicetak dengan lebih murah dan dalam jumlah yang banyak, kemudian dikirim kembali ke Indonesia untuk disebarakan atau diperjualbelikan ke sesama tentara. Album-album foto juga sering disusun bersama pasangan atau anggota keluarga lainnya selepas kepulangan ke Belanda.

Contoh mencolok adalah sebuah album foto yang pada halaman awalnya tertempel foto tunangan seorang serdadu wajib militer dengan pasangannya, sebelum kemudian mereka berpisah. Di laman sebelah kiri ditampilkan kehidupan Belanda, sementara di laman sebelah kanan tertempel foto-foto kehidupan di Indonesia. Meskipun foto-foto yang semula tertempel di halaman kiri sudah dicabut sebelum disumbangkan ke NIOD, keterangan foto tetap terbaca jelas dan memberi gagasan tentang foto-foto yang saling bertentangan seperti 'Kees dan Adri Schiedam,' sementara di sisi kanan tertulis 'para tahanan,' 'dalam penjagaan.'⁵² Menarik untuk digaribawahi betapa isi album foto itu masih saja diutak-atik dan dipilah bahkan ketika sebelum album tersebut diserahkan ke NIOD agar dapat diakses oleh umum.

Kini, saya sedang membolak-balik halaman album foto yang disusun sedemikian rupa untuk keluarga, kelompok veteran, dan rekan-rekan, tapi jelas bukan untuk saya. Lewat album-album itu, saya memperoleh kilasan tentang cerita yang mencoba mereka bangun. Dengan penuh ke-

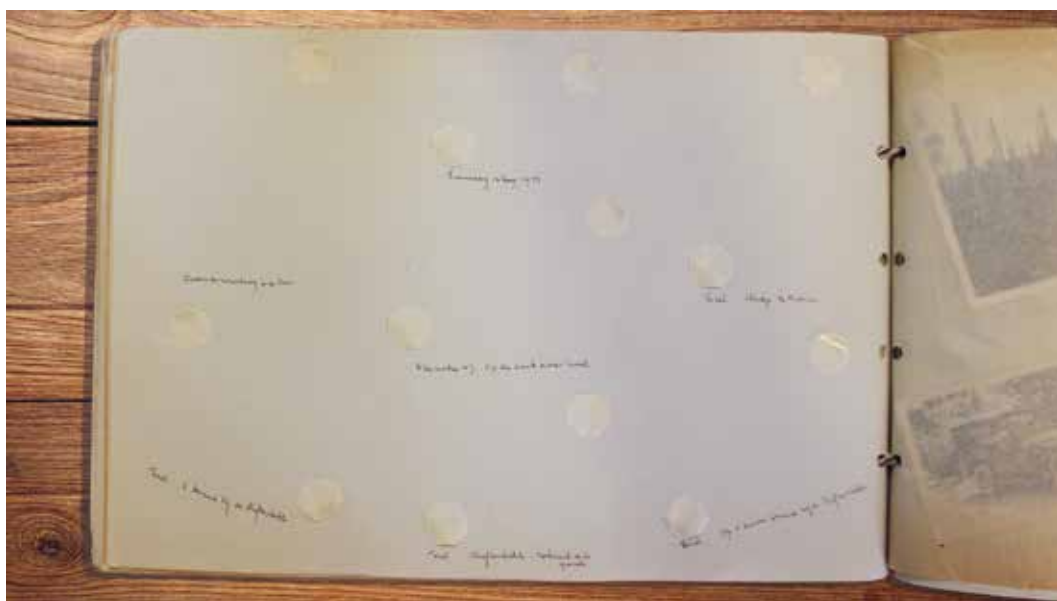

to's van geweld een andere waarde, ze worden (weer) 'gezien'. En niet alleen door mij, collega's of andere geïnteresseerden.

Ook kinderen en kleinkinderen van de samenstellers stellen nieuwe vragen bij het materiaal. Bij de overdracht van een album komt soms de vraag ter sprake of hun vader of opa persoonlijk iemand heeft gedood of dat ze 'enkel' omstander waren, waarmee vaak tot grote opluchting wordt vastgesteld dat de foto's anders 'bewijzen', namelijk onschuld. Het is heel begrijpelijk dat familieleden op zoek zijn naar deze bevestiging. Tegelijkertijd toont het ook de beperkte blik die een fotoalbum kan geven. Het laat niet zien wat er net buiten het kader werd gehouden en welke foto's het album niet hebben gehaald. Het roept vragen op over de normalisering van geweld en hoe soldaten aankeken tegen hun rol en verantwoordelijkheden, maar geeft geen sluitend antwoord. Persoonlijke fotoalbums tonen hiermee vooral wat de samenstellers wilden laten zien aan een selecte kring van toeschouwers, soms ingegeven door wat als bijzonder en anders dan thuis werd ervaren, waarbij exotisering niet was uitgesloten. <

penasaran, saya mencoba mencari tahu bagaimana para serdadu itu menyusun album-album foto tersebut, sambil menekankan pada gambar-gambar yang sarat dengan kekerasan. Rupanya dulu terdapat lebih banyak ruang di Belanda untuk membicarakan tentang kekerasan yang mereka lakukan selama Perang Kemerdekaan Indonesia, yang kemudian memberi makna yang berbeda pada album-album tersebut. Kini, ketika perdebatan kembali mengemuka seiring dengan pertanyaan-pertanyaan baru tentang kekerasan dan kegentingan perang di waktu lampau, foto-foto kekerasan itu 'dilihat' (kembali) dan dimaknai berbeda bukan hanya oleh saya, rekan-rekan saya, tetapi juga oleh pihak-pihak lain yang berkepentingan.

Anak dan cucu pemilik album foto itu pun turut mempertanyakan kembali. Ketika diwarisi album foto semacam itu, seringkali terbersit di benak sang anak atau cucunya pertanyaan ihwal apakah ayah atau kakek mereka pernah membunuh orang, atau mereka 'semata' menyaksikan saja. Seringkali, rasa lega menyelimuti ketika foto-foto dalam album itu 'membuktikan' sebaliknya, yang artinya ayah dan kakek mereka itu tidak bersalah. Jadi, dapat dipahami mengapa banyak sanak saudara yang mencari konfirmasi tentang peran pendahulunya. Pada saat bersamaan, hal ini juga menunjukkan pandangan terbatas yang ditawarkan sebuah album foto karena album tersebut tidak menampilkan apa yang dengan sengaja dikeluarkan dari bingkai dan foto mana yang tidak ditempelkan dalam album tersebut. Album tersebut memancing pertanyaan ihwal normalisasi kekerasan dan cara pandang serdadu atas peran yang mereka mainkan, namun tidak bisa memberi jawaban yang konklusif. Album foto pribadi menunjukkan apa yang ingin ditunjukkan oleh si pembuat album foto itu kepada orang-orang tertentu yang diinginkannya pula. Terkadang, terdorong oleh pengalaman yang teramat berbeda dari rumah, serta oleh apa yang dirasa perlu diingat, eksotisasi acap kali ditampilkan dengan penuh kesengajaan dalam album foto tersebut. <

Fotoboek van een Nederlandse soldaat, een linker- en rechterpagina. Bron: NIOD - Collectie Witkamp, BC651.

Album foto milik seorang serdadu Belanda, halaman kiri dan kanan. Sumber: NIOD - Koleksi Witkamp, BC651.

Fotoboek van een Nederlandse soldaat, het eerste en laatste blad. Bron: NIOD - Collectie van Eersel, BC631.

Album foto milik seorang serdadu Belanda, halaman pertama dan terakhir. Sumber: NIOD - Koleksi van Eersel, BC631.

Betekenis, betekenis in letters. Welke betekenis verdedigen wij?

[Uit het liedje 'Bahas Bahasa' (verklaar de taal) door de groep Barasuara.]

Geschiedverhalen scheiden ons vaak eerder dan dat ze ons verbinden. Als de politiek zich ermee bemoeit, maakt dat de verdeeldheid vaak nog erger. Als de geschiedenis twee groepen mensen tegenover elkaar zet, dan worden veel andere zaken ook van elkaar gescheiden en is het bijna onmogelijk om die weer te overbruggen. Terminologie kan mensen uit elkaar drijven.

Het woord *bersiap* is weliswaar afkomstig uit het Indonesisch, maar toch wordt het zelden gebruikt in de Indonesische geschiedschrijving. Toen het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië 1945-1950* begon, was het woord *bersiap* soms reden voor kritiek. Men vond dat dit woord sterk de Nederlandse kant van het verhaal vertegenwoordigde, ten koste van het verhaal van Indonesië, de partij die het meest benadeeld werd door de poging tot rekolonisatie.

Het woord *merdeka* (vrij, onafhankelijk) werd vaak voorgesteld als een alternatief of antithese voor de term *bersiap*. Voor de meerderheid van de Indonesiërs is *merdeka* een woord dat enthousiasme teweegbrengt. In de hoofden van veel Nederlanders heeft dit woord echter heel andere connotaties. Om een voorbeeld te geven: Agus, het personage van een Indonesische strijder in de film *De Oost* (2021) van Jim

Makna, makna dalam aksara. Makna mana yang kita bela?

[Dari lagu 'Bahas Bahasa' oleh Barasuara.]

Narasi sejarah seringkali memisahkan alih-alih mempersatukan. Politik yang ikut campur, seringkali membuat perpisahan ini terjadi lebih parah. Ketika sejarah membelah dua kelompok manusia, banyak hal yang turut terpisah dan hampir tak mungkin bertemu. Terminologi adalah satu dari sekian hal yang sering ikut terpisahkan.

Betapapun berasal dari bahasa Indonesia, kata '*bersiap*' tampak asing dan jarang digunakan di dalam penulisan sejarah Indonesia. Ketika program penelitian '*Kemerdekaan, Dekolonisasi, Kekerasan, dan Perang di Indonesia, 1945-1950*' dimulai, kata *bersiap* menjadi alasan di balik beberapa kritik. Penggunaan kata *bersiap* dianggap lebih banyak mewakili narasi milik Belanda, alih-alih milik Indonesia sebagai pihak yang paling banyak dirugikan atas upaya rekolonisasi ini.

Kata *merdeka* seringkali diajukan sebagai alternatif atau antitesis dari istilah *bersiap*. Bagi mayoritas orang Indonesia, *merdeka* adalah kata yang begitu menggelora, namun di benak banyak orang Belanda, kata ini berkonotasi sama sekali berbeda. Sebagai contoh, Agus, tokoh pejuang Indonesia yang diperankan oleh Nano Suharno dalam film *De Oost* (2021) hanya mengucapkan dua kata selama aktingnya di film: '*Indonesia Merdeka!*' Kemudian, pekikan Agus dibalas dengan setrum tanpa perintah oleh Johan de Vries, diperankan oleh Martijn Lakemeijer.

Taihuttu, vertolkt door Nano Suharno, spreekt maar twee woorden in de film: 'Indonesia merdeka!' Hij roept dit tijdens een verhoor. De uitroep van Agus wordt vervolgens, zonder dat daartoe bevel is gegeven, beantwoord met een stroomstoot van Johan de Vries, vertolkt door Martijn Lakemeijer.

Men doet zelden een poging om de terminologie van 'de tegenpartij' over te nemen. Door deze ongevoelige houding verbeeldt men zich dat in Indonesië het woord bersiap niet meer bestaat of niet meer wordt gebruikt. Op dezelfde manier zal het woord merdeka in Nederland, als het al bestaat en gebruikt wordt, een negatieve en beperkte gevoelswaarde hebben.

Via mijn onderzoek in Ambarawa en mijn virtuele reis naar Amsterdam-Zuid probeer ik een verhaal te construeren dat bovenstaande tweedeling kan nuanceren. ◀

Tetapi, secara umum, jarang sekali terjadi upaya mengadopsi terminologi dari 'kubu yang berseberangan.' Sikap dingin ini kemudian membuat imajinasi bahwa di Indonesia, kata bersiap sudah tak ada atau tak dipakai lagi. Begitu pula dengan kata merdeka di Belanda yang walaupun ada dan digunakan, akan berkonotasi negatif dan sumir.

Penelusuran saya di Ambarawa dan perjalanan virtual ke Amsterdam Selatan mencoba menghadirkan cerita yang mungkin dapat menggerus dikotomi di atas. ◀

‘Bersiap’ in Indonesië, ‘Merdekka’ in Nederland

AMBARAWA, MIDDEN-JAVA

Langs de snelweg tussen de theeplantages zijn ter hoogte van Ambarawa diverse fier oprijzende gebouwen te zien die het bezit zijn van de katholieke kerk. Ze worden niet allemaal als gebedshuizen gebruikt. Sommige huisvesten opleidingsinstituten voor geestelijken, andere worden gebruikt als school of studentenhuis. Hoe nieuw en mooi de gebouwen ook ogen, ze herbergen een somber oud verhaal. Ze werden ooit door de Japanse militaire machthebber gebruikt als interneringskamp. Hier werden mensen gevangengehouden die als ongewapende vijanden werden beschouwd: Nederlandse en Nederland-Indische vrouwen en kinderen. Het voormalige kamp, momenteel eigendom van de katholieke kerk van de Sint-Josef parochie, is volledig gerenoveerd. De verhalen van de zusters die er nu als toeristengids wer-

‘Bersiap’ di Indonesia, ‘Merdekka’ di Nederland

AMBARAWA, JAWA TENGAH

Di pinggir jalan raya yang membelah kebun teh di ketinggian Ambarawa, Jawa Tengah, tampak tegak berdiri beberapa bangunan milik gereja Katolik. Bangunan-bangunan tersebut tak seluruhnya adalah tempat ibadah. Beberapa adalah seminari, beberapa lain adalah sekolah atau asrama. Meskipun memiliki fungsi yang berbeda-beda, terdapat kesamaan dari semua bangunan itu. Betapapun tampak baru dan indah, mereka menyimpan cerita tua yang kelam. Bangunan-bangunan ini pernah dijadikan kamp konsentrasi oleh penguasa militer Jepang untuk menahan orang-orang yang mereka anggap musuh tak bersenjata: perempuan dan anak-anak Belanda dan Indo. Bekas kamp yang saat ini menjadi bagian dari Gereja Katolik Paroki Santo Yusup telah sepenuhnya direnovasi. Oleh karena itu, narasi yang dituturkan oleh para

Voormalig Japans interneringskamp Ambarawa, 20 september 1947. Foto: Nationaal Archief - Fotocollectie Dienst voor Legercontacten Indonesië / Th. van de Burgt, 2.24.04.03, inv. Nr. 373-1-3.

Bekas kamp tawanan Jepang di Ambarawa, 20 September 1947. Foto: Nationaal Archief - Fotocollectie Dienst voor Legercontacten Indonesië / Th. van de Burgt, 2.24.04.03, inv. Nr. 373-1-3.

ken, zullen daarom misschien ongepast klinken. De huiveringwekkende verhalen over de Japanse interneringskampen stroken niet met de nette, heldere en prettig ruikende kerkgebouwen.

Niet ver van de Sint-Jozefs kerk is de plek van een ander voormalig kamp. Thans bevindt zich hier de SMK Pertanian Pembangunan Kanisius Ambarawa, een beroepsopleiding voor de ontwikkeling van de landbouw. In tegenstelling tot de Sint-Jozefs kerk oogt de school voor agrarische beroepsopleiding somber en donker. Als het gebouw al gerenoveerd is, dan zal de meest recente renovatie zeker niet in de afgelopen vijf tot tien jaar hebben plaatsgevonden. Het is vanwege

suster yang beralih-peran menjadi pemandu wisata akan terdengar sumbang. Narasi kengerian tentang kamp interniran tidak cocok dengan bangunan gereja yang rapih, terang, dan harum.

Tak jauh dari Gereja Santo Yusup, berdiri bekas kamp lain yang saat ini menjadi SMK Pertanian Pembangunan Kanisius Ambarawa. Kontras dengan Gereja Santo Yusup, SMK Pertanian tersebut tampak kusam dan gelap. Renovasi terakhir, walaupun pernah dilakukan, sudah pasti tak terjadi pada lima sampai sepuluh tahun belakangan. Di 'situasi yang mendukung' inilah narasi pemandu wisata, yang kali ini adalah guru yang berganti peran, terdengar lebih nyata.

dit ‘ondersteunende decor’ dat de verhalen van de gids, ditmaal een leraar, realistischer klinken.

Het verhaal wordt interessanter omdat de gids de term *bersiap* gebruikt om over het lijden van de gevangenen in die tijd te vertellen. Diverse bezoekers uit Nederland in mijn groep knikten instemmend bij het horen van deze term. Een aantal aanwezige Indonesiërs konden niets met die term, zij waren drukker bezig met andere dingen zoals het pulken aan hun nekharen. ‘In de *bersiap*periode,’ sprak de gids, ‘werden de gevangenen in dit kamp niet alleen slecht behandeld door de Japanners. In rustige perioden werden er ook vaak granaten naar binnen geworpen door Indonesiërs.’ De gids legde niet uit wat zijn definitie van *bersiap* was, maar hij was in elk geval op de hoogte van de term.

Het verhaal waarin verschillende aspecten van het gebouw aan de orde kwamen, bevestigde ook de lezing van wat er tijdens de *bersiap* gebeurde zoals dat vooral onder Nederlanders en Indische Nederlanders op verschillende fora wordt gedeeld. Het verhaal van de gids speelde zich af binnen de muren van het kamp, het ging over het lijden van de vrouwen en de kinderen die daar woonden, inclusief degenen die in gevangenschap waren geboren. De gids vertelde namelijk dat diverse mensen die er waren geboren of er hun kindertijd hadden doorgebracht, terug waren gekomen om het voormalige kamp te bezoeken. Een van hun foto’s was zelfs in de lerarenkamer opgehangen, als aanvulling op de foto’s van de president en vicepresident elders op de muur.

Net zoals het zonlicht dat hier moeilijk doordringt, leek hier het anti-Nederlandse verhaal door te dringen. Dit voormalige kamp laat zien dat een geschiedkundig verhaal de territoriale grenzen van een locatie laat vervagen en losmaakt van een dominant narratief. Want ideeën worden evenmin als verhalen beperkt door geografische grenzen.

Narasi ini menjadi lebih menarik karena sang pemandu menggunakan istilah ‘*Bersiap*’ dalam menceritakan penderitaan para penghuni tahanan kala itu. Penggunaan istilah ini membuat beberapa pengunjung asal Belanda di rombongan saya mengangguk-angguk. Beberapa orang Indonesia merasakan ada yang tidak biasa dengan istilah itu, beberapa lain lebih sibuk memegang bulu kudunya. ‘Di zaman *bersiap* itu’ tukas sang pemandu, ‘penghuni kamp ini tidak hanya dihajati oleh orang Jepang. Kala-kala tenang, sering ada granat dilempar ke dalam oleh orang Indonesia sendiri.’ Ketika menuturkan cerita itu, sang pemandu tentu tidak menjabarkan definisi *Bersiap* yang ia pahami. Namun, cukup bukti untuk berargumen bahwa terminologi itu familiar di telinga sang pemandu.

Kemudian, narasi tentang sudut-sudut bangunan itu juga mengamini ‘tema’ cerita yang umum terdengar di sekitar penggunaan istilah ‘*Bersiap*,’ terutama di kalangan orang Belanda dan Indo-Belanda yang beberapa kali dalam setahun menuturkan pengalamannya di berbagai forum. Cerita dari sang pemandu memang berkulat di dalam tembok kamp itu; tentang penderitaan perempuan dan anak-anak penghuni kamp, termasuk mereka yang lahir dan dibesarkan di dalam kungkungan. Sang pemandu dengan mantap menyampaikan bahwa beberapa yang lahir atau mengalami masa kecil di dalam kamp sering kembali dan mengunjungi bekas kamp tersebut. Salah satu foto mereka bahkan dipajang di ruang guru, melengkapi foto Presiden dan Wakil Presiden di bagian tembok yang lain.

Sebagaimana cahaya matahari yang cenderung absen, narasi sejarah anti-nederlandosentris yang kerap menihilkan pengalaman kelam ini seolah tak bisa menembus bangunan bekas kamp. Bekas kamp ini menunjukkan bahwa sebuah situs bisa saja menjadi sebuah wilayah ekstrateritorial dari sebuah narasi sejarah. Sebab sebagaimana ide, narasi tidak terbatas pada perbatasan-perbatasan geografis.

Het Van Heutsz-monument in 1962 met graffiti 'Merdekka'. Foto: Nationaal Archief - Collectie Spaarnestad, ANP / Fotograaf onbekend, nr. SFA001010275.

Monumen Van Heutsz tahun 1962 dengan coretan kata 'Merdekka'. Foto: Nationaal Archief - Collectie Spaarnestad, ANP / Fotografer tidak dikenal, nr. SFA001010275.

OLYMPIAPLEIN, AMSTERDAM-ZUID

Op 23 februari 1935 toont de *Deli Courant* het nieuwe monument ter nagedachtenis aan generaal Joannes Benedictus van Heutsz. Het monument op het Olympiaplein in Amsterdam-Zuid bestaat uit twee zuilen met een kroon erop, die boven de gebouwen in de omgeving uitsteekt. Een ander onderdeel van het monument is een muur aan de linker- en rechterkant van de zuilen die zich uitstrekt alsof het de linker- en rechtervleugel van die zuilen betreft. Voor de zuilen met een kroon staat op een sokkel een beeld van een vrouw, de Nederlandse Maagd, beter bekend als 'Mien met de hondjes'. Ze staat echter niet tussen honden maar tussen twee leeuwen, die naar men zegt Amsterdam en Batavia representeren.

Ondanks de glorie en grootsheid van dit monument is de figuur die ermee herdacht wordt zeer controversieel. Van Heutsz is niet zomaar een gepensioneerde gouverneur-generaal, hij staat in eerste instantie bekend als de 'Slachter van Atjeh'. Deze bijnaam kreeg hij nadat hij erin geslaagd was om begin vorige eeuw Aceh op Noord-Sumatra te onderwerpen, dat 'broeiness' van superieure vechters dat de koloniale regering al lang een doorn in het oog was. Van Heutsz naam had niet altijd een negatieve connotatie. Zijn naam werd zelfs in 1925 nog opgehemeld door R.M Noto Soeroto, een

OLYMPIAPLEIN, AMSTERDAM SELATAN

Pada 23 Februari 1935, *Deli Courant* menampilkan gambaran utuh dari sebuah monumen yang didedikasikan untuk mengenang Jenderal Joannes Benedictus Van Heutsz. Monumen yang terletak di Olympiaplein, Amsterdam Selatan itu terdiri dari sebuah menara bermahkota yang menjulang mengalahkan ketinggian gedung-gedung di sekitarnya. Bagian lain dari monumen ini adalah tembok yang menempel pada sisi kiri dan kanan menara, terbentang laksana sayap kiri dan kanan sang menara. Di hadapan menara bermahkota tersebut, berdiri sebuah patung perempuan yang dikenal dengan nama 'Mien met de Hondjes' (Mien dan anjing-anjing) atau *the Dutch Virgin*. Namun, alih-alih berdiri di antara anjing, patung perempuan itu berdiri di antara dua ekor singa. Konon, kedua singa ini mewakili Amsterdam dan Batavia.

Di balik kemegahan dan keagungan monumen ini, sosok yang dikenang adalah tokoh yang amat kontroversial. J.B. Van Heutsz bukanlah semata pensiunan Gubernur Jende-

Indonesische student in Nederland en een van de oprichters van de Indische Vereniging voor studenten uit Nederlands-Indië, die later Indonesische Vereniging en nog later Perhimpunan Indonesia gingen heten. Ter gelegenheid van Van Heutsz dood schreef Soeroto: ‘Zouden wij hem voor Indiësiërs moeten karakteriseren, we zouden hem een BIMA-figuur noemen: een geweldenaar, met een eerlijkheid en ridderlijkheid, een eenvoud en trouw van het zuiverste water.’⁵³ Vanwege deze verheerlijking van Van Heutsz werd Noto Soeroto het lidmaatschap van de vereniging ontzegd. Later, na de opheffing van het KNIL, werd de naam Van Heutsz ook gekozen voor een regiment van de Nederlandse landmacht dat de tradities van het voormalige koloniale leger, het KNIL, erfde.

Aan de andere kant manifesteren de negatieve sentimenten jegens Van Heutsz zich vaak op een manier die meer aandacht van het publiek trok. Zo is het Van Heutsz-monument in Amsterdam-Zuid al vaak het doelwit van woede geweest. Het is vele malen beklad en beschadigd, in 1967 en 1984 zelfs met een bom. Van de vele bekladdingen is die van 28 maart 1962 interessant. Aan de linkerkant van het beeld stond ‘Merdekka’ geschreven – ja, met twee k’s en met dezelfde verf was ook de plaquette met het portret van generaal Van Heutsz midden op de sokkel geplaatst besmeurd. De plaquette was altijd het doelwit van vandalisme en verdween in 1984 van de sokkel. De berichtgeving over de acties in de verschillende kranten was summier.

De leuze merdeka wordt in Nederland weinig gebruikt. Misschien wel omdat deze term erg populair was in Indonesië tijdens de revolutie en daar de tegenstander vertegenwoordigt van wie de Nederlanders niet konden winnen. De kreet merdeka is in Nederland niet zomaar een roep om vrijheid,

ral, karena pertama-tama ia dikenal sebagai seorang jagal. Julukan tersebut ia dapatkan setelah dirinya berhasil menaklukkan Aceh, ‘sarang’ dari petempur-petempur ulung yang telah lama menjadi duri dalam daging bagi pemerintahan kolonial. Namun, gelar ‘Jagal Aceh’ (*De Slachter van Atjeh*) tak selamanya berkonotasi negatif. Nama Van Heutsz tetap disanjung, bahkan oleh seorang mahasiswa Indonesia di Belanda bernama R.M. Noto Soeroto: ‘Jika bisa diibaratkan, ia adalah sosok BIMA: tangguh, penuh kejujuran dan sikap ksatria, kesederhanaan, dan kesetiaan akan tanah air yang paling suci.’⁵³ Konsekuensi dari sanjungan ini menyebabkan dikeluarkannya Noto Soeroto pada 1925 dari keanggotaan Perhimpunan Indonesia. Kelak di kemudian hari, nama Van Heutsz pula dipilih untuk menyebut resimen pada tentara darat Belanda yang mewarisi segala tradisi dari ex-tentara kolonial: **KNIL**.

Di sisi lain, sentimen negatif kepada Van Heutsz seringkali dimanifestasikan dengan cara yang lebih banyak menyita perhatian publik. Monumen Van Heutsz di Olympiaplein di Amsterdam Selatan inilah yang kerap menjadi sasaran kemarahan. Monumen ini telah berkali-kali dicoret, dirusak, dan bahkan dibom pada tahun 1967 dan 1984. Dari aksi pencoretan yang berulang-ulang, pencoretan yang terjadi pada tanggal 28 Maret 1962 sangat menarik untuk dipaparkan. Di sisi kiri patung *Mien*, tertorehkan sebuah tulisan ‘Merdekka.’ Ya, dengan dua huruf K. Bermodal cat yang sama, sang pencoret juga mencoreng plakat potret wajah Jenderal Van Heutsz yang terletak di tengah pedestal. Sebab selalu menjadi sasaran perusakkan, plakat ini kemudian menghilang pada tahun 1984. Pencoretan ini telah menjadi berita berulang yang tak begitu menggemparkan publik Belanda. Pemberitaannya tidak pula menyita banyak ruang di eksemplar-eksemplar surat kabar.

Betapapun ditulis dengan ejaan yang keliru, ‘Merdeka’ mungkin adalah slogan yang sensitif. Ketabuannya disebabkan oleh kenyataan bahwa jargon yang amat populer di Indonesia pada periode revolusi tersebut merepresentasikan

hij werkt afhankelijk van de context ook als provocatie waardoor er Nederlanders zijn die zich beledigd voelen. Zes decennia later, in 2020, werd het woord opnieuw gebruikt bij de bekladding van het Indisch Monument bij de Scheveningse Bosjes in Den Haag (zie p. 244). Net zoals het woord bersiap bij Ambarawa ongemakkelijk deed voelen, doet merdeka dat in Nederland. <

De scherp geslepen bamboespeer, in het Indonesisch *bambu runcing* en door Nederlanders vaak geschreven als bamboe roentjing had en heeft in Indonesië en in Nederland een grote symbolische lading. In Indonesië is de bamboespeer nog steeds in verschillende gedaanten terug te vinden in de publieke ruimte, maar ook in verhalen over die tijd. De bamboe runcing is het symbool van de onafhankelijkheidsstrijd. Het bijna mythische wapen symboliseert tegelijkertijd de moed en de offers die gebracht zijn voor het bereiken van die onafhankelijkheid. In Nederland lijkt de bamboespeer vooral een rol te spelen in de verhalen en herinneringen van de Indische gemeenschap, waar ze zich in het geheugen heeft verankerd aan het lot van de slachtoffers die gevallen zijn tijdens de bersiap. <

kubu berlawanan dari perang yang tak berhasil Belanda menangkan. 'Merdeka' di Belanda bukanlah semata sebuah pekikkan kebebasan, ia juga merupakan kata umpatan yang tentu amat menyinggung orang-orang Belanda. Enam dasawarsa kemudian, kata 'Merdeka' kembali digunakan untuk mencoret monumen Indis di Scheveningenbos (lihat hal. 244).

Tak ubahnya kata 'Bersiap' yang selalu mengendapkan malu di ketinggian Ambarawa, kata 'Merdeka' juga selalu ada di ruang-ruang terbatas di Belanda. <

Bambu runcing, sering juga dieja *bamboe roentjing* oleh orang Belanda, sarat dengan muatan simbolis yang teramat hebat baik di Indonesia ataupun di Belanda. Di Indonesia, bambu runcing masih dapat ditemukan dalam banyak sajian di ruang publik, juga dalam cerita-cerita tentang Perang Kemerdekaan. Bambu runcing adalah simbol perjuangan. Senjata yang nyaris mistis itu sekaligus melambangkan keberanian, serta pengorbanan untuk memperoleh dan mempertahankan kemerdekaan. Di Belanda, bambu runcing hidup dalam cerita dan ingatan komunitas Indis di Belanda. Bambu runcing lekat dengan nasib para korban yang tewas selama masa *bersiap*. <

Bambu runcing

Wie door Java reist, ziet overal in het landschap bamboe groeien. Het gewas wordt op vele manieren gebruikt in het dagelijks leven: als voedsel, bouw materiaal of om huishoudelijke voorwerpen van te maken. Ook de bamboe runcing komt je nog steeds overal tegen. Boven de ingang van dorpen of woonwijken hangt vaak een bord met de datum 17.08.1945, aan weerszijden geflankeerd door bamboe runcing. Op begraafplaatsen markeert de bamboespeer de graven van veteranen. En op vele plaatsen zijn grote en kleine monumenten te vinden waarin de bamboe runcing prominent aanwezig is, meestal ter herinnering aan specifieke gebeurtenissen. Zo heeft Surabaya midden in het centrum het Bamboe Runcing-monument. Het herinnert aan de strijd tussen Britse troepen en republikeinse strijders en gewapende burgers die begon op 10 november 1945, een slag die naar schatting tussen de 5000 en 20.000 Indonesiërs het leven kostte. In Indonesië wordt 10 november sinds 1959 herdacht als Hari Pahlawan, Heldendag. Het monument in Surabaya bestaat uit vijf pilaren in de vorm van bamboesperen en is omringd door bloemen en fonteinen. In Bandung staat het Monument Perjuangan Rakyat Jawa Barat, het monument van de strijd

Bambu runcing

Jika Anda berkeliling Jawa, Anda akan melihat banyak sekali pohon bambu, tumbuh subur memenuhi lanskap. Pohon ini memiliki banyak guna, mulai dari sebagai bahan makanan, untuk bangunan, atau membuat perlengkapan rumah tangga. Sama halnya, bambu runcing juga bisa ditemukan di banyak tempat. Gapura masuk perkampungan biasanya diapit oleh bambu runcing di kiri kanannya, sementara papan bertuliskan 17.08.1945 membentang di atasnya. Di pemakaman, bambu runcing menandai kuburan para veteran. Di banyak tempat lainnya, monumen-monumen yang dibangun untuk memperingati peristiwa sejarah tertentu seringkali menghadirkan bambu runcing. Misalnya, di pusat kota Surabaya berdiri tegak monumen Bamboe Runcing sebagai monumen peringatan Pertempuran Surabaya antara Pasukan Inggris dan para pejuang kemerdekaan dan penduduk Indonesia tanggal 10 November 1945, yang menewaskan sekira 5000 sampai 20.000 orang Indonesia. Sejak tahun 1959, tanggal 10 November ditetapkan sebagai Hari Pahlawan. Monumen tersebut terdiri dari lima pilar yang dibuat mirip bambu runcing yang dikelilingi oleh bunga dan air mancur. Di Bandung juga berdiri Monumen Perjuangan Rakyat Jawa Barat, sebuah monumen megah

van de bewoners van West-Java met een hoofdrol voor de bambu runcing. Dit monument herinnert aan de strijd tegen de Britten en de NICA van december 1945 tot januari 1946.

Een deel van het mythische imago van de bambu runcing ligt erin dat zij gezien wordt als een wapen van het volk, snel gemaakt van iets wat ruim voorhanden is. Voor Indonesiërs ligt daar ook een deel van de aantrekkingskracht van de symboliek, met zo'n eenvoudig wapen werd uiteindelijk de strijd tegen de met tanks en machinegeweren gewapende tegenstander gewonnen. Dat wordt nog steeds benadrukt in bijvoorbeeld titels van boeken over die periode; daarin wordt de bambu runcing tegenover tanks of explosieven geplaatst. De bamboe werd echter niet alleen ingezet als speer. In het dagboek van een militair van 3-9 RI (Regiment Infanterie) beschrijft hij op 5 september 1947 nog een andere manier hoe bamboe als wapen te gebruiken: als een spuit, 75 cm lang en 2 cm dik, en gevuld met een bijtend zuur dat in het gezicht van de tegenstander wordt gespoten.⁵⁴

Tijdens de onafhankelijkheidsstrijd komt de bambu runcing vaak terug in de kranten in Indonesië en Nederland, niet alleen als wapen, maar ook als naam voor divisies en strijdorganisaties van Indonesiërs, vaak in combinatie met het woord 'bendes'. In het artikel 'Roversromantiek in West-Java' in het *Limburgs Dagblad* van 20 juli 1948 werd vooral de kracht van de tegenstander gebagatelliseerd. Ook was er veel aandacht voor Indonesische leiders die het volk opriepen met dit wapen de Nederlanders te bestrijden. In de *Nieuwe Courant* van 18 juni 1947 werd een oproep van generaal Sudirman aangehaald die het volk aanspoorde bambu runcing te maken, geen kleintjes maar grote en zeer scherpe. Tenslotte kwam de symbolische lading van de bambu runcing mooi naar voren in een citaat van de communistische voorman Tan Malaka in *Het*

berbentuk bambu runcing, untuk mengenang perjuangan melawan pasukan Inggris dan NICA di bulan Desember 1945 dan Januari 1946.

Citra mistis bambu runcing ini terletak pada kenyataan bahwa bambu runcing adalah senjata rakyat yang dapat dibuat dengan cepat dari barang-barang yang ada. Bagi orang Indonesia, bambu runcing juga merupakan daya tarik simbolis yang mampu memenangkan pertempuran melawan musuh yang bersenjata lebih lengkap. Daya tarik simbolis ini semakin dipertegas, misalnya, dalam buku dengan judul yang sama tentang masa Perang Kemerdekaan Indonesia. Dalam buku itu juga tergambar bambu runcing yang ditempatkan berseberangan dengan tank dan bubuk mesiu. Selain untuk menembak, bambu runcing juga dijadikan menjadi senjata lain sebagaimana tergambar dalam balam buku harian serdadu dari unit 3-9 RI, pada tanggal 5 September 1947: seperti jarum suntik dengan panjang 75 cm, lebar 2 cm, dan diisi dengan asam korosif yang disemprotkan ke muka musuh.⁵⁴

Selama Perang Kemerdekaan, bambu runcing sering disebut dalam koran Belanda di Indonesia. Bukan hanya sebagai senjata, tapi juga sebagai nama divisi Indonesia, pasukan ilegal, atau kelompok bersenjata dan sering dikombinasikan dengan kata 'gerombolan'. Sebuah pokok berita di koran *Limburgs Dagblad* berjudul 'Roman Rampok di Jawa Barat' yang terbit tahun 1948 merekemahkan pihak lawan yang bersenjatakan seadanya. Selain itu, perhatian juga diberikan kepada seruan pemimpin-pemimpin perjuangan Indonesia untuk menggunakan bambu runcing. Koran *De Nieuwe Courant* tanggal 18 Juni 1947 mengutip seruan Jenderal Soedirman yang mengajak rakyat untuk berjuang menggunakan bambu runcing, bukan yang kecil, melainkan yang lebih besar dan benar-benar tajam. Terakhir, muatan simbolik senjata ini dipertegas kembali oleh Tan Malaka yang dikutip oleh harian *Het Dagblad: edisi de Nederlandsche*

Dagblad. Uitgave van de Nederlandsche Dagbladpers te Batavia van 23 januari 1946: 'We moeten een politiek van "bamboe roentjing" voeren tegenover de Nederlandsche politiek, welke gekarakteriseerd kan worden als: de tijger die den karbouw wil bespringen.' ◀

Beelden van bambu runcing

De *Nieuwe Courant* van 26 juli 1947 wil met een foto van voor de Japanse capitulatie aantonen dat Indonesische vrijheidsstrijders geïnspireerd werden door Japanse soldaten om de bambu runcing als wapen te gebruiken. Volgens de krant leerden ze ook hoe ze effectief propaganda konden maken. Als illustratie daarvan dient een Indonesische afbeelding waarop te zien is hoe een Nederlandse militair met een bamboespeer wordt aangevallen door een vrijheidsstrijder.

Dagbladpers te Batavia tanggal 23 Januari 1946: 'Kita harus menjalankan politik "bamboe roentjing" dalam melawan politik Belanda yang dapat dicirikan sebagai: macan yang hendak menerkam kerbau.' ◀

Gambar- gambar bambu runcing

Sebuah laporan surat kabar *de Nieuwe Courant* tanggal 26 Juli 1947 menyertakan sebuah foto dari zaman pendudukan Jepang dan menyebut bahwa pejuang Kemerdekaan Indonesia terinspirasi oleh tentara Jepang untuk menggunakan bambu runcing sebagai senjata. Menurut koran itu, mereka juga diajari cara membuat propaganda yang efektif, seperti yang tampak pada sebuah gambar yang menunjukkan bagaimana seorang serdadu Belanda diserang oleh seorang pejuang kemerdekaan menggunakan bambu runcing.

Opvoeding tot Groter Voorspoed in Groot Oost-Azië

JAPANESE INSTRUCTIE IN HET MAKEN VAN BAMBOE KOENTJING. — De foto, die vóór de Japanse capitulatie, te Soerabaja genomen is, laat zien hoe de bamboe in het vuur wordt gehard. Hoe de republiek de Japanse lessen in praktijk brengt, toont nevenstaande afbeelding van een republikeinse propagandaplaat duidelijk aan. De les van de allesbeheersende propaganda is wel ter harte genomen in de republiek!

Afbeeldingen van bambo runcing tijdens de Japanse bezetting en tijdens de onafhankelijkheidsstrijd moeten de lezer duidelijk maken waar het gebruik van bambo runcing als wapen zijn oorsprong heeft. Foto: Opvoeding tot Groter Voorspoed in Groot Oost-Azië. 'Nieuwe courant'. Soerabaia, 26-07-1947. Delpheer.

Gambar bambu runcing selama pendudukan Jepang dan selama Perang Kemerdekaan yang menjelaskan asal mula penggunaan bambu runcing sebagai senjata.

Foto: Opvoeding tot Groter Voorspoed in Groot Oost-Azië. 'Nieuwe courant'. Soerabaia, 26-07-1947. Delpheer.

In Yogya Kembali, het museum in Yogyakarta dat gewijd is aan de onafhankelijkheidsstrijd tussen 1945 en 1949 komt de bamboe runcing in vele gedaantes voor. In de hier getoonde opstelling wordt Kyai Haji Subchi, de bamboespeer Kyai uit Parakan, herdacht. Kyai staat voor godsdienstleraar. Volgens de overlevering gingen talloze strijders voor hun vertrek naar het front langs bij de pesantren (islamitische kostschool) van Kyai Haji Subchi om er hun bamboespeeren te laten zegenen. Op de achtergrond het beeld van een strijder met bamboe runcing in de kampung Gamelan binnen de kraton in Yogyakarta.

Beeld van een strijder met bamboe runcing in kampung Gamelan, 2011, Yogyakarta. Foto: Fridus Steijlen.

De opstelling rondom Kyai Haji Subchi in Yogya Kembali, 2011. Foto: Fridus Steijlen.

Di Monumen Yogya Kembali, yang didirikan untuk mengenang perjuangan kemerdekaan antara tahun 1945 dan 1949, bamboe runcing tampil dalam berbagai rangkaian. Pada sudut ruang yang memampang peran Kyai Haji Subchi, yang dikenal sebagai Kyai Bamboe Runcing dari Parakan, misalnya, foto beliau diperindah dengan ornamen bamboe runcing. Konon, semasa Perang Kemerdekaan, sebelum berangkat ke medan tempur, para pejuang yang tak terhitung jumlahnya berkunjung ke pesantren Kyai Haji Subchi untuk meminta berkat dengan menyepuh tombak bamboe mereka. Di lain tempat, bamboe runcing juga hadir dalam genggam patung pejuang di Kampung Gamelan dekat Keraton Yogyakarta.

Pejuang membawa bamboe runcing di Kampung Gamelan, Yogyakarta, 2011. Foto: Fridus Steijlen.

Tata pameran Kyai Haji Subchi di Monumen Yogya Kembali, 2011. Foto: Fridus Steijlen.

De vele verschijningsvormen van de bambu runcing onderstrepen hun vanzelfsprekendheid. Doordat ze op zoveel plaatsen in de openbare ruimte te vinden zijn, wordt hun symboliek voortdurend herbevestigd. Ze zijn te zien op een graf in Situjuh Batur en op een reliëf bij de Heldenbegraafplaats Giri Tunggal in Semarang waar vele Indonesische burgers en veteranen van de onafhankelijkheidsoorlog ter aarde zijn besteld.

Bambu runcing op graf in Situjuh Banda Dalam, 2012. Foto: Fridus Steijlen.

Reliëf bij de Giri Tunggal Heldenbegraafplaats in Semarang, 2020. Foto: Eveline Buchheim.

Perwujudan bambu runcing di pelbagai tempat tersebut menegaskan eksistensinya. Dengan kehadirannya di banyak ruang publik, simbolisme bambu runcing pun terus menerus ditegaskan. Pun di makam Situjuh Batur dan pada relief di Taman Makam Pahlawan Giri Tunggal di Semarang tempat dimakamkannya para pahlawan Perang Kemerdekaan Indonesia.

Bambu runcing di atas makam di Situjuh Banda Dalam, 2012. Foto: Fridus Steijlen.

Relief Makam Pahlawan Giri Tunggal Semarang, 2020. Foto: Eveline Buchheim.

Een man uitgedost als vrijheidsstrijder met bambu runcing tijdens een autoloze zondag in Surabaya, 2014. Foto: Fridus Steijlen.

Antropoloog Freek Colombijn schreef dat deze autoloze zondagen minder met zorg om het milieu te maken hebben en eerder een gelegenheid bieden aan mensen om andere aspecten van hun identiteit te laten zien.⁵⁵

Seorang laki-laki berpakaian mirip pejuang kemerdekaan membawa bambu runcing pada sebuah Minggu di acara car-free day di Surabaya, 2014. Foto: Fridus Steijlen.

Antropoloog Freek Colombijn menyebut betapa hari Minggu bebas mobil ini sesungguhnya bukan tentang kepedulian kepada lingkungan, melainkan tempat orang menemukan aspek lain dari identitas mereka.⁵⁵

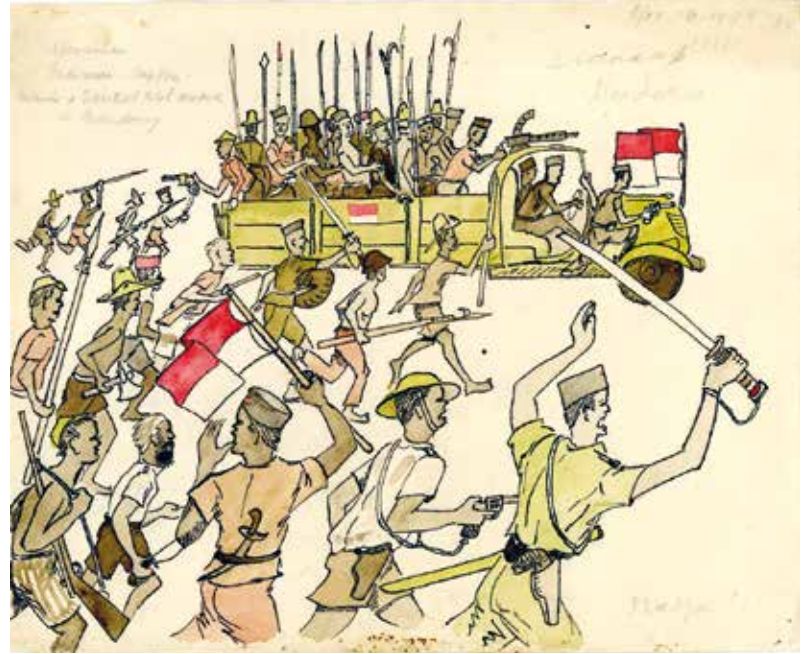
Tekening met Indonesische strijders met bambu runcing en Indonesische vlaggen.

Bron: Bronbeek - 2014_12_10-1-5.

Gambar pejuang kemerdekaan membawa bambu runcing dan bendera merah putih.

Sumber: Bronbeek - 2014_12_10-1-5.

Op deze anonieme tekening (collectie Museum Bronbeek), neemt de bambu runcing als wapen een centrale plaats in. Op het eerste gezicht lijkt de tekening direct te verwijzen naar de strijd tegen de Nederlanders, maar als we de bijschriften erbij betrekken ligt dat toch complexer. Rechtsboven staat '10 November 1945 Bandung Siaaaap!!!! Merdeka'. Siap en merdeka zijn iconische woorden die verschillende betekenissen hebben voor verschillende groepen. De tekst linksboven 'Keroesoehan' (ongeregeldheden/gewelddadigheden) en 'Indonesia-Nippon Belanda + Sarikat Telah duduk di Bandung' (Indonesië-Japan Nederland + geallieerde troepen in Bandung) wijst op gevechten op 10 oktober 1945 waarbij de Kempetai, de Japanse militaire politie, werd aangevallen en naar de sarikat penduduk (burgerunie) in Bandung. De tekening is door Bronbeek in 2014 aangekocht via een Nederlands antiquariaat. Hoe zou de tekening in Nederland terecht zijn gekomen? Zou een soldaat haar meegenomen hebben? Hoe zou de tekening in zijn bezit zou zijn gekomen? Zou zij mogelijk gestolen zijn? Vragen die we helaas niet kunnen beantwoorden. <

Pada gambar yang tidak disebut pembuatnya di atas (disimpan di Museum Bronbeek), bambu runcing tampil sentral sebagai senjata perjuangan. Sekilas, gambar tersebut menampilkan pertempuran melawan serdadu Belanda. Namun, jika kita baca keterangannya, isi gambar bisa menjadi teramat rumit. Di sudut sebelah kanan atas tertulis '10 November 1945 Bandung Siaaaap!!!! Merdeka'. Siap dan merdeka adalah dua kata ikonik yang dimaknai berbeda oleh pihak yang berbeda. Di sudut kiri atasnya tertulis 'Keroesoehan' dan 'Indonesia-Nippon Belanda + Sarikat Telah duduk di Bandung' yang merujuk kepada pertempuran 10 oktober 1945 ketika Kempetai, polisi militer Jepang, diserang dan diserahkan ke sarikat penduduk di Bandung. Gambar di atas dibeli oleh Museum Bronbeek tahun 2014 dari toko buku antik di Belanda. Bagaimana gambar tersebut bisa sampai tiba di Belanda? Dibawa oleh serdadu belandakah? Bagaimana bisa ia memperoleh gambar itu? Dicurikah? Semua pertanyaan itu tak dapat kami jawab. <

Lili Marleen, een idool van de ziel op het slagveld

Volgens een artikel in het Amerikaanse weekblad *Life* van 5 juni 1944 was het lied 'Lili Marleen' – tekst: Hans Leip, muziek: Norbert Schultze – oorspronkelijk alleen populair onder Duitse soldaten. Het 8ste Britse Leger, dat het Duitse Afrikakorps bij El-Alamein in Egypte versloeg, maakte het lied geliefd bij de geallieerde soldaten uit onder meer Australië en Zuid-Afrika. De aan de nazi's gelieerde radio in Belgrado speelde dit nummer twee keer per avond, 500 dagen achter elkaar. Deze extreem hoge frequentie was natuurlijk te danken aan de populariteit van het lied onder Duitse en Italiaanse soldaten.

'Lili Marleen' was zo betoverend dat het werd overgenomen door groepen die elkaar vijandig gezind waren. Via de Britse en Nederlandse soldaten die in en na 1945 arriveerden, werd dit lied geïntroduceerd bij de strijders van de Republiek Indonesië.

Lili Marleen, Pujaan jiwa di medan laga

Ditulis Hans Leip dan diaransemen oleh Norbert Schultze, 'Lili Marleen', menurut *LIFE* 5 Juni 1944, adalah lagu yang awalnya hanya populer di kalangan tentara Jerman. Namun, tentara ke-8 dari Inggris yang mengalahkan tentara Jerman yang berbasis di Afrika (*Afrika Korps*) membuatnya begitu populer di kalangan tentara sekutu. Lagu ini populer di kalangan tentara Australia ketika bertempur di El-Alamein, Mesir dan tentara Afrika Selatan yang bersiaga di negaranya. Di waktu yang sama, Radio berafiliasi Nazi di Beograd memutar lagu ini dua kali semalam selama lima ratus hari berturut-turut. Tentu, pemutaran yang terlampau sering ini disebabkan oleh popularitasnya di kalangan tentara Nazi dan Italia.

'Lili Marleen' begitu menyihir sehingga ia diterima oleh kalangan yang sedang bermusuhan. Melalui tentara Inggris dan Belanda yang datang setelah tahun 1945, lagu ini kemudian diperkenalkan ke para pejuang Republik.

Misschien gebeurde dat zelfs wel eerder dan 1945. Eén ding is zeker: het lied zette zich vast in de hoofden van de strijders van de republiek. De tekst heeft echter diverse wijzigingen ondergaan. Soldaten van het 3de Detachement, 17de Brigade van het Studentenleger van de TNI hadden een eigen versie in het Nederlands. Op 15 mei 1948 schreef de Siliwangi-divisie van de TNI een eigen versie met de titel ‘Siliwangi-mars’. Het lied werd gezongen in het Engels, Nederlands, Indonesisch en Sundanees, maar alleen de laatste twee versies worden tot op de dag van vandaag gezongen. Hier volgen enkele fragmenten uit de originele en opnieuw gearrangeerde versies:⁵⁶

Mungkin saja, bahkan jauh sebelum 1945. Yang pasti, lagu ‘Lili Marleen’ menjadi *earworm* di kalangan pejuang Republik. Namun, lirik lagu ini mengalami beberapa perubahan. Tentara Pelajar dari Detasemen III Brigade 17 TNI memiliki versi mereka sendiri dalam Bahasa Belanda namun tak pernah mengubah judul. Sementara versi lainnya digubah oleh pasukan Siliwangi pada 15 Mei 1948. ‘Lili Marleen’ versi Siliwangi diberi judul baru ‘Mars Siliwangi’ dan dinyanyikan dalam Bahasa Inggris, Belanda, Indonesia, dan Sunda, namun hanya dua versi terakhir yang dinyanyikan hingga hari ini.⁵⁶

Berikut adalah potongan dari versi asli dan versi aransemen ulang dari ‘Lili Marleen’:

Originele en opnieuw gearrangeerde fragmenten uit het lied ‘Lili Marleen’

Fragmen versi asli dan versi aransemen ulang dari ‘Lili Marleen’

Duitse versie/ Versi Jerman	Vor der Kaserne	Di barak	Voor de kazerne
	Vor dem großen Tor	Di depan gerbang besar	Voor de grote poort
	Steht eine Laterne	Ada lentera	Staat een lantaarn
	Und steht sie noch davor	Dan apakah dia masih di depannya	En zij staat daar nog steeds voor
	So wollen wir uns da wieder sehen	Kami ingin bertemu lagi	Willen wij elkaar daar weer ontmoeten
	Bei der Laterne wollen wir stehen	Kami ingin berdiri di dekat lentera	Bij de lantaarnpaal willen wij staan
Wie einst Lili Marleen	Seperti yang dilakukan Lili Marleen	Zoals ooit Lili Marleen	
Wie einst Lili Marleen	Seperti yang dilakukan Lili Marleen	Zoals ooit Lili Marleen	

<p>Versi TP (Tentara Pelajar)</p> <p>Versie Studenten-leger</p>		<p>Hai gadis manis, pikirkan pahlawanmu</p> <p>Kami prajurit, prajurit tanpa uang</p> <p>Kami TP, orang-orang yang bahagia</p> <p>Datanglah kemari!</p> <p>Bersenang-senanglah!</p> <p>Kami berjuang untuk kemerdekaan kami</p> <p>Kami berjuang untuk tanah air kami</p>	<p>Hallo lieve meisjes, denk toch aan je held</p> <p>Wij zijn soldaten, soldaten zonder geld</p> <p>Wij zijn het TP, gelukkige mensen</p> <p>Kom toch hier!</p> <p>Maak plezier!</p> <p>Wij strijden voor onze vrijheid</p> <p>Wij strijden voor ons vaderland</p>
<p>Sundanese versie van de Siliwangimars</p> <p>Versi Sunda dari Mars Siliwangi</p>	<p>Paduli teuing, urang keur ngabagong</p> <p>Nu narenjokeun, ulah rea omong</p> <p>Kieu soteh, miceun tineung</p> <p>Lamun prung mah moal keueung</p> <p>Pasukan Siliwangi</p> <p>Saeutik Ge Mahi</p> <p> *Versi ini berasal dari <i>Siliwangi dari Masa ke Masa</i>. (Angkatan Darat. Kodam VI/Siliwangi. Dinas Sejarah, Bandung: Angkasa, 1979). Terdapat beberapa perbedaan dengan lirik yang dipakai hari ini, sebagai contoh: kata <i>urang</i> diganti dengan <i>kuring</i> (keduanya bermakna 'saya') sementara 'soteh' ditulis terpisah menjadi 'so teh'.</p>	<p>Tidak peduli, saya akan bermandikan lumpur</p> <p>Yang hanya melihat, jangan banyak bicara</p> <p>Begini juga untuk membuang kesulitan</p> <p>Meskipun ada kejadian apapun, tidak akan gentar</p> <p>Pasukan Siliwangi, Sedikit juga cukup!</p>	<p>Het maakt me niet uit, ik zal baden in modder</p> <p>Voor wie alleen toekijkt, zeg maar niet veel</p> <p>Hetzelfde geldt als je moeilijkheden uit de weg wilt gaan</p> <p>Wij zullen niet bevreesd zijn, voor welke gebeurtenis dan ook</p> <p>De Siliwangi-troepen, Met weinig zijn wij genoeg!</p> <p> *Deze versie komt uit <i>Siliwangi dari masa ke masa</i> ('Siliwangi door de tijden heen' Angkatan Darat. Kodam VI/Siliwangi. Dinas Sejarah, Bandung: Angkasa, 1979). Er zijn enkele verschillen met de liedtekst die vandaag de dag gebruikt wordt: het woord <i>urang</i> is bijvoorbeeld vervangen door <i>kuring</i> (beide woorden betekenen 'ik'), terwijl 'soteh' als twee losse woorden wordt geschreven: 'so teh'.</p>

Tentara Pelajar. Foto: Th. van de Burgt, Nationaal Archief collectie Dienst Legercontacten.

Tentara Pelajar. Foto: Th. van de Burgt, Nationaal Archief collectie Dienst Legercontacten.

Herinneren en vergeten Mengingat dan melupakan

Wat getuigen en tijdgenoten zich wel en niet herinneren van de periode tussen 1945 en 1949 in Indonesië, wordt sterk gekleurd door hun persoonlijke ervaringen destijds en hoe ze deze ervaringen daarna een plaats hebben gegeven in hun leven. De eigen ervaringen, of ervaringen van naasten, zijn een bron van inspiratie voor de verhalen die we hoorden. Dit was belangrijke informatie voor ons omdat ze bij uitstek een beeld gaven van de menselijke maat waar we naar op zoek waren. Naast en soms ook los van of zelfs lijnrecht tegenover individuele en sociale herinneringen geven monumenten, publieke gebeurtenissen en rituelen zoals officiële herdenkingen of staatsbezoeken een goed beeld van wat officieel de moeite van het herinneren waard is en wat vergeten mag of zelfs moet worden.

Verschillende bronnen bij het Getuigen & Tijdgenoten project. Foto: Fridus Steijlen en Stephanie Welvaart.

Apa yang para saksi sejarah dan rekan sezaman-nya ingat, atau lupakan, dari periode 1945-1949 di Indonesia sangat dipengaruhi oleh pengalaman-pengalaman pribadi mereka kala itu, serta oleh bagaimana pengalaman-pengalaman tersebut diberi tempat dalam kehidupan mereka. Pengalaman-pengalaman itulah, atau pengalaman orang-orang terdekatnya, yang kemudian menjadi sumber inspirasi dari cerita-cerita yang kami dengar. Hal ini teramat penting karena bisa menyuguhkan kepada kita sisi manusiawi yang tengah kita cari. Selain itu, walaupun terkadang terpisah dari atau berbanding terbalik dengan ingatan individu dan sosial, monumen dan perayaan publik, atau ritual seperti upacara peringatan resmi atau kunjungan kenegaraan, bisa memberi gambaran ihwal apa yang secara resmi dianggap layak untuk diingat diingat atau bahkan harus dilupakan.

Berbagai sumber yang dijadikan rujukan program Saksi & Rekan Sezaman. Foto: Fridus Steijlen dan Stephanie Welvaart.

Kodak
PHOTOGRAPHIC PAPER
MADE IN BRITAIN BY THE EASTMAN KODAK COMPANY
LONDON ENGLAND

Handwritten address on a white envelope:
174
The ...
4th 28/9/47

AIR MAIL
8-11 ...
105
Amsterdam (2)
Holland

loof, dat de congres
heden, a ha
- 2 laatste van
te, en te
- hat vol
actuelen,
t ook v
- omvatin
... om de

dat U knaakt met
a ta litta met
no gevild leuf,
iet van nite in gya
... heel veel rege
gevonde sul hebben gebracht.
seet U a va overtuig dat vj alle,
derly no gevonde vrela don de bond -
... heel viny met U melere in
... more tief.

... de U by deg ... vriendelpe
danka von Us bief, die ik onlog ...
ik verna alle nite die U gedan hebt don en
radio von de congres.

Met een veel vriendelpe grata a i
de long U - Deren te verna bevela, verna ik
von een maand - Driehang be; ik had U gya dedage
bercht, maer heb en nite Kitzje a ka den ...

Teuta ...

Binnen het project was het thema herinneren en vergeten nooit ver weg. We hadden er vanzelfsprekend mee te maken op momenten dat we (groeps)interviews voorbereidden en afnamen. Daarbij kwam een aantal vragen telkens terug: wat wordt er nu eigenlijk herinnerd en wat niet? Wie wordt er herinnerd en wie niet, door wie en op welke wijze? In het werk voor het 'loket' had Stephanie er nog veel vaker mee te maken. Voor de mensen die belden en die brieven stuurden, was precies dat vergeten en herinneren cruciaal, en vaak een reden om contact met Getuigen & Tijdgenoten op te nemen. Nog voordat het onderzoeksprogramma goed en wel van start ging, lag het al onder een vergrootglas. Terecht, want het betreft een belangrijk onderwerp. Natuurlijk gingen we als onderzoeksprogramma met critici in gesprek. Al in mei 2017 ontstond, na een radio-uitzending waarin Fridus en advocaat Liesbeth Zegveld met elkaar in gesprek waren, contact met Jeffry Pondaag, voorzitter van de Yayasan Komite Utang Kehormatan Belanda, KUKB (Stichting Comité Nederlandse Eerschulden). Later dat jaar, in november, nam Pondaag samen met Francisca Pattipilohy, gesteund door onder andere Marjolein van Pagee, oprichtster van Histori Bersama, het initiatief tot een open (protest) brief tegen de opzet van het onderzoek. Later mengden anderen zich in de discussie.

De kritiek kwam niet alleen van mensen die het voor Indonesiërs wilden opnemen of die aangaven vanuit Indonesisch perspectief te reageren, maar ook mensen die verklaarden op te komen voor de Indische gemeenschappen, Molukkers en veteranen uit ten kritiek. Die discussies leidden soms tot een *déjà vu*. De verdenking van critici dat in het onderzoek alle veteranen – onder wie Molukkers – bij voorbaat tot oorlogsmisdadigers werden gebombardeerd, deed denken aan de discussies rondom de verschij-

Dalam program penelitian ini, ihwal mengingat dan melupakan adalah niscaya. Kala mempersiapkan dan melakukan wawancara kelompok, misalnya, pertanyaan-pertanyaan berikut terus menerus memenuhi benak kami: Apa yang sebenarnya diingat dan apa yang tidak? Siapa yang diingat dan siapa yang tidak? Oleh siapa dan bagaimana? Stephanie adalah yang paling sering mengurus ini karena ia lah yang bertugas menjaga 'loket'. Bagi mereka yang pernah berkirim surat atau menelpon kami, kegiatan mengingat dan melupakan adalah hal yang teramat penting, bahkan memberi mereka dorongan untuk memulai menjalin hubungan dengan program Saksi & Rekan Sezaman. Jauh sebelum program ini dimulai, kegiatan mengingat dan melupakan sudah menarik perhatian kami karena mengingat dan melupakan adalah tema yang teramat penting. Berkenaan dengan ini, kami juga membuka diskusi dengan para penentang program penelitian kami. Di awal bulan Mei 2017, Fridus dan Liesbeth Zegveld, seorang advokat, berdiskusi panjang selepas tampil bersama dalam sebuah siaran radio. Mereka lalu bersepakat untuk menghubungi Jeffry Pondaag dari Yayasan Komite Utang Kehormatan Belanda, K.U.K.B. Di tahun yang sama, pada bulan November, Pondaag dan Francisca Pattipilohy memprakarsai surat (protes) terbuka terhadap desain riset program penelitian *Kemerdekaan, dekolonisasi, kekerasan dan perang di Indonesia, 1945-1950*. Protes tersebut mendapat dukungan Marjolein van Pagee dari Histori Bersama, yang diikuti oleh pihak-pihak lainnya.

Penentangan tersebut tidak hanya datang dari pihak-pihak yang mengaku mewakili perspektif Indonesia, melainkan juga dari komunitas Indis di Belanda, komunitas Maluku, dan para veteran. Perdebatan mengemuka terkadang mirip *déjà vue*. Pernyataan para penentang yang menyangka bahwa para veteran, termasuk orang-orang Maluku yang dulu terlibat pertempuran di Indonesia, dipukul rata sebagai penjahat perang oleh program penelitian ini yang seolah-olah membawa kembali ke

ning van de Indische delen van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van Loe de Jong in de jaren 1980. ◀

De commentaren vanuit Indonesische hoek maakten ons nieuwsgierig naar hoe het was om als Indonesiër in de jaren 1940 in Nederland te wonen, terwijl datzelfde land bezig is oorlog te voeren in jouw land van herkomst. Fridus had eens een lezing gegeven over de in Nederland studerende Indonesische student en lid van de Indonesische studenten organisatie PPI, Rahmad Koesoemobroto.

Hij had zich in de oorlog bij het verzet aangesloten en had geholpen joodse onderduikers op veilige plaatsen onder te brengen. Op 16 augustus 1945, de dag na de Japanse capitulatie en dus net voor de Indonesische proclamatie, sprak hij tijdens een manifestatie op de Dam in Amsterdam en vroeg hij de aanwezigen om het vrijheidsstreven van de Indone-

Portret van Rahmad Koesoemobroto in 2014 geschilderd door Herman Morssink voor de serie 'Echte Helden', verzetsmensen met roots in het voormalig Koninkrijk der Nederlanden, van de Stichting 4 en 5 mei Comité Amsterdam-Zuidoost.

Beeld: Herman Morssink.

Portret Rahmad Koesoemobroto tahun 2014 dilukis oleh Herman Morssink untuk seri 'Echte Helden', pejuang perlawanan yang berakar di bekas Kerajaan Belanda, diterbitkan oleh Stichting 4 en 5 mei Comité Amsterdam Zuidoost. Gambar: Herman Morssink.

masa-masa sebelumnya ketika bab Hindia diangkat dalam buku Loe de Jong *Kerajaan Belanda dalam Perang Dunia Kedua* di tahun 1980-an. ◀

Pandangan dari sisi Indonesia membuat kami ingin tahu tentang bagaimana rasanya menjadi orang Indonesia yang tinggal di Belanda di kurun tahun 1940-an mengingat negara tempat mereka tinggal kala itu justru sedang memerangi tanah air mereka. Fridus pernah menyampaikan ceramah ihwal Rahmad Koesoemobroto yang adalah seorang mahasiswa Indonesia di Belanda dan anggota Persatuan Pelajar Indonesia (PPI).

siërs te steunen. Toen de PPI een jaar later de eerste verjaardag van de Republiek Indonesië vierde kwam een politieagent langs bij de feestzaal en vroeg om de rood-witte vlag te verwijderen, omdat dat voor mensen die de Japanse tijd hadden meegemaakt confronterend was. De agent kende blijkbaar het verschil tussen de Indonesische rood-witte vlag en de Japanse rode bol in een wit vlak niet.

Ook waren we benieuwd hoe Indonesiërs die al een lange tijd in Nederland wonen aankijken tegen de manier waarop Nederland met dit verleden omgaat. Enkele Indonesiërs die zich kritisch opstelden wilden niet geïnterviewd worden. Drie anderen wilden wel hun mening geven. ◀

la bergabung dengan gerakan perlawanan selama Perang Dunia Kedua dan membantu menyediakan persembunyian untuk orang-orang Yahudi. Pada tanggal 16 Agustus 1945, sehari setelah kapitulasi Jepang, dan persis sehari sebelum Proklamasi Kemerdekaan Indonesia, ia berpidato dalam sebuah demonstrasi di Dam Square di Amsterdam dan mengajak mereka yang hadir untuk ikut mendukung perjuangan Kemerdekaan Indonesia. Setahun kemudian, ketika PPI merayakan hari jadi Republik Indonesia yang pertama, seorang polisi datang dan meminta agar bendera merah putih yang terpasang di ruang perjamuan diturunkan. Polisi itu menyebut bahwa bendera itu menyakiti hati orang-orang yang pernah mengalami zaman penjajahan Jepang. Rupanya, si polisi tidak tahu perbedaan antara bendera Merah Putih Indonesia dan bulatan berwarna merah berlatar putih yang adalah bendera Jepang.

Selain itu, kami juga ingin menyelidiki bagaimana orang Indonesia yang sudah tinggal lama di Belanda memandang cara Belanda menghadapi masa lalunya. Beberapa orang Indonesia yang bersikap kritis tegas menolak wawancara dengan kami. Hanya tiga orang saja yang bersedia berbagi pendapat dan diwawancarai secara terpisah. ◀

Indonesische reflecties in Nederland I: Nederlands kolonialisme

Ik spreek ze afzonderlijk. Twee van hen ken ik sinds eind jaren zeventig en één vanaf eind jaren tachtig. Twee waren journalist bij de Indonesische afdeling van de Wereldomroep Nederland en één was politiek actief tegen de mensenrechtenschendingen door het Suharto-regime. Drie Indonesiërs die door hun werk op een kritische manier naar Nederland konden kijken en die zich ook kritisch in de media of op bijeenkomsten hadden uitgesproken over het onderzoeksprogramma.

In het interview met Liem Soei Liong (1943) gaat het vooral over het Nederlandse kolonialisme. Liem kwam in 1968 naar Nederland na twee jaar scheikunde te hebben gestudeerd in Duitsland. Vanwege zijn

Refleksi Indonesia di Belanda bagian satu: Kolonialisme Belanda

Saya berbincang dengan mereka dalam kesempatan terpisah. Saya mengenal dua dari mereka sudah sejak akhir 1970-an, sementara satu sejak akhir 1980-an. Yang pertama adalah seorang aktivis politik yang melawan pelanggaran hak asasi manusia yang dilakukan rezim Suharto, dua orang lainnya dulu bekerja sebagai jurnalis di radio Wereldomroep Belanda.. Ketiga orang ini adalah pribadi yang mumpuni dalam memandang Belanda secara kritis lewat karya-karyanya. Mereka jugalah yang dengan lantang mengkritisi program penelitian ini, di banyak media atau dalam banyak pertemuan.

Orang pertama yang saya wawancarai adalah Liem Sioe Liong (1943). Wawancaranya berfokus pada kolonialisme Belanda. Liem datang ke Belanda tahun 1968.

Liem Soei Liong tijdens het Permanent Volkerentribunaal (Permanent Peoples Tribunal) over Oost-Timor, Lissabon 1981. Foto: Fridus Steijlen.

Liem Soei Liong berbicara dalam Permanent Peoples Tribunal tentang Timor Timur, Lisbon 1981. Foto: Fridus Steijlen.

Chinese achtergrond, vertelt Liem, is hij automatisch gevoeliger voor de posities van minderheden. Het is dan ook niet vreemd dat hij direct wijst op de manier waarop de Nederlandse koloniale samenleving werd georganiseerd.

Toen de blanda's in Indonesië kwamen, gingen ze die indeling maken en ook verdelen en heersen [Liem laat een foto zien]. Dit is een overgrootvader van mij, majoor der Chinezen in Semarang. Ja, dat was gewoon een handlanger van de blanda's. Hij heeft hier twee Oranje-orde. Ja, daar zijn ze trots op. De Chinezen die er kwamen, waren natuurlijk ook arme sloebers in het begin.

Liem zelf is eigenlijk een exponent van de nieuwe Indonesische generaties.

Ik heb altijd op een Indonesische school gezeten, dus ik was de eerste generatie die alles in het Indonesisch kreeg. De Kemerdekaan [vrijheid] was een realiteit. Onze president was Sukarno. Dus alles wat ik van kleins af aan meekreeg, was eigenlijk de Sukarno-periode. Dat was in vele opzichten een redelijk goede periode.

Over die eerste periode wordt wel gezegd dat er veel politieke crises waren, maar er waren meerdere partijen en ook in een land als Italië had je snel wisselen-

Sebelumnya, ia kuliah selama dua tahun di jurusan Kimia di salah satu universitas Di Jerman. Karena latar belakangnya sebagai orang Tionghoa, Liem mengaku bahwa secara otomatis ia bisa langsung paham posisi kaum minoritas. Oleh sebab itu, tidak mengherankan bila berbicara tentang kolonialisme, ia langsung menunjuk pada cara masyarakat kolonial dikendalikan.

Ketika Belanda datang ke Indonesia, mereka mulai memecah belah dan mengadu domba masyarakat [sambil menunjukkan sebuah foto]. Ini adalah kakek buyut saya. Seorang Mayor keturunan Tionghoa di Semarang. Ya, ia adalah kaki tangan Belanda. Ia pun dianugerahi

de regeringen. Het was belangrijker dat Indonesië internationaal georiënteerd was en een voorloper was van de niet-gebonden landen die niet wilden kiezen tussen de Sovjet-Unie en Verenigde Staten. Dat internationalisme herkende Liem toen hij in het Amsterdam van de jaren zestig kwam. Hoe vindt hij dat Nederland met zijn koloniale verleden en de periode 1945-1949 omgaat?

Ja, vreselijk. Ik heb daar nooit veel illusies over gehad. Als ik de term apartheid noem: dat is ook Nederlands, een Nederlandse traditie. Terwijl al die Angelsaksen in Zuid-Afrika allang de apartheid hadden afgeschaft, had je nog die koppige Nederlanders die de apartheid gingen verdedigen.

Hij vergelijkt het Nederlands kolonialisme met het Mongoolse rijk:

Je hebt zo'n bruut regiem in een dynastie gehad in China. Dat waren de Mongolen. Op een gegeven ogenblik hadden ze een rijk dat niet te geloven zo groot was, dus moesten ze aan die verschillende diverse koninkrijkes, omdat ze zo klein waren wel veel vrijheden geven. Dat deden ze ook. Dus zo'n Dzjengis Khan of Koebilai Khan zei: 'Doe maar, als je maar geen opstand veroorzaakt.' Maar tegelijkertijd zijn er natuurlijk altijd wel opstanden en als er een opstand is, dan sturen ze echt een leger en wordt er bruut opgetreden. Dus ze hebben alle twee de facetten daar. Het is een heel tolerant systeem en je kan van alles doen, maar als je inderdaad een opstand gaat plegen, dan... En dat is natuurlijk met Nederland in Indonesië net zo geweest.

Oranje Orde yang merupakan kebanggaan tersendiri. Tentu saja. Apalagi, jika Anda tahu bahwa setiap Cina yang datang ke sana pada awalnya adalah orang papa.

Liem sendiri sesungguhnya adalah bagian dari generasi baru Indonesia.

Saya menempuh pendidikan di sekolah Indonesia, jadi saya adalah generasi pertama yang mendapat segala sesuatunya dalam bahasa Indonesia. Kemerdekaan adalah nyata. Presiden kita adalah Sukarno. Jadi, semua yang saya dapatkan di masa kecil saya adalah pada masa kepemimpinan Sukarno. Periode yang cukup baik dalam banyak hal, menurut saya.

Periode pertama Indonesia acap kali sebagai periode yang sarat dengan krisis, dengan jumlah partai politik yang sangat banyak, mirip Italia yang juga mengalami perubahan pemerintahan yang teramat cepat kala itu. Lebih penting lagi, Indonesia berorientasi internasionalis dan adalah pengusung gerakan negara-negara non-blok yang tidak mau dipecah belah oleh Uni Soviet atau Amerika. Liem sendiri baru mulai paham gagasan internasionalisme ketika ia tiba di Amsterdam pada tahun 1960-an. Lalu, apa pendapatnya tentang cara Belanda menghadapi masa lalu kolonialnya dan periode 1945-1949?

Ya, mengerikan. Gambarannya terlalu banyak. Jika saya menyebut apartheid, itu juga ulah Belanda. Sepertinya sudah menjadi tradisi. Sementara orang-orang Inggris di Afrika Selatan sudah menanggalkan politik apartheid, orang-orang Belanda keras kepala di sana masih saja mempertahankannya.

Ia pun membandingkan kolonialisme Belanda dengan Kekaisaran Mongol:

Gelukkig ziet hij wel wat verandering in hoe men in Nederland over de koloniale tijd schrijft. Die dubbele kanten van Dzejngis Khan ziet hij terugkomen in bijvoorbeeld boeken over Van Heutsz:

Die man was in zekere zin een geweldige held in Nederland. Overal werden monumenten opgericht en zo en hij werd ook gouverneur-generaal. Dat was zo'n beetje de onderkoning van Nederlands-Indië. Wat heeft hij gedaan? Hij heeft mensen vermoord. Ja. Eigenlijk weinig... Hij heeft wel gewoon de plantage-economie redelijk goed opgezet, zodat er op een gegeven ogenblik ook wat meer geld naar Den Haag ging omdat dit al die oorlogen moest bekostigen.

Of over Huib van Mook:

Van Mook was een Indo. [Van Mook was geen Indo maar was wel in Nederlands-Indië geboren, FS] Dat maakt alle verschil, volgens mij, want die Van Mook wist dat Nederlands-Indië iets anders werd dan alleen een kolonie. Hij wist wel op een gegeven ogenblik, wanneer wist hij nog niet: dat wordt gewoon een eigen land.

Alleen werd dit in het centrum van de macht, in Den Haag niet gepikt. 'Ze waren allemaal zo bekrompen. Dat is eigenlijk zo gebeven.'

Liem ziet Cees Fasseur als een voorbeeld van mensen met wie niet te praten viel: geboren in Nederlands-Indië, schrijver van de *Excessennota* (1969) en hoogleraar geschiedenis van Zuidoost-Azië in Leiden. Liever leest hij boeken van mensen die het wel begrepen, zoals *The Admiral's Baby* van Laurens van der Post. Van der Post was een officier in het Britse leger die na de capitulatie van Nederlands-Indië in

Anda pasti tahu tentang rezim kejam dari sebuah dinasti di Mongolia. Daerah kekuasaannya sempat begitu besar. Saking besarnya, rezim ini sampai harus memberi kebebasan kepada kerajaan-kerajaan kecil yang bernaung di bawahnya. Belanda pun melakukan hal yang sama. Jenghis Khan atau Kubilai Khan pernah berkata, 'Kuberi kau kebebasan, asalkan tidak memberontak.' Akan tetapi, pemberontakan selalu saja terjadi. Dan ketika itu terjadi, biasanya mereka langsung mengirim pasukan dan menumpas para pemberontak itu dengan brutal. Mereka ini bermuka dua. Sistemnya sangat toleran dan mengizinkan Anda untuk melakukan apapun. Namun, jika anda memulai melawan maka.... Dan itulah yang dilakukan Belanda kepada Indonesia.

Untungnya, ia juga melihat perubahan di Belanda ihwal cara Belanda menulis tentang era kolonial. Namun, ia juga melihat gejala dua muka Jenghis Khan, khususnya ketika membahas tentang Van Heutsz.

Van Heutsz adalah seorang pahlawan besar di Belanda. Banyak monumen didirikan untuk memperingatinya, dan ia pun sempat menjabat sebagai gubernur jenderal yang artinya dia adalah perwakilan Kerajaan Belanda di Hindia. Apa yang dilakukannya? Ia membunuh orang. Ya. Tidak banyak memang. Namun, ia juga menjalankan ekonomi lewat perkebunan yang menghasilkan banyak uang. Uang tersebut dikirimnya ke Den Haag untuk membiayai perang.'

Atau ihwal Van Mook:

Van Mook adalah seorang Indo. [Van Mook bukan indo, tapi lahir di Hindia Belanda – FS]. Itulah yang membuatnya berbeda, setidaknya menurut saya, karena pada satu titik ia mengetahui bahwa Hindia Belanda akan menjadi lebih dari sekedar tanah jajahan. Ia meyakini

1942 op Java was gebleven en na de Japanse capitulatie de belangrijkste politiek en militair adviseur van admiraal Lord Mountbatten, de geallieerde opperbevelhebber in Zuidoost Azië, zou worden. Liem:

Hij is dus gebleven. Hij ging toen verslag doen aan de Nederlanders op zo'n schip. Hij zei: 'Vergeet het maar, de Indonesiërs zijn veranderd, ze zijn plotseling allemaal Pro-merdeka geworden.' Hij begon een verhaal. Omdat hij daar lang gewoond had, kende hij dat gebied. Hij werd uitgelachen. Dus er is iets met die Blanda's. Die Engelsen zijn vaak veel slimmer. Niet altijd hoor, ze zijn ook ontzettend dom. Dat heb je altijd met kolonialisten.

En nu? Nu koning Willem-Alexander in maart 2020 in Jakarta excuses heeft aangeboden? 'Dat zegt mij niet veel. Natuurlijk is het belangrijk, ja. Zeker voor Nederland.' Waarmee Liem zich schaarde in de geleerden van meerdere Indonesiërs die de worsteling van Nederland met hoe de dekolonisatie plaatsvond vooral een probleem van de ex-kolonisator vinden. <

bahwa suatu saat, entah kapan, Indonesia akan menjadi negara berdaulat.

Hanya saja ini tidak begitu dianggap di pusat kekuasaan, di Den Haag. 'Mereka terlalu picik. Dan memang mereka selalu seperti itu.'

Liem melihat Cees Fasseur sebagai contoh orang yang sukar diajak bicara. Lahir di Hindia Belanda, ia adalah penulis *excessennota* (1969) dan juga seorang profesor sejarah Asia Tenggara di Leiden. Liem lebih menggemari buku-buku yang ditulis orang-orang yang betul-betul mengerti, seperti 'The Admiral's Baby' yang ditulis Laurens van der Post. Van der Post adalah seorang perwira tentara Inggris yang tetap tinggal di Jawa setelah Belanda dikalahkan Jepang di tahun 1942 dan kemudian menjadi penasihat politik dan militer terkemuka untuk Laksamana Lord Mountbatten, Panglima Komando Pasukan Sekutu di Asia Tenggara, setelah Jepang menyerah. Liem menyebutkan:

Jadi ia tetap tinggal di sana. Ia melapor ke otoritas Belanda di salah satu kapal perang. Ia bilang, 'Lupakan saja. Orang Indonesia kini telah berubah. Mereka semua tetiba berubah menjadi Pro-Merdeka.' Ia lalu bilang bahwa ia sangat mengenal Indonesia karena sudah tinggal di sana untuk waktu yang lama. Namun ia malah ditertawai. Orang Belanda memang menyebalkan. Orang Inggris seringkali lebih pintar. Tak selalu, mereka kadang-kadang teramat bodoh juga. Begitulah kaum penjajah.

Lalu sekarang? Setelah Raja Willem-Alexander meminta maaf di Jakarta pada Maret 2020? 'Buat saya itu tak berarti banyak. Memang penting. Tentu saja bagi Belanda.' Lewat pernyataannya itu, Liem menegaskan bahwa ihwal dekolonisasi sesungguhnya adalah masalah utama negeri bekas penjajah. <

Indonesische reflecties in Nederland II: Nederland en dekolonisatie

Na het interview met Liem spreek ik met de twee voormalige Indonesische journalisten bij de Wereldomroep Nederland. Beiden hebben veteranen geïnterviewd en gezien hoe Nederland omging met zijn verleden.

Joss Wibisono (1959) kwam in 1987 naar Nederland. Net afgestudeerd aan de universiteit in Salatiga op Midden-Java solliciteert hij bij de afdeling Indonesië van de Wereldomroep. Hij spreekt Nederlands omdat hij opgroeide bij zijn opa en oma die wel deze taal spraken maar niet pro-Nederlands waren. Toen Joss in Nederland kwam, had hij het idee dat Indonesië wat 'bekrompen' was wat betreft het verleden en hoe tegen Nederland werd aangekeken. 'Al die stereotypen. Dat kun je dus bijvoorbeeld zien in Indonesi-

Refleksi Indonesia di Belanda bagian dua: Belanda dan dekolonisasi

Usai wawancara dengan Liem, saya berbincang dengan dua mantan wartawan Indonesia di Radio Nederland Wereldomroep (RNW). Keduanya pernah mewawancarai para veteran Belanda untuk mengkaji bagaimana Belanda menghadapi masa lalunya.

Joss Wibisono (1959) datang ke Belanda tahun 1987. Selepas lulus dari universitas di Salatiga, ia melamar pekerjaan pada departemen Indonesia di RNW. Ia fasih berbahasa Belanda karena ia tumbuh bersama kakek dan neneknya yang juga fasih berbahasa Belanda, tapi bukan pro-Belanda. Ketika datang ke Belanda, ia memiliki pemikiran bahwa Indonesia memiliki pandangan 'sempit' ihwal masa lalu dan tentang cara memandang Belanda. 'Semua stereotip itu kerap seringkali muncul, misalnya,

sche films en lezen in verschillende verhalen over Nederland.’ In feite trof hij hetzelfde in Nederland aan, maar dan in spiegelbeeld. ‘Als je een Nederlandse film ziet die over Indonesië handelt, dan zijn de Indonesiërs alleen maar tweedimensionaal afgebeeld. [...] Dat is hetzelfde als Nederland in Indonesische films: ook tweedimensionaal. Er is geen diepte.’

Ronduit schokkend waren zijn ervaringen met veteranen. Hij ontmoette Sjoerd Lapré en Carel Heshusius, tot in de jaren negentig vooraanstaande veteranen. Lapré was fel anti-Japans en Heshusius was pertinent tegen het gebruik van de term oorlogsmisdaden voor wat de Nederlandse militairen tussen 1945 en 1949 in Indonesië hadden gedaan.

Toen dacht ik: jesusmina, hoe kan het nou [...] Het is wel gebeurd hoor. [...] Mijn vader was toen bijna doodgeschoten door de Nederlanders. Mijn vader zat toen in Zuid-Semeru in de bergen tegen Nederlanders te vechten. Het is echt gebeurd. Er

Joss Wibisono. Foto: Joss Wibisono.

Joss Wibisono. Foto: Joss Wibisono.

Santoso Aboeprijadi. Foto: Santoso Aboeprijadi.

Santoso Aboeprijadi. Foto: Santoso Aboeprijadi.

di film-film Indonesia. Juga bisa dibaca di banyak cerita tentang Belanda.’ Sebetulnya, ia juga melihat stereotip yang sama di Belanda, namun berkebalikan. ‘Jika Anda menonton sebuah film Belanda yang menampilkan Indonesia, orang-orang Indonesia selalu saja digambarkan dalam dua dimensi. [...] sama halnya dengan Belanda di film-film yang dibuat di Indonesia: mereka digambarkan secara dua dimensi juga. Sama sekali tidak mendalam.’

Pengalaman Joss bersama para veteran Belanda teramat luar biasa. Ia pernah mewawancarai Sjoerd Lapré dan Carel Heshusius, yang adalah dua tokoh veteran terkemuka sampai tahun 1990-an. Lapré sangat anti Jepang, sementara Heshusius adalah yang paling lantang menentang penyematan istilah kejahatan perang kepada apa yang telah dilakukan militer Belanda di Indonesia antara tahun 1945 dan 1949.

waren echt mishandelingen. Waarom gingen ze daarnaartoe?

Toen hij daarna hoorde van de getuigenissen van Joop Hueting in 1969 realiseerde hij zich dat in de Nederlandse herinnering toch ook nuances zaten. Toch bleef het idee dat Nederland er niet aan wilde geloven, dat 'ze' het konden laten liggen. Dat veranderde:

In eerste instantie vanwege de rechtszaken die Zegveld aanspande tegen de Nederlandse staat. Dat kwam altijd ten voordele van Indonesische slachtoffers. In tweede instantie dus de publicatie van Rémy Limpach, dat het [geweld] ingebed was in de Nederlandse politiek toen. Zodoende konden ze er dus niet meer omheen en ook niet meer het oude patroon herhalen.

Wat was dat oude patroon? 'Het terzijde leggen en het gewoon laten liggen. Je hoeft er geen aandacht meer aan te besteden. Dat was [...] de *Excessennota* van Fasseur. Het was een excus.'

Joss was verbaasd hoe de Nederlandse veteranen met de periode 1945-1949 omgingen en hoe er met twee maten werd gemeten als het ging om herdenkingen, zoals bij het staatsbezoek van Beatrix in 1995. De koningin zou al op 17 augustus bij de vijftigste verjaardag van de proclamatie in Indonesië willen zijn.

Maar het is door omstandigheden, namelijk druk van haar eigen vader, niet doorgegaan. Het bezoek heeft dus niet op 17 augustus, maar op 21 augustus 1995 plaatsgevonden. Tot mijn verbazing waren toen ook veteranen vertegenwoordigd in de delegatie.

Deze Nederlandse veteranen hadden ontmoetingen

Lalu saya berpikir: Ya Tuhan, bagaimana bisa ia menyangkal itu semua [...] Itu semua benar-benar terjadi. [...] Ayah saya hampir tewas ditembak Belanda. Kala itu ia sedang berada di gunung Semeru Selatan, berperang melawan Belanda. Kejahatan Belanda itu nyata. Terjadi penyiksaan. Mengapa mereka pergi ke sana?

Tapi, ketika ia mendengar kesaksian Joop Hueting (1927-2018) di tahun 1969, Joss sadar bahwa ternyata ada juga nuansa lain dalam ingatan Belanda, meskipun gagasan dasarnya tetap sama. Belanda tak mau mempercayai semua itu, dan mengabaikannya saja. Tapi, semua itu berubah:

Pertama, oleh sebab tuntutan hukum yang dilayangkan Zegveld melawan Negara Belanda. Tuntutan yang menguntungkan pihak korban Indonesia. Kedua, negara terbitnya buku Rémy Limpach, yang menggambarkan politik Belanda saat itu. Sehingga, mereka tak bisa lagi menyangkal, atau mengulangi pola lama yang sama.

Apakah yang disebut pola lama itu? 'Pengsampingan atau pengabaian. Tak perlu lagi mengungkit-ungkit *Excessennota* yang ditulis Fasseur itu. Tentang ekses itu.'

Joss terheran-heran dengan bagaimana para veteran Belanda menyikapi periode 1945-1949 dan bagaimana mereka menerapkan standar ganda, khususnya ketika berkenaan dengan kegiatan peringatan, seperti kunjungan kenegaraan Ratu Beatrix di tahun 1995. Ratu berniat untuk hadir di perayaan 17 Agustus dalam peringatan ulang tahun emas Kemerdekaan Indonesia.

Namun, karena suatu hal yang tidak memungkinkan, tekanan dari ayah sang Ratu, rencana tersebut ba-

met Indonesische veteranen en bezochten erevelden. Joss had zijn twijfels, maar ‘ik stond toch meer aan de kant van de Indonesische veteranen hoor, dat zij dus ook Nederlanders verwelkomden.’ Maar hij vond het wel scheef. Waarom? ‘Nou ja, dan zijn de Duitse oorlogsveteranen niet welkom, maar Nederlandse oorlogsveteranen zijn in Indonesië welkom.’ Nederlandse veteranen zouden iets terughoudender richting Indonesië kunnen zijn. Ze beseffen volgens Joss te weinig dat ze in Indonesië wel degelijk als dader worden gezien, net zoals de Duitsers in Nederland. Zoals wel door sommige militairen is beschreven:

Sommige veteranen, sommige dienstplichtigen schreven aan het Nederlandse thuisfront: ‘Wat in Nederland in Putten gebeurd is, heb ik hier in Indië meegemaakt.’ Dat schreven ze. Dat staat ook in het boek van Limpach. Bij het schrijven hebben ze wel nagedacht, maar bij het doen en laten is het toch anders.

Santoso Aboeprijadi, of Tossie zoals ik hem allang ken, kwam in 1967 naar Nederland. Hij studeerde antropologie en raakte in het begin van de jaren tachtig als freelancer betrokken bij de Indonesische afdeling van Wereldomroep Nederland. Tossie is geboren in 1947 in Blitar op Oost-Java, maar al snel daarna moesten zijn ouders vluchten als gevolg van de tweede grote Nederlandse militaire actie Operatie Kraai, wat in Indonesië Agresi Belanda II wordt genoemd. Aan het begin van het interview zegt hij dan ook: ‘Ik ben dus eigenlijk een vluchtelingenkind.’

In de tijd dat hij bij de Wereldomroep begon, kwamen de Indische delen van Loe de Jongs overzichtswerk ‘het Nederlandse Koninkrijk in de Tweede Wereldoorlog’ uit. Tossie was onder de indruk van de veteraan Heshusius, die zich tegen De Jong teweer stelde:

tal. Kunjungan tersebut tidak terlaksana di tanggal 17 Agustus, melainkan dimundurkan beberapa hari setelahnya, tanggal 21 Agustus 1995. Yang mengejutkan, beberapa veteran Belanda pun turut hadir di sana.

Para veteran Belanda itu bertemu dengan para veteran Indonesia, dan mengunjungi makam korban Perang Kemerdekaan Indonesia. Joss sempat gamang, namun lalu ia berkata, ‘Saya lebih berpihak kepada para veteran Indonesia karena mau menyambut para veteran Belanda itu.’ Selanjutnya, menurutnya, hal itu amat janggal. Mengapa? ‘Ya, karena veteran Jerman pasti takkan disambut, sementara veteran Belanda bisa diterima begitu saja di Indonesia.’ Semestinya, veteran Belanda bisa tahu diri. Mereka tak bisa melihat betapa mereka sebetulnya dianggap sebagai pelaku kejahatan, sama seperti serdadu Jerman di Belanda. Seperti yang telah diterangkan oleh beberapa serdadu Belanda:

Beberapa veteran, dan bekas prajurit wajib militer, menulis ‘Apa yang terjadi di Putten, Belanda, saya alami juga di sini, di Hindia.’ Itulah yang mereka tulis. Yang juga dibahas dalam buku Limpach. Mereka memakai nalar ketika menulis, tapi tidak ketika mereka bertindak.

Santoso Aboeprijadi, biasa dipanggil Tossie, datang ke Belanda tahun 1967 untuk kuliah antropologi. Di awal tahun 1980-an, ia lalu bekerja sebagai pekerja lepas di bagian Indonesia, Radio Nederland Wereldomroep. Tossie lahir di Blitar tahun 1947. Tak lama setelah kelahirannya, orang tuanya harus membawanya mengungsi karena Agresi Militer Belanda Kedua, yang oleh Belanda disebut Operasi Gagak. Di awal wawancara, ia langsung mengaku: ‘Saya adalah anak pengungsi.’

Awal bekerja di Wereldomroep, jilid Hindia dalam seri buku *Kerajaan Belanda dalam Perang Dunia Kedua*

Ik heb hem geïnterviewd, de man die tegen Loe de Jong was. Ik was onder de indruk. Loe de Jong is [...] toch heel eerlijk over Nederlands-Indië in de tijd van de oorlog. [...] Nu is men relatief mild, maar als je kijkt naar hoe de veteranen toen reageerden. Heshusius was serieus en invloedrijk. Ik heb nog een interview van hem. Hij zei: 'Je moet begrijpen: De Jong is socialist.'

Het draaide vooral om de termen oorlogsmisdadiger en oorlogsmisdaden, die volgens veteranen niet mochten worden gebruikt. Maar ja, eigenlijk was het een ontkenning van wat was gebeurd. En ook Tossie koppelt het aan de Nederlandse ervaring met de Duitse bezetting:

De psyche van Nederland van toen tot nu natuurlijk. De bezetting, de Duitse bezetting en het begrip oorlogsmisdadiger, de Tweede Wereldoorlog. Dat zit echt in het hart van Nederland. Nu begrijp ik pas hoe het in elkaar zit bij Nederlanders. Dat woord kennen ze niet.

De vergelijking was te gevoelig. 'Men kan niet zeggen: veteranen kunnen niet zeggen dat ze oorlogsmisdaden hebben gepleegd. "Het is alsof we gelijkgesteld zijn met de Duitsers." Zo iets.'

De ontkenning zat niet alleen bij veteranen, maar ook bij Indische Nederlanders die zich manifesteerden in de 'Indische letterkunde'. Hier lag de oriëntatie op de Japanse periode en de bersiap:

Wat mij tegenviel of wat mij opviel: de Indische mensen waren zo bekrompen in die tijd. Dit is de tweede of derde generatie in de jaren 1980, 1990. Zij denken bij Nederlands-Indië alleen maar aan Japanse kampen, meer niet. Natuurlijk, geweld-

yang ditulis oleh Loe de Jong baru saja terbit. Tossie terkesan oleh Heshusius yang berani menentang Loe de Jong:

Saya pernah mewawancarainya. Orang yang melawan Loe De Jong. Saya terkesan. Loe de Jong [...] sangat terus terang tentang Hindia Belanda selama perang. [...] Sekarang orang tampak lebih tenang dalam menanggapinya. Tapi jika saja Anda melihat bagaimana para veteran bereaksi waktu itu. Heshusius sangat serius dan memiliki banyak pengaruh. Saya masih punya rekaman wawancaranya. Ia bilang, 'Anda harus tahu, De Jong adalah seorang sosialis.'

Wawancara itu berputar di persoalan istilah penjahat perang dan kejahatan perang. Para veteran merasa bahwa mereka seharusnya jangan dimanfaatkan. Tapi, itu sebetulnya adalah sebetulnya penyangkalan atas apa yang telah terjadi. Tossie juga menghubungkannya dengan apa yang dialami Belanda semasa pendudukan Jerman:

Itu sebetulnya psike Belanda sejak dulu hingga kini. Penjajahan, pendudukan Jerman, dan konsep tentang penjahat perang, Perang Dunia Kedua. Itu semua bersarang di jiwa Belanda. Baru sekarang saya mengerti bagaimana orang Belanda memaknainya. Mereka tak tahu menahu tentang semua istilah itu.

Perbandingannya terlalu sensitif. 'Orang tak bisa bilang: para veteran itu tidak bisa bilang bahwa mereka telah melakukan kejahatan perang. Karena ini "sama saja seperti menyamakkan kita dengan serdadu Jerman." Seperti itu.' Bukan cuma para veteran saja yang menyangkal. Orang-orang Indo-Belanda dalam banyak 'literatur Indis' juga melakukan penyangkalan yang sama. Mereka berfokus pada masa penjajahan Jepang dan periode bersiap:

digheden waren onbeschrijfelijk in Surabaya, in Ambarawa enzovoort.

Om direct aan te vullen dat in Indonesië weinig bekend is over de Japanse gewelddadigheden omdat het Indonesische nationalisme dat in de weg zit. Tossie heeft het idee dat Nederland in het kijken naar het eigen geweld tussen 1945 en 1949 als een soort jojo werkte: 'Eerst ontkennen van oorlogsmisdaden, daarna weer open.' Hij noemt: 'Hueting. Daarna heb je nog Van Doorn gehad. Tot Limpach waarschijnlijk.'

Na het interview stuurde Tossie als aanvulling op zijn verhaal een notitie over waarom het voor Nederlanders misschien moeilijk was om de tijdgeest van de dekolonisatie en Indonesische vrijheidsstrijd te begrijpen. Dit zou wel te maken kunnen hebben met de psyche en het denken in termen van slachtofferschap als gevolg van de ervaringen in Nederlands-Indië: met name het verlies van Indië, de ervaring in de Japanse kampen. Maar ook de trauma's die daardoor zijn ontstaan, de terugkerende kwesties rond geweld en excuses van de koning(in). Volgens Tossie gaat men voorbij aan het feit dat de Japanse fascistena tegen het (westers) kolonialisme waren, naast hun gebrek aan olie. Mensen waren geneigd te denken dat de revolutie alleen en vooral door de bersiap werd gekenmerkt terwijl er ook vele gewelddadigheden onder Indonesiërs (bijvoorbeeld in Aceh en op Java tegen aristocraten) plaatsvonden. Er waren in de oorlogen van de jaren 1940 natuurlijk veel meer slachtoffers onder de Indonesiërs dan onder de Nederlanders, maar die worden vaak vergeten. Dit is de achtergrond van de 'rebellie' van met name de derde en vierde generaties Indische Nederlanders die een dekoloniaal denken eisen

Tijdens zijn werk voor de Wereldomroep sprak Tossie niet alleen met Heshusius, maar ook met Piet van Staveren, en hij volgde wat er gebeurde rond de

Yang menojutkan saya adalah pemikiran sempit di kalangan komunitas Indis kala itu. Mereka adalah generasi kedua atau ketiga, di tahun 1980-an dan 1990-an. Tapi, ketika mereka menyebut Hindia Belanda, hal yang terpikir hanyalah kamp tawanan Jepang. Itu saja. Padahal, kekerasan yang terjadi di Surabaya, Ambarawa, dan seterusnya sampai teramat luar biasa.

Ihwal kekerasan yang dilakukan Jepang ini tak banyak dibahas di Indonesia karena nasionalisme Indonesia kerap mengaburkannya. Tossie menyebut bahwa dalam kaitannya dengan kekerasan antara tahun 1945 dan 1949, Belanda seperti sedang memainkan yo-yo, tarik ulur: 'pertama, mereka menyangkal kejahatan perang yang mereka lakukan, tapi kemudian menyingkapnya kembali.' Urutannya panjang, mulai dari: 'Hueting. Dilanjutkan Van Doorn. Lalu kini, mungkin, Limpach.'

Selepas wawancara, Tossie mengirimkan catatan perihai mengapa Belanda sulit mengerti *zeitgeist* periode dekolonisasi dan Perang Kemerdekaan Indonesia. Ia menyebut bahwa ini ada kaitannya dengan psike dan nalar Belanda yang menempatkan diri selalu sebagai korban, khususnya yang diakibatkan oleh kehilangan Hindia, dan trauma yang diperoleh dari kamp tawanan Jepang, serta luka yang disebabkan oleh persoalan kekerasan yang acap kali mengemuka dan permintaan maaf dari Raja Belanda. Menurut Tossie, orang banyak menyangkal bahwa fasis Jepang menentang kolonialisme Barat, selain juga butuh sumber daya minyak. Mereka berpikir bahwa revolusi hanya ditandai oleh bersiap, padahal banyak aksi kekerasan lain seperti di Aceh dan di Jawa yang menentang kaum aristokrat. Selanjutnya, tentu saja lebih banyak korban dari pihak Indonesia di tahun 1940-an. Namun, kenyataan ini sengaja dilupakan. Inilah yang melatari 'pembangkangan' generasi ketiga dan keempat komunitas Indis di Belanda, yang menuntut pola pikir dekolonial.

bezoeken van Poncke Princen aan Nederland in 1994 en 1998. Van Staveren en Princen waren overgegaan naar het Indonesische leger. Van Princen werd gezegd dat hij ook aan acties tegen Nederlandse troepen had deelgenomen. Tossie:

Als je naar die twee kijkt, dat zijn mensen die andere keuzes maakten. Die twee hebben het meege-maakt als soldaten, als vrijwilligers, die naar Duitsland moesten om oorlog te voeren. [...] Die twee zijn tot het besef gekomen: 'Hé, wij deden min of meer hetzelfde als de Duitsers tegen ons.' [...] Ze hebben dezelfde achtergrond. Het enige verschil is: de ene is communist vanaf het begin, Piet van Staveren. De ander niet, die is meer een avonturier.

De Duitse bezetting vormde volgens Tossie het referentiepunt voor Princen en Van Staveren bij hun overstap naar het Indonesische leger en voor Heshusius om zich te verzetten tegen het gebruik van de woorden oorlogsmisdaad en oorlogsmisdadiger.

De invloed van veteranen is wel tanende, heeft hij geconstateerd, zeker vergeleken met 1995 toen Beatrix haar staatsbezoek pas na 17 augustus mocht beginnen. Tegelijkertijd vindt hij dat een erkenning van 17 augustus veelbetekenend maar niet zo erg belangrijk is:

Waarom willen Nederlanders 17 augustus 1945 niet erkennen? Dat impliceert eigenlijk dat Nederlanders precies hetzelfde deden als de Duitser in Nederland. Agressie. Voor de staat, voor Suharto. Later, tot nu toe... Het maakt niet uit. Wij zijn onafhankelijk geworden op 17 augustus. Het maakt niet uit of Nederland of de internationale wereld 1949 erkent. Voor mij is het minder interessant.

Ketika masih bekerja untuk Radio Nederland Wereldomroep, Tossie tidak hanya mewawancarai Heshusius, tapi juga Piet van Staveren. Ia juga mengikuti jalannya peristiwa yang bertalian dengan kunjungan Poncke Princen ke Belanda di tahun 1994 dan 1998. Van Staveren dan Princen pernah membelot ke Indonesia. Bahkan Princen pernah bertempur langsung melawan serdadu Belanda. Tossie mengatakan:

Jika Anda amati dua orang ini, merekalah yang membuat perbedaan. Mereka pernah menjadi tentara, sukarelawan perang, yang berperang melawan Jerman. Lalu mereka menyadari bahwa, 'Hei, kita setali tiga uang dengan para serdadu Jerman itu.' [...] Latar belakang mereka mirip. Perbedaannya hanya pada: Piet adalah seorang komunis sedari awal, sementara Princen bukan. Princen adalah seorang petualang.

Menurut Tossie, pendudukan Jerman adalah titik tolak bagi Princen dan van Staveren untuk membelot ke Indonesia, dan bagi Heshusius untuk menyanggah tudingan sebagai penjahat perang.

La mencatat bahwa pengaruh kelompok veteran mulai memudar, terutama jika dibandingkan dengan tahun 1995 ketika Beatrix tidak diperkenankan untuk melakukan kunjungan negara tepat pada tanggal 17 Agustus. Pada saat bersamaan, Tossie juga mencatat bahwa pengakuan 17 Agustus adalah perlu, namun tak begitu penting.

Mengapa Belanda tidak mau mengakui 17 Agustus 1945? Itu sebenarnya menyiratkan bahwa Belanda melakukan hal yang persis sama dengan yang dilakukan Jerman di Belanda. Agresi. Demi negara. Demi Suharto. Sekarang ataupun nanti tak begitu penting. Kami merdeka tanggal 17 Agustus. Tak penting jika Belanda atau dunia internasional bersikeras menyebut 1949. Bagi saya hal itu tak begitu penting.

Personen die in de interviews genoemd zijn en actief waren in de periode 1945-1949

Jacques van Doorn (1925-2006) was uitgezonden als dienstplichtig militair. Samen met Wim Hendrix (1926-2021) verzamelde hij systematisch materiaal over gewelddadigheden begaan door Nederlandse militairen. Na het interview met Joop Hueting in het actualiteitenprogramma *Achter het Nieuws* in 1969 schreven Hendrix en Van Doorn mede op basis van hun onderzoek het boek *Ontsporing van geweld: over het Nederlands/Indische/Indonesisch conflict* (1970, diverse heruitgaven).

Carel Heshusius (1916-2005) was officier van het KNIL. Tijdens de Japanse bezetting werd hij krijgsgevangen gemaakt. Na de Japanse capitulatie diende hij weer in het KNIL. In 1951 ging hij over naar de Koninklijke Landmacht.

Joop Hueting (1927-2018) werd in 1947 als dienstplichtige uitgezonden. In januari 1969 sprak hij, inmiddels psycholoog, in het tv-programma *Achter het Nieuws* van de VARA, over oorlogsmisdaden van het Nederlandse leger, waar hij ook zelf bij betrokken was geweest. Dit leidde tot Kamervragen en vervolgens tot de *Excessennota*.

Sjoerd Lapré (1920-1999) maakte de Japanse invasie mee als dienstplichtige bij het KNIL. Vervolgens werd hij krijgsgevangen gemaakt door de Japanners. Na de Japanse capitulatie

Tokoh yang disebut dalam wawancara terlibat langsung di Indonesia pada periode 1945-1949

Jacques van Doorn (1925-2006) ditugaskan di Indonesia sebagai serdadu wajib militer. Bersama Wim Hendrix (1926-2021), ia mengumpulkan bukti-bukti aksi kekerasan yang dilakukan serdadu Belanda. Setelah wawancara dengan Joop Hueting dalam program televisi *Achter het Nieuws* tahun 1969, Hendrix dan Van Doorn menulis buku yang berjudul *Ontsporing van geweld: Het Nederlands-Indonesisch conflict* yang (1970, diterbitkan ulang) didasarkan pada pengalaman dan penelitian yang mereka lakukan.

Carel Heshusius (1916-2005) adalah mantan perwira KNIL dan sempat ditahan sebagai tawanan perang selama pendudukan Jepang. Setelah Jepang menyerah, ia kembali bertugas di KNIL. Pada tahun 1951, ia dipindahtugaskan ke Angkatan Darat Kerajaan Belanda.

Joop Hueting (1927-2018) dikirim ke Indonesia tahun 1947 sebagai serdadu wajib militer. Pada Januari 1969, ia yang kala itu sudah alih profesi sebagai psikolog berbicara dalam program televisi nasional *Achter het Nieuws* (VARA) dan menyingkap tabir ihwal kejahatan yang dilakukan serdadu Belanda, sekaligus keterlibatannya. Pengakuannya itu menjadi bahasan di gedung parlemen Belanda dan dan menjadi titik tolak diterbitkannya buku putih yang berjudul *Excessennota*.

Sjoerd Lapré (1920-1999) adalah serdadu wajib militer yang tergabung dalam KNIL. Semasa pendudukan

werd hij beroepsmilitair in het KNIL. In 1951 ging hij over naar de Koninklijke Landmacht. Lapré werd op latere leeftijd een belangrijke woordvoerder voor Indische veteranen.

Laurens van der Post (1906-1996) werd geboren in Zuid-Afrika en diende als officier in het Britse leger. In 1942 werd hij vanwege zijn kennis van het Nederlands en het Maleis in Nederlands-Indië toegevoegd aan het American-British-Dutch-Australian Command (ABDACOM) dat een Japanse invasie moest tegenhouden. Van der Post werd krijgsgevangen gemaakt. Na de Japanse capitulatie bleef hij op Java en speelde een belangrijke rol in de opstelling van de Britten jegens de Republiek Indonesië.

Jan 'Poncke' Princen (1925-2002) probeerde tevergeefs te deserteren toen hij in 1946 als dienstplichtige werd opgeroepen. In 1947 kwam hij aan in Indonesië. In 1948 liep hij over naar het Indonesische leger. Princen bleef in Indonesië wonen en werd advocaat en mensenrechtenactivist.

Piet van Staveren (1925-2019) werd als dienstplichtige uitgezonden en liep over naar de Republiek Indonesië. Hij werd in 1949 gearresteerd door de Indonesische militaire politie omdat hij communist was en aan Nederland uitgeleverd, waar hij werd veroordeeld tot zeven jaar gevangenisstraf. <

Jepang, ia dijadikan tawanan perang dan baru bebas ketika Jepang menyerah. Tak lama setelah itu, ia bergabung kembali dengan KNIL dan lalu menjadi tentara profesional, bukan lagi sebagai wajib militer. Di tahun 1951, ia dipindahtugaskan ke Angkatan Darat Kerajaan Belanda. Di usia senjanya, ia bertindak sebagai juru bicara bagi para veteran Indo-Belanda.

Laurens van der Post (1906-1996), lahir di Afrika Selatan, adalah mantan serdadu Inggris. Di tahun 1942, karena kemahirannya dalam bahasa Belanda dan Melayu, ia ditugaskan ke Komando Amerika-Inggris-Belanda-Australia (ABDACOM) di Hindia Belanda untuk membantu menghentikan invasi Jepang. Ia lalu dijadikan tawanan perang oleh Jepang. Selepas Jepang kalah dan ia kembali bebas, ia tetap tinggal di Jawa dan berperan penting dalam terbentuknya sikap terbuka pihak Inggris terhadap Republik Indonesia.

Jan 'Poncke' Princen (1925-2002) gagal menghindari dari wajib militer di tahun 1946. Sampai akhirnya, ia dikirim juga ke Indonesia tahun 1947. Di tahun 1948, ia membelot ke Indonesia dan bergabung dengan tentara Indonesia. Seusai perang, Princen terus tinggal di Indonesia dan menjadi advokat dan aktivis Hak Asasi Manusia.

Piet van Staveren (1925-2019) ditugaskan sebagai serdadu wajib militer namun membelot ke Republik Indonesia. Di tahun 1949, ia ditahan pemerintah Indonesia karena ia seorang komunis, lalu diekstradisi ke Belanda. Sesampainya di Belanda, ia dijatuhi hukuman tahanan selama tujuh tahun. <

Een van de vragen die we ons bij Getuigen & Tijdenoten regelmatig stelden, was welke stemmen we niet of nauwelijks horen. Welke getuigen komen niet aan het woord, niet in de geschreven bronnen of in de interviewcollecties? Bijvoorbeeld omdat ze geen schrijftraditie hebben, of omdat ze gewoonweg geen toegang hebben tot de officiële kanalen. Bij het KNIL bijvoorbeeld waren de officieren Nederlanders of Indo-Europeaanen. Zij stelden de rapporten op en een aantal van hen schreef ook dagboeken of memoires. De Nederlandse militairen die werden uitgezonden, schreven brieven naar het thuisfront. Later in Nederland zagen de veteranen elkaar weer op reünies en werden herinneringsboeken uitgebracht, wat bij de veteranen in Indonesië ook gebeurde. Binnen de Nederlandse context zijn het vooral de Molukse stemmen die opvallend afwezig zijn. In interviews en in egodocumenten wordt over hen verklaard, dat zij Nederlanders hadden gered of dat zij in de frontlinie vochten. Maar hun eigen stem wordt minder gehoord. Voor Fridus was die stilte, die zo duidelijk werd gemaakt in het boek *Soldaat in Indonesië, 1945-1950* (2015) van Gert Oostindie, een reden om op zoek te gaan naar de Molukse stem. ◀

Salah satu pertanyaan yang sering kami ajukan pada diri sendiri dalam program Saksi & Rekan Sezaman adalah ihwal suara siapakah yang acap kali tak terdengar. Saksi sejarah manakah yang terlewatkan dalam banyak sumber tulis atau rekaman wawancara – karena mereka tak terbiasa menulis atau tidak memiliki keterbatasan akses ke kanal-kanal resmi? Mereka yang tergabung di KNIL, terutama para perwira Indo-Eropa, sering menulis laporan, selain buku harian atau memoar. Sama halnya dengan serdadu Belanda yang dikirim ke Hindia. Mereka juga kerap berkirim surat ke kampung halamannya di Belanda. Selepas perang usai, mereka masih saling berjumpa dalam pelbagai acara reuni veteran atau dalam buku kenangan yang mereka terbitkan, persis dengan apa yang dilakukan para veteran di Indonesia. Akan tetapi, tak begitu adanya dengan para serdadu keturunan Maluku. Suara mereka hampir tak pernah terdengar. Di dalam banyak wawancara dan dokumen ego, mereka kerap disebut sebagai juru selamat bagi orang-orang Belanda atau sebagai petarung gigih di garis terdepan. Namun, suara dari mereka sendiri sama sekali tak terdengar. Bagi Fridus, diamnya mereka, yang kemudian menjadi terang di buku Gert Oostindie *Serdadu Belanda di Indonesia, 1945-1950* (2015) menjadi dalih terbaik untuk menggali suara-suara mereka yang selama ini terpendam. ◀

Op zoek naar Molukse stemmen

Een zoektocht naar Molukse stemmen kan op verschillende manieren worden ingezet. Een mogelijkheid is om de archieven in te duiken. In 2016 mocht ik meekijken met een collega die in het Nationaal Archief in Den Haag onderzoek deed in het archief van de procureur-generaal van het Hooggerechts-hof van Nederlands-Indië dat in Batavia/Jakarta zetelde. Hij had al eens verteld over verwijzingen naar Molukkers, of naar Ambonezen, zoals ze indertijd werden genoemd. Het ging om meldingen van de politieke afdeling van het Hoofd Tijdelijk Bestuur in Batavia in 1945. Het was uit de ruim 180 pagina's aantekeningen over vooral West- en Midden-Java moeilijk een duidelijk beeld van de positie van Molukkers te krijgen. Een belangrijke reden daarvoor was dat ze vaak niet bij naam werden genoemd of alleen met hun familienaam waardoor het moeilijk verder zoeken is. Zoals in een van de aantekeningen over 1945:

Mencari suara-suara dari Maluku

Suara-suara Maluku dapat dicari melalui berbagai cara. Salah satunya adalah dengan menggali arsip. Tiga tahun lalu, saya berkesempatan menyertai seorang rekan yang sedang meneliti arsip Kejaksaan Agung pada Mahkamah Agung Hindia Belanda di Batavia/Jakarta di Arsip Nasional Den Haag. Ia memberi saya banyak rujukan tentang orang-orang Maluku, atau orang-orang Ambon sebagaimana lazim disebut kala itu. Rujukan-rujukan tersebut adalah laporan dari *Hoofd Tijdelijk Bestuur*, Pengelola Administratif Sementara di Batavia dari tahun 1945. Sukar sekali untuk tahu persis keberadaan orang-orang Maluku dari laporan setebal 180 halaman, yang khusus membahas ihwal Jawa Barat dan Jawa Tengah. Hal ini mengingat orang-orang Maluku tersebut tidak pernah diberi nama, atau hanya diberi nama belakang saja, yang akhirnya menyulitkan kami untuk mengkaji lebih jauh. Seperti yang tampak pada catatan berikut:

Kerusuhan dimulai dekat Tjipinang pada awal Oktober. Dua serdadu Ambon, Tahalea dan Soepasepa, tewas.

Begin October begonnen de relletjes in de buurt van Tjipinang. Twee Ambonsche bewakers, Tahalea en Soepasepa, werden vermoord. Naar verluidt zijn deze twee bewakers op het hooren van gewerschoten, naar buiten geloopt, waarna zij door Indonesiërs werden afgeslacht.

Waarna nog enkele namen van Molukkers volgden die waren vermoord. Andere keren werden ze alleen als groep aangeduid, zoals 'ook de Ambonneezen zouden plannen hebben beraamd om eigenmachtig op te treden tegen de provocerende TRI'. Of er waren verwijzingen naar bijvoorbeeld de Groene Baretten (commando-troepen), waartoe veel Molukkers behoorden. Een aantekening in het Maleis uit juni 1948 meldt: "Baret Hidjau" oemoemnja di takoeti oleh segenap lapisan ra'jat, karena mareka itoe di pandang "boeas", hingga ra'jat djaoeh dan ta' brani bergaoel.' (Alle mensen zijn bang voor de 'Groene Baretten', want zij ogen wild, dus blijft het volk weg en durft het niet samen te komen.) De vermeldingen in de archieven leveren opnieuw alleen verhalen op over de Molukkers, niet van henzelf.

Ik moest dus op zoek naar de stemmen zelf, bijvoorbeeld in bestaande interviewcollecties, zoals bij het Moluks Historisch Museum in Den Haag. Helaas liep dit op niets uit. In die vraaggesprekken bleek vooral de behandeling van de Molukkers door Nederland na overkomst, met name het onverwachte ontslag uit militaire dienst en de manier waarop zij en hun familieleden vervolgens bejegend werden, een belangrijk onderwerp. Hun inzet voor Nederland tussen 1945 en 1949, en die voor de Japanse invasie in 1942, werd als gegeven beschouwd en kwam niet aan bod.

Het lag voor de hand de Molukse veteranen zelf te gaan interviewen, maar toen ik in 2016 besloot te proberen met nog zo veel mogelijk van de Molukse

Kabarnya selepas mendengar suara tembakan, kedua serdadu itu lari keluar dan langsung dibantai oleh pejuang Indonesia.

Kedua nama itu disusul dengan nama-nama lain yang mengalami nasib serupa. Di bagian lainnya, mereka dirujuk dalam kelompok, seperti 'orang-orang Ambon itu juga menyusun rencana untuk menyerang secara membabi buta pasukan-pasukan TRI yang kerap memancing amarah.' Atau, mereka terkadang dirujuk lewat sebutan lain, seperti '*Baret Hijau*', pasukan yang sebagian besarnya terdiri dari orang-orang Maluku. Sebuah catatan dalam bahasa Melayu menyebut ihwal ketakutan penduduk akibat para serdadu Baret Hijau itu: "Baret Hidjau" oemoemnja di takoeti oleh segenap lapisan ra'jat, karena mareka itoe di pandang "boeas", hingga ra'jat djaoeh dan ta' brani bergaoel.' Catatan yang ada di arsip itu hanya melantangkan gaungnya saja, alih-alih suara langsung dari orang-orang Maluku.

Oleh sebab itu, saya harus mencarinya sendiri, seperti lewat rekaman wawancara yang disimpan Museum Sejarah Maluku. Sayangnya, pencarian saya itu tak membuahkan hasil. Rekaman wawancara itu hanya membahas ihwal perlakuan buruk pemerintah Belanda terhadap orang-orang Maluku selepas kedatangan mereka ke Belanda, atau tentang pemecatan tak hormat mereka dari dinas militer, yang akhirnya berujung kepada perlakuan buruk lain yang mereka terima. Sementara, kesetiaan mereka terhadap Belanda selama 1945-1949, dan ketika masa pendudukan Jepang, tak dibahas sama sekali.

Cara lainnya adalah dengan mewawancarai langsung para veteran Maluku itu. Namun, ketika saya memutuskan untuk melakukannya di tahun 2016, saya dihadapkan pada sebuah masalah. Generasi pertama orang Maluku di Belanda dikenal dengan 'soldadu muda' tergabung dalam KNIL setelah Jepang menyerah. Sementara, generasi sebelumnya, yang sudah tergabung dalam KNIL sebelum Je-

Bronbeek, 4 juli 2016. Voor de eerste maal nemen Molukse veteranen deel aan de herdenking van de opheffing van het KNIL in 1951. Foto: Fridus Steijlen.

Bronbeek, 4 Juli 2016. Untuk pertama kali veteran Maluku berpartisipasi dalam peringatan pembubaran KNIL tahun 1951. Foto: Fridus Steijlen.

veteranen in Nederland te spreken, liep ik direct tegen een probleem aan. De mannen van de eerste generatie behoorden tot wat wel de soldadu muda werd genoemd, de jonge soldaat. Onder de Molukse veteranen werd onderscheid gemaakt tussen de mannen die al voor de Japanse inval in dienst van het KNIL waren – de oude soldaten of de soldadu tua – en de soldadu muda, die van na de Japanse capitulatie. Een kleine groep was kort voor de Japanse invasie gemobiliseerd in een soort militia die Ambon moest helpen verdedigen. De ervaringen van de soldadu tua, die als eersten in 1945 en 1946 in de strijd betrokken

pang menjajah Indonesia dikenal dengan sebutan ‘soldadu tua’. Mereka inilah yang dikerahkan Belanda sebagai milisi untuk membantu mempertahankan Ambon dari serbuan Jepang. Pengalaman para soldadu tua itu, yang terjun langsung dalam pertempuran di tahun 1945 dan 1946, tak bisa lagi terekam, karena banyak dari mereka kini sudah tiada.

Wawancara dengan beberapa mantan soldadu muda dan beberapa orang bekas milisi menyingkap kisah-kisah yang menggugah emosi, misalnya, ihwal kerja paksa selama pendudukan Jepang, di bandara dan di pelabuhan. Tapi, ada juga cerita-cerita tentang ketangguhan dan

raakten, konden dus niet meer worden vastgelegd. Zij waren immers al overleden.

De interviews met de soldadu muda en een enkele milisi leverden emotionele verhalen op over bijvoorbeeld zware dwangarbeid aan een vliegveld en in de haven van Ambon tijdens de Japanse bezetting. Maar er kwamen ook mooie en sterke verhalen naar boven, sterke verhalen die ik een beetje ken van Molukse Ooms tijdens feestjes. Maar niet alle verhalen in de interviews gingen over confrontaties met Indonesische strijders. Het waren ook veel verhalen zonder confrontaties omdat enkele Ooms alleen bewakingsdiensten hadden uitgevoerd en geen Indonesische tegenstander waren tegengekomen of omdat ze vooral patrouilles hadden gelopen in Manado (Noord-Sulawesi) of op Banda, waarvan ze achteraf zeiden dat die vooral waren bedoeld om te laten zien dat Nederland daar weer de macht had. In nogal wat verhalen over Molukkers wordt gezegd dat het de Ambonezen waren die geweld gebruikten. Wat vindt u daarvan, vroeg ik aan een Oom. Zijn reactie was: ‘Welnee joh, dat waren de Javanen.’ En daarmee wilde hij niet de schuld doorschuiven. Nee, volgens hem sloegen de Javaanse KNIL-militairen iets te gemakkelijk en te snel als ze gevangenen maakten. In tegenstelling tot de Molukkers. Als Molukkers iemand oppakten, werd die netjes behandeld en eerst uitvoerig ondervraagd. Bleek de persoon in kwestie fout te zijn, tja, dan moest die gestraft worden, vertelde hij met een veelzeggend lachje.

Natuurlijk waren ze streng, ze hielden niet van rotzooi, vertelden de Ooms. Met de Molukse KNIL-mannen moest je niet spotten. Een van de 90-plussers vertelde over het moment dat zij vanuit Ambon naar Java waren verscheept. Hier werden ze uitgemaakt voor ‘Tentara Soesoe’, leger van melkmuiltjes, zoals de jonge dienstplichtigen die uit Nederland kwamen werden genoemd. ‘Tentara Soesoe’ herhaalde die Oom,

terkadang penuh keindahan yang disampaikan para Om dalam beberapa pertemuan. Tak semua cerita tangguh yang mereka sampaikan itu adalah tentang pertempuran dengan pejuang Indonesia karena banyak juga dari mereka yang sebetulnya hanya bekerja sebagai petugas keamanan yang tak pernah berhadapan langsung dengan musuh. Atau karena mereka ditugaskan di wilayah Manado atau Banda yang merupakan daerah di bawah kendali Belanda. Dalam beberapa cerita tentang orang-orang Maluku, sering disebutkan bahwa orang-orang Maluku adalah yang sering melakukan kekerasan. Saya bertanya kepada salah seorang Om perihal ini. Jawabannya adalah: ‘Bukan. Sama sekali bukan. Itu orang Jawa.’ Ia tak mau disalahkan. Menurutnya, serdadu KNIL asli Jawa terlalu gampang melakukan kekerasan dan memukuli tawanan yang mereka tangkap. Tidak seperti serdadu KNIL asli Maluku. Ketika serdadu Maluku menangkap seseorang, biasanya mereka memperlakukan tawanan itu dengan baik dan hanya ditanya saja untuk beberapa saat. Jika tawanan itu berbohong, barulah dia dihukum. Itulah jawaban si Om, sambil tersenyum.

Tentu saja mereka keras, dan tak suka dengan kericuhan. Dan jangan pernah sekali-sekali menghina serdadu KNIL Maluku. Salah seorang veteran Maluku yang usianya sudah 90-an bercerita tentang para serdadu wajib militer Belanda yang dikirim ke Jawa. Di sana mereka dijuluki ‘Tentara Soesoe,’ sebutan menghina yang menyandingkan mereka dengan bayi yang masih menetek. ‘Mereka Tentara Soesoe,’ ulang Om itu, sementara, ‘katong orang Ambon’, dengan mata menyala sambil memberi gerakan tangan yang menunjukkan bahwa ia tidak sedang berbohong. ‘Mereka tak sanggup berkata-kata.’ Om yang lainnya menambahkan tentang prajurit-prajurit Belanda yang harus mereka lindungi. Mereka masih sangat hijau dan harus dilindungi dari perempuan-perempuan Jawa yang bisa sangat mematikan. ‘Para serdadu

maar ‘katong orang Ambon, wij zijn Ambonezen.’ En met glinsterende oogjes maakte hij met zijn handen bewegingen die er niet om logen. ‘Daarna zeiden ze niets meer.’ Over de jonge Nederlanders vertelde een andere Oom dat zij die Nederlandse knapen moesten beschermen: zij waren bleu uit Nederland gekomen en moesten worden beschermd tegen Javaanse meisjes want dat kon hun dood betekenen. ‘De dienstplichtigen kennen de Javanen nog niet. Nederlanders houden van de meisjes. Daarom gingen ze makkelijk dood.’ Volgens hem boezemde het KNIL meer gezag in dan de Nederlandse troepen: ‘Wanneer Nederlanders in de stad waren, dan was het oorlog, maar als het KNIL de stad in ging, liep iedereen weg. Op Java waren ze niet bang voor de Nederlanders, wel bang voor ons. Dat heb ik zelf meegemaakt.’

Met deze interviews zijn een paar Molukse stemmen te horen. Maar nog lang niet alle, want Molukkers vochten niet alleen aan Nederlandse zijde. Eerder, in de proloog, kwam Oom Luhulima al aan het woord, die dankzij zijn vader actief werd in de Molukse militie in Surabaya. Waar zijn de stemmen van al die andere republikeinse Molukse militairen? Tijdens een bezoek aan het museum Fort Vredeburg in Yogyakarta vond ik ze. Helaas niet hun stemmen, maar twee foto’s van Molukse paramilitaire troepen. Op de ene zit de door de Indonesische regering benoemde gouverneur van de Molukken Latuharhary tussen leden van de Laskar Maluku, een Molukse strijdgroep. Op de andere foto staat een Molukse paramilitaire eenheid in het gelid. De foto’s waren gemaakt in Yogyakarta ter gelegenheid van de benoeming van een centrale raad ter coördinatie van de strijdtroepen op 12 november 1946, ruim een jaar na de onafhankelijkheidsverklaring van Indonesië. Er werden bij die gelegenheid parades gehouden. De foto’s in Vredeburg geven een mooi beeld van de verschillende strijdgroepen. Naast de Laskar

wajib militer itu tak tahu menahu tentang orang Jawa. Dan mereka mudah tergoda oleh para gadis Jawa. Itulah sebabnya mereka mudah mati.’ **KNIL** memiliki wibawa lebih besar dari pasukan Belanda biasa. ‘Ketika serdadu Belanda tiba, pejuang Indonesia akan serta merta melakukan perlawanan. Tapi, ketika serdadu **KNIL** memasuki kota, mereka semua melarikan diri. Di Jawa mereka tidak takut pada Belanda, tapi mereka takut pada kami. Saya sendiri saksi.’

Lewat wawancara yang saya lakukan itu, suara-suara Maluku bisa terdengar langsung. Memang tak semua, karena banyak juga orang Maluku yang tak berpihak ke Belanda. Sebelumnya, di bagian Prolog, sempat disinggung tentang Om Luhulima. Atas kemauan ayahnya, ia bergabung dengan laskar perjuangan di Surabaya. Di manakah bisa kita dengar suara-suara dari Maluku lain yang mendukung Republik? Dalam kunjungan saya ke Benteng Vredeburg di Yogyakarta, saya bisa menemukan mereka. Namun tidak dapat mendengar suaranya karena yang tersisa hanyalah dua foto pasukan paramiliter Maluku. Di foto pertama, tergambar Gubernur Maluku terpilih, Latuharhary, sedang duduk bersama pasukan Laskar Maluku. Di foto yang satunya lagi, anggota pasukan Laskar Maluku terlihat sedang berbaris. Dua foto ini diambil di Yogyakarta pada saat acara pelantikan pimpinan Dewan Kelaskaran Pusat pada tanggal 12 November 1946, lebih kurang setahun setelah diproklamasikannya kemerdekaan Indonesia. Dalam acara itu, digelar pawai. Foto-foto yang terpampang di Benteng Vredeburg menyematkan

Door de Indonesische regering benoemde gouverneur van de Molukken Latuharhary tussen leden van de Laskar Maluku, Yogyakarta 1946. Foto: IPPHOS.

Gubernur Maluku Latuharhary, yang ditunjuk pemerintah Republik Indonesia, duduk bersama anggota Laskar Maluku, Yogyakarta 1946. Foto: IPPHOS.

Maluku, de Molukse militie, was er een speciale vrouwen-eenheid, een Laskar Hisbullah (Partij van God) en een aantal strijdgroepen uit andere delen van Indonesië: Laskar Kalimantan, Laskar Sunda Kecil (Bali tot min of meer de Zuidoost-Molukken) en de Laskar Kebaktian Rakyat Indonesia Sulawesi (KRIS; Eenheid van toegewijde Indonesiërs uit Sulawesi). Toen ik de foto's van de Laskar Maluku zag, realiseerde ik me dat er werd gesproken over de Molukken, Maluku, en niet Ambon. Het was een Laskar Maluku en geen Laskar Ambon, waarmee de republikeinse Molukkers toch voor een deel hun stem terug kregen. ◀

kesan baik terhadap banyak pasukan tempur. Selain Laskar Maluku, ada juga foto Laskar Hisbullah dan kelompok perjuangan lainnya dari berbagai tempat di Indonesia: Laskar Kalimantan, Laskar Sunda Kecil (dari Bali sampai Maluku Tenggara), dan Laskar Kebaktian Rakyat Indonesia Sulawesi. Ketika saya amati foto Laskar Maluku, saya sadar bahwa mereka berjuang untuk Maluku, bukan Ambon. Mereka bukan Laskar Ambon, melainkan Laskar Maluku yang telah berhasil memperjuangkan Maluku untuk Republik. ◀

Brieven uit lang vervlogen tijden die ergens opduiken, een vondst die bijna altijd tot schroom en een gevoel van ongemak leidt. Bij de meeste mensen leidt het bestaan ervan al gauw tot het besef dat je er hoe dan ook iets mee moet doen, of dat nu lezen of vernietigen is. Maar hoe ga je om met die intimiteit die zich zo ongevraagd aan je opdringt? De brieven, die nooit direct voor jou bedoeld waren, maar nu wel voor je liggen, roepen vragen op: wil je wel iets lezen wat nooit voor jou geschreven werd, wat zal je tegenkomen, kan de inhoud de verhoudingen met familieleden ingewikkelder maken of kunnen er nieuwe banden ontstaan, en wat gebeurt er als je besluit die persoonlijke brieven zelfs beschikbaar te maken voor een breed publiek? <

Surat-surat dari masa lampau kerap membuat bimbang dan bahkan membawa perasaan tak nyaman. Sebagian besar orang lekas mengambil tindakan. Entah membacanya, atau justru menghancurkannya. Namun, bagaimana jika Anda merasakan adanya keterikatan dengan surat-surat tersebut? Kehadiran fisik surat-surat tersebut, yang sebetulnya tak ditujukan bagi Anda, menimbulkan pertanyaan: Apakah Anda benar-benar ingin membaca surat yang sebetulnya tidak ditujukan bagi Anda? Apakah kira-kira yang akan ditemukan di sana? Apakah isi surat itu akan memperumit hubungan Anda dengan kerabat si penulis surat atau justru membuat atau mengembangkan ikatan baru? Apa pula yang dipertimbangkan saat memutuskan agar surat-surat pribadi itu dibaca untuk umum? <

Brieven uit lang vervlogen tijden

De brieven die Eida Schepers en Tan Sin Hok tussen 1929 en 1946 bijna wekelijks vanuit Indonesië schreven aan Eida's ouders in Nederland, bleven voor hun kinderen bewaard. Het gezamenlijke leven van hun ouders op Java, dat zo hoopvol begon, eindigde in november 1945 in een drama. Bij een overval door 'pemuda' wordt Hok voor de ogen van zijn gezin in hun eigen huis vermoord. Het is een gebeurtenis die blijvend een stempel op het gezin drukt.

De brieven werden door de grootouders, de ontvangers van de brieven, bewaard en kwamen na terugkeer in Nederland weer terug bij de schrijfster. Eida had haar dochter Lisa Tan vaker op de brieven gewezen en vlak voor haar overlijden zei ze: 'Je weet, er liggen mappen op zolder met brieven', en meteen erachteraan volgde: 'Zou het geschiedvervalsing zijn als ik er een paar uit zou laten?' Bij het opruimen van het huis vond Lisa naast de mappen een drietal brieven verfrommeld terug tussen zak-

Surat dari masa lalu

Surat-surat yang ditulis setiap minggu oleh Eida Schepers dan Tan Sin Hok antara tahun 1929 dan 1946 untuk orang tua Eida di Belanda selama tersimpan rapi agar anak-anak mereka bisa kelak membacanya. Kehidupan Eida dan Hok di tanah Jawa, yang dimulai dengan penuh asa, berujung duka di bulan November 1945. Pemuda yang merampok rumahnya membunuh Hok di depan anak dan istrinya. Peristiwa ini meninggalkan luka dalam keluarga yang tak kunjung sembuh.

Surat-surat itu disimpan oleh orang tua Eida dan baru dikembalikan ke Eida sepulangnya ia ke Belanda. Sebelum meninggal, ia memberi tahu putrinya, Lisa: 'Kau tahu, aku menyimpan surat-surat yang kukumpulkan dalam beberapa map di loteng. Ia melanjutkan: 'Akankah kiranya mengganggu jika aku membiarkan beberapa di antaranya agar dibaca oleh umum?' Saat membersihkan rumah, Lisa menemukan tiga buah surat lain yang tersembunyi antara tumpukan sapu tangan yang disimpan di lemari ibunya. Di dalam map, ada enam buah surat lainnya. Surat-surat itu secara khusus ditujukan untuk ibunya karena isinya menye-

Het echtpaar Tan-Schepers aan tafel in hun huis in Bandung. Foto: Privéarchief Lisa Tan.

doeken in haar moeders kast en ook nog zes in een mapje. Deze weggestopte brieven over onder meer haar gemengde huwelijk, had Eida aanvankelijk alleen aan haar moeder gestuurd. Liet Eida deze brieven in haar linnenkast bewust achter, kon ze deze niet meer op tijd vernietigen, of wilde ze de keuze de geschiedenis al dan niet te flatteren aan haar kinderen laten? We zullen het nooit weten, de brieven in de mappen wilde ze in ieder geval bewaren.

Lisa twijfelde lange tijd wat ze met de weggestopte brieven zou doen, maar omdat Eida zo duidelijk had aangegeven met de brieven een deel van haar geschiedenis te willen achterlaten, legde Lisa ook de elders gevonden brieven terug in de mappen.

Pasangan suami istri Tan-Schepers di rumahnya di Bandung. Foto: Privéarchief Lisa Tan.

but tentang, misalnya, nikah campurnya dengan orang tionghoa. Mengapa Eida harus menyembunyikan surat-surat itu di antara pakaiannya? Mengapa tak ia hancurkan saja? Ataukah ia ingin agar anak-anaknya saja yang kelak memutuskan tentang apa yang harus dilakukan terhadap surat-surat itu? Kita takkan pernah bisa tahu apa alasan Eida. Yang jelas, ia menyimpan surat-surat itu dengan rapi.

Selama ini, Lisa ragu dengan surat-surat yang disembunyikan ibunya itu. Namun, ia tahu bahwa ibunya itu ingin mewariskan sebagian sejarah hidupnya lewat surat-surat itu. Lisa pun menghimpun semua surat dan menyimpannya kembali dengan rapi dalam sebuah map.

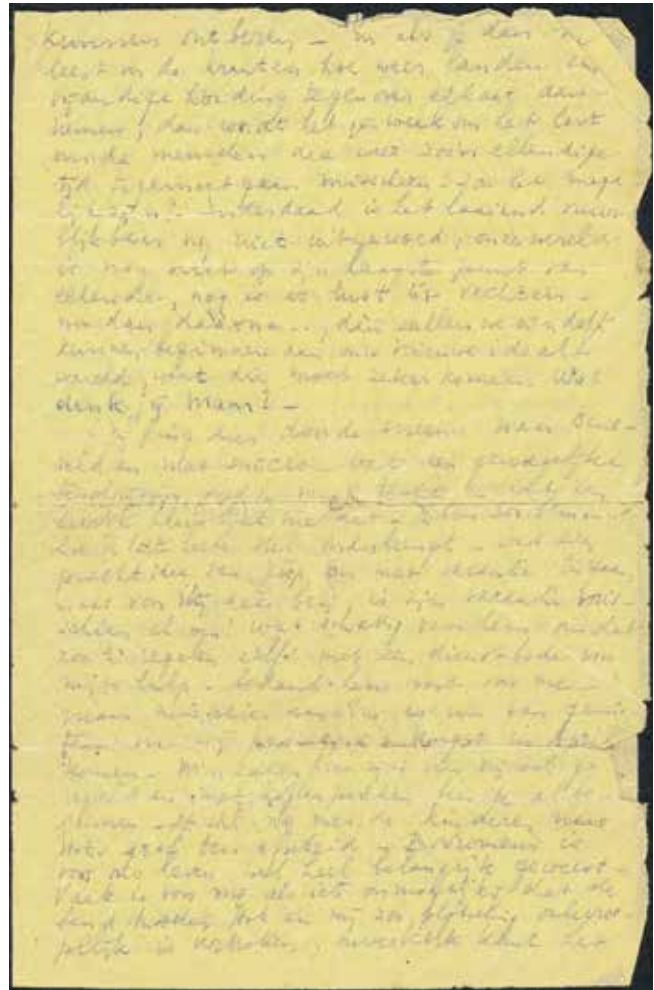
Keinginan Lisa untuk melakukan sesuatu dengan surat-surat itu timbul setelah anaknya yang kala itu berusia 8 tahun ingin tahu tentang kakek Hok, terutama tentang

Brief van 19 maart 1946 geschreven door Eida Tan-Schepers, waarin ze schrijft over haar wens om met haar kinderen het graf van haar echtgenoot te bezoeken. Foto: NIOD, toegang 247, correspondentie, inventaris 465.

Surat tertanggal 19 Maret 1946, ditulis oleh Eida Tan-Schepers. Dalam surat itu ia menyatakan keinginannya untuk berziarah bersama anak-anaknya ke makam suaminya. Foto: NIOD, toegang 247, correspondentie, inventaris 465.

Naar aanleiding van de vraag van haar 8-jarige kleindochter die meer te weten wilde komen over opa Hok, en vooral over zijn dood, besloot Lisa zich met de brieven bezig te houden. Het was de eerste keer dat iemand zo direct en open vroeg naar haar vaders dood. De beslissing de brieven te gaan lezen was niet eenvoudig en het duurde nog wel een tijdje voor Lisa ze ter hand nam. Ze nam de kostbare nalatenschap mee toen ze samen met haar broer Axel en zijn vrouw op skivakantie ging. Ze voelde dat ze de aanwezigheid van haar grote broer nodig had om zich veilig te voelen bij het lezen.

Ook Axel las de brieven voor het eerst tijdens een vakantie in de sneeuw. Hij deelde ze meteen met zijn vrouw aan wie hij ze voorlas. Zij wist wel dat Axels vader vermoord was, maar de details over zijn jeugd kende ze niet. Met het lezen kwamen er bij Axel weer veel herinneringen uit zijn jeugd boven en het beeld van zijn vader dat in de loop van de tijd vervaagd was, werd helderder. Doordat de brieven door volwassenen aan volwassenen waren geschreven, kreeg hij een duidelijker beeld van de persoon die zijn vader geweest was dan hij ooit uit zijn jeugtherinneringen had kunnen opmaken. Nu kon hij lezen hoe zijn vader in het leven stond en welke opvattingen hij had. En zelfs zijn moeder,

kematiannya. Itulah kali pertama seseorang bertanya secara langsung kepadanya tentang hal itu, yang membuatnya sangat terkejut. Namun, membaca surat-surat itu pun bukan perkara mudah. Perlu beberapa waktu sampai akhirnya ia berani mengambil surat itu dan memilih momen khusus untuk kemudian membaca warisan yang teramat berharga itu. Saat liburan musim dingin, ditemani Axel, kakak laki-laki Lisa, dan istrinya, untuk menambah keberanian membaca, Lisa mulai membuka-buka surat dari sejak zaman pendudukan Jepang itu.

die hij tot ver in zijn volwassenheid had gekend, kwam uit de brieven heel anders naar voren dan de vrouw die hij uit zijn jeugd kende. Ze bleek veel vrolijker te zijn geweest dan hij zich herinnerde. Aanvankelijk hielpen Axel en zijn jongste broer Gijs met de digitalisering van de brieven. Het plan om ze voor een breder publiek op een website beschikbaar te maken kwam van Lisa. Axel was er in het begin niet erg enthousiast over omdat dan immers hun hele familiegeschiedenis ‘op straat’ zou komen te liggen.

De erfenis bleek niet alleen uit brieven te bestaan, vader Tan was een enthousiaste amateurfilmer, die films over zijn gezin naar Nederland stuurde. Ze werden in 2013 gebruikt bij *Sluimerend Vuur* in Eye Filmmuseum in Amsterdam. Deze tentoonstelling gaf met behulp van amateurfilms en brieven een beeld van het dagelijks leven van de Europese elite in de kolonie Nederlands-Indië. Pas nadat Axel in het museum had ervaren hoe de films gebruikt konden worden om een breder publiek te tonen hoe hun leven er destijds uit had gezien, kreeg hij er vrede mee dat hun leven op Java zo publiek werd. Het langdurige proces vanaf het boven water komen van de brieven van Eida en Hok tot aan ze openbaar en beschikbaar maken zorgde voor meer uitwisseling over het verleden tussen broers en zus Tan. Na *Sluimerend Vuur* werden de films en de brieven opnieuw gebruikt in de documentaire *Hok is op een lange reis* (2019) van filmmaker Pieter Kiewiet de Jonge.

Maar ook buiten de directe kring zorgde de website brieven-tan-schepers.nl voor inspiratie. Zo besloten nichtjes van Lisa, Axel en Gijs om de brieven van hun eigen ouders in eigen beheer uit te geven in het boek, *Een roze bril is onontbeerlijk. Brieven van Dirk en Emma Rempt-Schepers uit Indië, 1937-*

Itu adalah kali pertama juga bagi Axel membacakan surat-surat yang ditulis orang tuanya. Istrinya turut mende-ngarkan. Istri Axel tahu bahwa ayah suaminya tewas ketika di Indonesia, namun ia tak pernah tahu cerita tentang masa kanak-kanaknya secara rinci. Lewat surat itulah ia menjadi tahu lebih banyak tentang Axel. Gambaran tentang ayahnya pun yang semula samar menjadi kian jelas. Karena surat-surat itu ditulis oleh orang dewasa, dan ditujukan ke orang dewasa lainnya, Axel pun menjadi tahu pribadi ayahnya, dari sekedar apa yang ia tahu hanya berdasar ingatan ketika kecil. Ia menjadi tahu sikap ayahnya atas kehidupan, dan cara pandanginya terhadap dunia. Bahkan ibunya, yang dekat dengannya sampai usia dewasa pun menunjukkan sisi yang lain dalam surat-surat itu. Sang ibu terdengar jauh lebih ceria daripada yang selama ini ditunjukkannya. Axel, bersama adik laki-lakinya, Gijs, mendigitalkan surat-surat itu agar bisa dipampang dalam situs yang telah digagas Lisa, dan kemudian dibaca khalayak ramai. Mulanya, Axel tidak begitu senang dengan gagasan itu karena dia tahu bahwa sejarah keluarganya bisa jadi ‘terpapar’ ke publik.

Orang tua mereka ternyata tak hanya mewariskan surat saja, Tan Sin Hok, sang ayah, ternyata seorang pembuat film amatir yang kerap mengirimkan film-film pendek tentang keluarganya ke Belanda. Tahun 2013, film-film itu diputar dalam pameran *Sluimerend Vuur* di Eye Filmmuseum. Memanfaatkan film-film amatir dan surat-surat pribadi, pameran ini memberi gambaran tentang kehidupan sehari-hari para elit Eropa di negeri jajahan, Hindia Belanda. Setelah Axel tahu bahwa film-film itu dapat digunakan untuk menjelaskan kepada khalayak ramai kehidupan mereka saat itu, barulah ia setuju untuk membuka riwayat kehidupan mereka di Jawa Barat ke muka umum. Proses panjang sejak ditemukannya surat-surat Eida Schepers dan Tan Sin Hok sampai kepada publikasinya ternyata berbuah manis terjalannya hubungan yang lebih erat antara kakak dan adik. Setelah pameran *Sluimerend Vuur*, film-film pendek dan surat-surat yang dibuat Tan menginspirasi

1946 (2019). Naar aanleiding van de brieven en de filmbeelden bevragen Axel, Lisa en Gijs elkaar over details uit hun jeugd, die variëren van kinderspeelgoed dat ze hadden tot woorden die nu niet meer gebruikt worden. Achteraf zien ze het publiek maken van de brieven en de films vooral als een eerbetoon aan hun ouders. Dat ze het daarnaast mogelijk maken om zowel hun vader die ze op jeugdige leeftijd verloren scherper op hun netvlies te krijgen als verloren gewaande details uit hun jeugd in hun herinnering op te roepen, is eigenlijk wel het mooiste cadeau dat moeder Eida hun naliet. ◀

Ervaringen en familieverhalen werken door. Ook kleinkinderen, soms opgegroeid met stiltes en soms juist met de verhalen van hun grootouders, voelen de aanwezigheid van het verleden. Of er werd wel veel gesproken over andere zaken maar dan werden bepaalde perioden juist weer achterwege gelaten. In openbare panelgesprekken spraken we met kleinkinderen van getuigen van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog over wat de periode 1945-1949 voor hen betekent en welke rol zij voor zichzelf zien in het doorgeven van verhalen. ◀

Pieter Kiewiet de Jonge untuk membuat sebuah film dokumenter yang berjudul *Perjalanan Panjang Hok* (2019).

Di luar keluarga inti, surat-surat yang dipampang pada situs www.brieven-tan-schepers.nl juga menginspirasi sanak saudara lainnya. Keponakan-keponakan Lisa, Axel, dan Gijs, memutuskan untuk menerbitkan surat-surat itu dalam sebuah buku berjudul *Menaruh Asa dalam Hidup: Surat-Surat van Dirk dan Emma Rempt-Schepers dari Hindia, 1937-1946*. Surat-surat itu, beserta film pendek yang pernah dibuat, menguak kembali rasa ingin tahu Lisa, Axel, dan Gijs tentang masa kecil mereka secara lebih rinci, mulai dari mainan yang pernah mereka punya, sampai kepada kata-kata yang sudah tidak pernah mereka gunakan lagi. Sambil mengenang kembali masa lalu, apa yang Lisa, Axel, dan Gijs lakukan terhadap surat-surat dan film-film itu adalah sebetulnya persembahan untuk orang tua mereka. Dan ketika mereka sadar telah mendapatkan gambaran yang lebih jernih tentang ayah mereka yang meninggal di usia muda, serta tentang detail masa kecil mereka yang selama ini hilang, mereka pun paham bahwa surat-surat dan film-film itu adalah hadiah terindah yang ibu mereka berikan. ◀

Ketika pengalaman dibagi dan cerita disampaikan, anak cucu bisa ikut merasakan kehadiran masa lalu. Adakalanya mereka tumbuh dengan cerita tentang kakeknya, terkadang tidak sama sekali. Atau, ada bagian-bagian tertentu saja yang diceritakan, sementara bagian lainnya sengaja tidak disebut sama sekali. Dalam beberapa diskusi panel, kami berbincang dengan cucu-cucu dari saksi sejarah Perang Kemerdekaan Indonesia, tentang apa arti periode 1945-1949 bagi mereka, dan apa yang dapat mereka lakukan dengan cerita yang pernah mereka dengar. ◀

Werken aan je verleden

Tijdens de Tong Tong Fair 2018, een jaarlijks festival van de Indische cultuur in Den Haag, spraken we op het podium met drie kleinkinderen die elk op hun eigen manier verhalen en kennis over hun familieachtergrond delen. Kirsten Vos, dochter van twee Indische ouders en oprichtster van de website Indisch 3.0 (indisch3.nl), voor en door de derde generatie Indische jongeren, in 2007, vertelde over haar zoektocht naar haar familiegeschiedenis en de doorwerking van die geschiedenis in het heden. Haar eerste vragen waren: ‘Waarom zijn jullie hierheen gekomen? Wisten jullie hoe jullie ontvangen zouden worden?’ Haar vaders kant praatte er niet over, haar moeders kant sprak wel over Indonesië, maar niet over de komst naar Nederland. Dit motiveerde haar om onderzoek te doen naar de opvattingen van de Indische gemeenschappen hierover en hun wereldbeelden door kranten te bestuderen uit het begin van de jaren 1950. Haar moeder, die als zesjarige eind 1957 naar Nederland vertrok, stelde op een gegeven moment meer vragen aan Kirsten dan andersom. Na zeven jaar Indisch 3.0 gerund te hebben, heeft ze geen vragen meer: ‘Ik heb veel discussies gevoerd, boeken gelezen en het is wel

Menelusuri masa lalu

Selama berlangsungnya Tong Tong Fair 2018, sebuah festival tahunan yang membawa budaya Indis di Den Haag, kami berbincang dengan tiga orang cucu yang berbagi cerita dan latar belakang keluarga masing-masing. Kirsten Vos, anak perempuan pasangan Indis dan pendiri platform online Indisch 3.0 (indisch3.nl) yang dipersembahkan oleh dan untuk generasi ketiga pemuda Indis, berbicara tentang penelusuran sejarah keluarganya serta dampak sejarah keluarga terhadap kehidupan masa kini. Pertanyaan awal yang sering ditanyakan Kirsten kepada orang tuanya: ‘Mengapa kalian datang ke sini? Tak tahukah kalian bagaimana kalian diperlakukan di sini?’ Ayahnya tak pernah berbicara tentang hal ini. Sementara, ibunya pernah bercerita tentang Indonesia, tapi bukan tentang kedatangannya ke Belanda. Hal inilah yang memicu dia untuk melakukan penelitian perihal pandangan komunitas Indis di Belanda dan pandangan mereka akan dunia lewat surat kabar yang diterbitkan di awal tahun 1950-an. Ibunya, yang datang ke Belanda ketika ia masih berusia enam tahun di akhir tahun 1957, malah lebih banyak bertanya balik ke Kirsten. Setelah mengelola Indisch 3.0 selama tujuh tahun, ia tak lagi punya pertanyaan: ‘Saya sudah banyak berdiskusi, membaca banyak buku, dan sepertinya hal

goed zo.' Ze zal haar kinderen meegeven wat ze weet en de geschiedenis die niet in de boeken staat, iets bewuster doorgeven. Haar advies voor nieuwsgierige jongere generaties: 'Het beste moment om zulk soort onderwerpen te bespreken met je familie is terwijl je iets aan het doen bent.'

Wouter Neuhaus, een Nederlandse jongen met Indo-Afrikaanse roots, bestuurslid van de door zijn opa opgerichte Stichting Indo Afrikaans Kontakt en medeoprichter van Zwart x Oranje, kreeg van zijn opa de opdracht om het verhaal van zijn familie verder te vertellen; Wouter vindt het ook belangrijk dat andere derdegeneratiegenoten leren over hun verleden: 'Er is geen excuus meer, er is tegenwoordig genoeg informatie te vinden.' Ook voor Ronald Nijboer, schrijver van *Tabé Java, tabé Indië*, een boek over zijn opa's diensttijd in Indonesië, is zijn persoonlijke interesse de leidraad geweest bij het schrijven. Op een gegeven moment beseft hij dat het verhaal groter is dan alleen zijn opa's verhaal, omdat de oorlog een belangrijk onderdeel is van de Nederlandse geschiedenis. Hoewel het niet zijn eerste beweegreden voor het schrijven van het boek was, vindt hij het nu wel fijn bij te kunnen dragen aan meer kennis bij zijn leeftijdgenoten.

Er zijn meer initiatieven in Nederland die bijdragen aan uitbreiding van de kennis over de onafhankelijkheidsoorlog en de bredere koloniale geschiedenis, zoals het blog gewooneenindischmeisje.nl van Lara Nuberg, waarin ze onderzoekt 'wat het koloniaal verleden betekent voor haarzelf en de Indische gemeenschappen in Nederland, maar ook voor de mensen in het Indonesië van vandaag de dag', het Dekolonisatie Netwerk voormalig Nederlands-Indië ([facebook.com/dekolonisationetwerk.vni](https://www.facebook.com/dekolonisationetwerk.vni)) dat met protesten en lobby, netwerkbijeenkomsten en opinieartikelen tot doel heeft om krachten te bundelen om het thema dekolonisatie op de agenda te zetten, het eerdergenoem-

ini bukan lagi masalah.' Ia akan menyampaikan apa yang ia tahu kepada anak-anaknya kelak, dan mewariskan sejarah yang tidak ada dalam buku sejarah dengan penuh kesadaran. Saran yang ia punya untuk generasi muda yang penuh rasa ingin tahu adalah: 'Waktu terbaik untuk memperbincangkan topik semacam itu dengan keluarga Anda adalah ketika Anda sedang melakukan sesuatu.'

Wouter Neuhaus, pemuda Belanda keturunan Indo-Afrika, adalah pendiri Zwart x Oranje dan juga anggota Stichting Indon Afrikaans Kontakt yang didirikan oleh kakeknya yang memberinya amanat untuk terus menceritakan ihwal sejarah keluarganya. Ia juga menganggap penting agar generasi seterusnya tahu tentang asal usul mereka: tak ada lagi alasan, saat ini informasi sudah banyak tersedia.' Sama halnya, Ronald Nijboer dipenuhi rasa ingin tahu yang kemudian menjadi daya dorong tersendiri untuk menulis *Tabé Java, tabé Indië*, sebuah buku yang menceritakan tentang jasa dan pengabdian kakeknya di Indonesia. Pada satu titik, ia sadar betapa kisah yang dituliskannya itu lebih besar daripada sekedar cerita tentang keluarganya, karena perang di Indonesia adalah bagian penting dalam sejarah Belanda. Meskipun niat awal menulis adalah atas dorongan pribadi, kini ia merasa senang bisa berbagi pengetahuan dengan siapapun yang tertarik.

Inisiatif untuk berbagi pengetahuan tentang Perang Kemerdekaan Indonesia dan sejarah kolonial yang lebih luas tumbuh subur di Belanda, seperti yang dapat di lihat di blog Lara Nuberg www.gewooneenindischmeisje.nl, yang membahas banyak tentang 'makna masa lalu kolonial baginya dan bagi komunitas Indis di Belanda, juga bagi masyarakat Indonesia saat ini;' atau inisiatif yang datang dari Dekolonisatie Netwerk, Jaringan Dekolonisasi bekas Hindia Belanda ([facebook.com/dekolonisationetwerk.vni](https://www.facebook.com/dekolonisationetwerk.vni)) untuk menggabungkan kekuatan dalam agenda dekolonisasi lewat protes, dan lobi, serta pertemuan sesama negara bekas jajahan dan penulisan artikel opini; kemudian, inisiatif dari Zwart x Oranje ([facebook.com/](https://www.facebook.com/)

de Zwart x Oranje (facebook.com/zwartonderoranje), opgericht met als doel de verdeelde geschiedenis te bundelen en te presenteren en aldus te zorgen voor gedeelde geschiedenis. Het biedt een platform voor alle groepen met een koloniaal verleden om persoonlijk verhalen te delen en hier vervolgens over met elkaar in gesprek te gaan om ook te kijken naar juist die doorwerking in het heden. En bijvoorbeeld Histori Bersama (historibersama.com), een platform met een selectie Nederlandse en Indonesische publicaties die

zwartonderoranje) yang didirikan dengan tujuan meng-himpun sejarah yang terpisah-pisah dan menjadikannya sejarah bersama. Zwart x Oranje menyediakan platform bagi setiap kelompok yang memiliki sejarah masa lalu kolonial untuk berbagi cerita dan mem bahasny a secara bersama-sama untuk melihat dampak yang mungkin muncul dalam kehidupan sekarang. Dan Histori Bersama (historibersama.com) yang adalah sebuah gerakan untuk merefleksikan masa lalu kolonial. Dalam platform Histori Bersama, banyak sudah tulisan-tulisan terpilih ihwal se-

Panelgesprek op 13 september 2018 in Pakhuis de Zwijger, Amsterdam, met van links naar rechts: Hanneke Coolen-Colsters, Natasha Santoso, Jeftha Pattikawa, Stephanie Welvaart. Foto: Marcel Israel.

Diskusi panel tanggal 13 September 2018 di Pakhuis de Zwijger, Amsterdam. Dari kiri ke kanan: Hanneke Coolen-Colsters, Natasha Santoso, Jeftha Pattikawa, Stephanie Welvaart. Foto: Marcel Israel.

verwijzen naar het koloniale verleden, die worden vertaald om de taalbarrière te overbruggen.

Wat deze organisaties gemeen hebben, is dat wanneer de onafhankelijkheidsoorlog onderwerp is, deze nooit los wordt gezien van het bredere koloniale verleden. Dit bleek ook duidelijk uit het panelgesprek met kleinkinderen van getuigen dat we in september 2018 in Pakhuis de Zwijger in Amsterdam organiseerden: de jaren 1945-1949 kunnen niet geïsoleerd gezien worden.

Jeftha Pattikawa, kleinzoon van twee Molukse KNIL-militairen en onder meer initiatiefnemer van *Verloren Banden*, een project waarin videobanden die zijn gemaakt door de tweede generatie Molukkers in de gemeenschap Vaassen worden gedigitaliseerd, vertelde op de bijeenkomst in Amsterdam over zijn familiegeschiedenis:

Mijn familiegeschiedenis is [...] gekoppeld aan een grotere geschiedenis, je kunt niet praten over 1945-1950 zonder te praten over de nasleep van het kolonialisme of over de komst van de Nederlanders en de genocide in Banda in 1600 en dat is ook mijn familiegeschiedenis.

Natasha Santoso nam als student Zuid- en Zuidoost-Aziatische Studies aan de Universiteit Leiden deel aan het panel. Haar grootouders maakten als kind de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog mee. Ze is benieuwd naar wat zij hebben doorgemaakt toen ze jong waren, want voor haar is de ervaring van het (ooit) jong zijn, iets wat ze delen. Maar ze vertelt ook:

Voor jongere generaties denk ik niet dat we ons verbonden voelen met deze specifieke periode omdat we de vragen niet hebben gesteld, dat is precies zoals de kinderen van veteranen, dus we hebben de vragen niet specifiek over deze periode

jarah Indonesia diterjemahkan dari dan ke Bahasa Indonesia atau Belanda dan dimuat di sana.

Benang merah dari organisasi-organisasi ini adalah keyakinan bahwa Perang Kemerdekaan Indonesia tidak dapat dipisahkan dari masa lalu kelam kolonial yang mengawalinya. Hal ini juga disinggung dalam diskusi panel yang menghadirkan cucu-cucu para saksi sejarah, yang kami selenggarakan di Pakhuis de Zwijger, Amsterdam bulan september 2018: lima tahun Perang Kemerdekaan Indonesia itu tidak dapat dilihat secara terpisah.

Jeftha Pattikawa, cucu mantan serdadu KNIL Maluku dan pendiri *Verloren Banden*, sebuah proyek digitalisasi video-video yang dibuat generasi kedua komunitas Maluku di Vaassen, bercerita tentang sejarah keluarganya dalam pertemuan tersebut:

Sejarah keluarga saya [...]berkelindan dalam sejarah yang lebih besar. Anda tak dapat membicarakan sejarah tahun-tahun 1940-1950 tanpa menyinggung dampak kolonialisme, atau tentang kedatangan Belanda di Nusantara, dan pembantaian di Banda pada tahun 1600, yang juga adalah bagian sejarah keluarga saya.

Natasha Santoso, seorang mahasiswa program Kajian Asia Selatan dan Asia Tenggara di Universitas Leiden, turut berbagi cerita. Kakek neneknya menjalani periode Perang Kemerdekaan Indonesia saat masih kanak-kanak. Ia tertarik untuk tahu apa yang mereka lalui. Tapi, Natasha juga mengatakan:

Menurut saya, generasi yang lebih muda tidak terlalu memiliki keterikatan dengan periode ini. Itulah alasan mengapa kami tidak bertanya seperti apa yang ditanyakan anak-anak atau cucu para veteran. Ada semacam kecenderungan di Indonesia bahwa kita lebih terhubung ke sejarah 1965 yang jauh lebih dekat dan lebih relevan dari pada tahun 1945-1950.

gesteld, en ik denk dat er een trend is in Indonesië dat we ons bezighouden met dit deel van de geschiedenis, met 1965, omdat het veel dichterbij ons staat en veel relevanter is dan 1945-1950.

De stilte naar aanleiding van niet-gestelde vragen viel ook Hanneke Coolen-Colsters op. Als kleindochter van een veteraan die als dienstplichtige naar Indonesië ging, heeft ze voor de documentaire over haar opa, *Oost-Indisch Doof*, en de gelijknamige voorstelling in samenwerking met Het Zuidelijk Toneel en audioproductiehuis Slowpony veel veteranen gesproken:

En de kinderen van de veteranen zeggen allemaal: 'Papa, dat hebben we nooit geweten!' 'Nee, maar je hebt het nooit gevraagd'. Dus er is een cultuur waarin veel mensen niet durven te vragen of erover te praten, dus ik wilde er iets aan doen, dat het toegankelijker maakt voor elke generatie. <

Door de gesprekken tussen generatiegenoten in de panelbijeenkomsten werden we ook benieuwd hoe verschillende generaties met elkaar reflecteren op de relatie tot hun familiegeschiedenis. Om die reden organiseerden we een bijeenkomst waarin verschillende generaties met elkaar in gesprek gingen over hoe zij elk op hun eigen manier op zoek gaan naar hun familiegeschiedenissen. Geïnspireerd door Ody's zoektocht naar zijn grootvaders verleden, waarin persoonlijke documenten steeds meer stukjes van dat verleden onthulden, wilden we weten hoe deze zoektocht er voor andere kinderen en kleinkinderen uitzag. <

Hanneke Coolen-Colsters juga menyadari bahwa kehe-ningan yang ada adalah akibat pertanyaan-pertanyaan yang tidak diajukan. Sebagai cucu dari seorang veteran yang dikirim ke Indonesia sebagai serdadu wajib militer, ia menanyai para veteran lain tentang kakeknya yang kala itu dianggap sebagai *Oost-Indisch doof* (orang tuli Hindia Belanda), sebuah istilah yang dilekatkan pada orang yang hanya mendengar apa yang dia mau dengar, sekaligus diangkat sebagai sebuah judul pementasan oleh Het Zuidelijk Toneel dan rumah produksi Slowpony:

Lalu anak-anak veteran itu bertanya, 'Ayah, mengapa aku tak pernah tahu tentang hal itu?' 'Karena memang kalian tak pernah menanyakan hal itu padaku.' Jadi, ada semacam kebiasaan untuk takut bertanya atau tak mau membicarakan tentang itu. Saya ingin mengubahnya agar lebih bisa terbuka bagi generasi-generasi berikutnya. <

Diskusi di atas juga membuat kami penasaran ihwal bagaimana generasi yang berbeda menghubungkan diri mereka dengan sejarah keluarga mereka. Oleh sebab itulah kami mengadakan pertemuan lain yang menghadirkan generasi-generasi berbeda untuk menelusuri sejarah keluarga dengan caranya masing-masing. Terinspirasi oleh Ody yang menggali riwayat kakeknya lewat banyak dokumen pribadi, kami ingin tahu apa jadinya jika proses penelusuran yang sama dilakukan oleh anak atau cucu-cucu yang lain. <

Vaders en grootvaders en hun verhalen

Het is maandagochtend Midden-Europese tijd, maandagmiddag West-Indonesische tijd en we zien verwachtingsvolle gezichten op onze schermen. We zijn samengekomen met kinderen en kleinkinderen om te praten over de zoektocht naar hun vaders en grootvaders: een gesprek over hun grootvaders verhalen en motivaties, erkenning en identiteit. Santi en Ratmurti (ook wel Songsong genoemd), nicht en neef, en Ody zijn kleinkinderen van Indonesische veteranen, Frans en John zijn kinderen van Nederlandse veteranen. Alleen zijn ze via persoonlijke documenten en interviews iets meer te weten gekomen over hoe hun ouders en grootouders de periode 1945-1949 ervaren hebben.

Santi wist weinig van haar grootvader. Ze wist dat hij in zijn jonge jaren leraar was en door zijn hogere leeftijd verbond ze hem wel automatisch aan de periode voor de onafhankelijkheid, maar haar grootvader was niet specifiek militair opgeleid: 'Misschien was het tien jaar geleden toen ik begon te beseffen dat mijn vader hem vaak vergezelde naar de jaarlijkse bijeenkomst

Ayah, kakek, dan kisah mereka

Senin pagi waktu Eropa Tengah, atau sore hari di Indonesia bagian barat, tujuh wajah tampak dalam layar komputer. Kami berkumpul secara daring dengan para anak dan cucu untuk berbincang tentang penelusuran sejarah ayah dan kakek masing-masing: tentang cerita, motivasi, pengakuan, juga jati diri mereka. Santi dan Ratmurti (juga dipanggil Songsong), saudara sepupu yang kakeknya adalah veteran perang Indonesia, Ody, cucu seorang veteran Indonesia, Frans dan John, anak veteran Belanda, menjadi tahu lebih banyak tentang orang tua atau kakek mereka dan apa yang mereka alami di tahun-tahun 1945-1949 lewat dokumen pribadi dan wawancara.

Santi awalnya hanya tahu sedikit tentang kakeknya. Ketika muda, bekerja sebagai seorang guru. Namanya yang amat lanjut membuat Santi berpikir bahwa kakeknya pasti mengalami masa-masa sebelum kemerdekaan, meskipun mungkin ia tak pernah mendapat latihan militer: 'Baru sekitar sepuluh tahun lalu saya mulai menyadari mengapa ayah sering menemani kakek ke pertemuan tahunan para veteran. Sepertinya Songsong

van de veteranen. Ik denk dat ‘Songsong’ mijn opa ook een keer vergezeld.’ Hoewel ze sindsdien via informele gesprekjes met haar opa over zijn leven sprak en te weten kwam dat hij deel was van een groep in zijn dorp op Midden-Java die wacht liep en het dorp informeerde als de Nederlanders naderden, heeft hij haar nooit documenten laten zien uit die tijd:

[...] voordat mijn grootvader overleed, ging niemand echt door zijn persoonlijke spullen, behalve misschien Songsongs moeder [tante van Santi] en mijn vader, omdat ze beiden zorg droegen voor mijn grootvader. [...] Het is zo zeldzaam om hem te horen zeggen: ‘Dit is mijn verhaal’ of: ‘Ik heb dit document en ik wil het je laten zien.’ Er is geen specifieke gelegenheid voor hem om hierover te praten of het ons zelfs maar te laten zien. [...] Misschien zijn we wel nieuwsgierig, maar we hebben niet het lef of iets meer gretigheid om hem over deze kwestie te bevragen: [...] je vertelde ons dat je deelnam aan deze militaire groep, maar zou je ons wat foto’s kunnen geven die ons kunnen bewijzen dat je er bent geweest en dat je dat hebt gedaan?

Ook Frans kwam op jonge leeftijd achter het oorlogsverleden van zijn vader. Ten tijde van de protesten tegen de Amerikaanse oorlogvoering in Vietnam trof hij zijn vaders oorlogsdagboek aan:

Toen ik twaalf was, vond ik een klein dagboek van mijn vader. [...] Dit dagboek was vele, vele, vele jaren verborgen gehouden door mijn ouders. Dus vijftien jaar geleden vond ik het [weer terug]. Tegen die tijd realiseerde ik me dat ik mijn vader helemaal niet kende. De geschiedenis van mijn vader. Ik ken hem alleen als een zeer introverte man, die veel geweld in zich had, heel hard werkte, maar hij sprak

juga pernah mengantar kakek pada kesempatan lainnya.’ Setelah itu, Santi menjadi lebih sering berbincang santai dengan kakeknya dan menjadi tahu bahwa ia dulu bagian dari kelompok penjaga desa yang bertugas mengabari pejuang Indonesia jika Belanda datang. Selain cerita itu, kakeknya tak pernah memperlihatkan dokumen apapun:

[...] sebelum kakek meninggal, tak pernah ada yang membuka-buka barang-barang pribadinya, kecuali mungkin ibu Songsong [bibinya Santi] dan ayah saya karena merekalah yang selama ini merawat kakek. Jarang sekali saya dengar kakek bercerita tentang kisahnya atau mengatakan padaku ‘aku punya dokumen ini dan ingin kutujunkkan sama kamu.’ Hampir tak pernah ada kesempatan menceritakan itu atau menunjukkannya pada kami. [...] Kami penasaran, tapi tak pernah berani atau punya kemauan lebih jauh untuk bertanya [...] ‘Kakek suka cerita kalau kakek bagian dari tentara, tapi kakek tak pernah menunjukkan foto apapun yang bisa membuktikan kalau kakek memang bagian dari perjuangan?’

Sementara Frans, ia mulai tahu tentang riwayat ayahnya jauh lebih awal. Ketika ramai protes terhadap perang Amerika di Vietnam, ia menemukan kembali buku harian ayahnya:

[...] Aku pertama kali melihat buku harian itu waktu aku baru berusia dua belas, la menyimpannya rapat-rapat selama bertahun-tahun. Lima belas tahun lalu, aku temukan buku itu kembali. Saat itu aku tersadar betapa aku sama sekali tak tahu menahu tentang ayah, tentang sejarahnya. Yang aku tahu tentang ayah selama ini adalah bahwa ia orang yang tertutup, penuh dengan kekerasan dalam hidupnya, tegas, dan tak banyak bicara [...] Aku tak pernah tahu ihwal pengalamannya di Indonesia. Yang ia pernah sebut tentang Indonesia

Screenshot online getuigenseminar op 12 juli 2021 met van links naar rechts, boven naar beneden: John Vaneman, Fridus Steijlen, Frans Knoben, Ratmurti (Songsong) Mardika, Satrio (Ody) Dwicahyo, Stephanie Welvaart en Tyassanti Kusumo Dewanti. Beeld: Stephanie Welvaart.

Tangkapan layar seminar saksi sejarah 12 Juli 2021. Dari kiri ke kanan, dari atas: John Vaneman, Fridus Steijlen, Frans Knoben, Ratmurti (Songsong) Mardika, Satrio (Ody) Dwicahyo, Stephanie Welvaart dan Tyassanti Kusumo Dewanti. Tangkapan layar oleh: Stephanie Welvaart.

nooit. [...] Ik weet niets over zijn geschiedenis in Indonesië. Het enige wat hij ooit noemde was 'het is een prachtig, mooi land'. Dat is alles. [...] Dat dagboek niet mogen lezen... Als je iets verbergt, als je iets verbiedt, is dat wat iemand gewoon wil hebben.

Op zestienjarige leeftijd begon Frans deel te nemen aan de protesten en zo bracht hij de politiek in hun gezin, maar zijn vader wilde er nooit over praten. Ook toen Poncke Princen halverwege de jaren 1980 op tv

hanyalah bahwa 'Indonesia negeri yang indah.' Itu saja. [...] Aku tak pernah diizinkan membaca buku harian itu. Anda tahu sendiri, jika kau menyembunyikan sesuatu, kau pasti melarang-larang. Itulah yang dimauinya.

Di usia keenam belas, Frans mulai terlibat di banyak kegiatan demonstrasi. Segala hal bersifat politik yang mulai diketahuinya ia pun bawa pulang. Namun, ayahnya tak pernah mau melayani diskusi dengannya. Bahkan ketika Poncke Princen muncul di TV pada pertengahan tahun

verscheen, hield zijn vader zijn mond: 'Ik was bij mijn ouders en wilde over hem praten. Ik weet dat er een dagboek was. Ze weigerden het aan mij te geven, het was verloren, verbrand enzovoort. Mijn vader werd woedend toen ik hem vroeg erover te praten.'

Ody's grootvader daarentegen, sprak juist veel over de onafhankelijkheidsoorlog:

Mijn grootvader van moederskant was een vrijheidsstrijder. In Indonesië noemen we het *pejuang*. [...] Hij begon zich bij het verzet aan te sluiten toen hij nog heel jong was. Hij was vijftien jaar toen hij begon te vechten, tussen 1945 en 1949. [...] Omdat ik het jongste kleinkind was, kon ik niet ontsnappen aan zijn verhalen. Sommigen van jullie hebben stille vaders of grootvaders, die nog nooit een verhaal hebben verteld, maar mijn grootvader was het tegenovergestelde daarvan. Hij vertelde altijd iedereen zijn verhaal. Ik geloof dat dit geldt voor iedereen, voor elke pejuang, elke voormalige vrijheidsstrijder in Indonesië. Ze zijn echt trots op hun verhalen. [...] Ik weet dat niet iedereen hetzelfde verhaal met dezelfde trots kan vertellen.

Ook John raakte op jonge leeftijd geïnteresseerd in zijn vaders leven. Lezend over de oorlogsmisdaden en zijn eigen politieke antimilitaristische visie vormend, stelde hij zich de vraag wat zijn vader in Indonesië had gedaan en waarom hij niet had geweigerd om te worden uitgezonden.

Hij had [...] positieve verhalen. Maar voor mij was de vraag: wat deed hij daar, wat was zijn rol, wat wist hij van de situatie daar? Dus ik denk dat toen ik dertien, veertien jaar was, er een aanleiding voor me was om met hem te praten en over het

delapan puluhan, ayahnya tetap bungkam: 'Saat itu aku sedang bersama kedua orang tuaku, dan aku ingin mendengar pendapat mereka. Aku tahu tentang buku harian ayah, namun mereka menolak memberikannya padaku. Mereka bilang buku itu telah hilang, terbakar, dll. Ayahku menjadi amat marah setiap kali aku menanyakan tentang buku harian itu.' Sebaliknya, kakek Ody sangat gemar bercerita ihwal Perang Kemerdekaan Indonesia:

[...] Kakek saya dari sisi ibu adalah seorang pejuang kemerdekaan. Di Indonesia kami menyebutnya 'pejuang'. Ia berjuang di usia yang sangat muda. Kala itu ia baru berusia 15 tahun. Ia berjuang antara tahun 1945 dan 1949. Karena saya adalah cucu paling kecil, saya tak pernah bisa lepas dari ceritanya. Beberapa dari Anda memiliki ayah atau kakek yang amat pendiam, tapi kakek saya berkebalikan dari itu. Ia memberi tahu semua orang tentang kisahnya. Saya yakin ini sudah menjadi tabiat setiap pejuang kemerdekaan di Indonesia. Mereka sangat bangga dengan cerita yang mereka punya. [...] Saya paham bahwa tak semua bisa bercerita dengan kebanggaan yang sama seperti itu.'

Sama seperti Frans, John juga tertarik menggali cerita ayahnya kala ia masih muda. Membaca banyak tulisan tentang kejahatan perang menumbuhkan kematangan politiknya tersendiri. Frans menjadi penentang gerakan militer dan kemudian penasaran dengan apa yang telah ayahnya lakukan di Indonesia dan mengapa ia tidak menolak untuk diberangkatkan:

Ayah punya cerita-cerita positif. Tapi, pertanyaanku adalah: apa yang dilakukannya di sana? Apa tugas yang diembannya? Apa pula yang ia tahu tentang situasi di sana? Jadi, ketika aku berusia 13 atau 14, ada satu kejadian yang membuatku berani bertanya pada ayah tentang semua itu. Lalu, aku dapati bahwa para

hele probleem te lezen. Toen ontdekte ik dat de veteranen in Nederland een hele sterke lobby hadden om al die zaken niet te bespreken.

Hij vertelt vervolgens dat hij dit ziet als een fundamenteel andere ervaring dan die waar Ody over vertelt:

Mijn vader had eigenlijk te maken met een verloren oorlog. In de samenleving, in de Nederlandse samenleving, was er geen trots op die soldaten. [...] Hij [Ody's grootvader] was een vrijheidsstrijder en hij vocht voor de onafhankelijkheid van zijn land en mijn vader maakte deel uit van een bezettingsleger dat vocht in een koloniale oorlog. Dat is een fundamenteel verschil in gezichtspunt.

Ody geeft aan dat hij dit verschil in gezichtspunt wel begrijpt. Toen hij voor zijn studie in Nederland was, ervoer hij de soms defensieve houding van Nederlandse veteranen, maar hij zit deels wel met dezelfde vragen. Had zijn grootvader bijvoorbeeld ook de optie om niet te vechten voor de onafhankelijkheid?

Hij vertelde me eens dat hij pas in het tweede jaar van de middelbare school zat. De school was gesloten. Er was geen leraar. Het volgende dat hij wist, was dat er een grote bijeenkomst plaatsvond op een van de centrale plekken in Yogyakarta, Kridosono. Daar begon de mobilisatie. Je weet wel, als jongere word je altijd aangetrokken door menigten, concerten voor ons, maar toen waren er van die grote, massale bijeenkomsten van mensen in dezelfde situatie als hij. [...] Zonder deze generatie was er geen onafhankelijk Indonesië. Dat is wat ik geloof. Maar ik probeer natuurlijk [...] om mijn trots en mijn vragen naast elkaar te laten bestaan.

veteran di Belanda memiliki lobi yang sangat kuat dan sepakat untuk tidak pernah membahas semua perkara itu.

Ia kemudian menyinggung betapa pengalamannya itu betul-betul berbeda dari apa yang dialami Ody:

Ayah saya sebetulnya menyimpan cerita tentang kekalahan. Dalam masyarakat Belanda, tak pernah ada kebanggaan dalam diri para bekas serdadu. Kakeknya Ody adalah seorang pejuang kemerdekaan dan ia berjuang untuk kemerdekaan bangsanya. Sementara, ayahku adalah bagian dari tentara penjajah yang bertempur dalam sebuah perang kolonial. Di sinilah terletak perbedaan sudut pandang paling mendasar antara keduanya.

Ody memahami perbedaan sudut pandang ini. Ketika ia berada di Belanda untuk studinya, ia merasakan sikap defensif yang ditunjukkan oleh para veteran Belanda. Namun, ia juga memiliki beberapa pertanyaan yang sama. Apakah kakeknya juga memiliki pilihan untuk tidak berjuang demi kemerdekaan bangsanya?

Menurut cerita kakek, saat itu ia baru duduk di tahun kedua sekolah menengahnya. Sekolah ditutup. Tak ada guru. Hal yang berikutnya ia tahu adalah rapat besar di salah satu pusat kota Yogyakarta, Kridosono. Dari sanalah mobilisasi dimulai. Anda tahu sendiri, anak muda mudah tertarik dengan keramaian. Buat kita sekarang mungkin konser. Tapi kala itu adalah rapat besar orang-orang yang berada pada situasi yang sama dengan kakek saya. Tanpa mereka, takkan pernah ada Indonesia seperti sekarang. Itu yang saya yakini. Tapi, tentu saja, saya mencoba untuk menyandingkan rasa bangga saya dengan pertanyaan-pertanyaan kritis saya. Saya boleh saja merasa bangga dengan kakek saya, tapi saya juga boleh

Ik kan trots zijn, maar ik kan nog steeds vragen: ‘Wat deed hij echt, was hij echt zo belangrijk?’

Voor Santi was haar grootvaders motivatie ook een belangrijk aspect:

Ik wilde hem eigenlijk ook vragen [...] waarom hij meedeed, waarom hij zich bij deze groep voegde, deze kleine groep, denk ik, die post in het dorp, in elk dorp op Midden-Java. [...] Een mens heeft vele lagen. [...] Het was een verschrikkelijke periode toen de Nederlanders naar het dorp kwamen, zelfs als ze in de buurt waren... Ja, het was een van de engste momenten in die tijd, in het dorp op Java. [...] Hij nam toen grote risico's, maar als het antwoord is omdat hij zich bij de groep moest voegen... Ja, misschien was zijn motivatie wel dat het gewoon verplicht was.

Santi's grootvader vertelde ook haar vader niet zoveel, maar zijn pensioen was wel een belangrijk onderwerp van gesprek. Hij kreeg geen pensioen, terwijl iemand anders in zijn strijdgroep dat wel ontving en hijzelf degene was die het dorp informeerde over de naderende Nederlanders. Vijf jaar geleden in 2016 kreeg hij dan eindelijk de erkenning in de vorm van pensioen.

Ook voor Frans geldt dat zijn vader pas op latere leeftijd, nadat hij aangetoond had gezondheidsproblemen te hebben, pensioen kon krijgen. Hij zei altijd dat hij zich slachtoffer van de politiek voelde: “Ze zijn niet te vertrouwen!” Van 1946 tot 1949 was dat voor hem de basis. [...] Het was altijd: “Wij zijn maar het gewone volk.”

Voor Ody's grootvader was erkenning nooit een probleem:

juga untuk mempertanyakan ‘apakah yang sesungguhnya dilakukan di sana, sepenting itu?’

Bagi Santi, motivasi kakeknya untuk turut berjuang juga merupakan perkara yang amat penting:

Saya sebetulnya ingin bertanya padanya [...] mengapa ia bergabung dengan kelompok perjuangan kecil itu yang beroperasi di setiap desa di Jawa Tengah. [...] Setiap orang punya banyak sisi. [...] Tahun-tahun itu adalah tahun-tahun yang mengerikan, apalagi ketika Belanda datang. Ya, benar. Tahun-tahun yang amat mengerikan, kala itu, di desa-desa di Jawa. [...] Ia mengambil risiko yang begitu besar, jika alasannya adalah bahwa ia merasa harus bergabung dalam perjuangan, mungkin memang betul bahwa alasannya adalah karena sebuah keharusan.

Kakek Santi tak juga banyak bercerita pada anaknya, namun tunjangan pensiun kerap menjadi pembuka percakapan. Konon, ia tak pernah menerimanya, sementara veteran lain selalu menerimanya secara rutin. Padahal, dialah yang dulu ditugasi memberi peringatan kepada orang-orang desa ketika Belanda datang. Lima tahun lalu, tahun 2016, akhirnya ia dianggap berhak menerima pensiun.

Sama halnya dengan ayah Frans yang hanya menerima pensiun di usia lanjutnya setelah ia membuktikan bahwa ia memiliki masalah kesehatan. Tapi ia selalu merasa sebagai ‘korban politik’: “Mereka tak bisa dipercaya!” Sejak 1946 sampai 1949, itulah yang ia yakini. Ia selalu berujar, “kami hanya rakyat kecil.”

Bagi kakek Ody, pengakuan dari negara tak pernah menjadi masalah:

Met die status als voormalig vrijheidsstrijder heb je zoveel toegang tot alles, tot functies, tot pensioenen. Dan denk ik aan wat er is gebeurd met die families die weten dat grootvader nooit heeft gevochten of die er altijd van zijn beschuldigd collaborateurs te zijn. Ik kan me niet voorstellen hoe hun leven is.

Voor Ody's grootvader was de periode 1945-1949 weliswaar belangrijk, maar zijn militaire loopbaan liep nog vele jaren door. Voor de vaders van John en van Frans was die tijd meer een levensveranderende gebeurtenis. Ook Santi en Ratmurti gaven aan dat hun grootvader meer sprak over latere tijden: 'Het dorps hoofd zijn, dertien jaar lang. De periode waar we ons vandaag op focussen, was erg kort, en hij heeft toen niet echt veel gedaan.' En zoals Ratmurti zegt: 'In het jaar 1965 was mijn grootvader dorps hoofd, dat waren harde tijden omdat het regime elk lid van de communistische partij oppakte.'

Tijdens de bijeenkomst laat Ratmurti onlangs gevonden documenten zien van zijn grootvader: een pas van de studentenvereniging in 1945, hij was toen negentien jaar oud, een guerrillacertificaat uit 1947, een huwelijks certificaat uit 1951 en zijn veteranenpas uit 1961.

Uit deze documenten blijkt dat hij in 1945-1948 deel uitmaakte van het Studentenleger en in 1949 toetrad tot de Siliwangi divisie. Tot slot een meer recente foto van beide grootouders. Voor Santi was dit een mooie verrassing:

Ik heb deze documenten nooit gezien, behalve de laatste. Ik was degene die de foto maakte. Deze discussie opent mogelijkheden, zodat we een nieuw perspectief kunnen creëren. [...] Gisteren vroeg ik mijn vader [over documenten]. Hij antwoordde dat hij van niets wist. Ik denk dat deze

Sebagai mantan pejuang kemerdekaan, jalannya terbuka semua, untuk memperoleh pekerjaan, pensiun, dll. Lalu saya sempat berpikir apa kiranya yang bakal terjadi terhadap orang-orang yang tak pernah berjuang atau dituduh sebagai kolaborator. Saya tak bisa membayangkan seperti apa kehidupan mereka.

Periode 1945-1949 terbilang penting bagi kakek Ody. Karir militernya bisa berlanjut sampai bertahun-tahun kemudian, tidak seperti ayah John atau Frans yang dihadapkan pada banyak kerumitan. Santi dan Ratmurti juga mengutarakan bahwa kakek mereka akhirnya bersuara lebih sering ihwal masa lalunya: 'dibanding jabatannya sebagai kepala desa selama 13 tahun, periode yang kita fokuskan sekarang terbilang pendek, dan tak banyak pula yang dilakukannya.' Ratmurti menambahkan, 'Pada tahun 1965 kakek saya adalah seorang kepala desa. Itu adalah masa-masa paling sulit karena rezim menangkapi dan membunuh setiap anggota partai komunis.'

Selama seminar berlangsung, Ratmurti menunjukkan berbagai dokumen yang didapat dari kakeknya, mulai dari: kartu mahasiswa dari tahun 1945 ketika ia berusia 19 tahun, sertifikat gerilya dari tahun 1947, surat nikah dari tahun 1951, dan kartu veteran dari tahun 1961.

Dari dokumen-dokumen tersebut terlihat bahwa kakeknya Ratmurti tergabung dalam Tentara Pelajar pada tahun 1945-1948, sebelum bergabung dengan batalyon Siliwangi pada tahun 1949. Lalu, foto kedua kakek-neneknya yang diambil belum terlalu ini menjadi kejutan yang teramat menyenangkan buat Santi:

Saya tak pernah melihat semua dokumen ini sebelumnya, kecuali yang terakhir. Sayalah yang mengambil gambar ini. Diskusi kita ini membuka banyak kemungkinan bagi terciptanya sudut pandang baru. [...] Kemarin saya bertanya pada ayah saya. Ia menjawab bahwa ia tak tahu menahu tentang dokumen-dokumen tersebut.

Documenten van de grootvader van Ratmurti Mardika en Tyassanti Kusumo Dewanti. Foto: Ratmurti Mardika

documenten in bezit zijn van Songsong zijn moeder, omdat zij voor mijn grootvader zorgde voordat hij stierf. Ja, het is zo hartverwarmend om al deze documenten te zien, wat hij deed, dat ik echt... Mijn hele leven, zijn hele leven, hebben we zijn persoonlijke identiteit niet echt gekend. Dus het is geweldig om te zien. [...] Het is vreemd. Dat is een feit. Zelfs onder de familieleden hebben we niet echt de gelegenheid om erover te praten.

Dokumen milik kakek Ratmurti Mardika dan Tyassanti Kusumo Dewanti. Foto: Ratmurti Mardika

Mungkin karena selama ini semua dokumen disimpan oleh ibunya Songsong, karena ia yang merawat kakek sebelum ia meninggal dunia. Melihat dokumen-dokumen ini, dan tahu apa yang kakek pernah lakukan, membuat saya merasa tenang. Sepanjang hidup saya, sepanjang hidupnya, kami tak pernah tahu jati diri dia seutuhnya. Jadi, terasa luar biasa saat mengetahuinya/ [...] Terasa sedikit janggal. Tapi itulah kenyataannya. Bahkan di antara kerabat, kami jarang sekali berkesempatan untuk membicarakan ini semua.

John en Frans hebben beiden zelf de beslissing genomen om de documenten die zij in het bezit hebben van hun vaders, onder te brengen bij het NIOD. Het dagboek van Frans' vader heeft hem via een omweg bereikt, nadat het eerst bij zijn broer lag: 'Ik ging van de Communistische Partij naar het pacifisme. [...] Maar mijn tweede broer was een militaire politiemans, en mijn vader had een goede relatie met hem.' Frans wil het, in tegenstelling tot zijn familie, graag openbaar toegankelijk maken vanwege het grotere maatschappelijk belang, maar hij vraagt zich soms wel af: 'Doe ik het wel goed?' John heeft ervoor gekozen om de originelen in de familie te houden en kopieën af te staan aan het NIOD.

De vraag komt op of de ethische kwestie niet al begint bij het publiekelijk delen van de inhoud. Wanneer deel je een familiedocument dat niet geschreven is voor vreemden, met de buitenwereld? Frans geeft aan de beslissing alleen genomen te hebben. 'Wanneer de inhoud controversieler zou zijn, zou dat een probleem kunnen zijn. [...] Bijvoorbeeld beschrijvingen van oorlogsmisdaden, of zijn eigen participatie, dat zou controversieel zijn, ook vanuit het oogpunt van het gezin, denk ik. En dat is niet het geval met mijn vader.'

Voor Ody speelt deze vraag over ethiek een minder grote rol:

Als het gaat om wie de rechten heeft om de documenten op te slaan spreken we vaak over autoriteit. Wie denken we dat er bevoegd genoeg is om dit allemaal te bewaren? Om eerlijk te zijn, in mijn familie geeft niemand hier iets om. [...] In mijn familie weet ik niet wie eerst komt [met betrekking tot bevoegdheid], maar zoals ik al zei, ging ik bijna het leger in. Nu ben ik historicus en nu denkt iedereen dat niemand die documenten echt

Sementara, John dan Frans telah memutuskan untuk menyimpan dokumen-dokumen milik ayah mereka dalam arsip NIOD. Buku harian ayahnya Frans baru sampai ke tangannya lewat saudara laki-lakinya yang sempat menyimpan buku itu untuk beberapa waktu: 'Saya beralih dari komunis ke pasifis [...] Adikku yang kedua adalah seorang polisi militer, dan ayah saya memiliki hubungan yang sangat baik dengannya.' Tak seperti keluarganya, Frans sangat ingin membuat buku itu bisa dibaca oleh publik, demi kepentingan sosial yang lebih besar. Namun, terkadang ia berpikir: 'Apakah aku melakukan hal yang benar?' John memutuskan untuk menyimpan dokumen yang asli, namun tetap berbagi salinannya untuk disimpan NIOD.

Menyoal membagikan dokumen pribadi kepada publik adalah menyoal ihwal etika. Apakah boleh jika Anda berbagi dokumen keluarga, yang sebetulnya tidak diperuntukkan bagi orang lain, dengan dunia luar? Frans menyebutkan bahwa ia sendirilah yang memutuskan. 'Mungkin jika kontennya teramat kontroversial, bisa saja itu menjadi masalah besar. [...] Misalnya, jika dokumen itu menggambarkan kejahatan perang, dan ayah saya terlibat di dalamnya, saya pikir itu pasti akan jadi kontroversi. Dan keluarga pasti akan sangat keberatan. Tapi, itu tidak terjadi pada ayahku.'

Bagi Ody, pertanyaan tentang etika ini tidak begitu penting:

Soal siapa yang berhak menyimpan dokumen ini, kita sedang berbicara soal kewenangan. Siapakah yang dianggap berwenang untuk menyimpannya? Sejujurnya, tak seorang pun di keluarga saya peduli tentang ini. Di keluarga saya, saya tidak tahu siapa yang sesungguhnya paling berwenang. Seperti yang pernah saya singgung sebelumnya, saya hampir masuk jadi tentara. Sekarang saya seorang sejarawan. Dan setiap orang berpikir bahwa tak ada yang tertarik dengan doku-

wil hebben, behalve ikzelf. [...] Mijn grootvaders documenten waren staatsdocumenten. Het werd voor hemzelf gemaakt, maar ook voor administratieve doeleinden, voor wanneer hij het nodig had. Ik weet het niet. In die zin denk ik dat het niet dezelfde ethische kwestie is in vergelijking met het bewaren van de brieven of dagboeken, omdat dit document voor het publiek gemaakt was. Hoewel het vroeger vertrouwelijk was, zou het na veertig jaar automatisch openbaar worden.

Wat motiveert Ratmurti, Santi, Ody, Frans en John, kleinkinderen en kinderen van veteranen, om op zoek te gaan naar verhalen, antwoorden en aanvullingen? Voor John en Frans komt dat overeen, beiden willen ze hun vaders beter leren kennen, of zoals Frans aangeeft: 'Hoe hij de volwassene werd die ik nooit heb gekend.' Voor Ody gaat het om het laten zien van humaniteit: 'Ik wil iedereen vertellen dat die periode over mensen ging.' Ratmurti doet het voor de volgende generaties: 'Ik geloof dat de geschiedenis zich herhaalt en ik kan in de toekomst anders geen juist antwoord geven op de vragen van mijn kinderen of kleinkinderen.'

Santi heeft een andere motivatie:

Alle moeite die ik erin heb gestopt, ik deed het omdat ik ook nieuwsgierig was naar mijn persoonlijke identiteit en hoe we ons verhouden tot onze voorouders. Eigenlijk heb ik niet alleen geprobeerd onderzoek te doen naar mijn grootvader, maar ook naar mijn overgrootvader. [...] Ik wil mezelf in de geschiedenis van dit dorp plaatsen. Door te weten wat mijn grootvader, mijn overgrootvader, mijn voorouders destijds hebben gedaan, denk ik dat ik me in ieder geval op mijn gemak kan voelen met wat ik vandaag de dag doe.

men-dokumen itu kecuali saya. Dokumen kakek saya adalah dokumen yang dibuat negara. Untuk dirinya. Dan dipergunakan ketika ia memerlukannya. Entahlah. Dalam hal ini, saya soal etika yang ini tidak sebanding dengan menyimpan surat pribadi atau buku harian. Dokumen kakek saya memang dibuat untuk diketahui umum. Andai pun dulu bersifat rahasia, secara otomatis 40 tahun kemudian dokumen-dokumen itu sudah dapat dibuka untuk umum.

Apakah yang mendorong Ratmurti, Santi, Ody, Frans dan John, cucu-cucu dan anak-anak para veteran, untuk menggali cerita, mencari jawaban, dan keterangan-keterangan lainnya? John dan Frans memiliki kemiripan cerita. Mereka ingin tahu lebih jauh tentang ayah mereka, atau seperti yang disebutkan Frans: 'Saya tak pernah tahu cerita saat ia tumbuh dewasa.' Bagi Ody, ini semua adalah perihal kemanusiaan: 'Saya ingin berbagi dengan semua orang bahwa periode ini adalah tentang manusia.' Sementara, Ratmurti lebih spesifik menyebut bahwa ini agar menjadi pembelajaran bagi generasi selanjutnya: 'Saya percaya bahwa sejarah berulang. Andai tidak menguasai sejarah, saya takkan dapat menjawab pertanyaan anak cucu saya kelak.'

Santi menutup dengan menekankan pentingnya jati diri:

Semua upaya yang saya lakukan adalah agar saya bisa memahami jati diri pribadi saya dan bagaimana kita bisa menghubungkan diri dengan para pendahulu kita. Sebenarnya, saya mencoba untuk tidak hanya mencari keterangan tentang kakek saya, tapi juga tentang kakek buyut saya. [...] Saya ingin menempatkan diri saya dalam sejarah desa ini. Tahu apa yang dilakukan kakek saya, kakek buyut saya, nenek moyang saya kala itu, setidaknya bisa membuahkan ketenteraman dalam apa yang saya kerjakan kini.

Het gesprek liet het belang van persoonlijke documenten zien. Op heel persoonlijk niveau kunnen ze vragen oproepen en soms ook beantwoorden. Ze kunnen het startpunt zijn van een zoektocht naar familiegeschiedenissen, maar ook later pas opduiken in deze zoektocht. Sommige papieren worden gedeeld met archiefinstellingen, maar soms wordt de keuze gemaakt ze binnen de familie te houden. Bepaalde documenten blijven hierdoor verborgen voor een groter publiek, vanwege de mogelijk schadelijke inhoud voor de families, wanneer oorlogsmisdaden of andere ‘controversiële’ zaken worden genoemd, zoals in de afweging van Frans naar voren kwam. Boven op het feit dat veel mensen hun herinneringen niet hebben opgeschreven of hebben kunnen of willen delen met instellingen als publieke archieven, kan dat leiden tot een vertekend beeld van de oorlog en oorlogsmisdaden in egodocumenten. Gesprekken zoals deze geven ons meer inzicht in de totstandkoming van familie- en publieke collecties egodocumenten en laten ons zien dat persoonlijke documenten in de eerste plaats een belangrijke route kunnen zijn naar meer kennis over ouders en grootouders, familiegeschiedenissen en persoonlijke identiteit. ◀

Een veelvuldig terugkerende discussie rond de periode 1945-1949 en daarmee ons onderzoeksprogramma heeft betrekking op de vraag hoe er wordt aangekeken tegen de onafhankelijkheidsproclamatie door Sukarno en Mohammed Hatta op 17 augustus 1945 en hoe deze zich verhoudt tot de formele soevereiniteitsoverdracht op 27 december 1949 op het Paleis

Percakapan mereka menunjukkan arti penting dokumen pribadi yang padanya mereka bisa secara langsung bertanya atau mencari jawaban. Dokumen-dokumen pribadi itu bisa menjadi titik awal dalam proses penelusuran sejarah keluarga, atau bisa jadi terkadang dokumen-dokumen itu baru muncul saat kita tengah menelusuri sejarah keluarga. Beberapa di antaranya disimpan dalam lembaga arsip, sementara sebagian lainnya tetap disimpan dalam lingkup keluarga yang terbatas. Alhasil, beberapa dokumen tetap tersembunyi dari publik, mungkin karena kandungannya yang membahayakan keluarga, terlebih saat isu ihwal kejahatan perang atau topik-topik kontroversial lainnya disebut dalam dokumen-dokumen itu seperti yang sempat disinggung oleh Frans. Banyak pula yang tak dapat menuangkan ingatan mereka ke dalam tulisan, atau belum dapat membagikannya, atau mungkin tak mau membagikannya dengan lembaga arsip resmi. Ini bisa berujung kepada terdistorsinya gambar-gambar sekaligus kejahatan-kejahatan perang dalam banyak dokumen ego. Percakapan seperti di atas bisa memberi wawasan tentang pembuatan dokumen-dokumen pribadi yang teramat bermanfaat bagi terciptanya pengetahuan yang lebih besar ihwal sejarah keluarga dan jati diri mereka masing-masing. ◀

Perbincangan yang seringkali mengemuka adalah ihwal periode 1945-1949. Oleh sebab itulah program penelitian kami juga mengkaji bagaimana Proklamasi Kemerdekaan Indonesia oleh Sukarno-Hatta tanggal 17 Agustus 1945, serta penyerahan kedaulatan tanggal 27 Desember 1949 di Istana Dam di Amsterdam, turut diperbincangkan di Belanda. Dua tanggal tersebut sering berujung pada per-

op de Dam in Amsterdam. Vaak leiden die data tot verhitte debatten, vooral omdat verondersteld wordt dat het accepteren van een van beide tegelijk een erkenning van een bepaald geschiedbeeld inhoudt. Het al dan niet accepteren van 17 augustus 1945 wordt gekoppeld aan een mogelijk andere status van de Nederlandse militaire aanwezigheid in Indonesië: erkenning zou betekenen dat die aanwezigheid inmenging in een soeverein land zou zijn.

In het kielzog van discussies over de data organiseerde het Nationaal Archief in Den Haag, samen met het Indisch Herinneringscentrum in Den Haag, op 15 december 2019 een discussie over het 'Verdrag tot overdracht van de soevereiniteit van Indonesië (1949) en de betekenis van deze gebeurtenis voor de maatschappij van vandaag'. Waar schuurt het, wat zijn de perspectieven en wat is de hedendaagse betekenis waren vragen die aan de orde kwamen. Een beladen debat over belangrijke historische data is ingewikkeld, wat zijn de consequenties? En wat is erkenning eigenlijk?

Minister van Buitenlandse Zaken Ben Bot erkende in een toespraak in 2005 17 augustus 1945, moreel en politiek, als een feit. Hij constateerde dat Nederland zich met het grootschalig militair optreden in 1947 aan de verkeerde kant van de geschiedenis plaatste. Waarin verschilt zo'n uitspraak van bijvoorbeeld een juridische erkenning? Op de website van de Verenigde Naties is een overzicht te vinden van wanneer een land onafhankelijk werd: voor Indonesië staat er 1949. Maar hoe relevant is dat? Fridus deelt zijn ervaringen van een seminar op 15 augustus 2019 in Jakarta. ◀

debatan panas, terutama berkenaan dengan asumsi bahwa menerima salah satu tanggal tersebut menyiratkan pengakuan atas satu sisi sejarah tertentu. Menerima atau tidak menerima 17 Agustus 1945 terhubung erat dengan status kehadiran militer Belanda di Indonesia: pengakuan atas tanggal itu membawa arti bahwa militer Belanda menyerang negara yang sudah berdaulat.

Sehubungan dengan perdebatan ihwal tanggal ini, Arsip Nasional Belanda, bekerja sama dengan Pusat Peringatan Hindia, mengadakan pertemuan tanggal 15 Desember 2019 untuk membahas tentang 'Perjanjian Penyerahan Kedaulatan Indonesia (1949) dan arti pentingnya bagi masyarakat Indonesia.' Apa saja yang disinggung? Apa saja perspektifnya? Apa pula maknanya untuk masa kini? Dan pertanyaan apa saja dibahas? Diskusi tentang tanggal bersejarah ini bisa jadi teramat rumit. Apa saja konsekuensinya? Dan apakah yang dimaksud dengan pengakuan?

Dalam pidatonya di tahun 2005, Ben Bot, mantan Menteri Luar Negeri Belanda, mengakui secara moral dan politik bahwa Indonesia merdeka tanggal 17 Agustus 1945. Dalam pidatonya yang sering dikutip itu, ia menyebut bahwa dengan aksi militer besar-besaran pada tahun 1947, Belanda telah menempatkan diri pada sisi sejarah yang salah. Apakah pengakuan moral dan politik semacam itu berbeda dari, misalnya, pengakuan secara legal? Pada situs PBB sendiri, tahun Kemerdekaan Indonesia masih tercatat pada tahun 1949. Seberapa relevankah hal ini? Fridus berbagi pengalaman tentang seminar yang dihadapinya pada tanggal 15 Agustus 2019 di Jakarta. ◀

17 augustus – 27 december

In 2019 werd ik door het toen nog bestaande Directoraat Geschiedenis van het Indonesische ministerie van Onderwijs en Cultuur uitgenodigd om deel te nemen aan een seminar over de vroege diplomatie van de Republiek Indonesië. Ik werd gevraagd om een inleiding te geven over het Nederlandse perspectief op de dekolonisatie van Indonesië. Het seminar werd op 15 augustus gehouden rondom de 74ste viering van de Indonesische onafhankelijkheid op 17 augustus.

Het werd een bijzondere bijeenkomst. Hilmar Farid, directeur-generaal van het ministerie van Onderwijs en Cultuur, hield de aanwezigen voor dat het goed was om enkele mythen rond de Indonesische revolutie te bespreken. Een eerste mythe die ontmaskerd moest worden, ging over de kracht van Nederland. Het klopte volgens hem niet dat Indonesië 350 jaar door Nederland werd gekoloniseerd: Nederland controleerde het gebied dat nu Indonesië uitmaakt pas helemaal vanaf de jaren tien van de vorige eeuw. Vervolgens wees Hilmar Farid op de wisselwerking tussen de fysieke strijd en de diplomatie die ervoor zorgde dat na de Rondetafelconferentie in Den Haag de soevereiniteit van de Republiek Indonesië als on-

17 Agustus - 27 Desember

Pada tahun 2019, saya diundang oleh Direktorat Sejarah Kementerian Pendidikan dan Kebudayaan Republik Indonesia untuk ikut serta dalam sebuah seminar tentang diplomasi awal Republik Indonesia. Saya diminta untuk menyampaikan pengantar ihwal sudut pandang Belanda tentang dekolonisasi Indonesia. Seminar tersebut diadakan pada tanggal 15 Agustus, hampir bersamaan dengan peringatan 74 tahun Kemerdekaan Indonesia pada tanggal 17 Agustus.

Seminar tersebut teramat istimewa. Dalam pembukaannya, Hilmar Farid, Direktur Jenderal Kementerian Pendidikan dan Kebudayaan, mengatakan bahwa ada baiknya membahas beberapa mitos seputar revolusi Indonesia. Mitos pertama adalah tentang kendali Belanda. Menurutnya, adalah tidak tepat bahwa Belanda menjajah Hindia Belanda selama 350 tahun. Belanda baru bisa sepenuhnya menguasai Hindia Belanda di dekade pertama abad kedua puluh. Ia kemudian menyinggung interaksi antara perjuangan fisik dan diplomasi yang membuahkan hasil diakuinya kedaulatan Republik Indonesia sebagai bagian dari Republik Indonesia Serikat di tahun 1949 setelah Konferensi Meja Bundar di Den Haag.

Delapan bulan kemudian, pada 17 Agustus 1950, Indonesia kembali ke UUD 1945 ketika Republik pertama

derdeel van de Verenigde Staten van Indonesië in 1949 werd verkregen.

Acht maanden later, op 17 augustus 1950, keerde Indonesië terug naar de constitutie van 1945 toen de Republiek als een eenheidsstaat was uitgeroepen. Volgens de Indonesische republikeinen was de federatie immers een Nederlandse constructie. 27 december 1949 was een datum in een reeks data die verbonden waren met het proces van de dekolonisatie van Indonesië: beginnend met de proclamatie in 1945, het einde van het Nederlandse koloniale gezag in 1949 en de overdracht van West-Papua aan Indonesië via de Verenigde Naties in 1963. In 1949 was Nederlands Nieuw-Guinea/West-Papua buiten de soevereiniteitsoverdracht gebleven, tot groot ongenoegen van Indonesië. Dat zorgde ook onmiddellijk voor spanningen tussen Nederland en Indonesië. In 1961 beloofde Nederland de Papua's in Nieuw-Guinea onafhankelijkheid, er werd een Nieuw-Guinea Raad geïnstalleerd die een nationale vlag – de Morgenster – en een volkslied – ‘Hai Tanahku Papua’ (O, mijn land Papoea) – koos. Een jaar later droeg Nederland West-Papua alsnog via de Verenigde Naties over aan Indonesië.

In Indonesië wordt 17 augustus 1945 algemeen gezien als de geboortedag van de natie. Maar wat betekent dit precies? Voormalig minister van Buitenlandse Zaken Hasan Wirajuda zette het publiek tijdens een eerste panel van het seminar meteen op scherp. Hij vroeg wie de tekst van de proclamatie kende. Dat bleken er veel te zijn. In deze tekst staat, vervolgd hij: ‘Zaken met betrekking tot de machtsoverdracht en dergelijke worden zo spoedig mogelijk en zorgvuldig aangepakt.’ Hier lag de waarde van de diplomatie, om die machts-overdracht te regelen. Dit gebeurde onder andere door de internationale erkenning die in 1949 werd

kali diproklamasikan sebagai negara kesatuan. Lagi pula menurut kaum republiken, negara federasi adalah bentukan Belanda. Tanggal 27 Desember 1949 adalah salah satu tanggal dalam rangkaian proses dekolonisasi Indonesia. Dimulai dari Proklamasi Kemerdekaan di tahun 1945, dilanjutkan dengan berakhirnya kekuasaan kolonial Belanda di tahun 1949, dan penyerahan Papua ke Indonesia lewat PBB tahun 1963. Pada tahun 1949, Nugini Belanda tetap berada di luar penyerahan kedaulatan, dan karenanya menyebabkan kekecewaan di pihak Indonesia dan ketegangan baru antara Belanda dan Indonesia. Pada tahun 1961, Belanda menjanjikan kemerdekaan kepada orang Papua di Nugini Belanda, membentuk Dewan Nugini, dan memilih bendera nasional baru, Bintang Kejora, serta lagu kebangsaan *Hai Tanahku Papua*, Belanda melepas Papua Barat begitu saja ke Indonesia lewat tangan PBB.

Di Indonesia sendiri, tanggal 17 Agustus 1945 secara bulat dianggap sebagai hari lahir bangsa Indonesia. Tapi, apakah artinya ini? Mantan Menteri Luar Negeri, Hasan Wirajuda, bertanya kepada para hadirin siapa saja yang tahu teks proklamasi. Ternyata ada banyak. Ia lalu melanjutkan bahwa dalam naskah Proklamasi itu disebut: ‘Hal2 yang mengenai pemindahan kekeoeasaan d.l.l., diselenggarakan dengan cara saksama dan dalam tempoh yang sesingkat-singkatnya.’ Di situlah letak nilai diplomasi, khususnya dalam mengatur peralihan kekuasaan. Mungkin ini bertalian pengakuan internasional yang baru di dapat pada tahun 1949, meskipun sudah ada beberapa negara yang mengakui keberadaan Republik Indonesia sebelum tahun itu.

Pemaparan Pak Wirajuda tersebut membuat hadirin terhenyak. Salah satu peserta yang merupakan anggota Masyarakat Sejarawan Indonesia mengatakan bahwa selama ini ia menganggap bahwa Belanda tidak mengakui Proklamasi Kemerdekaan 17 Agustus 1945. Berkat Pak Wirajuda, ia sekarang mengerti bahwa pada tahun 1945

Jakarta, 16 augustus 2019. Circa 3000 scholieren verzamelen zich na een wandeling van vijf kilometer bij het monument van de proclamatie met Sukarno en Hatta. Het is een activiteit met het doel de spirit van de revolutie mee te geven. Foto: Fridus Steijlen.

bereikt, ofschoon meerdere landen de republiek al eerder hadden erkend.

Het publiek reageerde met verbazing op Pak Wirajuda's inleiding. Een van de deelnemers, een lid van de Indonesische vereniging van historici, zei dat hij er altijd van uit was gegaan dat het de Nederlanders waren die de proclamatie van 17 augustus niet erkenden. en dat hij nu van Pak Wirajuda begreep dat er in 1945 nog geen Negara Indonesia, een Indonesi-

Jakarta, 16 Agustus 2019. Sekira 3000 pelajar berkumpul di depan Tugu Proklamasi setelah gerak jalan sejauh 5 kilometer. Kegiatan ini bertujuan untuk menanamkan semangat revolusi pada diri generasi muda. Foto: Fridus Steijlen.

tidak ada Negara Indonesia. 'Tentu saja,' balas Pak Wirajuda. Tanpa pengakuan internasional, sebuah entitas tidak bisa menjadi Negara. Ia lalu memberi contoh lobi Benny Wenda yang mencoba mengkampanyekan Papua Barat di Vanuatu. 'Apakah pengakuan dari Vanuatu sebuah pengakuan internasional?,' tanyanya secara retorik.

Namun, apa jadinya dengan Belanda jika Belanda mengakui 17 Agustus sebagai hari Kemerdekaan Indonesia? Pertanyaan itu datang dari salah seorang hadirin

sche staat, was. Zeker, antwoordde Pak Wirajuda, je bent pas een staat als je internationaal erkend wordt. Waarop hij als voorbeeld de lobby van Benny Wenda van de Free West Papua Campaign in Vanuatu voor een vrij West-Papua gaf. Is erkenning door Vanuatu een internationale erkenning, vroeg hij retorisch.

Maar hoe zat het met de positie van de Nederlanders als zij 17 augustus erkennen, was de vraag uit de zaal. Pak Hasan Wirajuda was minister van Buitenlandse Zaken in 2005 toen zijn Nederlandse collega Ben Bot de proclamatie van 1945 erkende. Op 16 augustus, aan de vooravond van de feestelijkheden ter viering van de proclamatie, hield Ben Bot een toespraak waarin hij zei dat de Nederlandse regering met zijn aanwezigheid de politieke en morele acceptatie van de proclamatie wilde uitdrukken, de dag waarop de Republiek Indonesië haar onafhankelijkheid verklaarde. Pak Wirajuda relativeerde het Nederlandse gebaar. Hij wist dat zijn collega dit wilde gaan zeggen. Hij had Bot gezegd dat het goed was als hij kwam en de proclamatie erkende. Maar wat is het belang van dat kleine Nederland nu nog, vroeg hij de zaal, opnieuw retorisch.

De woorden van Pak Wirajuda wijzen erop dat de spanning tussen de data 17 augustus en 27 december vooral samenhangt met de focus van de discussie. Gaat het om de fysieke of de diplomatieke strijd? Is het een legalistische discussie en gaat het om de ervaring van de diplomaten en onderhandelaars? Of staan de ervaringen van 'gewone' mensen centraal en gaat het over hun wensen en dromen?

Het mag duidelijk zijn dat de beide data verschillende betekenissen hebben voor mensen. Wat ze in elk geval gemeen hebben, is dat zij historische markeringspunten zijn die met elkaar verbonden zijn. Wat op 27 december 1949 gebeurde, had nooit plaats kunnen vinden als de proclamatie op 17 augustus 1945 niet had plaatsgevonden. <

yang lain. Pak Wirajuda menjabat sebagai Menteri Luar Negeri, ketika Ben Bot, Menteri Luar Negeri Belanda, di tahun 2005 mengakui secara politik dan moral Proklamasi Kemerdekaan Indonesia 17 Agustus 1945. Pak Wirajuda kemudian memberi penjelasan bahwa ia tahu Ben Bot akan menyampaikan hal itu. Ia sendiri mengatakan kepada Ben Bot bahwa tidak apa-apa jika ia datang dan mengakui Proklamasi. Namun, ia kembali bertanya ke para hadirin, 'Apa pentingnya pengakuan dari Belanda itu sekarang?'

Jawaban Pak Wirajuda menunjukkan bahwa ketegangan yang muncul dari pengakuan 17 Agustus atau 27 Desember kerap menjadi sumber perdebatan. Apakah hal ini berkenaan dengan perjuangan fisik atau diplomatik? Ataupun ini tentang diskusi hukum atau pengalaman para diplomat dan negosiator? Apakah pengalaman 'orang-orang biasa' memainkan peranan penting dalam hal ini, berikut harapan dan cita-cita mereka?

Harus dipahami bahwa tanggal bisa dimaknai secara berbeda oleh masing-masing pihak. Namun, bagaimanapun, terdapat kesamaan dalam hal bahwa kedua tanggal di atas adalah sebuah penanda historis yang terhubung satu sama lain. Apa yang terjadi pada tanggal 27 Desember 1949 tak mungkin terjadi jika Proklamasi Kemerdekaan tidak pernah diumumkan pada tanggal 17 Agustus 1945. <

De viering van de Indonesische Onafhankelijkheidsdag op 17 augustus waarvan het middelpunt het Istana Negara (Presidentiële Paleis) in Jakarta is, wordt altijd bijgewoond door veel genodigden. Het paleis nodigt niet alleen nationale functionarissen uit, maar ook ambassadeurs uit bevriende landen. Twee daarvan zijn de ambassadeurs van het Koninkrijk der Nederlanden en Japan. Bij wijze van tijdverdrijf vroeg Ody zich af of de viering van de Indonesische onafhankelijkheid niet hetzelfde is als de viering van de bevrijding van Indonesië van de Japanse en (in sommige opzichten) Nederlandse koloniale overheersing? Hoe zouden de ambassadeurs zich voelen?

Hij kreeg geen antwoord op die vraag, maar wel de gelegenheid om het 'uit te proberen'. Toen hij in Nederland studeerde, wilde hij graag evenementen bijwonen die bedoeld waren om Indonesië, Nederlands voormalige kolonie, te herdenken. Een van deze evenementen vindt op 15 augustus plaats onder de noemer 'Herdenking van het einde van de Tweede Wereldoorlog'. In 2019 kon hij de ceremonie, die jaarlijks georganiseerd wordt bij het Indisch Monument in de Scheveningse Bosjes, een park ten noorden van het strand van Scheveningen, niet bijwonen. Hij was dan ook vastbesloten om de plechtigheid het jaar erna te bezoeken. Twee dagen voor de jaarlijkse herdenking zou plaatsvinden, werd het monument beklad door een groep mensen die zich de Aliansi Merah Putih (Rood-Witte Alliantie) noemden. De groep schreef diverse woorden in het Indonesisch op dit monument.

Perayaan hari ulang tahun kemerdekaan Indonesia yang dilangsungkan setiap 17 Agustus dan berpusat di Istana Negara Jakarta selalu dihadiri oleh banyak undangan. Tidak hanya pejabat nasional, Istana Negara pasti turut mengundang duta-duta besar negara sahabat. Dua di antara duta-duta besar itu adalah duta besar Kerajaan Belanda dan Jepang untuk Indonesia. Dalam keisengan saya, saya sering bertanya: tidakkah perayaan kemerdekaan Indonesia sama dengan perayaan kebebasan Indonesia dari penjajahan Jepang dan (dalam beberapa hal) Belanda? Kira-kira apa yang dirasakan oleh para duta besar itu?

Alih-alih mendapatkan jawaban atas pertanyaan itu, saya justru mendapatkan kesempatan untuk 'mencoba.' Ketika menempuh studi di Belanda, saya memang berkeinginan untuk menghadiri acara-acara yang bertujuan untuk mengingat tentang Indonesia, ex-koloni mereka. Salah satu acara tersebut dilangsungkan setiap tanggal 15 Agustus dan disebut sebagai 'peringatan atas berakhirnya Perang Dunia II.'

Pada 15 Agustus 2019, saya tak berkesempatan menghadiri upacara yang setiap tahun diselenggarakan di hadapan Indisch Monumen di Scheveningse Bosjes, sebuah hutan indah di utara pantai Scheveningen. Oleh karena itu, saya bertekad untuk mengunjunginya di tahun yang akan datang. Tentu, pada 15 Agustus 2020, upacara juga dilangsungkan secara sangat terbatas karena pandemi Covid-19. Meskipun begitu, ada sesuatu yang membuat saya tetap nekat untuk mengunjungi Scheveningen pada 15 Agustus 2020. Dua hari sebelum upacara peringatan tahunan tersebut dilangsungkan, monumen tersebut dicorat-coret oleh sekelompok orang yang menamai dirinya Aliansi Merah Putih. Lebih 'pelik,' kelompok ini menulis

Deze actie vond bijna gelijktijdig plaats met een reeks Black Lives Matter-protesten na de dood van George Floyd in Minnesota, protesten die ook gericht waren op symbolen van racisme in diverse landen, waaronder Nederland. Maar waarom was het Indisch Monument in Scheveningen ook een doelwit? Het onderstaande essay is het resultaat van zijn observaties bij het Indisch Monument op 15 augustus 2020, ongeveer een dag na de bekladding. ◀

‘Anjing’ op het Indisch Monument

De zon scheen fel. In het warme weer liep een meisje met donkerblond haar in de richting van het Indisch Monument. Zij droeg een witte zomerjurk met een patroon van lichtbruine bloemen. Het meisje liep dwars door de menigte, bestaande uit mensen van middelbare leeftijd die fluisteren, om zo de rust te bewaren bij het Indisch Monument. Dit staat op een open veld bij de Waterpartij bij de Scheveningse Bosjes. Zonder schroom stapte het meisje op de sokkel

beberapa kata dalam Bahasa Indonesia di monumen ini.

Aksi ini terjadi hampir bersamaan dengan serangkaian protes pasca-kematian George Floyd di Minnesota, Amerika Serikat yang kemudian juga menysasar simbol-simbol rasisme di beberapa negara, termasuk Belanda. Namun, mengapa monumen Indis di Scheveningen turut menjadi sasaran? Tulisan di bawah ini adalah buah penelusuran saya ke Monumen Indis pada 15 Agustus 2020, atau kurang lebih satu hari setelah aksi pencoretan terjadi. ◀

‘Anjing’ di atas *Indisch Monument*

Matahari Belanda sedang giat-giatnya bersinar. Di bawah cuaca panas itu, seorang gadis berambut coklat kepirangan berjalan mendekati *Indisch monument* dengan mengenakan gaun musim panas berwarna putih yang bercorak bunga-bunga berwarna coklat muda. Gadis itu membelah kerumunan orang-orang paruh baya yang sedang berbincang separuh berbisik untuk menjaga ketenangan *Indisch Monument* yang terletak di sebuah tanah lapang di seberang *Scheveningenbosjes*. Tanpa tedeng

waarop zeventien bronzen beelden staan die de pijn, wanhoop en strijd van de overlevenden van de Japanse bezetting in Nederlands-Indië symboliseren. Terwijl zij op het platform stond, was te zien hoe zij een van de standbeelden beetpakte terwijl zij even op de steel van een zonnebloem beet.⁵⁷ Vervolgens stopte zij die bloem snel in een opening tussen de bronzen beelden. De zonnebloem die het meisje neerlegde, was een aanvulling op de honderden andere zonnebloemen die al door anderen waren neergelegd.

Een dag voordat het meisje met de bloem het monument beklom, pleegden onbekenden een daad van vandalisme door het monument te bekladden. Twee dingen vielen op aan de bekladding. Ten eerste was er rode verf gebruikt. Ten tweede waren de opschriften in het Indonesisch geschreven, bijvoorbeeld: 'Merdeka atau Mati' (Vrijheid of dood), 'Kami Belum Lupa' (We zijn het nog niet vergeten) en een los woord, 'Anjing' (Hond of Honden). Vooral dit laatste, 'Anjing', was bedoeld als vloek en niet als poging om een huisdier te benoemen.

Het is niet overdreven om in de woorden waarmee het monument beklad is een woede-uitbarsting te lezen. Omdat er van die uitbarsting slechts woorden waren achtergebleven, waren velen in Nederland erg boos, vooral degenen die het monument beschouwden als een betekenisvol bouwwerk dat hun herinneringen aan het verleden vertegenwoordigt. Naast woede was er echter ook verwarring: wie zat er achter deze actie en welk motief hadden de actievoerders?

Vanaf het begin van de plaatsing in 1988 is dit monument erop gericht om te herdenken. Herdenkingen zijn veel meer dan een ceremonie waarbij mensen het hoofd buigen; zij spelen vaak ook een rol als moment om na te denken over fundamentele vragen over identiteit. Dus toen het monument het doelwit werd van woede, vroeg ook ik als bezoeker van het monument

aling-aling, ia menginjak pedestal tempat berdirinya tujuh belas patung perunggu yang melambangkan: rasa sakit, keputusan, dan perjuangan dari para penyintas pendudukan Jepang di Hindia Belanda.⁵⁷ Di atas platform itu ia terlihat berpegangan pada sebuah patung sambil menggigit setangkai bunga matahari. Kemudian, dengan cepat ia selipkan bunga itu di sebuah celah di antara patung-patung perunggu itu. Bunga matahari yang diletakkan oleh gadis itu melengkapi ratusan bunga matahari lainnya yang telah diletakkan oleh pengunjung-pengunjung sebelumnya.

Satu hari sebelum gadis penggigit tangkai bunga matahari itu memanjat monumen, orang-orang yang tak dikenal (dan tak mau dikenal) melakukan aksi vandalisme dengan mencorat-coret monumen itu. Dari banyak coretan, terdapat dua pola yang tampak jelas: *pertama*, coretan-coretan tersebut ditorehkan dengan cat semprot berwarna merah. *Kedua*, coretan-coretan tersebut tertulis dalam Bahasa Indonesia, misalkan: 'Merdeka atau Mati,' 'Kami Belum Lupa,' dan sebuah kata tanpa konteks, 'Anjing.' Khusus untuk coretan terakhir, *anjing* adalah sebuah bentuk makian alih-alih sebuah upaya mengenalkan sejenis hewan peliharaan.

Tidak berlebihan rasanya jika kita melihat kata-kata yang dicoret di monumen tersebut sebagai luapan kemarahan. Sebab yang tertinggal hanyalah kata-kata, maka khalayak di Belanda merasa begitu marah, terutama yang menganggap monumen tersebut sebagai bangunan yang mewakili kenangannya terhadap masa lalu. Namun, kemarahan ini juga diliputi kebingungan tentang siapa yang berada di belakang aksi tersebut dan motivasi apa yang mereka miliki?

Sejak awal, monumen ini didirikan untuk memfasilitasi sebuah upaya mengenang. Lebih dari upacara menundukkan kepala, upaya mengenang seringkali berperan sebagai momen merenungkan pertanyaan-pertanyaan mendasar tentang identitas. Maka ketika monu-

me af: moet ik ook boos zijn? Zo ja, op wie en waarom? Moet ik boos zijn op degene die het monument heeft beklad of op Nederland, dat mijn land ondersteboven heeft gehaald en nu in het verhaal opeens als slachtoffer wordt voorgesteld? Als ik kwaad ben op de bekladder, betekent dat dan dat ik me verontschuldig voor het kolonialisme, waarvan de wreedheid en ondeugdelijke erfenis tijd en plaats overstijgen? Als ik boos ben op Nederland, betekent dat dan dat ik deze daad van vandalisme moet goedkeuren? Mag ik zeggen dat ik het Nederlandse kolonialisme in Indonesië veroordeel, maar de bekladding afwijs?

Dit en ook andere monumenten laten meestal alleen de kant van de geschiedenis zien die wordt geaccepteerd door de meerderheid van de mensen. Voor het Indisch Monument is dat het verhaal van Nederlanders als slachtoffers van de wreedheid van het Japanse bezettingsleger in Nederlands-Indië. Dit verhaal lijkt ervan uit te gaan dat de Nederlandse bezetting van Indië niet verkeerd was, het positioneert de Japanse invasie aan het begin van de jaren 1940 als een schending van de status quo en een actie van barbarij. Maar is het niet zo dat deze twee daden – kolonisatie en het martelen van mensen in kampen en dwangarbeid – niet beide daden zijn van onmenselijkheid?

En verder: waren de Nederlanders, toen zij de Molukkers die in Europa arriveerden in kampen opsloeten, de trauma's en de ellende die de kampen van de nazi's en Japanners teweegbrachten, alweer vergeten? Was een dergelijke vorm van geheugenverlies er niet ook de oorzaak van dat de Nederlanders het onafhankelijke Indonesië bleven aanvallen, ook al waren zij net zelf opgekrabbeld na de bezetting door nazi-Duitsland? Alsof het lijden alleen hun bespaard moest blijven, terwijl het normaal werd gevonden dat het volk met de bruine huid dat al eeuwenlang door

men tersebut menjadi sasaran kemarahan, sebagai pengujung dari monumen tersebut, saya turut bertanya: apakah saya harus turut marah? Jika iya, kepada siapa dan kenapa? Apakah kepada pencoretanya atau kepada Belanda yang telah memporandakan negeri saya dan tiba-tiba 'dinarasikan' sebagai korban di monumen ini? Kalau saya marah kepada pencoretanya, apakah saya kemudian bersikap apologetik terhadap kolonialisme yang kekejian dan warisan buruknya menyintas ruang waktu? Jika saya marah kepada Belanda, apakah saya harus setuju dengan tindakan vandalisme tersebut? Apakah saya bisa mengatakan bahwa: saya mengutuk kolonialisme Belanda di Indonesia tetapi saya menolak aksi pencoretan tersebut?

Monumen itu dan banyak monumen di tempat lain pada umumnya memiliki tendensi untuk hanya menampilkan satu sisi wajah sejarah yang paling diterima oleh mayoritas. Khusus untuk monumen Indis, narasi yang dominan memposisikan orang Belanda sebagai korban dari kekejaman tentara pendudukan Jepang di Hindia. Namun, sikap ini seolah-olah menganggap bahwa pendudukan Belanda di Hindia tidak salah dan memposisikan invasi Jepang kepada *status quo* di awal tahun 1940an itu sebagai kebiadaban. Tidakkah kedua tindakan tersebut: kolonisasi dan menyiksa orang dalam kamp dan pekerjaan paksa adalah tindakan yang sama-sama tidak mengindahkan perikemanusiaan?

Kemudian, tidakkah trauma dan kesengsaraan yang didapat dari kamp-kamp bentukan Jepang dan Nazi dilupakan oleh banyak orang Belanda yang mengerang orang-orang Maluku di dalam kamp sesampainya mereka di Eropa? Tidakkah amnesia seperti ini juga menyebabkan Belanda tetap mengagresi Indonesia yang merdeka, betapapun mereka baru saja bangkit dari serbuan Nazi Jerman? Seolah-olah penderitaan hanya tak boleh menghingapi mereka namun wajar diterima oleh bangsa kulit

hen beroofd werd dit lijden wel zou aanvaarden.

De middagzon bij het Indisch Monument streelde mijn nek met haar warmte. Ik stopte met mijmeren en vroeg me af: Wiens herinneringen ben ik aan het bekritisieren? Was het niet zo dat ik er een jaar geleden helemaal niet over had nagedacht of de inval van de Duitsers en de militaire agressie twee vergelijkbare militaire

Graffiti op het Indisch monument in Den Haag met aan de rechterkant onder de woorden 'Kami Belum Lupa' het woord 'Anjing' aangebracht, 2020. Foto: Regio15.

Coretan di dinding Indisch monument di Den Haag, di bawah 'Kami Belum Lupa' ada ditulis 'Anjing', 2020. Foto: Regio15.

coklat yang mereka sudah garong selama berabad-abad lamanya?

Matahari sore menegur tengkuk saya dengan kehangatannya. Saya mengakhiri lamunan dan bertanya kepada diri saya, 'Memori siapa yang sedang saya kritisi?' Tidakkah satu tahun yang lalu saya sama sekali tidak memikirkan apakah serangan Jerman dan agresi militer adalah dua kampanye militer yang bisa dibandingkan? Juga apakah kamp Tjideng dengan kamp Vught merupakan tragedi kemanusiaan yang sama? Jika saya tidak begitu terima kenyataan bahwa para pencoret merasa mewakili orang Indonesia, seolah-olah orang Indonesia tak bisa berbicara dengan mulutnya sendiri, mengapa pula saya harus berpikir dengan kepala orang Belanda?

campagnes waren? En vond in het Tjideng-kamp niet dezelfde menselijke tragedie plaats als in kamp Vught? Als ik niet kon accepteren dat de bekladders meenden Indonesië te vertegenwoordigen – alsof Indonesiërs geen eigen stem hadden – waarom moest ik dan als een Nederlander denken? Is het niet zo dat Nederlanders voor zichzelf kunnen denken, zonder door mij vertegenwoordigd te hoeven worden?

In deze zwart-witte gedachtewereld vond ik plotseling troost door het meisje met de zonnebloem. Nadat zij wat tussen de beelden had rondgehangen, stond ze nu bij het onderste deel van het monument. Dit beeld was echt bemoedigend: de vorige avond was de bekladding een daad geweest die sterk veroordeeld was, de dag erna was het normaal om op het monument te ‘stappen.’ ◀

Binnen het onderzoeksprogramma maakten Nederlandse en Indonesische onderzoekers gebruik van elkaars kennis en werkten ze samen. Een voorbeeld daarvan was de workshop ‘Memory Landscapes of Violence during the Indonesian Revolution and the Dutch-Indonesian conflict in Semarang (1945-1949)’ in februari 2020 aan Unika, de katholieke Soegijapranata Universiteit in Semarang. Daaraan deed Martijn Eickhoff mee vanuit het project Regionale Studies en Eveline Buchheim namens Getuigen & Tijdgenoten. In dit seminar werd samen met studenten en medewerkers gekeken naar hoe het geweld tijdens de vroege fase van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd terug te vinden is in het lokale landschap en welke invloed dat heeft op herinneren

Tidakkah orang Belanda bisa merenung tanpa harus saya wakili?

Dunia pikiran yang begitu hitam putih tiba-tiba dihibur oleh gadis bunga matahari itu. Setelah bergelayut di antara patung, ia kali ini berdiri di bagian bawah monumen itu. Konteks itu sungguh menghibur: di malam sebelumnya, corat-coret adalah tindakan yang dikutuk habis-habisan, namun di hari berikutnya ‘menginjak’ monumen adalah hal yang biasa saja. ◀

Dalam program ini, para peneliti berbagi pengetahuan dan saling berkolaborasi. Salah satunya seperti yang tampak pada *Workshop Memory Landscapes of Violence during the Indonesian Revolution and the Dutch-Indonesian conflict in Semarang (1945-1949)* yang diselenggarakan pada Februari 2020 di Unika Soegijapranata, Semarang. Martijn Eickhoff, dari subprogram Studi Regional, dan Eveline Buchheim yang mewakili subprogram Saksi & Rekan Sezaman, ikut serta dalam seminar ini. Seminar ini mencoba menggalikan kekerasan yang berlangsung di tahun-tahun awal kemerdekaan Indonesia dan bagaimana tindak kekerasan tersebut tersaji dalam lanskap lokal dan memengaruhi ingatan publik. Hal ini bisa jadi terdengar sangat abstrak. Tapi, dalam perbincangan Eveline dengan Anton-Ripassa, keturunan indo-Belanda, tentang pengalamannya sela-

en herdenken. Dit klinkt misschien abstract, maar in een gesprek van Eveline met de Indische Nederlander Anton Ripassa gaf hij een sprekend voorbeeld. We spraken over zijn ervaringen in Bandung tijdens de bersiap en het belang van fysieke locaties in herinneringen. In 2001 ging hij voor het eerst met zijn vrouw terug naar Bandung en bezocht er de plaats van het huis waar hij tijdens de bersiap zeer angstige en gewelddadige ervaringen had gehad. Intussen was de plaats onherkenbaar veranderd, er stonden hoge flatgebouwen en niets deed hem meer denken aan het beeld dat hij had opgeslagen in zijn geheugen. Hij vertelde dat dit bezoek achteraf een kantelpunt bleek te zijn geweest in de verwerking van zijn traumatische ervaringen. ◀

Enkele deelnemers tijdens het seminar in Semarang, van links naar rechts: Ryan Abraham Silalahi, Tjahjono Rahardjo, Danar Amarta en Donny Danardono. Foto: Eveline Buchheim.

Peserta seminar di Semarang. Dari kiri ke kanan Ryan Abraham Silalahi, Tjahjono Rahardjo, Danar Amarta en Donny Danardono. Foto: Eveline Buchheim.

ma di Bandung selama masa Bersiap, terkuak betapa pentingnya lokasi fisik dalam menggugah ingatan. Pada 2001, ia bersama istrinya pergi ke Bandung untuk pertama kalinya. Ia mengunjungi lokasi tempat rumah yang sarat dengan ketakutan dan kekerasan yang pernah ia tinggali semasa periode Bersiap. Tempat itu telah berubah drastis. Gedung-gedung tinggi berdiri tegak. Tak ada lagi yang bisa mengingatkan dia akan masa lalu. Ia mengatakan bahwa mengunjungi tempat itu, dan tahu bahwa tempat itu lagi sama, telah menjadi titik balik dan membuatnya bisa kembali mengolah pengalaman traumatiknyanya. ◀

Jonge Indonesische historici en hun rol in de erkenning van lokale monumenten

Tijdens de workshop ‘Memory Landscapes of Violence during the Indonesian Revolution and the Dutch-Indonesian conflict in Semarang (1945-1949)’ gingen de Indonesische deelnemers op veldwerk in hun stad. Ze gingen op zoek naar bekende en minder bekende monumenten en naar bewoners die hier nog iets over zouden kunnen vertellen. Een groepje met Dhia Oktoriza (Okto) en Oely Sidabalok ging

Sejarawan muda Indonesia dan perannya dalam mengenali monumen lokal

Selama lokakarya *Memory Landscapes of Violence during the Indonesian Revolution and the Dutch-Indonesian conflict in Semarang (1945-1949)*, para peserta melakukan studi lapangan mencari monumen-monumen, baik yang sudah dikenal atau belum, dan warga setempat yang tahu tentang riwayatnya. Dhia Oktoriza (Okto) dan Oely Sidabalok pergi menuju pinggiran kota Semarang, tepatnya Bugen. Di sana terlihat sisa-sisa pertempuran melawan

naar Bugen, een buitenwijk van Semarang waar nog sporen te zien waren van de strijd tegen de Nederlanders. In deze wijk in Oost-Semarang, die nu ook wel Bugen Syuhada wordt genoemd, voerden eenheden van de Tijgerbrigade op 5 december 1946 een aanval uit op Laskar (strijders) groepen. De milities van Hizbullah en Sabilillah hadden zich verschanst in het teakhouten huis van Haji Mustafa. De Nederlandse militairen omsingelden en beschoten het huis waarin volgens de overlevering 74 slachtoffers vielen. De toevoeging Syuhada achter de naam Bugen wijst erop dat de overledenen geëerd worden als martelaren. Zij liggen er in een tombe, Makam Pahlawan (Heldengraf), die nog steeds bezoekers trekt.

In 1960 werden op 10 november, Hari Pahlawan, Heldendag, een veertigtal slachtoffers overgeplaatst

Makam Pahlawan (Heldengraf) voor de slachtoffers van de aanval door de Tijgerbrigade op 5 december 1946 in Bugen Syuhada. Foto: Eveline Buchheim.

Belanda. Di kampung di sebelah timur kota Semarang itu, yang juga dikenal dengan Kampung Bugen Syuhada, pada tanggal 5 Desember 1946, pasukan Tijgerbrigade menyerang pasukan laskar. Anggota pasukan dari Laskar Hizbullah dan Sabilillah terkepung di rumah Haji Mustafa. 74 orang tewas. Nama Syuhada ditambahkan pada nama kampung tersebut sebagai gelar yang disematkan pada mereka yang gugur di jalan Allah. Mereka dimakamkan di taman makam pahlawan, dan masih dikenang hingga kini.

Pada 10 November 1960, untuk memperingati Hari Pahlawan, sekira 40 makam dipindahkan ke Taman Makam Pahlawan Giri Tunggal, termasuk makam uskup agung Semarang Albertus Soegijapranata, yang adalah seorang pahlawan Kemerdekaan Indonesia. Tepat di belakang Makam Pahlawan Bugen Syuhada adalah sebuah

Makam Pahlawan korban Tijgerbrigade tanggal 5 Desember 1946 di Bugen Syuhada. Foto: Eveline Buchheim.

Het teakhouten huis van Haji Mustafa met de kogelgaten in Bugen Syuhada in 2020 en een detail met de kogelgaten. Foto's: Eveline Buchheim.

Rumah kayu Haji Mustafa dengan lubang peluru di Kampung Bugen Syuhada, 2020. Foto: Eveline Buchheim.

naar de heldenbegraafplaats Giri Tunggal. Daar ligt ook Albertus Soegijapranata, de aartsbisschop van Semarang en voorvechter van de Indonesische onafhankelijkheid, begraven. Direct achter de tombe in Bugen Syuhada, een officiële herdenkingsplek, staat het huis waarin de gaten van de op 5 december 1946 afgevuurde kogels nog steeds zichtbaar zijn.

Toen we naast het huis stonden, moest ik denken aan de tweetalige brochure *Kennis van het V.P.T.L. Een kwestie van leven of dood* waarin op pagina VI-9 een afbeelding staat hoe er bij een omsingeling 'systematisch door woningen geschoten moet worden,

Instructie voor het vuren door woningen in Kennis van het VPTL. Bron: NIMH - ZZ1 1075 (VPTL) (VI-9).

Tata cara menembak rumah di brosur Kennis van het VPTL. Sumber: NIMH - ZZ1 1075 (VPTL) (VI-9).

van beneden naar boven.' In dit deel van de brochure wordt uitgelegd hoe 'onwillige booswichten uit het omsingelde huis worden gepeuterd, zonder dat U daarbij onschuldige medebewoners treft' (VI-1). Bijna alsof het ter geruststelling van de militairen is bedoeld, staat er iets verderop: 'U bent Nederlands soldaat en geen moordenaar. Als een huis is omsingeld, begin dan niet met het te doorzeven met kogels! Misschien zitten er onschuldigen in en vrouwen en kinderen. Sommeer de "inhoud" eerst eruit te komen. Dat kan mensenlevens sparen en die zijn kostbaar, ook al is het uw leven niet' (VI-4). Deze ambigue boodschappen zijn op veel plaatsen in de brochure terug te vinden.

De laatste dag van ons verblijf in Semarang bezochten we samen met Okto het huis. Hij vertelde ons dat er sinds enkele jaren in zijn stad initiatieven zijn om van dit huis een officieel monument te maken. Daarbij is ook de eigenaar van het huis, Haji Mustafa, betrokken. Enkele jaren geleden diende hij een officieel verzoek in bij de lokale overheid, maar dat werd afgewezen vanwege het ontbreken van een degelijke historische onderbouwing. Nadat historici en de historische vereniging waar veel jongeren bij betrokken zijn zich zijn gaan inzetten voor het huis in Bugen, raakte de procedure in een stroomversnelling. In heel Indonesië zijn er jongeren die historische groepen opzetten, met elkaar discussiëren, bronnen verzamelen en historische gebeurtenissen uitpluizen. Deze activiteiten hebben soms een relatie met het bevorderen van lokaal toerisme, dat werk-

rumah dengan puluhan lubang peluru yang ditembakkan tanggal 5 Desember 1946.

Ketika kami berdiri samping rumah itu, saya teringat buklet *Kennis van het V.P.T.L. Een kwestie van leven of dood* yang pada halaman VI-9 memuat gambar yang menunjukkan tentang 'cara menembak rumah-rumah dalam pengepungan secara sistematis, dari bawah ke atas.' Bagian tersebut menjelaskan bagaimana 'musuh dipaksa keluar dari rumah yang dikepung tanpa membahayakan penghuni rumah yang tak bersalah' (VI-1). Seolah-olah untuk meyakinkan serdadu yang membacanya, bagian brosur itu menyebut lebih lanjut: 'Anda adalah tentara Belanda. Bukan pembunuh. Jika sebuah rumah dikepung, jangan mulai menembak dengan peluru! Mungkin ada orang tak berdosa di dalamnya, atau wanita dan anak-anak. Panggil

gelegenheid kan opleveren. De contacten tussen de verschillende groepen worden vooral onderhouden op sociale media. Okto vertelde me dat de jongeren dat vooral op Twitter en Instagram doen, ouderen gebruiken vooral Facebook. Regelmatig worden er lezingen, bijeenkomsten en excursies georganiseerd. Vooral jongeren slagen erin op deze wijze in contact te komen met mensen over de hele wereld, waarbij vaak documenten en boeken worden gevonden die voordien niet beschikbaar waren. Voor informatie over de periode 1945-1949 zijn de contacten en de uitwisseling van informatie met buitenlandse onderzoekers dan ook nuttig.

Nu de Katholieke Soegijapranata Universiteit contact opnam met de gemeente Semarang en betrokken is bij de procedure voor erkenning van het huis als monument is de kans dat het teakhouten huis een officieel monument wordt behoorlijk toegenomen. Belangstelling en inbreng van historici leggen veel gewicht in de schaal, evenals hun onderbouwing met documenten. De contacten tussen Indonesische en Nederlandse onderzoekers kan zo een manier worden om de verzoening vorm te geven. <

sasaran kita untuk keluar dulu. Itu bisa menyelamatkan nyawa manusia yang sangat berharga, meskipun itu bukan nyawamu.' (VI-4). Pesan-pesan taksa semacam itu ditulis dengan terang dan bisa ditemukan di banyak halaman pada buklet *V.P.T.L.* itu.

Okto memberi tahu kami bahwa selama beberapa tahun terakhir telah ada inisiatif pemerintah kota untuk menjadikan rumah Haji Mustafa ini sebagai monument resmi. Okto sendiri pernah beberapa tahun sebelumnya mengajukan permintaan resmi ke pemerintah setempat, tapi ditolak karena kurangnya bukti sejarah yang kuat. Setelah sejarawan dan peminat sejarah terlibat dan menyatakan komitmen mereka, proses menjadikan tempat itu sebagai monument resmi mendapat momentum. Di seluruh Indonesia terdapat banyak kelompok peminat sejarah yang sering berdiskusi, mengumpulkan sumber-sumber sejarah, dan menyelidiki peristiwa-peristiwa sejarah. Sambil membangun jejaring lewat media sosial. Terkadang kegiatan-kegiatan tersebut dilakukan juga sebagai promosi wisata lokal, yang dapat menciptakan lapangan kerja. Okto menyebut bahwa anak muda Indonesia biasanya menggunakan Twitter dan Instagram, sementara orang tua kebanyakan menggunakan Facebook. Lewat media itu pula diskusi, pertemuan diumumkan. Dan lewat cara ini pula mereka bisa berhubungan dengan peminat sejarah di seluruh dunia dan menemukan buku atau dokumen yang sebelumnya tak tersedia. Kontak dan pertukaran informasi ini teramat berguna bagi para peneliti dari Belanda untuk mengakses informasi tentang periode 1945-1949. <

Naarmate het onderzoeksprogramma vorderde, wisselden onderzoekers steeds vaker hun bevindingen uit. Op die manier konden we van elkaar leren, ontdekten we gevoeligheden en zagen we verbanden. Tijdens een van die discussies vertelde Rémy Limpach dat hij op Minangkabau, West-Sumatra, in de regio rond Payakumbuh een ogenschijnlijke doofpot op het spoor was. Het ging onder andere over een grote groep jongeren die zou zijn geëxecuteerd. Fridus, die sinds 2003 het audiovisueel KITLV-project *Recording the Future* coördineert, waarin om de vier jaar op acht locaties in Indonesië het dagelijkse leven wordt vastgelegd, herkende de locaties in Payakumbuh. Zijn team was er al vier keer geweest en had er monumenten en begraafplaatsen gefilmd.

Rémy en Fridus begonnen aan een intensieve uitwisseling van informatie. Uit Rémy's onderzoeksmateriaal werd duidelijk dat er in dit gebied in de periode rond het tweede grote Nederlandse militaire offensief tussen december 1948 en de eerste maanden van 1949, (*Agresi militer belanda 2*), heftige gevechten hadden plaatsgevonden. Het Korps Speciale Troepen en eenheden van het 4e bataljon Regiment Stoottroepen (4 RS) hadden er hard opgetreden. Het was ook het gebied waar de noodregering van de Republiek Indonesië was gevestigd nadat Nederlandse troepen in december 1948 Sukarno en Hatta in Yogyakarta hadden vastgenomen. Wat was daar gebeurd? Wat was er in de opnames van *Recording the Future* van terug te vinden? Fridus kreeg het gevoel dat hij, zonder het te beseffen, al sinds 2004 vlak bij de 'doofpot' had gestaan die Rémy op het spoor was. ◀

Seiring berjalannya program penelitian, para peneliti semakin sering membagikan temuan-temuan awal mereka. Dengan cara ini kami bisa belajar dari satu sama lain. Kami pun bisa menggali hal-hal yang bersifat sensitif serta hubungan antara satu peristiwa dengan peristiwa yang lainnya. Dalam salah satu diskusi dengan Rémy Limpach, Rémy menyebut bahwa di Sumatra Barat, Minangkabau, di daerah sekitar Payakumbuh telah terjadi peristiwa yang sepertinya selama ini ditutup-tutupi. Di antaranya tentang sekelompok pemuda yang dieksekusi Belanda. Fridus mengenali daerah itu karena sejak 2003 ia terlibat dalam proyek audiovisual *Recording the Future*, yang merekam kehidupan sehari-hari yang direkam setiap empat tahun sekali di delapan lokasi di Indonesia. Salah satu lokasi yang dimaksud adalah Payakumbuh, yang setidaknya sudah dikunjungi sebanyak empat kali oleh tim *Recording the Future* untuk merekam monumen dan pemakaman.

Kala diskusi Rémy dan Fridus semakin mengerucut, terang benderang sudah bahwa telah terjadi pertempuran hebat di wilayah tersebut pada periode sekitar Agresi Militer Belanda Kedua antara Desember 1948 dan bulan-bulan pertama tahun 1949. Korps Pasukan Khusus dan unit Batalyon 4 Resimen Pasukan Pembidas (4 RS) telah bertindak keras di sana. Daerah itu juga adalah pusat pemerintahan darurat Republik Indonesia selepas ditangkapnya Sukarno dan Hatta di Yogyakarta pada Desember 1948. Apa yang sesungguhnya terjadi di sana? Apa sajakah yang terefleksikan dalam rekaman yang dibuat *Recording the Future*? Fridus punya firasat bahwa, tanpa disadarinya, sejak 2004 ia sesungguhnya berada sangat dekat dengan apa yang sesungguhnya Rémy coba kuak. ◀

Ratapan Ibu wees me er al op

Achteraf gezien had het standbeeld Ratapan Ibu, de rouwende moeder, me er al jarenlang op gewezen wat er aan het einde van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog in Payakumbuh naast de brug over de rivier Batang Agam was gebeurd. Mijn eerste ontmoeting met haar was in 2004. We zochten een plek om onze camera neer te zetten, van 's morgens half zes tot 's avonds half negen werd elke twee uur dertig minuten gefilmd om zo de dag voorbij te zien gaan. De brug Ratapan Ibu is een belangrijke verbinding tussen het centrum en het zuidoosten van de stad. De perfecte plek voor de camera was naast de weg, vlak voor het monument dat hoog boven ons uittoert. Een rijzige dame in traditionele kleding die haar rechterarm uitstrekt en naar de overkant van de rivier wijst. Het beeld was bruingrijs, behangen met lichtkabels. In het reliëf links op de sokkel wordt de strijd verbeeld. Het reliëf op de rechterzijde toont een rij geblinddoekte jongemannen op de brug die vanaf de linkerrivieroever door westers uitziende soldaten

Ratapan Ibu menunjuk padaku

Selama ini, Patung Ratapan Ibu itu ternyata sedang mencoba menunjukkan kepada saya apa yang terjadi di akhir Perang Kemerdekaan Indonesia di Payakumbuh, persis di sebelah jembatan di atas sungai Batang Agam. Pertemuan saya dengan Patung Ratapan Ibu terjadi pertama kali di tahun 2004. Kala itu kami sedang mencari tempat untuk memasang kamera kami. Dari jam 5.30 pagi hingga 8.30 malam, setiap 2 jam sekali, selama 30 menit, kami merekam hari berlalu. Jembatan Ratapan Ibu adalah penghubung terpenting bagi pusat kota dan bagian tenggara kota. Tempat terbaik untuk memasang kamera kami adalah di sebelah jalan, tepat di depan monumen yang menjulang tinggi di atas kamera. Di sana, tampak seorang ibu jangkung berbalut pakaian tradisional berwarna abu kecoklat-coklatan, sambil menunjuk ke arah seberang sungai. Pada relief di samping kiri, tergambar peristiwa pertempuran dari masa lampau. Di sebelah kanan relief itu, deretan pemuda dengan mata ditutup ikat kain tampak berdiri di atas jembatan. Mereka semua dieksekusi oleh para serdadu yang bertampang seperti orang Barat

Het monument Ratapan Ibu, 2004. Foto: Fridus Steijlen.

Monumen Ratapan Ibu, 2004. Foto: Fridus Steijlen.

worden geëxecuteerd. Aan de voorkant staan twee regels uit het gedicht 'Karawang Bekasi' (de titel verwijst naar het dorp Karawang bij Bekasi, West-Java) van de in 1949 jong gestorven dichter Chairil Anwar, een kind van Payakumbuh waar zijn ouders vandaan kwamen. *'Kami Cuma tulang tulang berserakan. Kenang kenanglah kami'* – 'We zijn slechts verspreide

Het monument Ratapan Ibu 's nachts, 2004. Foto: Still uit collectie RtF.

Monumen Ratapan Ratapan Ibu kala malam, 2004. Foto: still dari koleksi RtF.

dari sisi kiri sungai. Persis di bagian depannya tertulis dua baris sajak Karawang Bekasi dari Chairil Anwar, yang mati muda di tahun 1949. *'Kami Cuma tulang tulang berserakan. Kenang kenanglah kami.'* Orang tua Chairil Anwar sendiri berasal dari Payakumbuh. Di kegelapan malam, patung Ratapan Ibu menjadi cemerlang oleh kabel-kabel berlampu yang menyulur mengikuti kontur tubuhnya, dan

botten, herinner, herinner ons'. Hoe krachtig ook bedoeld, het beeld maakte in 2004 weinig indruk, zij het 's avonds iets meer dan overdag. In het donker kleuren de lichtkabels de contouren van het beeld wit en lijkt het alsof de moeder een gele hoofddoek en een groene jurk draagt.

Tijdens mijn tweede bezoek, in 2008, is er weinig aan Ratapan Ibu veranderd. Ze wijst nog altijd bruingrijs naar de overkant van de rivier. De lichtkabels hangen nog steeds over het monument, maar accentueren 's nachts haar contouren niet meer. Ratapan Ibu hult zich dan zwijgend in het donker.

Ook in 2012 lijkt er niet veel veranderd. Dit keer

menjadikannya seolah-olah ia sedang mengenakan kerudung warna kuning, dan gaun yang berubah menjadi hijau.

Pada kunjungan kedua saya di tahun 2008, patung Ratapan Ibu tak banyak berubah. Ia masih mengenakan baju berwarna abu kecoklat-coklatan dan menunjuk ke arah seberang sungai. Kabel lampunya masih terpasang namun tidak lagi menegaskan kontur perawakannya di kala malam. Ratapan Ibu pun hilang di gelapnya malam.

Di tahun 2012, tak banyak juga yang berubah. Kabel lampu masih tak menyala sementara warnanya tetap. Ketika kami bergerak mendekati, kami melihat sebuah taman sedang di bangun di sebelah bawah tepi sungai dekat

Graven op de heldenbegraafplaats in Koto Nan Gadang, Payakumbuh, 2008. Foto: Fridus Steijlen.

Makam para pahlawan di Koto Nan Gadang, Payakumbuh, 2008. Foto: Fridus Steijlen.

dalen we af naar het beeld en zien dat op het lagere deel van de oever direct naast Ratapan Ibu een parkje wordt aangelegd. We filmen de reliëfs op de sokkel omdat we opnames willen maken over de Indonesische revolutie. In de stad, het deel dat Koto Nan Gadang heet, vinden we vergelijkbare reliëfs naast de ingang van de heldenbegraafplaats: het tafereel van de executie op de brug. Alleen drijven hier ook lichamen in de rivier. De namen op de graven getuigen in stilte dat het om jonge mannen ging: Amir 26 jaar PMT, Saigon 24 jaar PMT, Lamazi 20 jaar PMT, Saroedji 20 jaar PMT. Ik ga ervan uit dat zij indertijd ook op de brug stonden of op een andere manier bij de strijd betrokken waren, PMT betekent immers Pasukan Mobil Teras (Mobiele Keurtroepen).

Vijf jaar later, in 2017, zie ik Ratapan Ibu opnieuw. De lichtkabels zijn weg, het beeld is goudkleurig geschilderd, de sokkel is gewit en de reliëfs ingekleurd. Nu is het duidelijk dat de soldaten die de executies uitvoeren, wit zijn en groene uniformen dragen, De jongemannen die van de brug af worden geschoten, zijn bruin en dragen bruine kleding, hun blinddoek is wit. Het monument is tot leven gebracht en het ernaast gelegen parkje is een hangplek voor de jeugd geworden. Op de sokkel staat het verhaal over de gebeurtenissen bij de brug en de dichtregels van Chairil Anwar die vragen om de slachtoffers niet te vergeten. Maar weten de jongeren waar het monument voor staat?

Toen we in 2012 aan tabaksverkopers op de brug vroegen wat de betekenis was van het monument, waar zij dagelijks naast stonden, ontstond een discussie. Tja waarvoor? Ging het niet om acht mensen die door Nederlanders waren doodgeschoten in het zuidelijker gelegen Situjuh waarvoor elk jaar op 15 januari een ceremonie werd gehouden? Volgens een van de mannen wijst Ratapan Ibu naar de brug

patung Ratapan Ibu. Kami pun merekamnya, berikut relief di sampingnya, karena kami berencana meneliti lebih jauh ihwal Revolusi Nasional Indonesia. Di sisi kota yang lain, yang dikenal dengan Koto Nan Gadang, kami mendapati relief yang sama dekat pintu masuk Makam Pahlawan: pada relief itu tergambar peristiwa eksekusi di jembatan Ratapan Ibu. Hanya saja pada relief yang ini tubuh-tubuh tak bernyawa terlihat mengapung di sungai.

Nama-nama yang terpahat di batu nisan juga menjadi saksi betapa mereka masih teramat muda saat nyawa mereka direnggut: Amir 26 tahun PMT, Saigon 24 tahun PMT, Lamazi 20 tahun PMT, Saroedji 20 tahun PMT. Saya duga mereka juga dieksekusi di jembatan itu, atau gugur dalam pertempuran mengingat mereka adalah bagian dari PMT, Pasukan Mobil Teras.

Lima tahun kemudian, di tahun 2017, saya kembali menemui Ratapan Ibu. Kabel lampu tak lagi terlihat menjaral di tubuhnya. Ia kini berwarna emas. Sementara pedestalnya dicat warna putih. Relief di kedua sisinya pun sudah beri warna. Sekarang tampak jelas bahwa serdadu yang mengeksekusi adalah serdadu kulit putih. Mereka mengenakan seragam hijau. Sementara, pemuda yang ditembak di jembatan berwarna cokelat, mengenakan pakaian berwarna cokelat, dengan penutup mata warna putih. Monumen itu menjadi hidup. Taman yang berada di dekatnya menjadi tempat nongkrong bagi kaum muda. Pada pedestal itu tertulis kisah tentang peristiwa itu, serta dua baris puisi Chairil Anwar yang sama.

Namun, tahukah kiranya anak-anak muda itu arti dari monumen itu? Ketika kami bertanya kepada beberapa orang penjual tembakau di jembatan pada tahun 2012 tentang arti monumen yang dimaksud, diskusi pun menjadi hangat. Untuk tujuan apa? Apakah untuk mengenang delapan orang yang tewas ditembak belanda di Situjuh di sebelah selatan kota setiap tanggal 15 Januari? Menurut salah seorang dari mereka, Ratapan Ibu menunjuk ke arah anaknya yang ditembak mati Belanda. Ini menje-

waar haar kind werd doodgeschoten. Dat verklaart waarom sommige mensen ook spraken over Ratapan Ibu Menjadi Saksi: de Rouwende Moeder die Getuige werd. Er was in de omgeving meer gebeurd waar Ratapan Ibu ons op leek te wijzen. ◀

laskan mengapa patung itu juga kerap disebut sebagai Ratapan Ibu yang Menjadi Saksi. Rupanya, selama ini, telah terjadi lebih banyak peristiwa yang sebelumnya tak pernah saya ketahui. ◀

Reliëf bij de heldenbegraafplaats in Koto Nan Gadang, Payakumbuh, 2008. Foto: Fridus Steijlen.

Reliëf di Makam Pahlawan Koto Nan Gadang, Payakumbuh, 2008. Foto: Fridus Steijlen.

In de correspondentie die op gang was gekomen tussen collega Rémy Limpach en ons project, stuurde Rémy een aantekening die hij op basis van een militair rapport had gemaakt over Situjuh. Mogelijk betrof het hetzelfde gebeurtenis als waar de verkopers op de Jembatan Ratapan Ibu het over hadden:

Op 14 januari 1949 was er te Sitoedjoehbatoer ten huize v d Wedana militier van Pajacoemboeh, acting majoor Makinoeddin, een vergadering van de legerleiders ter swk. [Sumatra's Westkust]. Lt Kol Dahlan Ibrahim zelf was op reis langs de 'fronten'; Maj Walib plus diens Adj (sgt-maj) vertegenwoordigde hem ter vergadering. Vertegenwoordigers van de diverse fronten waren aanwezig. [...] [Namen van cden en vertegenwoordiger noodregering genoemd.] 'Al deze 9 personen werden bij de overval dd 490115, door KST plus 1-4-RS, gedood.' Alleen Makinoeddin zelf slaagde er in nog te ontsnappen.

Plaatsnamen in rapportages kunnen steeds anders zijn. Niet alleen de verschillen tussen u en oe of c en tj, maar hele namen worden anders gespeld. Pajacoemboeh, ook wel Pajakoemboe, is nu Payakumbuh. Voor de onderzoekers die veel archiefwerk doen, zal dat verwarrend zijn. Gewapend met deze nieuwe informatie besluit Fridus virtueel veldwerk in de Recording the Future-collectie (RtF) te gaan doen. ◀

Dalam sebuah korespondensi, kolega kami, Rémy Limpach, mengirim sebuah catatan tentang Situjuh yang dinukilnya dari sebuah laporan militer, mungkin tentang peristiwa yang sama seperti yang disampaikan oleh para pedagang di sekitar Jembatan Ratapan Ibu.

'Tanggal 14 Januari 1949, di Sitoedjoehbatoer, di rumah Wedana militier Pajacoemboeh, Pj Mayor Makinoeddin, terjadi pertemuan para pemimpin tentara swk [Sumatra's Westkust]. Lt Kol Dahlan Ibrahim masih berada di 'garis depan pertempuran.' Ia akhirnya diwakili oleh Mayor Walib dan ajudannya (sersan mayor). Pertemuan itu dihadiri juga oleh perwakilan yang berjuang di beberapa medan pertempuran lainnya. Dalam pertemuan itu, nama-nama komandan dan pemimpin pemerintah darurat disebut. Keesokan harinya, tanggal 15 Januari 1949, kesembilan orang yang menghadiri pertemuan itu disergap dan ditembak mati oleh KST plus 1-4-RS. Hanya Makinoeddin yang berhasil meloloskan diri.

Menarik untuk dicatat bahwa dalam laporan itu nama tempat bisa jadi teramat berbeda. Bukan hanya pada ejaan u dan oe, atau c dan tj, tapi keseluruhan namanya juga dieja secara lain. Pajacoemboeh, juga kerap ditulis Pajakoemboe, sekarang dieja Payakumbuh. Hal ini bisa jadi menyulitkan rekan-rekan peneliti lain yang bermaksud mengkaji arsip. Dilengkapi dengan informasi baru ini, Fridus memutuskan untuk melakukan kerja lapangan virtual lewat koleksi video dari *Recording the Future* (RtF). ◀

Langs monumenten ten zuiden van Payakumbuh

Ik bekijk de opnames die we in 2012 maakten toen we op zoek gingen naar het verhaal over Situjuh waarover de tabaksverkopers hadden verteld. We moeten Payakumbuh in zuidelijke richting hebben verlaten via de Jalan Pahlawan die overgaat in de Jalan Khatib (of Chatib) Sulaiman, genoemd naar de voorzitter van het regionale parlement in 1948-1949. In het dorp Situjuh Banda Dalam vinden we in een klein zijstraatje een monument bestaande uit acht stompjes bambu runcing in een grassig perkje met een vlaggenmast en steen met daarop acht namen van leden van de BPNK, de Badan Pengawal Negeri dan Kota, de lokale stads- en dorpswachten. Sterfdatum: 15 januari 1949.

Het is het monument Makam Salapan in het Minangkabaus, of Makam Delapan (acht graven) in het Indonesisch, vertellen een paar mannen die in een

Meneroka monumen di selatan Payakumbuh

Saya kembali memutar rekaman yang sempat kami ambil di tahun 2012 ketika mencoba menelusuri cerita tentang Situjuh yang disampaikan kepada saya oleh beberapa orang penjual tembakau. Dari Payakumbuh, kami menuju ke arah selatan menyusuri Jalan Pahlawan, yang kini berganti nama menjadi Jalan Khatib (atau Chatib) Sulaiman, yang adalah nama Ketua Parlemen Wilayah di tahun 1948-1949. Di desa Situjuh Banda Dalam, di pinggir sebuah jalan kecil, kami menemukan sebuah monumen yang terdiri dari delapan tunggul bambu yang ditumbuhi rumput, satu tiang bendera, dan nisan yang padanya terpahat 8 nama. Kesemuanya adalah anggota BPNK, Badan Pengawal Negeri dan Kota, yang gugur pada 15 Januari 1949.

Di sebuah kedai kopi sebelah monumen, beberapa pria sedang bermain domino. Mereka memberi tahu kami bahwa monumen itu adalah Makam Salapan. Dalam bahasa Minang, salapan artinya adalah delapan. Setiap

Monument in Situjuh Banda Dalam, 2012. Foto: Fridus Steijlen.

koffiehuis ernaast domino zitten te spelen. Elk jaar wordt het door dorpsbewoners schoongemaakt voor de herdenking op 15 januari. De doden vielen toen Nederlandse troepen op die dag een actie in de buurt hielden. Voor meer informatie konden we het beste doorrijden naar Situjuh Batur waar de actie van de Nederlanders begonnen was.

Situjuh Batur werd onze tweede stop in 2012. Voorbij het dorpscentrum met de moskee en een groot centraal monument in noordwestelijke richting, vlak voor een bocht naar rechts ontsluit een poort een weggetje naar beneden. 'Makam Pahlawan Situjuh Batur' staat erop en als we met de camera naar beneden lopen, worden we vergezeld door Pak Nono die ons het verhaal vertelt. Op een muur

Monumen di Situjuh Banda Dalam, 2012. Foto: Fridus Steijlen.

tahunnya, setiap tanggal 15 Januari, monumen itu diberisikan penduduk desa sekaligus memperingati peristiwa terbunuhnya beberapa penduduk oleh serbuan serdadu Belanda. Untuk memperoleh informasi lebih lanjut, kami berkendara ke Situjuh Batur yang adalah tempat aksi kekerasan Belanda dimulai.

Situjuh Batur menjadi pemberhentian kedua kami di tahun 2012. Melewati pusat desa dengan sebuah masjid dan tugu besar di sebelah barat laut, persis sebelum belokan ke arah kanan, berdiri sebuah gerbang menuju sebuah jalan kecil dan menurun. Pada gerbang itu tertulis 'Makam Pahlawan Situjuh Batur.' Ketika kami menuruni jalan kecil itu, kami ditemani oleh Pak Nono yang bercerita kepada kami ihwal kisah pengkhianatan. Pengkhianatan itu tergambar jelas di relief dinding. Di sebelah kiri,

wordt in een reliëf het verraad verbeeld. Links krijgt een Indonesische spion rookwaren van een Nederlander, in het midden verraadt deze man de plek waar wordt vergaderd, en rechts is de aanval op het huisje, naast een watermolen, afgebeeld. Op een steen die de plaats van het huisje markeert, staan de namen van de zestien belangrijkste aanwezigen, met bovenaan Khatib Sulaiman. Naast de steen zijn negen graven met sterfdatum 15 januari 1949. Dit was dus de aanval van het KST en 4 RS uit het rapport waaruit Rémy citeerde.

Volgens Pak Nono was niet iedereen omgekomen. Nadat de vergadering 's nachts was afgelopen, waren enkele mensen naar huis gegaan. Als ik de namen van aanwezigen vergelijk met de namen op de graven, mis ik er inderdaad een paar: twee leden van het regionale parlement en drie militaire commandanten. Onder de slachtoffers bevinden zich een chauffeur en een militair. Volgens Pak Nono moeten er wel 45 mensen bij de vergadering zijn geweest. Na de aanval op de vergaderplek zijn Nederlandse troepen in de omgeving gaan zoeken en hebben in totaal 69 mensen opgepakt en omgebracht, zegt hij. Een van de plekken waar dit gebeurde was Situjuh Banda Dalam.

We rijden terug naar Payakumbuh via Situjuh Gadang. Naast een middelbare school vinden we een begraafplaats met slachtoffers die op 15 januari 1949 zijn gevallen. Dit keer zijn het dertien namen, zeven

Reliëf bij het moment van verraad in Situjuh Batur, het Recording the Future-team (vlnr Sekar Sari en Ratih Prebatarari) krijgt uitleg van Pak Nono, 2012.

Foto: Fridus Steijlen.

Graven van de slachtoffers bij het monument in Situjuh Batur, 2012. Foto: Fridus Steijlen.

seorang mata-mata Indonesia diberi rokok oleh serdadu Belanda, sebagai imbalan karena dia telah menunjukkan lokasi pertemuan. Di sebelah kanan tergambar penyerbuan ke sebuah rumah yang terletak di samping sebuah kincir air. Di atas sebuah batu yang menandai lokasi rumah itu terpahat nama enam belas orang yang hadir dalam pertemuan malam itu, dengan urutan paling atas Khatib Sulaiman. Di sebelah batu itu, berjejer 9 makam bertanggal 15 Januari 1949. Rupanya penyerangan itu adalah penyerangan yang dilakukan oleh KST dan 4 RS yang tercatat dalam laporan yang Rémy kutip.

Menurut Pak Nono, tak semua orang tewas. Selepas pertemuan itu, beberapa langsung pulang. Dan mereka lolos dari penyerbuan itu. Dan memang benar, ketika kami membandingkan nama orang yang hadir dengan nama-nama yang terpahat batu nisan, kami menyadari ada beberapa nama yang hilang; dua orang anggota dewan perwakilan wilayah dan tiga komandan militer. Di antara korban meninggal adalah seorang supir dan serdadu. Pak Nono menegaskan, setidaknya ada 45 orang yang menghadiri pertemuan itu. Selepas penyerbuan, serdadu Belanda melakukan pencarian di wilayah sekitar lokasi dan menangkap lalu membantai sebanyak 69 orang. Salah satu tempat pembantaian itu adalah tentu saja Situjuh Banda Dalam tempat yang baru saja kami kunjungi.

Dari sana kami kembali ke Payakumbuh lewat Situjuh Gadang. Persis di samping sebuah SMP kami menemukan pemakaman tempat dikuburkannya korban-korban

Relief di monumen pengkhianatan di Situjuh Batur. Tim Recording the Future (dari kiri ke kanan, Sekar Sari dan Ratih Prebatarari) sedang mendengar penjelasan dari Pak Nono, 2012. Foto: Fridus Steijlen.

Makam pahlawan di monumen Situjuh Batur, 2012. Foto: Fridus Steijlen.

met een militaire rang en zes stads/dorpswachten van de BPNK. Dit ereveld heet Makam Pahlawan PDRI 15 januari 1949, Helden van de PDRI (Nood-regering van de Republiek Indonesië, Pemerintah Darurat Republik Indonesia).

In 2017 bezochten we Payakumbuh opnieuw voor *Recording the Future* en interviewden we Pak Haji Azra die ons vertelde waarom dit gebied in de periode van de acties in januari 1949 voor Indonesië strategisch zo belangrijk was. Pak Haji werd in 1930 geboren in Baruhgunung, ruim 40 kilometer ten noordwesten van Payakumbuh. Vol trots vertelde hij dat toen de Nederlanders Sukarno en Hatta arresteerden tijdens de ‘tweede Nederlandse agressie’ in december 1948 in Yogyakarta, het machtscentrum van de Republiek werd verplaatst naar zijn geboortestreek, naar Koto Tinggi om precies te zijn. Hier verbleef de PDRI onder leiding van Sjafruddin Prawiranegara. Het was de Nederlanders er alles aan gelegen om de PDRI te pakken. Een keer, vlak voor de gebeurtenissen in Situjuh Batur, zijn ze volgens Pak Haji heel dichtbij gekomen:

Op 10 januari 1949 gingen ze Koto Tinggi binnen. Daar heb je achter de markt een hal waarachter de radiomast van de PDRI stond. Maar ze ontdekten hem niet, als ze die hadden ontdekt, dan zou het contact met het buitenland verbroken zijn.

De PDRI was op dat moment het kloppende hart van de nationalistische strijd. De TNI was aan een lange mars naar Aceh begonnen, waardoor in de Minangkabau alleen militieën, strijdgroepen en gewapende dorpelingen de strijd tegen Nederlandse troepen voerden. In de omgeving waren grote delen van de jonge bevolking gemobiliseerd. Pak Haji zelf was lid van het Studentenleger want hij zat op school; jonge-

peristiwa 15 Januari 1949. Ada tiga belas korban, tujuh di antaranya perwira militer dan enam penjaga keamanan kota/desa dari BPNK. Makam tersebut dinamai Makam Pahlawan PDRI (Pemerintah Darurat Republik Indonesia) 15 Januari 1949.

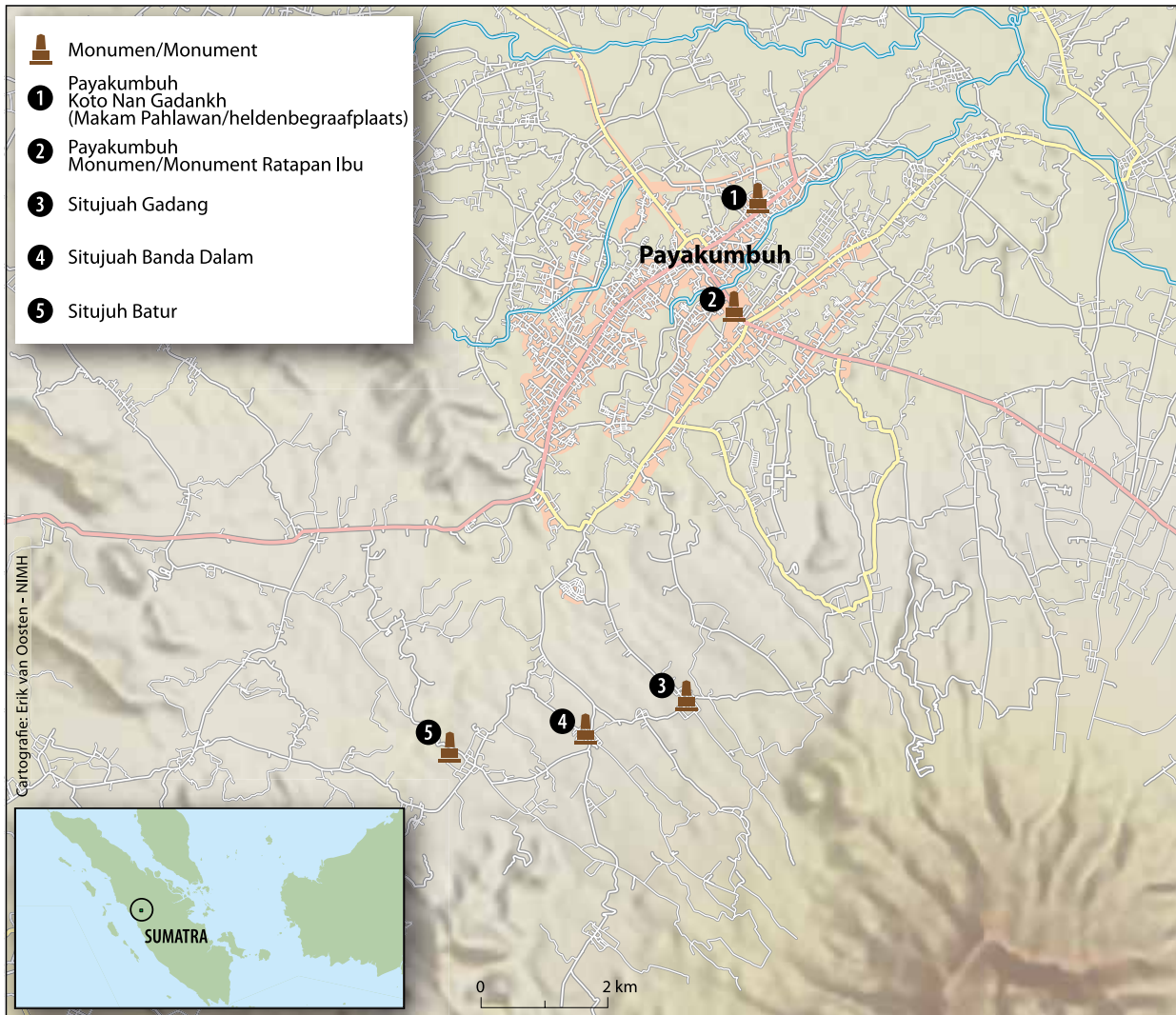
Di tahun 2017, kami kembali ke Payakumbuh untuk proyek penelitian *Recording the Future* dan mewawancarai Pak Haji Azra yang memberita tahu kami bahwa daerah tersebut teramat penting dan strategis selama aksi Januari 1949 itu. Pak Haji lahir tahun 1930 di Baruhgunung, kurang lebih 40 kilometer arah barat laut dari Payakumbuh. Dengan bangga ia mengatakan bahwa ketika Belanda menangkap Sukarno dan Hatta dalam Agresi Militer Kedua di Yogyakarta pada bulan Desember 1948, pusat kekuasaan Republik dipindahkan ke daerah asalnya. Ke Koto Tinggi tepatnya. PDRI, yang dipimpin Sjafruddin Prawiranegara, menjalankan pemerintahan dari sana. Menurut Pak Haji, Belanda sangat ingin menangkapi pemimpin PDRI. Suatu kali, persis sebelum peristiwa di Situjuh Batur, Belanda sudah betul-betul sangat dekat:

Tanggal 10 Januari 1949, mereka masuk Koto Tinggi. Di belakang pasar ada balai yang di belakangnya terletak persis menara radio PDRI. Namun mereka tak menemukannya. Andai mereka menemukan menara radio itu, sudah barang tentu hubungan dengan dunia luar akan terputus.

PDRI kala itu adalah urat nadi bagi perjuangan kaum nasionalis. Ketika TNI mulai bergerak menuju Aceh, yang tersisa hanyalah laskar dan penduduk desa bersenjatakan seadanya saja untuk berperang melawan Belanda di Minangkabau. Sebagian besar penduduk berusia muda dimobilisasi di daerah itu. Pak Haji sendiri adalah anggota Tentara Pelajar; anak-anak muda yang tidak bersekolah bergabung dengan Tentara Semut. Di tingkat desa, anak-anak muda bergabung dengan BPNK, penjaga desa, dan

Payakumbuh

Kaart van Payakumbuh en omgeving met aanduiding van monumenten. Kaart: Erik van Oosten.

Peta Payakumbuh dan daerah sekitarnya dengan petunjuk lokasi monumen. Kaart: Erik van Oosten.

ren die niet naar school gingen dienden in het ‘Tentara Semut’, het Mierenleger. Op dorpsniveau waren jongeren opgenomen in de BPNK, de dorpswachten, en veel van hen stroomden door naar de Pasukan Mobil Teras (PMT, de Mobiele Keurtroepen). Veel van die PMT-jongeren liggen in Payakumbuh op de erebegraafplaats. Dat er niet alleen politiek ideologische redenen waren om zich aan te sluiten, bleek toen Pak Haji vertelde dat de meeste spionnen die met de Nederlanders meewerkten, het niet overleefden. De vergadering in Situjuh Batur was belangrijk omdat hier meerdere politieke en militaire kopstukken bijeen kwamen. De aanval kwam daags na de vergadering, vertelde Pak Haji:

Ze hadden tot drie uur ’s nachts vergaderd en waren moe en sliepen. Vlak voor het ochtendgloren werden ze omsingeld door Nederlandse militairen met karabijnen. Van degenen die naar de vergadering kwamen werden meerdere gedood. Er zijn er ook die ontkwamen, zoals Bapak kolonel Ibrahim, die later minister van Veteranenzaken werd. Hij had zich verstopt in een goot. Het Nederlands leger had de omgeving toen al omsingeld, hij is via de sloot ontsnapt.

‘Kolonel Ibrahim’ moet luitenant-kolonel Dahlan Ibrahim zijn, die volgens Nederlandse militaire rapporten destijds op reis was langs de fronten. <

sebagian besar lainnya bergabung dengan Pasukan Mobil Teras (PMT). Banyak dari mereka yang dulu tergabung di PMT ketika gugur diberi kehormatan untuk dimakamkan di Taman Makam Pahlawan di Payakumbuh. Mereka bergabung dalam perjuangan bukan karena alasan ideologi atau politik. Dan menurut Pak Haji, para mata-mata yang bekerja sama dengan Belanda tewas semua. Pertemuan di Situjuh Batur menjadi teramat penting karena beberapa pemimpin politik dan militer hadir di sana. Penyerbuan itu terjadi sehari selepas pertemuan. Menurut Pak Haji:

Pertemuan berlangsung sampai pukul tiga pagi. Mereka sampai kelelahan dan tertidur pulas. Tepat sebelum fajar menyingsing, serdadu Belanda bersenjatakan karabin menyergap mereka yang mengakibatkan terbunuhnya beberapa orang dari mereka. Ada juga yang meloloskan diri. Bapak Kolonel Ibrahim, yang di kemudian hari menjadi Menteri Negara Urusan Veteran, bersembunyi di selokan. Saat serdadu Belanda mengepung daerah itu, ia dapat melarikan diri melalui parit.

Kolonel Ibrahim memang benar menjadi Menteri Negara Urusan Veteran. Pastilah ia yang dimaksud laporan militer Belanda sebagai Letnan Kolonel Dahlan Ibrahim, yang disebut tidak sedang berada di tempat melainkan di ‘garis depan pertempuran.’ <

De observaties van Fridus uit het Recording the Future-archief gingen terug naar 2017. Als er geen lockdown vanwege COVID-19 was ingesteld, waren er nieuwe opnames van de monumenten geweest, in ieder geval van Ratapan Ibu. Hoe zou het monument er nu bij staan? Nog steeds mooi geschilderd en met een parkje? Het leek ons een goed plan dat Ody, indien de COVID-maatregelen dat toestonden, naar de Minangkabau zou gaan om poolshoogte te nemen. Hij bevond zich immers alweer in Indonesië. ‘Volgende maand is het ramadan, misschien zal ik geen veldwerk kunnen verrichten tijdens de vastenmaand,’ zei Ody tijdens een online bijeenkomst. De andere deelnemers knikten, zij begrepen dat de vastenmaand niet de juiste tijd was om activiteiten in het veld uit te voeren. Maar een seconde later voelde hij zich ongemakkelijk over zijn besluit. Dus vervolgde hij: ‘Al moet ik hierbij aantekenen dat Sukarno en Hatta niet afweken van hun voornemen om de Indonesische onafhankelijkheid te verkondigen, ook al was het ramadan.’

Deze ‘spijtbetuiging’ leidde natuurlijk tot gelach. De onafhankelijkheid van Indonesië, die op 17 augustus 1945 verkondigd werd, bleek samen te vallen met de negende dag van de maand ramadan in 1364 AH (anno Hegirae, de islamitische tijdrekening). De vastenperiode in die tijd weerhield de leiders van de republiek, die overwegend moslim waren, er echter niet van om dit belangrijke besluit uit te voeren. Met andere woorden, het was een groot geluk dat Sukarno en Hatta niet zo slap waren als Ody...

Volgens Bambang Purwanto, in zijn boek *Idul Fitri Pertama Setelah Proklamasi Kemerdekaan In-*

Penelitian yang dilakukan Fridus berdasarkan koleksi rekaman *Recording the Future* dimulai sejak 2017. Andai tidak terjadi kuncitara akibat wabah Covid-19, sudah barang tentu rekaman-rekaman baru tentang banyak monumen sudahlah dibuat, setidaknya tentang Monumen Ratapan Ibu. Seperti apa monumen itu sekarang? Masihkah diwarnai dengan indah dengan taman di sekelilingnya? Kami pikir alangkah baiknya jika ketika perjalanan sudah dimungkinkan, Ody dapat pergi ke Minangkabau untuk meninjau kembali monumen itu. Lagi pula, Ody sudah kembali pulang ke Indonesia. Namun, dalam sebuah rapat virtual, Ody menyampaikan: ‘Bulan depan adalah bulan Ramadan, mungkin saya tidak akan bisa melakukan penelitian lapangan selama bulan puasa.’ Peserta rapat lainnya langsung mengangguk dan memaklumi bahwa bulan puasa bukanlah masa yang tepat untuk melakukan kegiatan di lapangan. Sejurus kemudian, Ody merasa kikuk dengan keputusannya: ‘Tapi, penting untuk diketahui bahwa meskipun sedang Ramadan, Sukarno dan Hatta tidak mengurungkan niatnya untuk memproklamasikan kemerdekaan Indonesia.’

Sejenis ‘penyesalan’ ini tentu mengundang gelak tawa. Proklamasi Kemerdekaan Indonesia yang dikumandangkan pada 17 Agustus 1945 ternyata bertepatan dengan 9 Ramadan 1364 Hijriah. Namun, tentu puasa kala itu tidak menghalangi para pemimpin Republik yang mayoritas beragama Islam untuk menjalankan keputusan penting ini. Dalam kata lain, sangat beruntung karena Sukarno dan Hatta tidak loyo seperti Ody...

Menurut Bambang Purwanto dalam *Idul Fitri Pertama Setelah Proklamasi Kemerdekaan Indonesia*, Proklamasi Kemerdekaan memang jatuh di bulan Ramadan. Oleh

donesia, viel het uitroepen van de onafhankelijkheid inderdaad samen met de ramadan. Daarom werd Idul Fitri, het slot van de heilige maand, gevierd in de geest van de onafhankelijkheid. Toch zijn er niet veel belangrijke figuren geweest die verteld hebben hoe de heilige maand en de dag van de overwinning gevierd werden in de sfeer van de onafhankelijkheid.

Later, toen het ramadan-verhaal een plek kreeg in de Indonesische geschiedschrijving, werd het uitroepen van de onafhankelijkheid zelden gezien als een gebeurtenis die gebruikmaakte van de naderende nederlaag van Japan na de bombardementen op Hiroshima en Nagasaki op 6 en 9 augustus 1945.

De proclamatie van 17 augustus 1945 werd vaak in een 'profetische' context geplaatst door haar naast gebeurtenissen uit de tijd van de profeet Mohammed te plaatsen die ook tijdens de ramadan plaatsvonden. De Slag bij Badr, de grootste oorlog die de profeet Mohammed heeft meegemaakt, was op de 17de dag van de Ramadan in 2 AH, ofwel op 13 maart 624 n.Chr. De bevrijding van Mekka zes jaar later vond eveneens plaats tijdens de ramadan.

De ramadan en de onafhankelijkheidsoorlog zijn sterk met elkaar verweven. Behalve de proclamatie vond ook de Eerste Militaire Agresie deels plaats tijdens de ramadan. Maar denk niet dat deze band tussen vroomheid en vaderlandslievendheid naar boven zal komen in Ody's reis naar West-Sumatra. De komst van de maand ramadan zorgde er immers voor dat hij zijn reis uitstelde. Gewapend met informatie van Fridus en Rémy ging Ody op pad. Hij keek vooral naar de betekenis van de monumenten voor de directe omgeving en wie aanspraak maakten op zowel de monumenten als de gebeurtenissen in 1949. <

karena itu, Idul Fitri sebagai penutup bulan suci masih dirayakan di dalam semangat kemerdekaan. Meskipun demikian, tidak banyak tokoh-tokoh besar yang menceritakan mengenai bulan suci dan hari kemenangan di bawah nuansa kemerdekaan.

Di kemudian hari, ketika narasi Islam berusaha mengklaim kembali tempatnya dalam historiografi Indonesia, proklamasi kemerdekaan jarang dilihat sebagai peristiwa yang menggunakan momentum kekalahan Jepang setelah pengeboman Hiroshima-Nagasaki pada 6 dan 9 Agustus 1945.

Proklamasi 17 Agustus 1945 kemudian acap kali ditempatkan dalam konteks 'profetik' dengan menyandingkannya bersama peristiwa-peristiwa zaman Nabi Muhammad yang juga terjadi pada bulan Ramadan. Perang Badar, perang terbesar yang dialami oleh Nabi Muhammad SAW, juga jatuh pada 17 Ramadhan 2 Hijriah atau 13 Maret 624 Masehi. Pembebasan Kota Mekah yang terjadi enam tahun kemudian pula dilaksanakan di bulan Ramadan.

Ramadan dan perang kemerdekaan tentu melekat satu sama lain. Selain proklamasi, Agresi Militer I juga melewati Bulan Ramadan. Namun, jangan bayangkan pertalian antara kesalehan dengan patriotisme ini akan muncul di perjalanan Ody ke Sumatera Barat. Karena, seperti diungkapkan di awal... datangnya Bulan Ramadan justru membuat Ody menunda perjalanannya.

Berbekal informasi dari Fridus dan Rémy, Ody akhirnya berangkat. Ia mencoba menggali lebih dalam informasi ihwal pentingnya monumen tersebut untuk lingkungan sekitar dan siapa yang mengaku memiliki monumen yang melekat pada peristiwa di tahun 1949 tersebut. <

Wie o wie is de eigenaar van monumenten en de hierin vervatte verhalen

Ik had nooit eerder een bezoek gebracht aan West-Sumatra. In mei 2021 was het de eerste keer dat ik deze provincie bezocht waarvan iedereen zo hoog opgaf. Voordat ik vertrok, was het echter niet de schoonheid van de natuur van West-Sumatra waarover ik mijn gedachten liet gaan. In plaats daarvan dacht ik aan wat Rémy Limpach over de plaatsen in de omgeving van Bukittinggi waar executies hadden plaatsgevonden had verteld. Toen mijn moeder mij vroeg wat ik in Payakumbuh ging doen en of ik tijd zou hebben een familielid in Batusangkar te bezoeken, antwoordde ik vrij

Siapa gerangan pemilik monumen dan narasi yang dikandungnya

Saya belum pernah mengunjungi Sumatera Barat. Kunjungan yang saya lakukan pada Mei 2021 itu menjadi kunjungan pertama saya ke provinsi yang digadang-gadang sangat indah tersebut. Namun, sebelum berangkat, bukan keindahan alam Sumatera Barat yang hadir di benak saya, melainkan cerita dari Rémy Limpach tentang lokasi-lokasi eksekusi di sekitar Bukittinggi dan Payakumbuh. Cerita yang Rémy bagi kepada saya begitu terpatri di kepala. Sebagai contoh, ketika ibu saya bertanya apa yang akan saya lakukan di Payakumbuh dan apakah akan punya waktu untuk bertandang ke rumah saudara di Ba-

serius: 'Ik ga een aantal executieplaatsen bezoeken.' Mijn moeder viel stil en had geen verdere vragen meer.

Toen ik op de tweede dag van mijn bezoek bij Ratapan Ibu, de Rouwende Moeder, aankwam, dacht ik dat de afschuwelijke gebeurtenissen waaraan ik voor mijn vertrek had gedacht, overdreven waren. Het monument bevindt zich aan de hoofdweg van de stad Payakumbuh voor een groene, open ruimte. Het standbeeld heeft nog steeds een gouden kleur, is niet meer omwikkeld door een lichtsnoer en staat nog steeds op een sokkel met de poëzie van Chairil Anwar, overeenkomstig de beschrijving van Fridus uit 2012. Anders dan toen Fridus er was waren er ditmaal geen mensen bij het monument aan wie ik kon of wilde vragen wat zij wisten over dit monument. Als er al mensen waren, dan nodigden zij mij juist uit om de tekst op de sokkel van dit monument te lezen. Het enige wat ik aan het bezoek aan het monument overhield, waren enkele foto's en een lege maag. Dit laatste leidde ertoe dat ik met mijn studiegenoot Lukman in een eethuisje waar ingewanden van vissen werden geserveerd afsprak.

Terwijl we op het eten wachtten, klaagde ik me bij Lukman. Ik vertelde hem mopperend over dat ik niemand was tegengekomen aan wie ik vragen kon stellen over het monument. Lukman lachte en gaf mij informatie die ik direct noteerde. Hij kwam zelf uit de omgeving en gaf te kennen dat er inderdaad niet veel mensen waren die de details kenden van het verhaal over achter de Rouwende Moeder. 'Maar er zijn veel mensen die het monument als geschikte romantische plek zien, Mas!' zei hij schaterend. Bij het monument had ik inderdaad een bord, in het parkje rond het monument Ratapan Ibu, gezin dat bezoekers eraan herinnerde om niet te flirten op de strook land langs de oever van de rivier, met inbegrip van de groene ruimte rondom het monument.

tusangkar, saya menjawab dengan cukup serius: 'Saya akan mengunjungi beberapa tempat eksekusi.' Ibu saya terdiam, tidak ada pertanyaan tambahan.

Sesampainya di Monumen Ratapan Ibu pada hari kedua kunjungan saya, saya rasa kengerian yang saya pikirkan sebelum berangkat terlampau berlebihan. Monumen Ratapan Ibu terletak di sebuah jalan protokol Kota Payakumbuh dan terletak di muka sebuah ruang terbuka hijau. Patung 'sang ibu' masih berwarna emas, tidak terlilit kabel lampu, dan masih berdiri di atas pedestal yang diukir relief dan puisi Chairil Anwar, persis seperti deskripsi Fridus sejak tahun 2012. Namun, berbeda dengan Fridus, tidak ada orang yang bisa atau mau saya tanya berkenaan pengetahuan mereka tentang monumen ini. Kalaupun ada, mereka malah mempersilakan saya untuk membaca tulisan yang tertera di pedestal monumen ini. Satu-satunya hal yang saya bawa dari monumen itu adalah beberapa foto dan rasa lapar yang mengantarkan saya bertemu Lukman, adik kelas saya semasa kuliah, di sebuah rumah makan yang menjajakan isi perut ikan.

Sambil menunggu makanan datang, saya berkeluh kesah kepada Lukman. Saya cerita separuh menggerutu tentang bagaimana saya tak menemukan siapapun untuk ditanyai tentang monumen itu. Lukman tertawa dan membagi sebuah informasi yang langsung segera saya catat. Sebagai pemuda lokal, Lukman memberitahu saya bahwa memang tidak banyak orang yang mengetahui cerita detil terkait monumen itu. 'Tapi, kalau yang melihat tempat itu sebagai tempat pacaran... banyak Mas!' ujarnya sambil terkekeh. Penuturan Lukman memang mencerminkan keadaan di sekitar monumen tersebut. Ketika berada di monumen, saya memang melihat sebuah plang amaran yang menghiasi ruang-ruang hijau di sekitar Monumen Ratapan Ibu. Plang itu berusaha mengingatkan pengunjung untuk tidak pacaran di bantaran sungai, termasuk di ruang hijau di sekitar monumen tersebut.

Lukman vervolgde: ‘Mensen die de gebeurtenissen rond de executies niet kennen, beschouwen deze plek als zeer Instagramwaardig.’ Of een plaats ‘Instagramwaardig’ is bepaalt vaak de aantrekkingskracht van een site. De plek waar tientallen strijders uit West-Sumatra samen met een aantal niet-strijders de dood vonden, vormt hierop geen uitzondering. In het park bij het monument is onlangs zelfs een fotolocatie gebouwd in de vorm van de voorsteven van een sampan (boot). Wie in deze ‘boot’ gaat staan, kan vast en zeker een foto maken met de snelstromende Batang Agam op de achtergrond. Wacht, de zin is nog niet compleet. De snelstromende Batang Agam-rivier, die ooit diende als executieplaats.

Hoe dichterbij de plaats van het Situjuh Batur-incident komt, hoe meer de politici hun glans verliezen ten gunste van de plaatselijke militaire machthebbers. De poort naar de lager gelegen plek waar het zich afspeelde, met een dak als een West-Sumatraans familiehuis (rumah gadang), draagt zelfs het logo van de Militaire Regionale Commandotroepen Bukit Barisan. Sarkawi, een omwonende, bevestigt dat de locatie van het Situjuh Batur-incident voorheen zeer rustig en onberoerd was en dat de plaatselijke militaire autoriteiten besloten enkele faciliteiten te bouwen en het gebied ‘op te frissen’. Toevallig was een van de voormalige militaire gezaghebbers de zoon van iemand die gesneuveld is in Situjuh Batur. De militaire gezaghebber op wie Sarkawi doelde, is generaal-majoor Ismed Yuzairi Chaniago, een gepensioneerde militair van de nationale landmacht (TNI AD) die geboren werd in 1949, het jaar dat zijn vader sneuvelde.

Voorsteven van een boot die dient als plek om een selfie te maken, 2021. Foto: Satrio (Ody) Dwicahyo.

Haluan perahu tempat selfie, 2021. Foto: Satrio (Ody) Dwicahyo.

Kemudian, Lukman menambahkan: ‘Orang yang tidak tahu tentang kejadian eksekusi itu menganggap bahwa lokasi itu sangat instagrammable.’ Instagrammable, kata sifat hasil otak-atik netizen itu, memang seringkali dijadikan daya tarik sebuah situs. Tak terkecuali, tempat ex-eksekusi puluhan pejuang Sumatera Barat beserta rakyat. Memang, di taman di sekitar monumen tersebut baru saja dibangun sebuah anjungan foto berbentuk haluan sampan. Jika anda berdiri di dalam ‘haluan sampan’ ini, niscaya anda akan bisa foto dengan latar belakang Sungai Batang Agam yang deras. Oh, kurang lengkap. Sungai Batang Agam yang deras dan pernah dijadikan tempat eksekusi.

Namun, semakin dekat dengan lokasi Peristiwa Situjuh Batur, politisi-politisi sipil ini tampak kalah pamor dengan

Poster ter 'herdenking van het Situjuh-incident', met de gezichten van het gewestelijk hoofd en een lid van het parlement, 2021. Foto: Satrio (Ody) Dwicahyo.

Poster 'Peringatan Peristiwa Situjuh', yang memampang wajah Wali Nagari Situjuh Batur dan anggota DPR-RI, 2021. Foto: Satrio (Ody) Dwicahyo.

In tegenstelling tot het Ratapan Ibu monument lijkt het 'conflict over het eigendom' van dit monument en het Situjuh Batur-incident feller en meer besloten. In de omgeving van de markt en de weg die naar de locatie leidt, is de concurrentie over wie iets over de plek en het Situjuh-incident mag zeggen levendiger, veelkleuriger en, in enkele gevallen, democratischer.

Op de plek zelf ziet men echter de dominantie van de militairen, die het monument bouwden en de begraafplaats in het dalletje renoveerden. Het gewone volk maakt kennelijk niet echt deel uit van dit monument. Of misschien alleen op het reliëf naast het graf, dat het verhaal vereeuwigd van de naamloze boeren die de Nederlandse soldaten de weg wezen naar de plaats van de belangrijke vergadering.

Reizend langs Ratapan Ibu en Situjuh Batur realiseerde ik me dat mijn bezoek aan Payakumbuh niet

penguasa militer lokal. Gerbang Makam Pahlawan Situjuh Batur yang beratap Rumah Gadang bahkan mengusung logo Komando Daerah Militer Bukit Barisan. Sarkawi (76), warga setempat, mengakui bahwa sebelumnya lokasi peristiwa Situjuh Batur sangat sepi dan tak terjamah. Kemudian, penguasa militer setempat memutuskan untuk membangun beberapa fasilitas dan membuat daerah tersebut lebih 'terang.' 'Kebetulan, mantan penguasa militer di sini adalah putra dari seseorang yang gugur di Situjuh Batur,' ujar Sarkawi. Penguasa militer yang dimaksud Sarkawi adalah Mayjen (Purn.) Ismed Yuzairi Chaniago, perwira TNI AD yang lahir pada tahun 1949, tahun ketika sang ayah gugur.

Berbeda dengan Monumen Ratapan Ibu, 'sengketa kepemilikan' atas monumen dan peristiwa Situjuh tampak lebih sengit dan tertutup. Di sekitar pasar dan jalan menuju lokasi, kompetisi pemaknaan atas situs dan peristiwa Situjuh lebih cenderung semarak, warna-warni, dan dalam beberapa hal: demokratis.

Namun, *in situ*, terlihat dominasi yang tak tertandingi dari militer yang membangun monumen dan merenovasi makam pahlawan yang terletak di lembah itu. Kemudian, orang biasa tampak tak punya banyak bagian dari monumen ini. Kalaupun ada, ia tergambar di relief di sebelah makam yang mengabadikan kisah seorang petani tanpa nama yang menjadi penunjuk jalan tentara Belanda tentang lokasi rapat akbar tersebut.

Dari Monumen Ratapan Ibu dan Situjuh Batur saya merasa bahwa perjalanan saya ke Payakumbuh bukan

louter bedoeld was om te zien wat Fridus al een aantal malen had gezien. Sterker nog, voor mijn vertrek had hij me gevraagd: ‘Probeer iets te weten te komen wat wij nog niet weten.’ Misschien was mijn voornaamste vaststelling wel dat Ratapan Ibu en het monument in Situjuh Batur, net als veel andere monumenten, deel uitmaken van de publieke ruimte en dat er daarom geen eigenaar is die het alleenrecht op en daarmee de interpretatie ervan heeft.

Iedereen kan betekenis geven aan Ratapan Ibu: Lukman, de mensen die een Instagramwaardige foto najagen, en misschien ook de stelletjes die flirten in de omgeving van het monument. Op dezelfde manier

De toegangspoort naar de herdenkingsplaats in Situjuh Batur, met rumah gadang-dak en in het midden het logo van de Militaire Regionale Commandotroepen, 2021. Foto: Satrio (Ody) Dwicahyo.

semata-mata bertujuan untuk melihat apa yang Fridus sudah lihat berkali-kali di masa lalu. Bahkan, sebelum berangkat, Fridus mengatakan kepada saya: ‘cari tahu sesuatu yang kami belum tahu.’ Dari kedua monumen itu, saya mungkin punya sebuah jawaban atas permintaan Fridus. Monumen Ratapan Ibu dan Situjuh Batur, sebagaimana banyak monumen lainnya, terletak di ruang publik. Oleh karena itu, tidak ada pemilik tunggal atas monumen-monumen itu.

Monumen Ratapan Ibu boleh dimaknai oleh siapa-pun: Lukman, para pemburu foto yang *Instagrammable*, dan mungkin para pasangan yang berpacaran di sekitar monumen itu. Begitu pula, Monumen Situjuh Batur yang

Gerbang masuk Taman Makam Pahlawan Situjuh Batur dengan atap rumah gadang dan logo Kodam Bukit Barisan di tengahnya, 2021. Foto: Satrio (Ody) Dwicahyo.

staat het monument van Situjuh Batur open voor de betekenis die Sarkawi, Ismed Yuzairi Chaniago en de altijd glimlachende lokale politici eraan geven. Ook Fridus en ik zijn, met onze bezoeken aan deze plekken, deelnemers aan het circuit van betekenisgeving, en niet slechts twee onderzoekers die de situatie van buitenaf bekijken. ◀

Lieux de mémoire, plaatsen van herinnering, zijn vindplaatsen voor historische verhalen. Dat hoeven niet per se fysieke locaties te zijn, het kunnen ook gebeurtenissen zijn die in monumenten en door evenementen worden herinnerd. Elk jaar in maart wordt in Yogyakarta het verhaal van de serangan umum, de algemene aanval, herdacht en verteld. Op 1 maart 1949 vond een zes uur durende aanval op Yogyakarta plaats door het Indonesische leger en de guerrilla, gesteund door burgers. Enkele maanden eerder, in december 1948, was de stad in Nederlandse handen gevallen en waren Sukarno en Hatta gearresteerd. Het Indonesische leger had zich in de bergen rond Yogyakarta teruggetrokken. Volgens Nederland had de Republiek Indonesië daarmee opgehouden te bestaan. De aanval op 1 maart moest echter het bewijs leveren dat de republiek nog wel degelijk levensvatbaar was, sterker nog, dat zij in staat was een serieuze aanval uit te voeren. Algemeen staat de Serangan Umum bekend met de afkorting 'SOI', 'Serangan Oemoem 1 Maret' in de oude spelling. ◀

terbuka untuk dimaknai oleh Sarkawi, Ismed Yuzairi Chaniago, dan para politisi lokal yang selalu murah senyum. Fridus dan saya menyadari bahwa kunjungan kami ke sana turut menjadikan kami peserta dalam bursa pemaknaan ini, alih-alih dua orang peneliti yang hanya 'melihat dari luar.' ◀

Lieux de mémoire, situs ingatan, adalah tempat-tempat bermulanya kisah-kisah sejarah. Tempat tersebut tak harus berupa lokasi fisik, tapi bisa juga berupa peristiwa yang kemudian diabadikan dalam monumen atau beragam kegiatan acara. Setiap bulan Maret di Yogyakarta, peristiwa Serangan Umum 1 Maret diperingati dan dikenang kembali. Pada tanggal itu di tahun 1949, kota Yogyakarta direbut kembali lewat pertempuran selama enam jam yang melibatkan tentara Indonesia, pejuang gerilya, dan penduduk sipil. Beberapa bulan sebelumnya, di bulan Desember 1948, kota Yogyakarta jatuh ke tangan Belanda dan Sukarno dan Hatta ditahan. Tentara Indonesia mundur ke daerah pegunungan sekitar Yogyakarta. Menurut Belanda, dengan demikian Republik Indonesia tidak lagi ada. Akan tetapi, serangan besar pada tanggal 1 Maret itu membuktikan kepada dunia bahwa Republik masih berdiri tegak, bahkan masih sanggup melancarkan serangan besar-besaran melawan serdadu Belanda. Peristiwa tersebut dikenal juga dengan 'SOI', yang adalah singkatan ejaan lama dari Serangan Oemoem 1 Maret (dalam ejaan lama). ◀

Zeventig jaar Serangan Umum / de algemene aanval Yogyakarta, 1 maart 1949- 2019

In 2019 was het zeventig jaar geleden dat de Serangan Umum plaatsvond. Om de gebeurtenis opnieuw te vertellen werd begin maart 2019 gedurende vijf dagen een keur aan activiteiten georganiseerd. Het hoogtepunt was een defilé langs een tribune met

Memperingati tujuh puluh tahun Serangan Umum Yogyakarta, 1 Maret 1949- 2019

Tahun 2019 menandai tujuh puluh tahun Serangan Umum 1 Maret. Untuk menceritakan kembali peristiwa bersejarah itu, berbagai kegiatan diselenggarakan selama 5 hari di awal bulan Maret. Puncaknya adalah pawai melewati tribun yang diisi oleh para pejabat setempat, persis di se-

Spandoek met het programma van activiteiten rond de herdenking van de Serangan Umum in 2019. Foto:

Fridus Steijlen.

hoogwaardigheidsbekleders tegenover het monument naast Fort Vredenburg. In de kop van het defilé liepen re-enacters uit verschillende plaatsen in Indonesië mee. Aangekomen voor de hoofdtribune speelden ze de Serangan Umum na. Daarna volgden drumbands, marcherende militairen en politie, steltenlopers die verschillende militaire leiders van toen onder wie generaal Sudirman, uitbeelden, en lokale clubs, waaronder de **PODJOK**, Associatie van Fietsliefhebbers Djokjakarta, die met oude rijwielen toeren en evenementen opluisteren.

Spanduk berisi urutan acara peringatan 70 tahun Serangan Umum 1 Maret 1949. Foto diambil tahun 2019. Foto:

Fridus Steijlen.

berang monumen 'Serangan Umum' di samping Benteng Vredenburg. Para pegiat reka-ulang sejarah yang datang dari seluruh penjuru negeri berjalan di baris terdepan. Setibanya di depan stand utama, mereka mereka ulang peristiwa Serangan Umum. Lalu disusul oleh drum band, marching tentara dan polisi dari unit yang berbeda, dan para pemain egrang yang berdandan seperti para pemimpin militer (termasuk Jenderal Soedirman), klub-klub lokal salah satunya **PODJOK** (Persatuan Penggemar Sepeda Djokjakarta) yang turut memeriahkan acara dengan iring-iringan sepeda tua.

In de Serangan Umum-herdenking in 2019 komt niet alleen een gebeurtenis van zeventig jaar geleden tot leven, ze maakt ook het belang van de aanval duidelijk: daarna konden de onderhandelingen doorgaan. De Republiek Indonesië had immers laten zien nog steeds te bestaan. Zonder dit teken van leven zouden er geen nieuwe onderhandelingen zijn gekomen en zou de onafhankelijkheid nog ver weg blijven. Vandaar de nieuwe slogan: 'Van Jogja [Yogyakarta] naar de soevereiniteit van de RI'. Met deze leuze wil Yogyakarta benadrukken hoeveel Indonesië aan de stad en haar bevolking te danken heeft. Door met de Algemene Aanval te laten zien dat de vechtlust van Indonesië nog bestond kon het diplomatieke proces dat moest leiden tot het vertrek van Nederland voortgaan.

Binnenplaats Museum Fort Vredeburg. Foto: Fridus Steijlen.

Peringatan Serangan Umum 1 Maret di tahun 2019 tidak hanya menghidupkan kembali peristiwa 70 tahun lalu, tapi juga memperjelas arti penting peristiwa bersejarah itu: Serangan Umum 1 Maret membuka kemungkinan dilakukannya perundingan-perundingan lanjutan. Melalui serangan itu pula Republik Indonesia masih bisa unjuk gigi dan menunjukkan bahwa semangat juang masih ada, sehingga proses-proses diplomatik menuju hengkangnya Belanda dari Indonesia bisa terus berlanjut. Tanpa itu semua, jalan menuju kemerdekaan masih akan jauh. Oleh sebab itu, slogan barunya adalah: Dari Jogja RI berdaulat. Melalui slogan itu, Yogyakarta ingin menegaskan betapa Republik Indonesia berhutang budi pada Yogyakarta dan rakyatnya. Konon, penduduk Yogyakarta memiliki kesetiaan teramat tinggi kepada Kesultanan Yogyakarta dan Republik Indonesia.

Halaman Museum Benteng Vredeburg. Foto: Fridus Steijlen.

Re-enacters lopen vooraan in de parade en staan af en toe stil om een performance te geven. Foto: Fridus Steijlen.

In Fort Vredeburg hebben re-enacters afkomstig uit andere steden hun kampement opgeslagen. Het Fort vormt hun uitvalsbasis. In meerdere Indonesische steden verdiepen re-enactmentgroepen zich in de geschiedenis en spelen zij historische gebeurtenissen na om die levend te houden. De re-enactmentgroep in Surabaya draagt de naam Roodebrug Soerabaia en is genoemd naar de Rode Brug (Jembatan Merah) in het centrum van de stad.

De drumband van de militaire middelbare beroepsopleiding medische beroepen SMK Kesdam IV Diponegoro uit Magelang. Foto: Fridus Steijlen.

Deelname leger- en politie-eenheden aan de parade. Foto: Fridus Steijlen.

Pegiat reka-ulang berjalan di baris terdepan. Di tengah-tengah parade, mereka acap kali berhenti untuk memeragakan pertempuran. Foto: Fridus Steijlen.

Para pegiat reka-ulang sejarah dari seluruh penjuru negeri berkemah dan berkumpul di Benteng Vredeburg, Yogyakarta. Di Indonesia, pegiat reka-ulang ini menyebar di banyak kota di Indonesia dan aktif menggali sejarah dan menghidupkannya kembali agar bisa tetap dikenang dalam ingatan. Kelompok reka-ulang dari Surabaya menamai diri 'Roodebrug Soerabaia' setelah nama jembatan merah yang terletak di tengah kota Surabaya.

Drum band SMK Kesdam IV Diponegoro Magelang. Foto: Fridus Steijlen.

Pasukan tni dan Polisi Republik Indonesia turut serta dalam pawai. Foto: Fridus Steijlen.

Voor de tribune met hoogwaardigheidsbekleders beelden de re-enacters de Serangan Umum uit. Foto: Fridus Steijlen.

Di depan tribun pejabat setempat, para pegiat reka-ulang memeragakan Serangan Umum 1 Maret. Foto: Fridus Steijlen.

Traditionele buurtgroepen en hobbyclubs waaronder een fietsclub lopen mee in de parade. Foto: Fridus Steijlen.

Kelompok masyarakat tradisional dan klub hobi seperti klub sepeda dalam parade. Foto: Fridus Steijlen.

De opvoering eindigt met de overwinning en eresaluut aan de strijders. Foto: Fridus Steijlen.

Peragaan diakhiri dengan kemenangan dan penghormatan terhadap para pahlawan. Foto: Fridus Steijlen.

Een serie kaarten in Museum Fort Vredeburg maakt duidelijk hoezeer de diplomatieke onderhandelingen van invloed waren op de grenzen van de Republiek Indonesië. Op de kaarten is van boven naar beneden te zien hoe het grondgebied waarover de Republiek Indonesië was uitgeroepen op 17 augustus 1945 geheel voormalig Nederlands-Indië besloeg. Na de overeenkomsten van Linggadjati op 25 maart

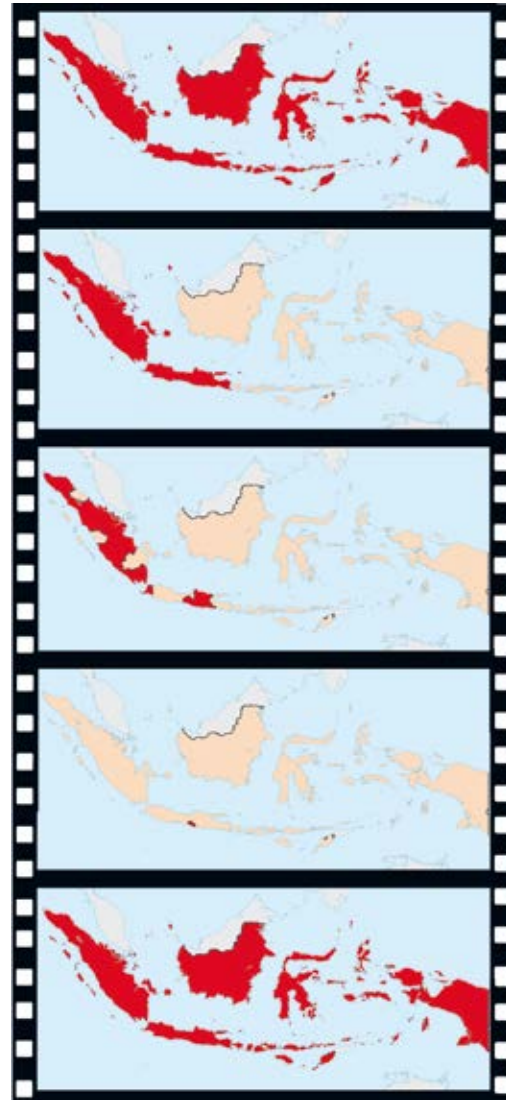
Gambar peta yang dipajang di Museum Benteng Vredeburg ini menunjukkan betapa perundingan diplomatik memengaruhi batas wilayah Republik Indonesia – dimulai sejak Proklamasi Kemerdekaan Indonesia tanggal 17 Agustus 1945 yang mencakup seluruh wilayah Hindia Belanda; setelah Perjanjian Linggadjati tanggal 25 Maret 1947 dan Perjanjian Renville tanggal 17 Januari 1948, menyusut dan hanya tersisa Jawa dan Sumatra. Setelah Agresi Militer

1947 en Renville op 17 januari 1948 slonk de Republiek tot (delen van) Java en Sumatra. Na de tweede omvangrijke Nederlandse militaire actie en ten tijde van de Ronde Tafel Conferentie werd het gebied rond Yogyakarta gerekend tot de Republiek Indonesië. Op 15 augustus 1950, twee dagen voor een eerste jubileum van de proclamatie, keerde Indonesië terug naar de constitutie van 1945 en daarmee de grenzen van de proclamatie. In de toelichting bij de kaarten in het museum wordt aangegeven dat West-Papua op dat moment nog door Nederland was bezet. ◀

Kedua dan Konferensi Meja Bundar, tersisa Yogyakarta. Pada tanggal 15 Agustus 1950, dua hari sebelum sebelum Hari Ulang Tahun RI, Indonesia kembali ke UUD 1945 dan ke batas-batas wilayah ketika Indonesia diproklamasikan. Catatan pada peta itu menyebutkan bahwa Papua Barat masih berada di bawah kendali Belanda. ◀

Strip met verschuivende grenzen van de Republiek Indonesië. Kaarten: Tatag Nasrul Andriawan.

Peta yang menunjukkan pergeseran batas wilayah otoritas Republik Indonesia dari waktu ke waktu. Peta: Tatag Nasrul Andriawan.

In Yogyakarta zijn verscheidene monumenten te vinden die verband houden met de strijd tegen Nederland. Aan de ringweg staat prominent 'Yogya Kembali' (Yogya Herovert), waarin de geschiedenis van de strijd wordt verteld.

Op andere plekken in de stad herinneren monumenten aan de guerrilla, zoals we ook zagen in het verhaal van Ibu Djoewariyah (zie p. 50). Monumenten

Het monument Yogya Kembali, 2011. Foto: Fridus Steijlen.

Di Yogyakarta berdiri beberapa monumen untuk mengenang kembali perjuangan melawan Belanda. Di jalan Ring Road berdiri megah Monumen Yogya Kembali.

Di beberapa penjuru di Yogyakarta, banyak monumen lain yang mengingatkan aan perjuangan gerilya, seperti yang diketengahkan dalam kisah perjuangan Ibu Djoewariyah (lihat hal. 50). Monumen-monumen lainnya yang terhubung dengan periode 1945-1949 di Indonesia biasa-

Monumen Yogya Kembali, 2011. Foto: Fridus Steijlen.

die in Indonesië aan de periode 1945-1949 herinneren, vertellen over slachtoffers, zoals in Payakumbuh, en over de strijd, zoals de bambu runcing en overwinning, zoals Yogya Kembali. Maar hoe zit het in Nederland?

Daar zijn vanaf de jaren 1980 meerdere monumenten opgericht ter herinnering aan kameraden die niet meer terugkwamen. In het Nederlands herdenkingslandschap is een interactie ontstaan tussen allerlei groepen voor wie de periode 1945-1949 betekenis heeft. Naast monumenten voor militairen en monumenten die het Molukse verhaal vertellen, werden monumenten ontworpen die een inclusief verhaal moeten vertellen, waarin iedereen zich kan herkennen. Op de website van het Nederlands Nationaal Comité 4 en 5 mei (4en5mei.nl) zijn al die monumenten te vinden. In 2011 gaf het KITLV een boekje met door Eveline Kooijman gemaakte foto's van postkoloniale monumenten uit.⁵⁸ We kozen daarvan enkele uit en voegden een nieuwe toe. ◀

nya menceritakan tentang korban, seperti yang berada di Payakumbuh; tentang pertempuran, seperti yang tampak pada monumen bambu runcing; dan tentang kemenangan, seperti yang dikisahkan dalam Monumen Yogya Kembali. Namun, bagaimana dengan monumen-monumen di Belanda?

Sejak tahun 1980-an, beberapa monumen didirikan untuk mengenang rekan seperjuangan yang tak kembali pulang. Dalam lanskap memorial Belanda, interaksi antara kelompok yang memandang penting periode 1945-1949 telah terjalin. Selain monumen-monumen yang secara khusus didirikan untuk mengenang serdadu Belanda dan kisah perjuangan orang-orang Maluku, berdiri pula beberapa monumen lain yang lebih inklusif, tempat setiap pihak turut diberi pengakuan. Semua monumen ini dapat ditelusuri lewat situs web Nederlands National Comité 4 en 5 mei comité (4en5mei.nl). Di tahun 2011, KITLV juga menerbitkan sebuah buklet yang berisi foto-foto monumen pascakolonial yang diambil oleh Eveline Kooijman.⁵⁸ Kami memilih beberapa foto di antaranya dan menambahkan data foto yang baru. ◀

Monumenten 1945-1949 in Nederland

Monumen 1945-1949 di Belanda

In 1988 werd zowel het Indisch Monument in Den Haag als het Nationaal Indiëmonument in Roermond onthuld. Er ontstond even discussie over de vraag welk van de twee het nationale monument moest worden, maar beide staan voor iets anders. Het monument in Den Haag richt zich op gevallen in de Tweede Wereldoorlog, het Indiëmonument in Roermond herdenkt veteranen die vielen in ‘Nederlands Oost-Indië (1945-1949) en Nieuw-Guinea (1949-1962)’. Het initiatief voor dit monument kwam in 1984 van Hans Cremers, zelf geen veteraan, die zich tijdens de Nationale Dodenherdenking op 4 mei had afgevraagd wanneer de gesneuvelde militairen aan Nederlandse zijde van de strijd in Indonesië tussen 1945 en 1949 en uit Nieuw-Guinea werden herdacht. Het monument staat in Stadspark Hattem, dat later werd omgedoopt tot Nationaal Herdenkingspark Roermond, dat ook monumenten voor vredesmissies herbergt. Achter een obelisk met karbouwkoppen en fontein staat een borstbeeld van generaal Simon Spoor omringd door gedenktafels en pilaren met de namen van de 6200 gevallen Nederlandse militairen. Veel veteranen van Indische en Molukse afkomst bezoeken zowel de herdenking bij het Indiëmonument in Roermond in september als die bij het Indisch Monument in Den Haag in augustus. In 1990 werd op initiatief van de afdeling Limburg van de KJBB (Kinderen van de Japanse Bezetting en Bersiap) een monument ter nagedachtenis aan de burgerslachtoffers toegevoegd.

Naast de nationale monumenten in Den Haag en Roermond zijn, sinds 1950 vele lokale en regionale monumenten opgericht. Soms voor een gehele divisie, zoals in Schaarsbergen de 7 December Divisie, of zoals in Enschede om gezamenlijk zowel burgerbevol-

Nationaal Indiëmonument Roermond, 2011. Foto: Collectie KITLV - Eveline Kooijman.

Pada tahun 1988, Indisch Monument di Den Haag dan Nationaal Indiëmonument di Roermond diresmikan. Peresmian itu segera disusul oleh perdebatan hangat ihwal manakah yang semestinya dijadikan monumen nasional. Padahal, kedua monumen tersebut didirikan dengan tujuan yang berbeda. Monumen di Den Haag dibangun untuk mengenang mereka yang gugur dalam Perang Dunia Kedua; sementara, monumen di Roermond untuk memperingati mereka yang gugur di Hindia Belanda (1945-1949) dan Nugini Belanda (1949-1962). Inisiatif untuk monumen ini datang dari Hans Cremers, yang sebenarnya bukan seorang veteran. Selepas menghadiri perayaan Hari Peringatan Nasional tanggal 4 Mei 1984, Hans Cremer terheran-heran karena di Belanda tak ada monumen nasional yang dipersembahkan untuk serdadu Belanda yang tewas di Hindia Belanda dan Nugini Belanda. Monumen ini terletak di Stadspark Hattem, yang kemudian berganti menjadi Taman Memorial Nasional Roermond, yang juga membawa misi perdamaian. Di belakang obelisk air mancur yang berbentuk kepala kerbau, berdiri patung Jenderal Simon Spoor, dikelilingi oleh plang dan pilar peringatan dengan nama 6.200 serdadu Belanda yang gugur di Hindia Belanda. Monumen ini biasanya ramai dikunjungi veteran indo-Belanda dan Maluku setiap bulan September; sementara, monumen di Den Haag biasanya dikunjungi pada bulan Agustus. Pada tahun 1990, atas prakarsa KJBB (Putra-Putri Korban Pendudukan Jepang dan Bersiap) cabang Limburg, sebuah monumen lain untuk memperingati korban sipil didirikan.

Selain monumen nasional di Den Haag dan Roermond, banyak monumen-monumen lokal yang sudah didirikan sejak tahun 1950. Ada pula monumen yang khusus dipersembahkan, misalnya, untuk Divisi 7 Desember di

Nationaal Indiëmonument di Roermond, 2011. Foto: Koleksi KITLV - Eveline Kooijman.

king als veteranen tussen 1942 en 1962 te herdenken (beide onthuld in de jaren 1960). Daarnaast kwamen er steeds meer monumenten voor slachtoffers uit een specifieke plaats. Zo staat in Leiden op het terrein van de voormalige Morspoortkazerne een monument ter nagedachtenis aan Leidse veteranen die niet uit voormalig Nederlands-Indië terugkwamen. Het bestaat uit drie mannen in de militaire houding met tussen hen een open plek: de leegte van de kameraad die niet terugkeerde. Op de sokkel staan de jaartallen 1945 en 1952 omdat tot in 1951 nog veteranen huiswaarts kwa-

Indiëmonument Leiden, 2011. Foto: Collectie KITLV - Eveline Kooijman.

Indiëmonument Leiden, 2011. Foto: Koleksi KITLV - Eveline Kooijman.

Schaarsbergen, atau untuk memperingati warga sipil dan veteran tahun 1942 dan 1962 di Enschede (keduanya diresmikan tahun 1960-an). Selain itu, bermunculan pula monumen untuk mengenang korban dari tempat-tempat tertentu. Di Leiden, misalnya, di lokasi bekas barak Morspoort, berdiri monumen untuk mengenang serdadu asal Leiden yang tidak bisa pulang ke Belanda dari Hindia. Monumen ini terdiri dari tiga sosok laki-laki berpakaian militer yang berdiri agak berjarak satu sama lain, menyisakan ruang kosong: ruang kosong itu diperuntukkan untuk kawan seperjuangan yang tak pernah kembali. Di atas pedestal tertulis tahun 1945 dan 1952. Ini karena sampai menjelang tahun 1952, para serdadu Belanda di Hindia masih bisa pulang. Monumen ini bukannya tanpa kontroversi. Tepat sebelum pembukaan pada tahun 1999, patung-patung itu dicabut dari pedestalnya oleh kelompok aksi Merdeka dan dibuang ke kanal di dekatnya. Di kemudian hari, monumen ini beberapa kali dicoreti dengan menggunakan cat.

Sebuah monumen lain berdiri di Arnhem sejak 2001. Monumen ini didirikan untuk mengenang serdadu Belanda yang gugur antara tahun 1945 dan 1962 di Hindia Belanda dan Nugini Belanda. Serdadu yang gugur di Nugini Belanda tercatat hanya dua orang, dari 49 nama yang terukir pada monumen tersebut. Empat di antara sisanya gugur dalam tawanan Jepang. Indiëmonument Arnhem ini digagas oleh sejumlah organisasi veteran nasional dan regional, salah satu di antaranya adalah Vereniging Indië Militairen 'De Valouwe'. Monumen tersebut terletak di lokasi khusus, tak jauh dari museum sejarah militer kolonial Bronbeek, di sebuah perumahan tempat para

men. Het monument is niet onomstreden. Vlak voor de onthulling in 1999 werden de beelden door de actiegroep Merdeka van hun sokkel verwijderd en in de naastgelegen gracht gedumpt. Later werd het monument nog meerdere keren met verf besmeurd.

In Arnhem staat sinds 2001 een Indiëmonument ter nagedachtenis van de Arnhemse militairen die volgens het opschrift tussen 1945 en 1962 in 'Nederlands Oost-Indië en Nederlands Nieuw-Guinea' omkwamen. De militairen die in Nederlands Nieuw-Guinea overleden zijn een kleine minderheid; van de 49 namen op het Arnhemse monument zijn dat er twee. Van de andere 47 zijn er overigens vier in of vlak na Japanse krijgsgevangenschap omgekomen. Het Arnhemse Indiëmonument was het initiatief van een aantal landelijke en regionale veteranenorganisaties, waaronder de Vereniging Indië Militairen 'De Valouwe'. Het staat op een bijzondere locatie, het landgoed Bronbeek waar een tehuis voor oud-militairen is gevestigd en het museum Bronbeek dat de Nederlandse koloniale militaire geschiedenis vertelt. Op het terrein staan ook twaalf monumenten die verschillende categorieën slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog in Azië herdenken.

Een mooi voorbeeld van een meer inclusief (Nederlands) monument is het HONI-monument in 's-Hertogenbosch, dat in 2004 bij het verzorgingshuis De Grevelingen werd onthuld. HONI staat voor Herdenking van de Oorlogsslachtoffers Nederlands-Indië. Hier worden alle Nederlandse slachtoffers herdacht. In *Pelita-nieuws* 19 juli 2005 werd het als volgt omschreven: 'Het HONI-monument richt zich op een grotere groep slachtoffers: mannen, vrouwen en kinderen, zowel militairen als burgers, zowel Indische en Molukse als Europese Nederlanders, die de periode van 42 tot 49 niet overleefd hebben. Maar het monument is ook

Indiëmonument Arnhem, 2011. Foto: Collectie KITLV - Eveline Kooijman.

Indiëmonument Arnhem, 2011. Foto: Koleksi KITLV - Eveline Kooijman.

mantan serdadu tinggal. Di tempat itu juga terdapat dua belas monumen lain untuk memperingati korban Perang Dunia Kedua di Asia.

Di kota 's-Hertogenbosch, dekat rumah jompo De Grevelingen, berdiri sebuah monumen yang diresmikan tahun 2004. Monumen ini dinamai HONI yang merupa-

Het HONI-monument 's-Hertogenbosch, 2011. Foto: Collectie KITLV - Eveline Kooijman.

Monumen HONI di 's-Hertogenbosch, 2011. Foto: Koleksi KITLV - Eveline Kooijman.

voor de velen die de gruwelen wel hebben overleefd maar nooit zijn losgekomen van hun ervaringen.'

Ook de symboliek op het monument straalt inclusiviteit uit: een palmboom naast een molen en het monument heeft de vorm van een katapult waarmee de Indische 'katjongs' (jongemannen) geëerd worden.

Indiëmonument Enkhuizen, 2011. Foto: Collectie KITLV - Eveline Kooijman.

Indiëmonument Enkhuizen, 2011. Foto: Koleksi KITLV - Eveline Kooijman.

kan singkatan dari *Herdenking van de Oorlogsslachtoffers Nederlands-Indië*, Peringatan Korban Perang di Hindia Belanda. Dimaksudkan sebagai monumen yang inklusif, semua korban yang berasal dari Belanda diperingati di sini. Sehubungan dengan ini, *Pelita-nieuws* tanggal 19 Juli 2005 pernah melaporkan bahwa: 'Monumen HONI

In hetzelfde jaar werd in het Zuiderpark in Den Bosch ook een Indiëmonument voor militairen opgericht. Hier worden 37 militairen herdacht, van wie er elf overleden als gevolg van de Japanse bezetting, één in Nieuw-Guinea en 25 tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog.

Het combineren van militaire en burgerslachtoffers in monumenten voor de periode 1942-1949 of 1942-1962 is ingewikkeld, zoals het voorbeeld in Den Bosch laat zien waar behoefte was aan twee monumenten. Een deel van de problemen ontstaat uit de vraag wie er precies herdacht wordt, en of er een rechtstreekse verbinding met de locatie gemaakt kan worden: zijn de slachtoffers afkomstig uit de plaats waar het monument staat? Discussies rond monumenten gaan vaak over symboliek en daarmee indirect of misschien wel direct over de representatie van de geschiedenis.

Dit was ook het geval met het Indiëmonument in Enkhuizen. Zowel veteranen als politici tekenden bezwaar aan tegen de zinsnede 'om daar de orde en vrede te herstellen'. Hoewel de initiatiefnemers al bijna begonnen waren met de vervaardiging van het gedenkteken, gingen politieke partijen ervan uit dat de gemeente nog invloed kon uitoefenen op de tekst. In februari 2005, het jaar waarin het monument zou worden onthuld, werd hierover nog een felle discussie in de gemeenteraad gevoerd. Politici veronderstelden dat maatschappelijke groepen aanstoot konden nemen aan de gewraakte zinsnede. Bovendien moest een monument idealiter 'toekomstbestendig' zijn, waarbij werd gewezen op het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen in het nabijgelegen Hoorn. Coen is vanwege zijn bloedige vestiging van het monopolie in de handel van nootmuskaat van de Molukse Banda-eilanden met grote regelmaat object van discussie. De politiek gevoelige tekst kreeg uiteindelijk geen plaats op het

merangkul lebih banyak korban: laki-laki, perempuan, anak-anak, serdadu ataupun warga sipil, Indis dan Maluku, juga Belanda, yang gugur di tahun-tahun antara 1942 dan 1949. Monumen ini juga dipersembahkan untuk mereka yang berhasil menyintas, namun tak pernah bisa menanggalkan kengerian yang pernah mereka lalui di tahun-tahun itu.'

Symbolisme pada monumen tersebut juga memancarkan inklusivitas: torehan berbentuk pohon kelapa berdiri tegak di samping kincir angin tertempel pada monumen yang berbentuk ketapel, yang ditujukan sebagai lambang penghormatan untuk para *katjong* (bocah laki-laki). Di tahun yang sama, di 's-Hertogenbosch, juga didirikan monumen lain, tepatnya di Zuiderpark. Monumen ini dipersembahkan untuk mengenang 37 serdadu yang gugur semasa pendudukan Jepang di Hindia Belanda, 1 serdadu yang gugur di Nugini Belanda, dan 25 serdadu yang gugur selama Perang Kemerdekaan Indonesia.

Mencampurbaurkan kenangan untuk korban militer dan sipil antara tahun 1942-1949 dan 1942-1962 bisa cukup menyulitkan. Sampai-sampai, untuk menghindari kerumitan ini, di 's-Hertogenbosch, misalnya, dibangun dua monumen yang berbeda. Kerumitan ini bermula dari siapakah sesungguhnya yang sedang hendak dikenang, dan adakah keterhubungan dengan tempat monumen tersebut didirikan? Apakah korban berasal dari kota tempat monumen tersebut berdiri? Perbincangan tentang monumen ini biasanya berkenaan dengan simbolisme, dan terkait secara tidak langsung dengan representasi sejarah.

Demikian pula dengan Indiëmonument di Enkhuizen. Para veteran dan politisi berkeberatan dengan frase yang terukir pada monumen tersebut yang berbunyi 'untuk memulihkan ketertiban dan ketenteraman di sana.' Meski monumen tersebut sudah hampir selesai, beberapa partai politik masih mencoba mendorong dewan kota untuk mengubah teks tersebut. Di tahun 2005, persis sebelum

opengeslagen boek tegen de achtergrond van twee platen met palmen dat het monument uitbeeldt, maar wel boven de medaille 'orde en vrede' op de sokkel.

Als eerbetoon aan de eerste generatie Molukkers werd op 16 september 2006 in de Molukse woonwijk in Moordrecht een bronzen monument onthuld dat een Moluks gezin met twee kinderen, de man in militair winteruniform verbeeldt. Het roept associaties op met de beelden van de aankomst van Molukkers in Nederland in 1951 op de kille kade van Rotterdam. Het beeld is gemaakt door de Zuidoost-Molukse kunstenaar Sias Fanoembi. Aan een blinde muur, uitkijkend op het grasveld waar het beeld staat, hangt een groot canvas-

Tugu (monument) eerste generatie Molukkers, 2011.

Foto: Collectie KITLV - Eveline Kooijman.

Monumen Tugu generasi pertama orang Maluku di

Belanda, 2011. Foto: Koleksi KITLV - Eveline Kooijman.

monumen tersebut diresmikan, perdebatan sengit masih berlangsung di dewan kota. Beberapa politisi khawatir bahwa kelompok masyarakat tertentu akan merasa tersakiti oleh frase yang sangat menyinggung itu. Selain itu, sebuah monumen haruslah bertahan lama dan bisa diterima di generasi mendatang. Tidak seperti patung Jan Pieterszoon Coen di kota Hoorn. Mengingat tangannya yang penuh darah gegara monopoli perdagangan pala yang berujung kepada pembantaian penduduk Banda di Maluku, Coen selalu menjadi sumber perselisihan. Akhirnya, frase tersebut dihapus. Tapi, medali 'orde en vrede' ditambahkan pada pedestalnya.

Sebagai penghormatan kepada generasi pertama orang Maluku, sebuah monumen perunggu diresmikan pada 16 September 2006 di daerah pemukiman Maluku di Moordrecht. Monumen tersebut menggambarkan keluarga Maluku dengan dua orang anak. Tampak sang ayah memakai seragam militer musim dingin. Ini membangkitkan ingatan tentang kedatangan orang Maluku di Belanda pada tahun 1951 di pelabuhan Rotterdam yang dingin. Monumen tersebut dibuat oleh seniman Maluku Tenggara Sias Fanoembi. Di tembok kosong, menghadap ke lapangan tempat patung itu berdiri, tergantung kanvas besar berisi potret wajah orang-orang Maluku generasi pertama yang datang dan tinggal di Moordrecht di tahun 1960-an. Foto-foto tersebut tampak seperti ditempel di atas foto tempat tinggal mereka, lengkap dengan benda-benda RMS yang sedang berkibar. Pajangan foto itu diprakarsai oleh orang Maluku generasi kedua sebagai penghormatan untuk orang tua mereka. Monumen tersebut, yang

doek met de portretten van alle Molukkers van de eerste generatie die in de jaren zestig in Moordrecht kwamen wonen. Hun foto's lijken te zijn geplakt op een grote foto van de wijk met wapperende RMS-vlag. Het initiatief voor het beeld en het canvas kwam van tweede generatie Molukkers die hun ouders wilden eren als pioniers. Het is een van de Molukse monumenten die volledig door de gemeenschap zelf bekostigd zijn. Het vertelt het verhaal van de eerste generatie die een moeilijke tijd tegemoet ging, maar het maakt ook de Nederlandse bevolking duidelijk: deze Molukkers waren militairen in Nederlandse dienst en kwamen hierheen vanwege hun steun aan Nederland. In veel Molukse wijken en op plaatsen waar vroeger Molukse woonoor-

Indiëmonument Ede 'Kebebasan' (Vrijheid), 2021. Foto: Lesli Taihutu.

Indiëmonument Ede 'Kebebasan', 2021. Foto: Lesli Taihutu.

sepenuhnya dibangun dengan dana komunitas Maluku, bercerita tentang masa sulit yang dihadapi mereka. Selain itu, monumen itu juga sebetuk pernyataan yang ditujukan kepada Belanda bahwa: Orang-orang Maluku itu adalah serdadu yang mengabdikan untuk Belanda, dan mereka datang ke Belanda karena mereka sepenuhnya mendukung negeri Belanda. Kini, di pemukiman Maluku dan di lokasi-lokasi tempat dulu mereka tinggal, berdiri monumen-monumen lain. Sejarah perpindahan mereka,

den waren, zijn inmiddels monumenten te vinden. De Molukse migratiegeschiedenis is daarmee onderdeel van het Nederlandse herdenkingslandschap geworden.

Op 15 augustus 2021 werd in Ede een Indiëmonument onthuld naar een ontwerp van de Molukse kunstenaar Jaïr Pattipeilohy. Het bestaat uit een duif, met een jasmijntakje in de snavel, die landt op een tak van een kronkelige wilg. Op de sokkel wilde de kunstenaar De Duyf als naam zetten. De duif stond ook voor de vraag waarom Nederland nadat het van Duitsland was bevrijd, een oorlog in Indonesië begon. De kronkelwilg stond voor het grillige verloop van de koloniale geschiedenis. Een monument vol symboliek dat discussie op moest roepen. In de titel *De Duyf* zag men een verwijzing naar de Duyfken, een van de eerste Nederlandse schepen die de Molukken bezochten. Pattipeilohy wilde inderdaad de vraag op tafel leggen wat het verschil was tussen 1600 en 1945.

Murjani Kusumobroto, dochter van de verzetsman Rachmad Koesoemobroto (zie p. 193), beschouwde de verwijzing naar het schip als een verheerlijking van het koloniale verleden. Hoogleraar koloniale en postkoloniale literatuur en cultuurgeschiedenis Remco Raben schreef een brief aan het college van B&W en de gemeenteraad dat een dergelijke verwijzing niet van deze tijd was. En ook de *Federatie Indische Nederlanders (FIN)* roerde zich. Volgens Hans Moll, voorzitter van de FIN, werd het kolonialisme in begeleidende teksten ‘op de hak’ genomen en dit was toch echt ‘totaal misplaatst’ op plekken waar de slachtoffers van de oorlog centraal dienden te staan. Het resultaat van deze discussie: na de onthulling op 15 augustus verdween het monument tijdelijk in de opslag in afwachting van een definitieve sokkel met de datum van het einde van de Tweede Wereldoorlog: 15 augustus 1945. ◀

dengan demikian, menjadi bagian dari lanskap memorial Belanda.

Pada tanggal 15 Agustus 2021 sebuah monumen yang dirancang oleh seniman Maluku Jaïr Pattipeilohy diresmikan di kota Ede. Monumen tersebut berbentuk burung merpati dengan ranting melati di paruhnya, yang hendak hinggap di batang pohon dedalu. Pada pedastalnya, sang seniman menorehkan *De Duyf*. Merpati itu seolah-olah menyiratkan pertanyaan ihwal alasan Belanda memerangi Indonesia setelah terbebas dari pendudukan Jerman. Batang pohon dedalu yang meliuk-liuk melambangkan jalan berliku sejarah kolonial. Monumen yang sarat dengan simbolisme ini memancing banyak pertanyaan. Nama monumen, *De Duyf*, merujuk kepada *de Duyfken*, kapal Belanda pertama yang berlabuh di Maluku. Memang, Pattipeilohy sedang mencoba mempertanyakan apa bedanya antara tahun 1600 dengan 1945.

Murjani Kusumobroto, putri pejuang perlawanan Rachmad Koesoemobroto (lihat hal. 193), menganggap bahwa penyebutan nama kapal pada monumen itu sebagai glorifikasi masa lalu kolonial. Profesor sastra kolonial-pasca kolonial, dan sejarah budaya, Remco Raben, menyurati pemerintah setempat dan dewan kota Ede dan menyebut bahwa penamaan tersebut tidak sesuai dengan zaman. Hans Moll, ketua *Federatie Indische Nederlanders (FIN)* mengatakan bahwa kolonialisme dijadikan sebagai candaan, dan nama tersebut benar-benar tidak pantas untuk dilekatkan pada monumen yang seharusnya ditujukan untuk menggugah kenangan tentang para korban perang. Tak lama setelah diresmikan pada tanggal 15 Agustus 2021, monumen tersebut dipindahkan dan ditempatkan dalam ruang penyimpanan untuk sementara sambil menunggu pedestal baru dengan tulisan baru, yakni tanggal berakhirnya Perang Dunia Kedua: 15 Agustus 1945. ◀

Epiloog

Sporen vol betekenis heeft een deel van de stemmen laten horen die de afgelopen vier jaar bij het project *Getuigen & Tijdgenoten* binnenkwamen. Stemmen van mensen die vonden dat hun verhaal een plaats verdiende in het grote onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië 1945-1950* en stemmen waar wij zelf naar op zoek gingen. De stemmen uit interviews en egodocumenten zijn hier direct weergegeven, maar ook indirect in de vorm van onze reflecties op gebeurtenissen of plaatsen waar de geschiedenis zich heeft afgespeeld en op de mensen die daarover spreken. Op die manier hebben we ook de verhalen die besloten liggen in monumenten en evenementen laten doorklinken. Niet alle stemmen en verhalen die we hebben verzameld, komen terug in dit boek, maar gelukkig blijven ze wel bewaard in de archieven.

We hebben de essays in dit boek gepresenteerd in de vorm van een zoektocht naar de menselijke maat en naar minder bekende verhalen in de geschiedenis. Het zijn immers die persoonlijke verhalen die de geschiedenis dichterbij brengen en die recht doen aan degenen die de geschiedenis hebben meegemaakt. Deze verhalen vormen de betekenisvolle sporen van geschiedenis. Niet alleen de verhalen van de directe ooggetuigen uit de periode 1945-1949, ook de verha-

Epilog

Meniti Arti menyajikan dalam bentuk tulis suara-suara yang sempat diperdengarkan kepada subprogram *Saksi & Rekan Sezaman* selama empat tahun terakhir, termasuk beragam suara-suara lain yang kami gali sendiri. Suara-suara itu adalah milik orang-orang yang merasa bahwa kisah mereka patut didengar dan mendapat tempat dalam penelitian besar *Kemerdekaan, Dekolonisasi, Kekerasan, dan Perang di Indonesia, 1945-1950*. Dalam buku ini, suara-suara yang terekam dalam dokumen-dokumen ego dan tersimpan dalam rekaman wawancara direproduksi secara langsung, dan juga secara tidak langsung lewat refleksi yang kami tulis tentang peristiwa atau tempat terjadinya sejarah, serta orang-orang yang berkisah tentangnya. Kami juga membuka ruang agar cerita yang tertanam dalam monumen dan peristiwa sejarah bisa turut bergaung. Memang tidak semua suara diperdengarkan dalam buku ini, tapi untungnya suara-suara tersebut tersimpan aman dalam arsip yang bisa dirujuk kapanpun.

Tulisan-tulisan yang tersaji dalam buku ini mirip seperti sebuah pencarian atas dimensi manusia yang hadir pada cerita-cerita yang tidak begitu dihiraukan oleh sejarah. Syahdan, cerita-cerita peroranganlah yang sejatinya mampu membawa sejarah lebih dekat dan mewakili orang yang sesungguhnya menjalani suatu peristiwa sejarah. Cerita-cerita tersebut merangkai jejak yang sarat dengan makna, yang datang bukan hanya dari para saksi sejarah tahun 1945-1949, tapi juga dari kisah-kisah yang

len over hoe zij of anderen, ook van latere generaties, hierop achteraf terugkijken.

Door de menselijke maat in de geschiedenis op de voorgrond te plaatsen, benadrukken we dat geschiedenis nooit eenduidig is. Mensen hebben verschillende dingen meegemaakt, en zelfs al waren ze op hetzelfde moment op dezelfde plek, hun persoonlijke herinneringen en ervaringen hebben hun blik op het verleden beïnvloed. Daar komt bij dat iedereen anders aankijkt tegen hoe we verder moeten en welke plaats de geschiedenis hierin moet spelen. Als we het hebben over ‘we’, bedoelen we niet een simpel ‘wij Nederlanders en Indonesiërs’. Dit boek laat zien dat er veel meer stemmen en verhalen zijn dan alleen eenduidige Nederlandse óf Indonesische.

In *Sporen vol betekenis* hebben we voorbeelden gegeven van hoe er gediscussieerd wordt over geschiedenis, over wat relevant gevonden wordt om te vertellen, hoe iets benoemd moet of mag worden en hoe verschillend tegen de geschiedenis aan kan worden gekeken. Alleen al het laatste voorbeeld, het Indiëmonument in Ede, toont aan hoe tot op de dag van vandaag de representatie van geschiedenis, de gebruikte symboliek en het verhaal dat wordt verteld, leiden tot nieuwe discussies en meningsverschillen. Het laat zien hoe geschiedenis wordt geschreven binnen de context van maatschappelijke debatten over die geschiedenis en de voortdurend veranderende betekenis van het verleden.

Het benadrukken van de menselijke maat legt verschillen en nuances bloot die gemakkelijk in het grotere geschiedverhaal kunnen verdwijnen. Tegelijk stelt het ons in staat om tot uitwisseling van die ervaringen en percepties te komen, tussen voormalige tegenstanders, tussen generaties en tussen de tegenstrijdige belangen die er in het conflict speelden. Wij hebben dat binnen *Getuigen & Tijdgenoten* een aantal keren kunnen zien, bijvoorbeeld in het groepsseminar met

kembali menyeruak saat menengok ke belakang, dan dari generasi berikutnya yang turut terdampak.

Dengan mengedepankan dimensi manusia dalam sejarah, kami menegaskan bahwa sejarah tidak pernah tidak taksa. Setiap orang menjalani hal yang berbeda. Bahkan, misalnya, ketika peristiwa yang kita jalani adalah peristiwa yang sama, dalam waktu yang sama, ingatan kita masing-masing dan pengalaman-pengalaman yang kita lalui berikutnya niscaya memengaruhi cara kita melihat kembali peristiwa itu. Masing-masing orang memiliki cara pandang yang berbeda untuk maju dan menempatkan diri dalam sejarah. ‘Kita’ dalam hal ini tidak hanya merujuk kepada Belanda dan Indonesia. Sebagaimana tersurat dalam buku ini, masih banyak suara-suara dan kisah-kisah lain dari sekedar cerita-cerita dari Indonesia dan Belanda saja.

Meniti Arti juga memberi contoh ihwal bagaimana sejarah dibahas, tentang kisah mana yang baik untuk diceritakan, dan bagaimana sesuatu dinamai, serta bagaimana sejarah bisa dilihat dengan cara pandang yang berbeda. Contoh terakhir pada buku ini, yakni monumen di kota Ede, menunjukkan betapa representasi sejarah, simbolisme yang dipakai, dan cerita yang hendak disajikan memicu begitu banyak perdebatan dan perbedaan pendapat. Contoh itu menunjukkan bagaimana sejarah ditulis dalam konteks debat sosial tentang sejarah dan makna ihwal masa lampau yang terus menerus berubah.

Penekanan pada dimensi manusia menyingkap beragam perbedaan dan nuansa yang acap kali hilang dalam sejarah yang lebih besar. Pada saat yang sama, hal ini memungkinkan kita untuk bertukar pengalaman dan persepsi, antara pihak yang dulu berselisih, antara generasi, dan antara kepentingan-kepentingan yang saling bertentangan yang mengakibatkan perselisihan. Kita menyaksikan sendiri untuk sekian kalinya, seperti dalam seminar yang menghadirkan anak dan cucu para saksi sejarah dari Indonesia dan Belanda yang sedang berupa-

kinderen en kleinkinderen uit Indonesië en Nederland die op zoek gingen naar de verhalen van hun (groot)vaders. Door met elkaar in gesprek te gaan over hoe de (groot)vaders spraken of zwegden over hun ervaringen en wat hun beweegredenen daarbij waren, ontstond niet alleen een groter wederzijds begrip, het leidde ook tot herkenning en erkenning van elkaars standpunten. (zie p. 227)

Uitwisselingen beginnen altijd met het stellen van vragen en met oprechte nieuwsgierigheid naar de 'ander'. Wij hebben dat in *Sporen vol betekenis* willen doen door vragen te stellen aan elkaar, aan het materiaal dat wij kregen of vonden en aan de mensen die iets over de periode 1945-1949 konden vertellen. Het opnieuw vertellen van de verhalen die besloten lagen in de interviews, de egodocumenten, de locaties en al die andere sporen van de geschiedenis, hebben ons er dichterbij gebracht. Maar deze exercitie blijft ook nieuwe vragen opleveren. Vragen die we hier niet hebben kunnen stellen. We hopen dat de lezer aan het slot van *Sporen van betekenis*, net als wij, vooral nieuwe vragen heeft over hoe verschillende mensen de periode 1945-1949 hebben beleefd of hoe ze erop terugkijken, en op zoek gaat naar verhalen die hier antwoord op geven en die uitnodigen tot nieuwe gesprekken, tot uitwisseling van gedachten en ervaringen. ◀

ya menggali kisah orang tua dan kakek-nenek mereka, pengalaman-pengalaman dan motif mereka. Ketika para anak dan cucu itu membahas ihwal bagaimana orang tua atau kakek-nenek mereka bersuara atau tetap diam, bukan hanya ini menumbuhkan pengertian yang yang lebih besar, tapi juga menyebabkan mereka mengenali dan mengakui sudut pandang satu sama lain. (lihat hal. 227).

Pertukaran selalu dimulai dengan pertanyaan dan rasa ingin tahu yang tulus tentang liyan. Kami melakukan ini semua dalam *Meniti Arti* dengan cara saling bertanya, mengkaji sumber-sumber yang kami terima atau temukan, dan mencari orang yang tahu tentang periode 1945-1949. Menceritakan kembali kisah-kisah lama yang hadir dalam rekaman, dokumen-dokumen ego, lokasi, dan jejak-jejak sejarah lainnya telah membawa kita lebih dekat. Namun, kesemua kegiatan tersebut juga membuat kami menjadi tak henti bertanya – pertanyaan-pertanyaan yang tak bisa kami jawab di sini. Kami berharap agar di penghujung *Meniti Arti*, para pembaca, sama seperti kami, akan memiliki pertanyaan-pertanyaan baru tentang bagaimana orang-orang yang berbeda mengalami periode 1945-1949, atau bagaimana mereka melihat ke belakang dan mencari kisah-kisah yang sanggup memberi jawaban, atau cerita-cerita yang mengundang perbincangan, untuk bertukar pikiran dan berbagi pengalaman. ◀

Dankwoord

Het is onmogelijk om iedereen in Nederland en Indonesië die op welke manier dan ook - door middel van een schenking, een interview, een mailtje of een telefoontje - zijn of haar verhaal met het project Getuigen & Tijdgenoten heeft gedeeld hier te bedanken. Wij zijn de mensen die ons brieven, dagboeken en foto's hebben toevertrouwd zeer erkentelijk. Wij kunnen u verzekeren dat uw verhaal door ons en onze collega's zeer gewaardeerd werd en heeft bijgedragen aan de diepere inzichten die we hebben gekregen. De gastvrijheid die wij ondervonden van individuele getuigen, van organisatoren en deelnemers van reünies en andere bijeenkomsten waren hartverwarmend. Ook is het onmogelijk om de vele mensen die ons tijdens de looptijd van het project en de totstandkoming van dit boek hebben geholpen, gestimuleerd en geïnspireerd hier bij naam te noemen omdat de lijst dan nog veel langer zou worden.

Maar we willen hier wel memoreren dat het project niet zo succesvol zou zijn geweest en dit boek er vermoedelijk niet was gekomen, zonder de steun van onze collega's binnen en buiten het onderzoeksprogramma op het KITLV, het NIOD, de Universitas Gadjah

Ucapan Terima Kasih

Dengan penuh kerendahan hati, kami ingin menyampaikan terima kasih kepada semua pihak yang telah berkenan bertukar cerita dengan kami dari Program Penelitian Saksi & Rekan Sezaman – baik secara langsung, lewat surat elektronik, maupun melalui sambungan telepon. Rasa terima kasih yang besar kami wajib sampaikan kepada mereka yang telah mempercayakan kami untuk mengakses dan menelaah surat-surat pribadi, buku harian, dan sekian banyak gambar dari masa lampau yang sejatinya adalah material yang begitu personal. Karena terpapar oleh cerita-cerita itu, wawasan kami dan teman kerja kami menjadi lebih luas, dan pemahaman kami pun menjadi teramat dalam. Kami pun dimanjakan oleh segala keramah-tamahan dan kehangatan yang ditawarkan oleh para saksi sejarah yang telah kami wawancarai, para penyelenggara diskusi, dan para peserta reuni, serta semua pihak yang telah banyak membantu, mendorong, dan menginspirasi kami untuk menulis buku ini. Muskil rasanya untuk menyebut semua nama yang kepadanya kami haturkan terima kasih, oleh sebab daftarnya terlalu panjang.

Kami ingin menekankan bahwa program penelitian ini dan buku yang sedang Anda pegang takkan berhasil tanpa dukungan kawan-kawan dan kolega-kolega kami di KITLV,

Mada (UGM), de Universitas Katolik Soegijapranata (Unika) en het NIMH. Het werken met verschillende groepen studenten in Semarang bij Unika, in Yogyakarta op de afdeling geschiedenis van de Universitas Gadjah Mada (UGM) en met studenten en stagiaires op het KITLV in Leiden waren voor ons inspirerend. Datzelfde geldt voor de bijzondere samenwerking met de IJsselacademie in Zwolle.

Tijdens het schrijven of beter gezegd ‘het creëren’ van dit boek hebben wij opnieuw veel steun gehad. Onze collega’s binnen het onderzoeksprogramma die meelazen. De correctors en ontwerper van de uitgever die ons scherp hielden. Onze partners en familie, die accepteerden dat we steeds bezig waren met ‘dat boek’. En we zijn enorm blij met de samenwerking tussen AUP en Obor.

Dit is een tweetalig boek dat recht wil doen aan een verscheidenheid aan stemmen. Het is het verslag van een speurtocht die we niet zonder elkaar hebben kunnen volbrengen. Om de lezer, feeling te geven bij ons team en de chemie tussen ons, hebben we Dido Drachman gevraagd een ‘artist impression’ van ons en onze zoektocht te maken. Zij heeft ook de prachtige omslag gemaakt en de vignetten die aangeven wie welk essay heeft geschreven. Dankzij haar illustraties heeft dit boek een eigen karakter gekregen. Wij schreven elk in onze eigen taal. Ody in het Indonesisch, de andere drie in Nederlands. Voor de Nederlandse versie heeft Klarijn Anderson-Loven Ody’s stukken op een invoelende manier vertaald. Een grotere klus was de vertaling van de Nederlandse teksten naar het Indonesisch. Dat was niet alleen een omvangrijke klus wat betreft het woordenaantal en de beschikbare tijd, maar het was ook de bedoeling dat de Indonesische lezer met evenveel verwondering en nieuwsgierigheid de tekst zou kunnen lezen als de Nederlandse lezer. Dat dit is gelukt is slechts te danken aan de inzet, pre-

NIOD, UGM, Universitas Katolik Soegijapranata (Unika) dan NIMH. Kami juga banyak terinspirasi oleh para mahasiswa Unika di Semarang dan program Studi Sejarah Universitas Gadjah Mada (UGM) di Yogyakarta, serta mahasiswa-mahasiswa magang di KITLV di Leiden. Sama menginspirasi adalah hubungan istimewa yang terjalin dengan IJsselacademie di Zwolle.

Selama proses penulisan, kami juga diteguhkan oleh kolega-kolega yang turut membaca dan memberi masukan. Para pembaca-ulang, penyunting, dan pendesain buku membuat kami selalu awas terhadap tulisan kami. Juga, pasangan dan keluarga kami yang selalu memahami kesibukan kami dengan buku ini. Serta kerja sama yang baik antara AUP dan Obor.

Buku dalam dua bahasa ini memperdengarkan kembali dengan lantang beragam suara yang acapkali tak terdengar. Buku ini adalah catatan atas satu pencarian yang takkan pernah tuntas tanpa kerja sama satu sama lain. Agar pembaca dapat merasakan keterjalinan kisah antara masing-masing dari kami yang menulis buku ini, kami meminta Dido Drachman, seorang juru gambar, untuk mengilustrasikan wajah-wajah kami dan ‘pencarian’ kami. Berkat sapuan kuasnya, buku ini menjadi punya karakternya tersendiri.

Kami menulis dalam bahasa ibu kami masing-masing. Ody menulis dalam Bahasa Indonesia, sementara tiga yang lain, Stephanie, Eveline, dan Fridus, menulis dalam bahasa Belanda. Tulisan-tulisan dalam Bahasa Indonesia diterjemahkan ke dalam bahasa Belanda oleh Klarijn Anderson-Loven. Klarijn mengalihbahasakan beberapa tulisan Ody ke dalam bahasa Belanda dengan penuh empati. Kerja alih-bahasa yang lebih besar adalah dari bahasa Indonesia ke Bahasa Belanda. Sebuah kerja alih-bahasa yang teramat ekstensif karena jumlah kata yang sangat banyak dengan waktu yang teramat terbatas, juga karena adanya asa agar buku ini dapat dibaca oleh pembaca Indonesia dengan penuh ketakjuban dan kepenasaran yang

cisie en het perfectionisme van Taufiq Hanafi die de Nederlandse teksten vertaalde naar het Indonesisch en die ervoor zorgde dat de Indonesische en Nederlandse versie gelijkwaardig zijn. Eigenlijk is Taufiq mede-auteur en daarom willen we hem bedanken in zijn moedertaal, het Sundanees: *Hatur nuhun pisan*.

Tot slot. Hoewel veel mensen hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit boek zijn de auteurs- Eveline, Ody, Stephanie en Fridus – verantwoordelijk voor het resultaat en daarmee ook voor eventuele fouten, omissies etc. In Indonesië is het een mooi gebruik om aan het einde van een samenwerking of zelfs contact te zeggen, ‘minta maaf kalau ada kesalahan’, sorry als er iets is fout gegaan. Het lijken ons mooie woorden om mee te eindigen. ◀

sama dengan para pembaca Belanda. Kerja alih-bahasa ini takkan terwujud tanpa dedikasi, presisi, dan kejelian Taufiq Hanafi yang telah menerjemahkan seluruh teks dalam bahasa Belanda di buku ini ke dalam Bahasa Indonesia. Ia selalu memastikan agar setiap padanan kata tepat. Sebetulnya, Taufiq juga berperan sebagai penulis pendamping buku ini. Oleh karena itu, kami ingin berterima kasih kepada Taufiq dalam bahasa ibunya, Bahasa Sunda: *Hatur nuhun pisan*.

Akhirnya, meskipun telah banyak yang berkontribusi untuk buku ini, kamilah – Eveline, Ody, Stephanie, dan Fridus – yang bertanggung jawab sepenuhnya atas segala kelalaian yang mungkin tampak pada buku ini, termasuk kesalahan penulisan, penghilangan bagian-bagian tertentu, dll. Ada sebuah kebiasaan yang teramat baik di Indonesia untuk ‘minta maaf kalau ada kesalahan.’ Sepertinya, menurut kami, kalimat itu adalah sebuah penutup yang amat baik untuk mengakhiri tulisan ini. ◀

Noten

- 1 Antoine Weijzen, *De Indië-weigeraars, Vergeten slachtoffers van een koloniale oorlog* (Utrecht, 2015) 58, 63, 97, 146-149.
- 2 NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, archief [nr. nog onbekend] Onderzoek – Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië, 1945-1950 (ODGOI), collectie Getuigen & Tijdgenoten, IN18004. (NB. Ten tijde van het schrijven van het boek was het archief nog niet officieel in de NIOD collectie opgenomen. De naamgeving kan nu anders zijn.)
- 3 Antoine Weijzen, *De Indië-weigeraars, Vergeten slachtoffers van een koloniale oorlog*, 171-176.
- 4 Henny Zwart, *Er waren er die niet gingen, Vijftien eeuwen straf voor Indonesië-weigeraars* (Amsterdam, 1995).
- 5 Antoine Weijzen, *De Indië-weigeraars, Vergeten slachtoffers van een koloniale oorlog*, 71.
- 6 E-mail van M. Ferares bij Getuigen & Tijdgenoten binnengekomen op 28 februari 2017. M. Ferares schreef *De Revolutie die Verboden werd. Indonesië, 1945-1949* (Amsterdam 2014).
- 7 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN18006.
- 8 NIOD, collectie 400 Indische collectie, toegang 866, inventarisnummers 59, 60, 61.
- 9 De ervaringen van Anne Pierson-Vos zijn ook te lezen in de biografie die Tom van den Berge schreef: *H.J. van Mook: 1894-1965: Een vrij en gelukkig Indonesië* (Bussum 2014). Ter gelegenheid van het Erfgoedfestival 2020 werd ze geïnterviewd door Jelle van de Graaf en Elmar van de Ree.
- 10 NIOD, archief Onderzoek - ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, LV21001.
- 11 Gebaseerd op een interview, afgenomen door Lesta Alfatiana, studente geschiedenis aan de Gadjah Mada Universiteit en kleindochter van Tarsu'ah, in juni 2019. NIOD, archief Onderzoek - ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN19020.
- 12 NIOD, archief Onderzoek - ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN18002.
- 13 Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag (hierna: NIMH), Toegang 509, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), inventarisnummer 1481.
- 14 Peter Penders, *Veldpost Sumatra* (Leeuwarden, 2016) 185. Het originele dagboek: NIMH, Toegang 545, Sweep. Egodocumenten

Catatan

- 1 Antoine Weijzen [2015] *De Indië weigeraars, vergeten slachtoffers van een koloniale oorlog*. (hal. 58, 63, 97, 146-149) Uitgeverij Omniboek: Utrecht.
- 2 NIOD, Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, archief Onderzoek - Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië, 1945-1950 [ODGOI], collectie Getuigen & Tijdgenoten, IN18004. Ketika buku ini ditulis, arsip tersebut belum secara resmi dimasukkan kedalam koleksi NIOD. Nama arsip mungkin berbeda.
- 3 Antoine Weijzen [2015] *De Indië weigeraars, vergeten slachtoffers van een koloniale oorlog*. (hal. 171-176) Uitgeverij Omniboek: Utrecht.
- 4 Henny Zwart [1995] *Er waren er die niet gingen, vijftien eeuwen straf voor Indonesië Weigeraars*. (Grondwet veranderd) Stichting Solidariteit: Amsterdam.
- 5 Antoine Weijzen [2015] (hal. 71).
- 6 Surat elektronik dari van M. Ferares untuk Saksi & Rekan Sezaman tanggal 28 Februari 2017. M. Ferares menulis *De revolutie die verboden werd; Indonesië 1945-1949* (Amsterdam 2014).
- 7 NIOD, archief Onderzoek - ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN18006.
- 8 NIOD, collectie 400, toegang 866, inventaris 59, 60, 61.
- 9 Pengalaman Anne Pierson-Vos juga dapat dibaca di biografi Van Mook yang ditulis oleh Tom van den Berge pada tahun 2014. *H.J. van Mook: 1894-1965 : een vrij en gelukkig Indonesië : biografie*. Selama Heritage Festival 2020 dia diwawancarai oleh Jelle van de Graaf dan Elmar van de Ree.
- 10 NIOD, archief Onderzoek - ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, LV21001.
- 11 Berdasarkan wawancara Lesta Alfatiana B, dari Program Studi Sejarah, Universitas Gadjah Mada yang juga adalah cucu nenek Tarsu'ah. Juni 2019.
- 12 NIOD, archief Onderzoek - ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN18002.
- 13 Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945 - 1950), Toegang 509, inventarisnummer 1481.
- 14 Penders, P. (2016). *Veldpost Sumatra* (1ste ed.). Elikser B.V. Uitgeverij. 185. Buku harian asli: Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag, Sweep. Egodocumenten Nederlands-Indië 1945 - 1950, toegang 545, inventarisnummer 378.
- 15 Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945 - 1950), Toegang 509, inventarisnummer 1230.

- Nederlands-Indië 1945-1950, inventarisnummer 378.
- 15 NIMH, Toegang 509, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), inventarisnummer 1230.
  - 16 NIMH, Toegang 057, Losse stukken, inventarisnummer 5461.
  - 17 Karolien Bais, 'Ik voelde me nooit angstig, ik vond alles mooi': Gerrit Pinkster, soldaat, *De Opmaat* 1997 3-3: 13-6.
  - 18 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN18008.
  - 19 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN18013.
  - 20 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, PR18006.
  - 21 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN18018.
  - 22 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, PR18004.
  - 23 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN18002.
  - 24 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, LV19004.
  - 25 Ibid.
  - 26 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN20001.
  - 27 Dit essay is geschreven op basis van een interview met professor Soetojo Prawirohamidjojo op 12 juni 2019 door Lesta Alfatiana en mijn latere eigen bezoek aan hem. NIOD, archief Onderzoek - ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN19019.
  - 28 Muhammad Yanda Zara, *Voluntary participation, state involvement: Indonesian propaganda in the struggle for maintaining independence, 1945-1949* (Amsterdam 2016).
  - 29 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, PR18004.
  - 30 G. Oostindie mmv I. Hoogenboom en J. Verwey, *Soldaat in Indonesië, 1945-1950: getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2020) 76.
  - 31 Ibid. hal. 78.
  - 32 Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag, *Sweep*. Ego-documenten Nederlands-Indië 1945 - 1950, toegang 528, inv.nr. 36.
  - 33 NIMH, Egodocumenten, 528, inv.nr. 36.
  - 34 NIMH, Egodocumenten, 545, inv.nr. 306.
  - 35 NIMH, Egodocumenten, 545, inv.nr. 363.
  - 36 Oostindie, Hoogenboom en Verwey, *Soldaat in Indonesië*, hal. 135.
  - 37 NIMH, Egodocumenten, 57, inv.nr. 5461.
  - 38 Barman diwawancara oleh Putri Indah Rengganis, Penuh Boru Sembiring diwawancara oleh Enda Sinta Apriliana, Abdurrahman Badjuri diwawancara oleh Ayu Wulandari, dan Martoyuwono diwawancara oleh Muhammad Fachreza Rahmadian. Para pewawancara adalah peserta kuliah sejarah lisan di Departemen Sejarah UGM Yogyakarta tahun 2019.
  - 39 NIOD, archief Onderzoek - ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN19012.
  - 40 NIOD, archief Onderzoek - ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN19008.
  - 41 NIOD, archief Onderzoek - ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN19016.
  - 42 NIOD, archief Onderzoek - ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN19007.
  - 43 R. Hanggoro *Riwayat Perjuangan R. Hanggoro*. Tanpa tahun, tanpa penberbit. Koleksi pribadi Satrio (Ody) Dwicahyo.
  - 44 Yusroni Henridewanto. *Sejarah Perjuangan Batalion 55 Kompi I-IV Keluarga Besar Eks Tentara Pelajar Pejuang Kemerdekaan SA/CSA*. [Jakarta: zonder jaar van uitgifte, RA Media Specialist].
  - 45 Ahmad Husein, et.al. *Sejarah Perjuangan RI di Minangkabau/Riau Volume II*. [Jakarta: 1991, Badan Pemurnian Sejarah Indonesia-Minangkabau].
  - 46 Paguyuban Tiga Tujuh Belas. *Tentara Pelajar Dalam Perang Kemerdekaan dan Pembangunan: Yogya-Kedu-Banyumas-Pacitan*. [Jakarta: 1998, Yayasan Pengabdian III-17].
  - 47 Ahmad Husein, et.al. *Sejarah Perjuangan RI di Minangkabau/Riau Volumes*

- IN19008.
- 41 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN19016.
- 42 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN19007.
- 43 R. Hanggoro, *Riwayat Perjuangan R. Hanggoro*, niet gepubliceerd en zonder vermelding publicatiejaar, Privécollectie Satrio (Ody) Dwicahyo.
- 44 Yusroni Henridewanto, *Sejarah Perjuangan Batalion 55 Kompi I-IV Keluarga Besar Eks Tentara Pelajar Pejuang Kemerdekaan, SA/CSA* (Jakarta, publicatiejaar ontbreekt).
- 45 Ahmad Husein et.al., *Sejarah Perjuangan RI di Minangkabau/Riau, Volume II* (Jakarta 1991).
- 46 Paguyuban Tiga Tujuh Belas, *Tentara Pelajar Dalam Perang Kemerdekaan dan Pembangunan: Yogya-Kedu-Banyumas-Pacitan* (Jakarta 1998).
- 47 A. Husein et.al., *Sejarah Perjuangan RI di Minangkabau/Riau, Volume II*.
- 48 Gebaseerd op het reliëf op de heldenbegraafplaats Situjuh Batur en interview in 2021 met Sarkawi (76), een inwoner van Situjuh Batur.
- 49 africasacountry.com/2020/05/confronting-the-weapon-of-photography
- 50 NIOD - Collectie Huygen, BC624.
- 51 NIOD - Collectie van Eersel, BC631.
- 52 NIOD - Collectie Witkamp, BC651.
- 53 Harry A. Poeze, *In het land van de overheerser I, Indonesiërs in Nederland 1600-1950* (Dordrecht 1986) 180.
- 54 NIMH, Toegang 509, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), inventarisnummer 1293.
- 55 standplaatswereld.nl/the-car-free-day-in-surabaya-a-pro-environment-event/
- 56 Disjarahdam II Siliwangi, *Siliwangi dari Masa ke Masa* (Bandung 1979) 138-139 en Paguyuban Tiga Tujuh Belas, *Tentara Pelajar dalam Perang Kemerdekaan dan Pembangunan: Yogya-Kedu-Banyumas-Pacitan* (Jakarta 1998) 132.
- 57 15augustus1945.nl/indisch-monument/, bekeken op 29 december 2020.
- 58 Gert Oostindie, Henk Schulte Nordholt en Fridus Steijlen, met foto's van Eveline Kooijman, *Postkoloniale monumenten in Nederland* (Leiden 2011).
- me II. (Jakarta: 1991, Badan Pemurnian Sejarah Indonesia-Minangkabau).
- 48 Berdasarkan relief di Makam Pahlawan Situjuh Batur dan wawancara dengan Sarkawi, warga Situjuh Batur.
- 49 <https://africasacountry.com/2020/05/confronting-the-weapon-of-photography>.
- 50 NIOD - Collectie Huygen, bc624.
- 51 NIOD - Collectie van Eersel, bc631.
- 52 NIOD - Collectie Witkamp, bc651.
- 53 Harry A. Poeze, *In het land van de overheerser I, Indonesiërs in Nederland 1600-1950* [Dordrecht 1986] 180.
- 54 NIMH, Toegang 509, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), inventarisnummer 1293.
- 55 standplaatswereld.nl/the-car-free-day-in-surabaya-a-pro-environment-event/
- 56 Disjarahdam II Siliwangi, *Siliwangi dari Masa ke Masa* (Bandung 1979) 138-139 en Paguyuban Tiga Tujuh Belas, *Tentara Pelajar dalam Perang Kemerdekaan dan Pembangunan: Yogya-Kedu-Banyumas-Pacitan* (Jakarta 1998) 132.
- 57 <https://15augustus1945.nl/indisch-monument/> diakses tanggal 29 Desember 2020.
- 58 Gert Oostindie, Henk Schulte Nordholt, Fridus Steijlen, met foto's van Eveline Kooijman. *Postkoloniale Monumenten in Nederland*. Leiden, KITLV Press, 2011.

Over de auteurs

Eveline Buchheim (NIOD) studeerde Nederlands en antropologie. Haar interesse beweegt zich op het snijvlak van taal en de interactie tussen mensen, in het bijzonder ten tijde van oorlog, zowel in Europa als Azië.

Satrio (Ody) Dwicahyo (UGM) is historicus en kleinzoon van een Indonesische vrijheidsstrijder. Hij volgde zijn opleiding in Indonesië, Nederland en Singapore. Dwicahyo bestudeert hoe mensen in het verleden met elkaar vochten en vervolgens de strijdbijl weer begroeven.

Fridus Steijlen (KITLV) is antropoloog en houdt zich al vanaf zijn studietijd bezig met de bestudering van de dekolonisatie van Indonesië, de Molukse en Indische gemeenschap, maar ook met het hedendaagse Indonesië.

Stephanie Welvaart (NIOD) studeerde antropologie en sociologie; ze heeft grote interesse in machtsstructuren en hoe individuen zich hierbinnen bewegen. Ze verdiept zich in de beeldvorming van kolonisatie en dekolonisatie in relatie tot Indonesië

Tentang Penulis

Eveline Buchheim (NIOD) mengenyam studi di bidang Bahasa Belanda dan antropologi. Minatnya terletak pada persinggungan bahasa dan interaksi antar manusia, terutama pada masa perang, baik di Eropa maupun Asia.

Satrio (Ody) Dwicahyo (UGM) adalah seorang sejarawan dan cucu dari seorang pejuang kemerdekaan Indonesia. Ia mengenyam pendidikan di Indonesia, Belanda dan Singapura. Ody mempelajari bagaimana orang saling bertarung dan berdamai di masa lalu.

Fridus Steijlen (KITLV) adalah seorang antropolog yang sejak mahasiswa memiliki fokus penelitian: dekolonisasi Indonesia, masyarakat Maluku dan Indo-Eropa di Belanda, dan juga studi tentang Indonesia kontemporer.

Stephanie Welvaart (NIOD) menempuh studi di bidang antropologi dan sosiologi; ia memiliki minat yang besar dalam struktur kekuasaan dan bagaimana individu bergerak di dalamnya. Ia memiliki ketertarikan dalam mempelajari bagaimana penjajahan dan dekolonisasi di Indonesia dicitrakan.

Overzicht van publicaties voortgekomen uit het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950*

Ikhtisar publikasi yang dihasilkan dari program penelitian *Kemerdekaan, Dekolonisasi, Kekerasan dan Perang di Indonesia, 1945-1950*

Publicaties bij Amsterdam University Press

Publikasi oleh Amsterdam University Press

Gert Oostindie, Thijs Brocades Zaalberg, Eveline Buchheim, Esther Captain, Martijn Eickhoff, Roel Frakking, Azarja Harmanny, Meindert van der Kaaij, Jeroen Kemperman, Rémy Limpach, Bart Luttikhuis, Remco Raben, Peter Romijn, Onno Sinke, Fridus Steijlen, Stephanie Welvaart, Esther Zwinkels, *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Abdul Wahid en Yulianti (red), *Onze Revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949*

Esther Captain en Onno Sinke, *Het geluid van geweld. Bersiap en de dynamiek van geweld tijdens de eerste fase van de Indonesische revolutie, 1945-1946*

Remco Raben en Peter Romijn, mmv Maarten van der Bent en Anne van Mourik, *Talen van geweld. Stilte, informatie en misleiding in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Jeroen Kemperman, Emma Keizer en Tom van den Berge, *Diplomatie en geweld. De internationale context van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Rémy Limpach, *Tasten in het duister. Inlichtingenstrijd tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Azarja Harmanny, *Grof geschut. Artillerie en luchtstrijdkrachten in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Esther Zwinkels, *De klewang van Vrouwe Justitia. Recht en onrecht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Bambang Purwanto, Roel Frakking, Abdul Wahid, Martijn Eickhoff, Yulianti and Ireen Hoogenboom (eds), *Revolutionary worlds. Local perspectives and dynamics during the Indonesian Independence war, 1945-1949*

Meindert van der Kaaij, *Een kwaad geweten. De worsteling met de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog vanaf 1950*

Eveline Buchheim, Satrio Dwicahyo, Fridus Steijlen en Stephanie Welvaart, *Sporen vol betekenis. In gesprek met 'Getuigen & Tijdgenoten' over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog / Meniti Arti. Bertukar Makna bersama 'Saksi & Rekan Sezaman' tentang Perang Kemerdekaan Indonesia*

Van Rij en Stam. Rapporten van de Commissie van onderzoek naar beweerde excessen gepleegd door Nederlandse militairen in Indonesië, 1949-1954 (Bronnenpublicatie), ingeleid en bezorgd door Maarten van der Bent

Overige publicaties

Publikasi oleh pengerbit lainnya

Thijs Brocades Zaalberg, Bart Luttikhuis en anderen, 'Extreem geweld tijdens dekolonisatieoorlogen in vergelijkend perspectief, 1945-1962' in: *BMGN – Low Countries Historical Review*, Volume 135 nr.2

Thijs Brocades Zaalberg and Bart Luttikhuis (eds), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945–1962*. Cornell University Press

Eveline, Buchheim, Satrio Dwicahyo, Fridus Steijlen, Stephanie Welvaart, *Meniti Arti, Bertukar makna bersama 'Saksi & Rekan Sezaman' tentang Perang Kemerdekaan Indonesia - Sporen vol betekenis, In gesprek met 'Getuigen & Tijdgenoten' over de betekenis van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog*, Obor, Jakarta

De strijd om de onafhankelijkheid in Indonesië tussen 1945 en 1949 heeft letterlijk en figuurlijk zijn sporen nagelaten. In beeld en tekst nemen de auteurs de lezer mee op hun zoektocht langs mensen, objecten en plaatsen in Indonesië en Nederland. In dit tweetalige Indonesisch/ Nederlandse boek draait het om de persoonlijke ervaringen van burgers en militairen die het conflict van nabij meemaakten.

Er wordt stilgestaan bij de vraag hoe mensen uit beide landen terugkijken op die tijd en hoe herinneringen daaraan al dan niet levend worden gehouden. Op deze manier brengen de auteurs de menselijke maat terug in een intrigerende geschiedenis. Welke keuzes maakten getuigen en tijdgenoten destijds, aan wie bleven zij loyaal, en waarom? Hoe leven hun ervaringen voort in het heden en welke betekenis heeft die periode nu, voor henzelf, maar ook voor anderen voor wie die geschiedenis belangrijk is?

Eveline Buchheim (NIOD) is geïnteresseerd in taal en de interactie tussen mensen ten tijde van oorlog. **Satrio (Ody) Dwicahyo** (UGM) bestudeert hoe mensen in het verleden met elkaar vochten en vervolgens de strijdbijl weer begroeven. **Fridus Steijlen** (KITLV) houdt zich bezig met Indonesië en de Molukse en Indische gemeenschap in Nederland. **Stephanie Welvaart** (NIOD) is geïnteresseerd in machtsstructuren en hoe individuen zich hierbinnen bewegen.

Perjuangan kemerdekaan di Indonesia antara tahun 1945 dan 1949 telah meninggalkan jejaknya, secara tersirat maupun tersurat. Melalui gambar dan teks, penulis mengajak pembaca menelusuri orang, benda, dan tempat di Indonesia dan Belanda. Buku bilingual Indonesia/Belanda ini berfokus pada pengalaman pribadi warga sipil dan personel militer yang berdiri tanpa jarak dengan konflik yang terjadi.

Karya ini mempertimbangkan bagaimana orang-orang dari kedua negara melihat kembali waktu itu dan bagaimana kenangan itu tetap hidup. Melalui cara ini, penulis membawa kembali dimensi manusia dalam sejarah yang menarik. Pilihan apa yang dibuat oleh para saksi dan orang-orang sezaman pada saat itu, kepada siapa mereka tetap setia, dan mengapa? Bagaimana pengalaman mereka tetap hidup di masa sekarang dan apa signifikansi periode itu di masa sekarang bagi mereka dan banyak orang lain?

Eveline Buchheim (NIOD), minatnya terletak pada persinggungan bahasa dan interaksi antar manusia, terutama pada masa perang. **Satrio (Ody) Dwicahyo** (UGM) mempelajari bagaimana orang saling bertarung dan berdamai di masa lalu. **Fridus Steijlen** (KITLV) meneliti tentang Indonesia, dan masyarakat Maluku dan Indo-Eropa di Belanda. **Stephanie Welvaart** (NIOD) memiliki ketertarikan dalam struktur kekuasaan dan bagaimana individu bergerak di dalamnya.

Zoektocht naar de sporen van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog

Penelusuran jejak-jejak peninggalan perang kemerdekaan Indonesia

WWW.AUP.NL

9 789463 726580 >